

8057

201

Е. ЗОЛІА

ТВОРИ

XIV

ЛЮРД

Державне видавництво
України.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XIV

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ÉMILE ZOLA

Л Ю Р Д

LOURDES

РОМАН

З французької переклала Н. РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка
худ. Є. ГЛУСКИНА.

Зам. № 1062.

ДЕНЬ ПЕРШИИ.

I.

Поїзд мчав повною ходою. Прочани та недужі, що тулилися на твердих лавах третьої класи, кінчали гімн *Ave maris stella*, розпочатий ще з Орлеанського вокзалу. Марі в гарячковій нетерплячці напів-підвелася з свого страдницького ложа й побачила вже фортеційні побудови.

— Ах, ось уже й вежі! — вигукнула вона радісно, забуваючи на свої страждання. — Ми вже поза Парижем, нарешті ми їдемо.

В батька її, Герсена, що сидів навпроти неї, дочка радість викликала усмішку. А абат П'єр Фроман, з братньою ніжністю дивлячися на неї, не втримавсь і мовив занепокоєно.

— А їхати нам доведеться до завтрашнього ранку. Ми прибудемо до Люрду тільки двадцять на четверту, Подорожувати нам понад двадцять дві години!

Було пів на шосту; сонце саме зійшло й засяяло в чистім повітрі чудового ранку. Була п'ятниця, 19 серпня. Але невеличкі сірі хмари на обрії страшну спеку заповідали та грозу. Косе соняшне проміння пронизувало вже переділи вагону, сповняючи їх золотистою курявою.

Марі знов засмутилася.

— Так, двадцять дві години. Боже мій, як це ще довго! — пробурмотіла вона.

Батько допоміг їй лягти назад до вузької скрині, схожої на жолоб, що до неї прикута була Марі вже сім літ. Для неї виняток зробили й прийняли до

вагону дві пари коліщат, що їх приладжувано до цієї скрині возити в ній недужу. Стиснута між дощок своєї рухливої труни, дівчина забирала три місця на лаві. На хвильку вона заплющила очі. Бліда, тоненька, із своїм змарнілим личком, у двадцять три роки схожа на кволе дитинча, вона чарівна була проте в рямці свого розкішного золотого волосся, довгого та пишного, як у богині. Недуга не торкнулася його своєю страшною рукою. Марі дуже просто була одягнена в чорну блаженську сукню, а на шиї почепила собі свого подорожнього квитка, що давав право їй на безплатний переїзд, з її іменням та номером.

Це було пониження, цей безплатний квиток, але вона сама захотіла його, не бажаючи, щоб втрачалися родичі, які поволі скотилися до тяжких злиднів. Ось тому вона була тут, у третій класі, у цьому білому поїзді з найтяжчими хворими, у найскорботнішому із усіх чотирнадцяти, що їдуть сьогодні до Люрду, поїздів. Цей поїзд уміщав, oprіч п'ятсот здорових прочан, щось із три сотні хворих, виснажених, знесилених хворобами, що мчали на всіх парах з одного краю Франції на другий.

Лихий на себе, що засмутив Марі, П'єр усе дививсь на неї з братньою ніжністю. Йому щойно тридцять минуло; блідий був, змарнілий та худорлявий, а чоло мав широке.

Влаштувавши все потрібне для подорожі аж до найменших дрібниць, він неодмінно захотів недужу супроводити; для цього він записався в члени-співробітники „Товариства піклування імені святої діви Марії спасительки“ і носив на своїй сутані червоного хреста із жовтогарячою окравкою, ознаку милосердних братів. Герсен мав на своєму сірому драповому вестоні самого маленького прочанського хрещика. Подорож його захоплювала, він раз-у-раз висувався з вікна, не в силі тримати спокійно свою голову милого та розгубленого птаха; мав вигляд надто молодий, хоч і пересунуло йому за п'ятдесят.

Аж ось у сусідньому переділі, не вважаючи на жадливе трясіння, що примушувало Марі важко зідхати,

сестра Гіяцінта заворушилася; вона зауважила, що на молоду дівчину падав цілий сніп соняшного проміння.

— Пане абате, спустіть штору. Ось так, ось так. Треба нам улаштуватися й попоратися біля нашого маленького господарства.

У своїй чорній сукні сестри ордена Успіння, оживленій білою наміткою, білим апостольником та великим білим хвартухом, сестра Гіяцінта посміхалася, виявляючи невтомну діяльність. Її молодість сяяла на рум'яних устах її маленького свіжого ротика, в глибині її прекрасних блакитних, завжди ніжних очей.

Може вона й не була дуже вродлива, але чарівна, витончена, струнка. Виглядала на принадного хлопця із тонким, під нагрудником хвартуха, станом і сніжно-білим лицем, на хлопця здорового, веселого, невинного.

— Але воно вас сумлінно припікає, це сонечко! Будьте ласкаві, пані, спустіть і вашу штору.

Побіч сестри сиділа в кутку та тримала на колінах свого невеличкого саквояжа мадам де-Жонк'єр. Вона поволі спустила штору. Гладка, дужа чорнявка, досить принадна, хоч і мала вона двадцятичотирьохлітню доньку.

Раймонда, дочка її, їхала для годиться, з двома панями-підкувальницями, панією Дезаньо та панією Вольмар, у вагоні першої кляси. Сама вона, директриса одної з палат лікарні імени діви Марії в Люрді, не залишала своїх хворих; на дверях переділу гоїдалася картка з розкладом, де написано було під іменням пані де-Жонк'єр імення двох сестер братства успіння, що її супроводили.

Залишившись удовою по зруйнованому маєтково чоловікові, скромно жила вона з дочкою на три-чотири тисячі ренти, в глибині подвір'я на вулиці Воно; вона виявляла невтомну благодійність, присвячуючи весь свій час діяльності Товариства піклування імени божої матери спасительки. На її з темного попліну сукні кармеліток теж був червоний хрест Товариства Піклування, де вона невтомно працювала. Трохи горда на вдачу, звикла до уваги та підлещування, мадам

де Жонк'єр з великою приємністю відбувала цю річну подорож, що давала поживу її серцю та завдовольняла пристрасть до благодійности.

— Маєте рацію, сестро, нам треба влаштуватися. Не знаю, чому я з цією торбою не дам собі ради.

І вона поставила саквояж побіч себе, під лавку.

— Чекайте! — спинила її сестра Гіяцінта. — У вас під ногами жбан із водою; він вам заваджає.

— Але ні трішечки, запевняю вас! Облиште це! Треба ж йому десь стояти.

Тут вони обидві взялися до свого, як вони висловлювалися, господарства, щоб зручніше перебути з своїми хворими мало не цілу добу. Їм прикро було, що не могли взяти до свого переділу Марі; вона бо неодмінно захотіла їхати разом із батьком та П'єром. Але через низьку перегорожу вільно можна було бачитися й розмовляти. Та й взагалі цілий вагон на п'ять переділів, по десять місць у кожному, складав наче одну кімнату, одну рухливу залу, що її можна було оком враз охопити. І посеред необбитого нічим жовтого дерева стін та переділів, під побіленою стелею тут була справжня шпитальна палата, де панувало безладдя та хаос похідного шпиталю, збитого на швидку руку.

Напівзаховані по-під лавами висувалися мідниці, губки, щітки до підлоги. А що поїзд не приймав багажу окремо, манатки подорожніх гніздилися скрізь: валізки, коробки з білого дерева, картонки на капелюхи та саквояжі, — злиденна купа старих потертих речей, зв'язаних так с'як мотузками. І ще вище зовсім високо по-над стелею — одяг, сувої, кошики, почеплені на мідяних гаках, безупинно гоїдалися в повітрі.

І серед цього всього рейваху, важко хворих, що з своїми вузькими матрацами кілька місць зразу посідали, страшенно підкидало від руху гуркітливих колес.

А ті, що могли ще сидіти, притулилися спиною до стінок перегорожі, до подушок, мертво-бліді й знесилені. За регляментом, у кожному переділі мала бути дама-підкувальниця. На другому кінці вагону була ще сестра з Братства успіння Клер Дезанж.

Прочани з-поміж здорових підводилися вже із своїх місць, пили та їли.

Посередині був навіть окремий переділ для самих жінок; тут десятеро прочанок тулилося поруч, молоді й старі, усі однаково негарні, нужденні та сумні.

У вагоні росла спекота, — вікон бо не можна було відчинити задля сухітників. Важкий дух залягав у повітрі і з кожним рухом колес наче важче ставало дихати.

У Жювізі виголосили молитву з чотками. Шосту вибивало на годинникові, коли поїзд, як борвій, промчав повз станцію Бретіньї; сестра Гіяцінта підвелася. Вона керувала молитовними вправами, що їх виконували прочани за програмою, заглядаючи до маленької книжечки в синій окладинці.

— Тепер angelus, діти мої, — мовила черниця з матірньою посмішкою, такою чарівною на її надто молодому обличчі.

Знов повторили янгольське вітання богородиці. Коли прочани скінчили, П'єр та Марі зацікавилися двома жінками, що містилися по різних кутках їхнього переділу. Одна в нобах у Марі, тонка худа білявка належала, очевидячки, до міщанської верстви. Їй було років за тридцять; але вона передчасно зів'яла. Якась непомітна була в своїй темній сукні, з злинялим волоссям та жовтим страдницьким обличчям, з виразом безмежної покори долі своїй та глибокого смутку. Проти неї сиділа на тій лавці, де П'єр, такого самого віку робітниця в чорному очіпкові, з виснаженим від злиднів та турбот обличчям. На колінах вона тримала семилітку-дівчинку, таку бліду й мізерну, наче їй усього чотири було. Із загостреним носом, заплющеними та посинілими повіками на восковому обличчі, дівча лежало непорушно, невислі говорити. Воно тільки жалібно стогнало, і ці ледве чутні зойки щоразу краями серце схиленої над дітям матері.

— Чи не хоче вона винограду? — несміливо запропонувала дама, досі мовчазна та задумана. — У мене є його трохи в кошику.

— Дякую, пані, — відповіла робітниця, — вона

нічого не заживає, крім молока. Я ще маю його цілу пляшку.

З нестриманої потреби всіх нещасних комусь звіритися, вона почала свою історію. Звуть її Вінцентою; вона втратила чоловіка свого, золотаря з фаху; помер він на сухоти. Живучи сама з своєю маленькою Розою, вона душу ронила над нею; день і ніч працювала, схилившись над голкою, викохувала та плекала свою донечку. Але підкралася недуга.

Чотирнадцять місяців ось не сходить дівча з рук матері, страждаючи все більше та більше, тане дитятко на її очах. Одного разу вона, що ніколи не ходила до обідні, охоплена розпукою, пішла до церкви, благаючи одужання своїй дочці. Там вона почула голос, що велів їй везти дитину до Люрду, де свята діва змилюється над нею. Нікого не знаючи, не тямлячи, навіть, як улаштувати прощу, вона одну думку плекала: працювати, заощаджувати гроші на подорож; тоді взяти квитка й вирушити хоч би з тридцятьма су та з однією пляшкою молока дитині на дорогу. Для себе самої вона й шматка хліба не потурбувалася взяти.

— На що вона хвора? Що таке з любою дитинкою? — запитала дама.

— О, пані, це, безперечно, дитячі сухоти. Але лікарі мають свої назви. Спочатку їй трошки боліло в шлункові. Далі живіт розпух і вона тяжко страждала. О, як вона страждала! Дивитися на неї без сліз неможливо було. Тепер опух счав, але сама вона стояла як віск. Ноги її перестали носити, така вона виснажена. Крім того пітніє ненастанно, і ще дужче знесилюється.

Тут Роза застогнала, відкриваючи повіки; мати настрашена, пополотнівши з переляку, схилилася над нею.

— Скарбе мій, перлино моя, що тобі? Може ти хочеш пити?

Але дівчинка вже заплющила свої на мить розкриті каламутні блакитні очі і нічого навіть не одповіла. Вона знов без пам'яті була й непорушно лежала геть

уся біла в своїй білій сукні — остання кокетерія матері, цей непотрібний видаток в надії, що свята діва милосердіша буде до маленької хворої, чистенької та біленької.

Помовчавши трохи, Вінцента запитала:

— А ви, пані, для себе їдете до Люрду? Подивитися на вас, то ви таки хворі.

Але пані перелякано відкинулася у свій куток і про бурмотіла:

— Ні, ні, я не хвора. Краще б захворіти. Тоді б я менше страждала.

Мадам Маз — так звали цю жінку — мала на серці тяжке, невимовне горе. Одружившись з кохання із здоровезним, веселим червоногубим парубком, вона побачила себе в кінці року, що сплив, як медовий місяць, покинутою. Чоловік її завсіди в поїзденьках, торгуючи золотими речами; багато грошей заробляв він; зникав десь цілими місяцями і зраджував свою бідолашну дружину, від одного краю Франції до другого возячи з собою продажних жінок. А вона ж його так побожно кохала; вона тяжко страждала від його зради і кинулася шукати поратунку в релігії. Кінець-кінцем вирішила вдатися до Люрду, благати там святу діву наставити на добру путь її чоловіка та повернути його до неї.

Вінцента, не розуміючи гаразд, відчувала тут глибоке моральне страждання. І обидві вони дивилися на себе — покинута жінка, зниділа від кохання, і мати, що смертельно страждала над засудженою на смерть дитинкою.

П'єр, як і Марі, чув їхню розмову. Він устряв до неї, він дивувався, що робітниця не вдалася до Товариства піклування із своєю хворою дитиною. Є ж бо товариство імени божої матері спасительки: його заснували по війні августинські ченці з Братства успіння.

Мета цього об'єднання — сприяти поратункові Франції й захистові церкви через спільну молитву й милосердя. Ці самі ченці викликали величезний прочанський рух, а зокрема утворили й поширили ось

уже двадцять літ підряд щорічну національну прощу до Люрду в кінці серпня. Виникла поволі ціла організація подорожування на прощу, обставлена дуже вміло й удосконалена практикою. Великі пожертви пливли з цілого світу; недужі записувалися в кожній парафії; складалися угоди з залізничними спілками; діяльну участь брали черниці Братства успішності та ще й виникло Піклування в ім'я божої матері спасительки. Це останнє давало широкий простір для християнської саможертви, найрізноманітнішої щодо форми своєї; чоловіки й жінки, переважно представники великого світу, під рукою розпорядника на прощах, доглядали в дорозі хворих, бралися їх перевозити, пильнували ладу та порядку. Хворі мали подати писане прохання, якщо бажали, щоб їх записано було на прощу; тоді вони звільнялися від усіляких видатків на подорож та прожиття під час прощі.

По них приїздили на помешкання, приставляли їх потім назад додому; їм залишалося тільки дешицю на дорогу з собою мати. Щоправда, більша частина хворих трапляла сюди з рекомендації священника та членів Піклування, що доглядали формальної сторони справи: робили довідки, здобували потрібні офіційні документи та медичні посвідки. Далі вже хворим не доводилося нічим клопотатися: вони ставали, мовляв, живим, сумним вантажем, що страждає та чекає чуда на братерських руках милосердих опікунів та опікунок.

— Ну, пані, — почав з'ясовувати їй П'єр, — вам треба було тільки вдатися до священника вашої парафії. Ця бідолашна дитина заслуговує на співчуття. Її одразу прийняли б.

— Я цього й не знала, пане абате.

— А як же ви зробили?

— Пане аббате, я почала клопотатися про квиток в однім місці, за вказівками сусідки, що читає газети.

Вона заговорила про квитки, що їх роздають за знижену ціну прочанам, тим, хто може платити. Слухаючи її, Марі почувала глибокі жалощі та певний сором. Вона не була цілком без засобів, проте їхала коштами Піклування. А ця мати з своєю бідолашною

дитиною, витративши всі свої мізерні заощадження, без шеляга залишилася.

Але тут вагон затрясло дужче і Марі враз скрикнула:

— О, тату, прохаю тебе, допоможи мені трохи! Я не можу більше залишатися на спині.

І коли Герсен посадив її, вона тяжко зідхнула.

Подорожні щойно проминули Етамп, півтори години від Парижу, — а вже починалася втома від спеки, куряви та гомону. Пані де-Жонк'єр підвелася, підбадьорюючи теплим словом молоду дівчину крізь перегорожу. Сестра Гіяцінта теж схопилася та весело лягнула в долоні, щоб примусити себе слухатися від одного краю вагону до другого.

— Ну, ну, любі мої; обличмо думати про наші рани. Будемо краще молитися, співати й пресвята діва перебуватиме з нами.

Вона сама перша почала, перебираючи чотки, Розер канон Люрдській богоматері. Усі хворі та інші прочани прилучилися до неї. Це була перша серія молитов — п'ять радісних таїнств: благовіщення, одвідування, різдво, очищення та знайдення Ісуса. Тоді всі заспівали гімна „Почнімо споглядати небесного архангола“. Голоси губилися в гуркоті колес; чути було самий глухий гул стада, що задихалося в глибині замкнутого вагону; а вагон котився, без кінця-краю котився.

Де-Герсен, хоч і виконував релігійні обряди, проте до кінця гімна доспівати не спромігся. Він то підводився, то знов сідав, а кінець-кінцем почав півголосом бесіду з хворим, що сидів спиною до нього в сусідньому переділлі.

Сабатьє мав років п'ятдесят, кремезний, з великою головою, цілком голомозий; вигляд мав надзвичайно добродушний. Уже п'ятнадцять років параліжований, він страждав тільки нападами; але йому ноги цілком однялися. Дружина, що супроводила хворого, пересувала їх йому, коли вони дуже важкі ставали, немов налиті циною.

— Ось, пане, до чого я докотився! А колись то я був за викладача в п'ятій класі лицею Карла Вели-

кого. Спочатку мою недугу я сприймав як просту собі, звичайнісіньку річ. Але потім у мене почалися летючі болі, наче вам пропікають м'язи розпеченою гострою зброєю. Років із десять недуга поволі розвивалася; я радився з усіма лікарями, їздив на всілякі води й тепер страждаю менше, але вже не можу підвестися із свого крісла. І ось я прожив усе своє життя, як безвірник, а тепер наворачтаюся до бога з думкою: дуже вже я бідолашний і Люрдська божа мати неодмінно змилюється наді мною.

Зацікавлений П'єр теж сперся на перегороджу й слухав.

— Правда ж, пане абате, недуга якнайкраще спричиняється до збудження душ? Ось уже сьомий рік як я подорожую до Люрду, не втрачаючи надії на своє одужання. Цього разу я переконаний, що діва Марія мене поратує. Так, так, я сподіваюся ще ходити своїми власними ногами й живу тільки цією надією.

Сабатьє урвав свою мову, прохаючи дружину, щоб вона пересунула йому ноги далі вліво. П'єр дивився на нього, дивуючися з такої завзятої віри в людині розумової праці, в одному з вчених, що звичайно заражені духом безвір'я. Як саме віра в чудо могла зародитися й міцно засісти в нього в мозкові? Виходить, як він сам казав, тільки страшні страждання спричинялися до цієї потреби шукати ілюзії, вічної людям розради.

— І ви сами бачите, ми з дружиною вдягнені, як бідаки, бо я цього року хочу бути бідаком; я записався в Піклуванні задля покори: хай мене свята діва зрівняє з нещасними, із своїми чадами... Але щоб не однімати місця у злидарів, я вніс п'ятдесят франків до Піклування; це дає право провезти своїм коштом одного прочанина. Я навіть знаю свого хворого. Мені його рекомендували на вокзалі. Це сухитник, і, здається, дуже кепські його справи, дуже...

Знову настала тиша.

— Хоч би свята діва його уратувала; вона все може. Щасливий би я був тоді!

Чоловіки провадили собі втрюх свою окрему розмову, спочатку на медичні теми, а далі перейшли до романської архітектури, дзвіницю уgliedвши на горбі. Тут усі прочани перехристилися. Посеред цього нещасного страдницького люду, цих убогих духом, що отупіли в злиднях, молодий священник із своїми двома супутниками забулися, повернулися на якийсь час до звичок людей свідомих та освічених. Минув час; проспівано було ще два нові гімни, проминули вже станції Турі та Обре, коли в Божансі вони припинили кінець-кінцем свою бесіду. Почули бо, що сестра Гіяцінта ляснула в долоні й затигла сама своїм свіжим та дзвінким голосом:

— *Parce, Domine, parce populo tuo...*

Спів підхопили інші, і голоси злилися в одну безперервну хвилю молитов; вона вколисувала страждання, окриляла надією, поволі охоплювала цілу істоту впертою думкою про божественну благодать та дивовижне одужіння, що чекає там наприкінці далекої мандрівки.

Ось П'єр, сідаючи на місце, побачив, що Марі дуже бліда й лежить із заплющеними очима. Її болісно викривлене обличчя показувало, що вона не спить.

— Хіба вам погіршало?

— О, так, я страшенно страждаю. Аж ніяк не доїду я до місця. Так ненастанно трясє...

Вона застогнала, знов розплющила очі. Сидячи обводила вона поглядом усіх інших хворих, сама ледве притомна. Саме в цю хвилину в сусідньому переділі навпроти Сабатьє одна жінка, Гривот на ймення, що ледве дихаючи непорушна, мов мертва, лежала, ураз заворушилася та підвелася. Це була висока дівчина літ понад тридцять, виснажена й чудна якась. Майже красуня із своїм кучерявим волоссям та блискучим вогненным поглядом, була вона сухітна, на останньому ступені.

— А правда, панночко, — вдалася ця дівчина до Марі своїм хрипким, ледве чутним голосом, — добре було б трохи подрімати. Але немає жадної змоги. Усі ці колеса немов у голові вам крутяться,

І хоч розмова стомлювала її, вона завзято почала цокотіти, розводячися про саму себе. Гривот була матрацниця; багато років перетрушувала вона матраци з однією з своїх тіток, мандруючи з подвір'я на подвір'я у Берсі. І заражена вовна, що доводилося її чистити за-молоду, спричинилася до її хвороби, — так пояснювала вона свою недугу. За п'ять років вона побувала по всіх лікарнях Парижу. Ця хвора згадувала, як знайомих, усіх видатніших лікарів. Сестри Братства Лярібуазьєр, задля її ретельности до релігійних церемоній, остаточно навернули дівчину та переконали, що божа мати чекає на неї в Люрді, щоб її зцілити.

— Звичайно, мені конче цього треба; кажуть лікарі, одної з легенів мені вже бракує та й з другою справа не на багато краща. Каверни, знаєте, каверни! Зразу мені боліло тільки межі плечима, не давало спокою харкотіння, і змарніла я так, що шкода було дивитися. А тепер ось я повсякчас вся у випотах, перериваюся від кашлю, а відкашлятися не можу; харкотіння густе-густе. І бачте, навіть ноги мене не тримають, і нічого я не їм.

Напад задухи її спинив, вона аж синя стала.

— А втім, це нічого, — провадила Гривот, — мені ще не так зле, як он тому ченцеві, що має місце в переділі позаду вас. У нього така сама недуга, як і в мене, тільки багато тяжча.

Вона помилялася. Справді, за спиною Марі містився молодий місіонер, брат Ізидор, що лежав на матраці. Його цілком не видно було, бо він не міг і пальцем поворухнути. Одначе не сухоти завдавали тяжкого страждання ченцеві; він умирав на запалення печінки, захопивши цієї хвороби в Сенегалі. Довгий був та страшенно худий, із жовтим сухим обличчям, мертвенним, мов пергамен. Болячка на печінці кінець-кінцем проривала і витікала гноєм: це, а разом безперервна остуда та напади блювотини страшенно виснажували хворого; він увесь час марив.

Самі тільки очі цього мученика жили та в них сяяла невгасима любов; обличчя його, осяяне вну-

трішнім світлом, нагадувало розп'ятого Христа; хоч молодий місіонер мав звичайнісіньке селянське обличчя, та палка віра надавала цим рисам істинної величності.

Бретонець з походження, він був остання квола дитина в надто численній родині; на користь своїм старшим братам залишив він був на батьківщині клопоть землі; з ним їхала одна з сестер, Марта, молодша на два роки від Ізідора. Вона приїхала до Парижу, щоб стати на службу і, не вважаючи на свою духову обмеженість чорноробки, самовіддано дбала за хворого брата, покинула посаду й проїдала свої мізерні заощадження.

— Я лежала на підлозі, на платформі вокзалу, — знов почала Гривот, — коли його втягали до вагону. Четверо носіїв вносили його...

Але вона не могла докінчити. Від страшеного нападу кашлю вона затрусилася й змушена була відкинутися на лавку. Вона задихалася. Гарячий рум'янець, що ним плямилася її обличчя, набув синього відтінку. Вмить сестра Гіяцінта підвела голову сухітній й обтерла їй уста рушником; на ньому виступила кров. Пані де-Жонк'єр в цей самий час поралася біля іншої хворої, що сиділа навпроти неї. Звали цю хвору пані Ветю; вона була жінка дрібного годинникаря в кварталі Муфтар, і чоловік її не міг закрити крамничку, щоб супроводити її до Люрду. Тому пані Ветю удалася до Піклування, бажаючи забезпечити за собою потрібний догляд. Смерти вона боялася, і це примусило її повернутися до церкви, куди вона не заглядала з дня своєї конфірмації. Сердешна знала, що не очуняє вона, мала бо пістряк у шлункові. Обличчя їй уже було якесь здичавіле, жовтогаряче, як завжди у хворих на пістряк, а блювотина чорна, мов сажа. Цілу дорогу пані Ветю а ні слова не мовила, міцно стиснувши зуби та тяжко страждаючи. Потім дісталася напад блювоти й тоді знепритомніла.

Тільки рота розтулить, як звідти несе страшеним смородом, справжньою заразою, що від неї мутить усіх навколо.

— Так тут зовсім не витримаєш, — прошепотіла пані де-Жонк'єр, почувуючи, що їй недобре, — треба трохи освіжити повітря.

А сестра Гіяцінта тимчасом уклала Г'ривот на подушки.

— Звичайно, ми розчинимо вікно на кілька хвилин. Тільки не з цієї сторони. — Я побоююся, що моя недужа знов закашляє... Відчиніть з вашого боку.

Спека більшала ненастанно, пасажири задихалися в тяжкій, задушливій атмосфері й полегшено зідхнули, коли до вагону вдерся струмінь свіжого повітря. Хвилину-другу довелося попоратися, навести потрібну чистоту: сестра спорожнявала посуд, мідниці, вихлюпуючи з них за вікно; а пані-підкувальниця підтирала губкою забруднену підлогу, що тремтіла й ходором ходила. Треба було все поприбирати. А тут наспіла нова турбота: четверта хвора, що досі лежала непорушно, худорлява дівчина з обличчям, оповитим чорною хустиною, сказала, що їй хочеться їсти.

Пані де-Жонк'єр запропонувала із своєю спокійною ширістю:

— Не турбуйтеся, сестро. Я накраю їй хліба на маленькі кавалочки.

Марі, відчуваючи потребу розважитися, із зацікавленням поглядала на цю непорушну постать, що свої риси ховала під чорною наміткою. Вона здогадувалася, що цій жінці на обличчі мабуть якась болячка. Вона знала тільки про неї, що це няня з професії.

Бідолашна Еліза Руке змушена була облишити посаду й притулилася з милости в Парижі в сестри, де з нею брутально поводитися. До лікарні її не приймали, бо іншої хвороби в неї не було. Дуже поборжна, вона палко бажала побувати в Люрді. І Марі, дивлячися на неї, із захованим страхом чекала, коли Еліза скине свою намітку.

— Чи досить дрібно я накраяла? — по-матірньому дбайливо запитала пані де-Жонк'єр. — Чи можете ви просунути ці шматочки собі до рота?

Хрипкий голос з-під чорної хустини прогугнявив якісь невиразні слова:

— Так, так, пані.

Аж ось хустина впала; Марі здригнулася від жаху. На обличчі хворої був вовчий лишай, що захопив носа й рота та поволі там розростався. Повільне нагнивання ввесь час утворювалося під коркою болячок, роз'їдаючи тіло. Нижня потворна частина обличчя, що, як собача морда, висунулася наперед, великі круглі очі й шорстке волосся робили Елізу страшною. Носові хрящі в неї вже майже зруйновані були, рот викривився, підсмикнутий ліворуч вгору опухом на верхній губі, і являв собою гнійну та нефоремну косу щілину. Гнійна сукровиця витікала з величезної рани з мертво-блідими краями.

— О, подивіться, Іґере, — тремтячи прошепотіла Марі.

Священика теж вернуло, коли він дививсь, як Еліза Руке обережно просувала маленькі кусники хліба до кровотічного отвору, тобто до свого рота. Усі пасажири у вагоні зблідли від такого бридкого видовиська. Одна думка поворухнулася в кожній душі, запаленій надією.

О, свята всемогутня діво, яке велике чудо ти довершила б, вилікувавши таку недугу!

— Діти мої, не думаймо за себе, коли хочемо бути здорові! — повторила знов сестра Гіяцінта з бадьорою посмішкою.

І вона примусила прочитати нову молитву за чотками, де згадувалося п'ять скорботних таїнств: Ісус у садку Масличному, Ісус під бичами, Ісус заквітчаний терням, Ісус, що несе хреста, та Ісус, що вмирає на хресті. Тоді йшов гімн: „Уповання моє покладаю на допомогу твою, пресвята діво“.

Поїзд поминув Блюа: уже по-над три години котився він. Марі, одвернувши очі від Елізи Руке, зупинила їх тепер на чоловікові, що містився в другому переділлі праворуч од неї, в куточку, там де лежав брат Ізідор. Вона давно вже поглядала на цього дуже бідно зодягненого чоловіка, в старень-

кому чорному сурдугі, ще молодого на вигляд, з рідкою та вже сивуватою бородою. Очевидячки, він дуже страждав, такий маленький, мізерний, з обличчям ледве обтягнутим шкірою та вкритим випотами. Одначе, хворий сидів тихо, засунувшись глибоко до свого кутка, і не заговорював а ні з ким. Непорушний погляд його широко розплющених очей устромлений був у просторинь. І враз Марі помітила, що він опустив повіки й знепритомнів.

Тоді вона звернула увагу сестри Гіяцінти.

— Подивіться, сестро, здається цьому добродієві зле.

— Де, моя люба дитино?

— Там... он тому, що одкинув голову.

Усі захвилювалися; здоровші прочани підвелися, щоб бачити, що воно там таке. Пані де-Жонк'єр гукнула до Марти, сестри брата Ізідора, щоб та поляскала по долонях знепритомнілу людину.

— Розбуркайте його; запитайте, що йому болить.

Марта підійшла, смикнула хворого й почала давати йому питання; але він не відповідав і хрипів усе із заплющеними очима. Аж ось чийсь наляканий почувся голос.

— Та він умирає!

Переляк зчинився і все ріс; одне одного переривало, давало поради з одного кінця вагона до іншого. Ніхто не знав цього пасажира. Його, очевидячки, не записано на прощу, не мав бо на шії білого квитка.

Хтось розповідав, що бачив, як він три хвилини перед од'їздом доплентався до вагону та безмежно знесилений і змучений кинувся в цей куток, де він тепер умирав. Сидів тут тихо й непорушно.

Його квитка знайшли за стьошкою старого високого бриля, що висів поруч із ним.

— Ах, ось він зідхнув! — гукнула сестра Гіяцінта. — Запитайте, як його звуть.

Одначе подорожній на Мартин запит тільки невіразно простогнав:

— Ах, як я страждаю!

І від нього вже більше нічого іншого не чули. На все, що хотіли знати про нього — хто він, звід-

кіля, на що хворіє, чи не можна йому чимсь допомогти, -- він відповідав тільки незмінною скаргою:

-- Ах, я страждаю, я страждаю!

Сестра Гіяцінта аж рвалася з нетерплячки. Хоч би вона, принаймні, була в одному з ним переділі! Вона конче змінить своє місце. Ось тільки те, що до Пуатьє зупинки не буде; становище жахливе, тим паче, що хворий знов одкинув голову назад!

— Він доходить, він доходить! — повторив голос.

Боже мій, що робити? Сестра знала, що чернець Братства успіння отець Масіяс був на поїзді із священним миром для соборування, бо щороку бували випадки смерті в дорозі. Одначе молода черниця не наважувалася подати знак тривоги. Був також і санітарний фургон в розпорядженні сестри Сан-Франсуа, де їхав лікар з маленькою аптечкою.

Якщо хворий дотягне до півгодинної зупинки в Пуатьє, він матиме найпевнішу медичну допомогу.

Найстрашніше було те, що він міг померти раптово. Проте пасажири трохи заспокоїлися. Хворий, все ще непритомний, дихав рівніш, і, здавалося, спав.

— Померти, не доїхавши туди, — тремтячи прошепотіла Марі, — померти перед порогом обіцяної землі...

Але коли батько почав її заспокоювати, вона провадила далі:

— Я страждаю! Я теж тяжко страждаю.

— Будьте мужні, — мовив П'єр, -- свята діва зглянеться над вами.

Марі більше невилі була сидіти; довелося бідолашну знов покласти до її тісної труни. Батько й священник мали до цього братися дуже й дуже обережно, бо від найменшого товчка вона тяжко стогнала. І вона лежала там ледве дихаючи, наче мертва, із своїм страдницьким обличчям, обрамленим прекрасним пишним, як у богині, ясно золотим волоссям. Ось уже мало не чотири години поїзд котився наперед. Вагон страшенно трусило, розгойдувало туди й сюди, бо був він у хвості; залізні закріпи рипіли, колеса шалено гуркотіли. Крізь вікна, що їх довелося залишити напіврозчинені, добувалася курява, їдка й жа-

гуча, пекло непереносно. То була пекельна спекота перед грозою, небо набирало жовтобурого відтінку та поволі заволокалося хмарами. Розпечені переділи вагону подібні до доменних печей ставали, а тут, в цих рухливих клітках, люди пили, їли, хворі завдольняли всі свої потреби серед отруєного повітря, серед жахливого гамору стогнань, молитов та гімнів.

Не сама тільки Марі почувала себе гірше; інші теж страждали тяжко в цій подорожі. На колінах своєї матері, що втратила останню надію й дивилася на неї своїми великими заплаканими очима, маленька Роза лежала непорушно, така бліда, що пані Маз двічі нахилилася над нею, мацаючи її руки, чи не похололи вони. Щохвилини пані Сабатьє мусіла пересувати чоловікові ноги; скаржився бо він, ніби вони обважніли та незносно відтягають йому стегна.

Брат Ізідор почав кричати все ще непритомний, і сестра могла полегшити йому, піднісши його та тримаючи в своїх обіймах. Гривот немов спала, але непокоїла її гикавка, й тонка цівка крові витікала їй з рота. Панії Ветю знов ринула хвиля чорних, смердючих блювот.

Еліза Руке не намагалася вже ховати виразку на обличчі. А незнайомиць у кутку все так само хрипів, важко дихаючи, наче ось-ось він уже одходить.

Марно з сил вибивалися пані де-Жонк'єр та сестра Гіяцінта; вони не могли подолати таку безодню страждання. Якесь пекло було в цьому вагоні, сповненому людської біди та скорботи, що мчав, нестримано розгойдуючися на колесах та підкидаючи на всі боки багаж пасажирів: старе манаття, почеплене на гаках, поламани кошики, поперев'язувані мотузками. В той час у середньому переділі десять прочанок, молодих і старих, однаково мізерних та непоказних на око, безупинно співали верескливими, плаксивими голосами, до розпуки фалшиво.

П'єр думкою перелетів до інших вагонів цього білого поїзда, що звичайно перевозив тяжко хворих: всі вони котилися в сонній тяжкій атмосфері терпіння із своїми триста хворими та п'ятсотма здоровими

прочанами. Тоді згадав про інші поїзди, що виходили того дня з Парижу: сірий, блакитний, передніші за білий, зелений, жовтий, рожевий та жовтогарячий, що після нього вирушили.

З одного кінця лінії до другого поїзди відходили щогодини. І він згадав про те, що ще й нові поїзди вирушили сьогодні з Орлеану, Мансу, Пуатьє, Бордо, Марселю та Каркасону. Землю Франції одночасно борознили по всіх напрямках довгі пасма однакових поїздів, вони всі прямували туди, до святої печери та везли тридцять тисяч хворих і прочан до ніг святої діви. І спало священникові на думку, що сьогоднішній людський приплив суне туди й іншими днями, що й тижня не минало в Люрді без прочан, що кінець-кінцем не сама тільки Франція, але й ціла Європа, світ цілий рушає вклонитися святині; бували такі роки піднесення релігійного духу, що прочан насувалося понад триста тисяч або й півмільйона.

Г'єрові ввижалося, що чує він гуркіт цих поїздів на повній ході; вони вийшли звідусіль і вкупі простують до тої самої ніші в скелі, де тихо блимають вогники воскових свічок. Всі вони гуркочуть, крики болю та співи кантів летять у повітря. Це були рухливі лікарні з невигойними недугами, одчайдушне поривання людського страждання до надії одужіння, жагуча потреба мати полегшення, що не відступає ні перед погостреними нападами хвороби, ні перед небезпекою прискорити смерть у цій жахливій шарпанині. Вони котилися, котилися ненастанно, пориваючи лихо цього світу до божественної ілюзії, здоров'я страдників та потіхи скорботним.

І безмежний жаль сповнив Г'єрові серце.

Гірко вмирати, і палке милосердя запалало в ньому як негасимий огонь братерської любови до всього живого, до кожної істоти.

О пів на одинадцятку, як од'їздили із станції Сен-П'єр де-Кор, сестра Гіяцінта подала знак на третю молитву за чотками на честь п'ятьох світлих таїнств: воскресіння Христова, вознесення, зшестя св. духа, успіння святої богородиці і собору божої матері.

Потім проспівали гімн Бернадетти, нескінченний душевний зойк з семидесяти двох віршів, де янгольський привіт увесь час повторюється, як приспів, поволі вколисуючи своєю одноманітністю, що кінець-кінцем захоплює цілу істоту людську, примушує її забутись в блаженному екстазі, в солодкому передчутті чуда.

II.

За вікном стелилися зелені рівнини Пуату. Абат П'єр стежив очима за деревами; вони тікали, зливалися, і око, кінець-кінцем, переставало їх розрізняти. Виринула дзвіниця і вже зникла: до неї перехристилися були всі прочани.

До Пуат'є мали прибути не раніше, як тридцять п'ять на першу; поїзд мчав серед задушливої млости гарячого дня, що віщував грозу. І молодий священик, поринутий у глибоку задуму, не чув далі слів гімну; звуки добувалися до нього, як коліскова мелодія морського припливу.

Це було забуття справдешнього, пробудження минулого, що охопило цілу його істоту. Він поволі поринув у свої спомини, перенісся в найдавніше минуле. Він побачив перед собою будинок у Нельї, де він народивсь і де він досі жив, цей притулок тихої праці, з садком, де пишалися кілька чудесних деревин; відділявся цей садок від сусіднього будинку, такого самого, як і Фроманів, тільки живою огорожею та дерев'яним тином.

П'єрові було років три-чотири; одного разу ціла родина сиділа навколо столу, під тінню розложистого каштану, батько, мати, старший брат. Усі снідали. А лице батька свого, Мішеля Фромана він якось не виразно уявляє.

Розпливалися й блякли перед ним риси обличчя Мішеля Фромана, славнозвісного хеміка, члена академії, що замкнувся в лябораторії, улаштованій в глухому закуткові пустельного кварталу. Зате П'єр виразно бачив брата свого Гільйома, чотирнадцятилітнього хлопчика, вільного того ранку від школи,

з нагоди якогось свята. А особливо яскраво стала перед П'єровим зором його мати, тиха лагідна жінка з добрими, ласкавими очима. Згодом він дізнався про скорботу цієї душі, цієї вірної, що офірувала себе з пошани та подяки на шлюб із безвірником, старшим від неї на п'ятнадцять років, — він бо зробив великі послуги її родині. Він, запізнена дитина цього союзу, що прийшла на світ, коли батькові підходило під п'ятдесят, знав свою матір вже приборканою; та завсіди шанувала свого чоловіка, якого вона палко полюбила, водночас тяжко страждаючи од думки, що його чекає загибель. І враз інший спомин його охопив, жахливий спомин про страшний день, коли помер його батько; через нещасливий випадок забитий він був у своїй лябораторії од вибуху реторти. П'ять років було тоді П'єрові; він пам'ятає найменші дрібниці, материні зойки, коли вона побачила серед скалків понівечене тіло, її жах, ридання й молитви, розпука від думки, що господь покарав безвірника, не давши йому покаятися. Не наважуючися спалити небіжчикові папери та книжки, вона обмежилася на тому, що замкнула його кабінет, куди більше ніхто не заходив. З тої хвилини переслідувала її ввесь час думка про пекло, і вона зосередилася на одній меті: цілком підкорити своєму впливові молодшого сина, ще такого крихітку, і виховавши хлопця в суворо релігійному дусі, його праведністю спокутувати нечестя батька. Старший Гільйом не належав їй більше; він виріс у школі і захопився духом віку; та малий П'єр не покине батьківського дому і вихований буде під керівництвом священика. Заповітна мрія цієї жінки та її палка надія була побачити з часом його самого в священицькому сані: він править свою першу обідню та полегшує душі, що їх ятрить жадоба вічності.

І ось інше яскраве видіння стало перед ним поміж зеленого віття, пронизаного соняшним промінням. П'єр враз побачив Марі де-Герсен такою, якою вона стала перед ним одного ранку, крізь тин, що відділяє дві сусідські садиби, де-Герсен, дрібний норманд-

ський шляхтич, був архітект, охоплений пристрастю до винаходів; тоді він працював над побудовою робітничих колоній, з церквою та школою: це величезне підприємство, але мало обізнаний він був з ним і ризикував всіма стома мільйонів франків, з властивою йому необережністю та захватом невдахи-митця. Та й сама однакова побожність зблизила пані де-Герсен та пані Фроман. Але в першої, рішучої й твердої, була сильна вдача й залізна рука, що сама вела дім та захищала його від катастроф. Вона виховала двох дочок, Блянш і Марі, в обмеженій побожності, надто старшу, вже поважну, як вона сама; менша хоч теж вельми побожна, полюбляла, одначе, розваги, гри, і життя клетотило в ній, а сміх її був дзвінкий та гармонійний.

З наймолодших літ своїх П'єр та Марі вкупі гралися, горожа їм не була за перешкоду; обидві родини жили дуже приязно поміж себе. І цього соняшного ранку, що згадався тепер молодому священникові, розсуваючи віття, стояла перед ним уже десятилітня Марі. Він, що мав тоді шістнадцять, мусів наступного вівторка вступити до семінарії. Ніколи дівча не здавалося йому таким чарівним. Блискуче мов з щирого золота волосся Марі було таке довге, що, коли вона розплітала коси, закривало її цілу. П'єр бачив перед собою обличчя тодішньої Марі надзвичайно виразно та яскраво; її кругле личко, її сині очі, рум'яні вуста, особливий блиск її сніжнобілої шкіри. Була вона весела й блискуча, мов сонце, що засліплює все навкруги; а край повік її тремтіли сльози, довідалася бо вона про його від'їзд. Сиділи вони вдвох під тінню горожі, в глибині саду. Пальці їм спліталися, а серця щеміли. Проте вкупі граючися, вони ніколи не обмінювалися присягою, були бо обое надто невинні. Але напередодні розлуки обопільна ніжність поривалася їм з глибини серця; несвідомо вони заговорили за неї, присягалися повсякчас думати одне про одного й зустрінутися згодом, як зустрічаються на небі, щоб zazнати блаженного щастя. Тоді вони непомітно для самих себе міцно пригорнулися й почали цілуватися, палкими обливаючися слізьми. Це був чарів-

ний спомин, що його повсякчас П'єр мав у своїй уяві; він почував, що живе цей спомин у ньому й досі після стількох років і численних гірких відречень.

Його штовхнуло страшенно, і він збудився від своєї задуми. Кинув поглядом по вагоні, по страдницьких обличчях; непорушно сиділа пані Маз, пригноблена горем, маленька Роза тихо стогнала на материних колінах, хрипко кашляла Гривот. Хвилину веселе личко сестри Гіяцінти затулило все інше, сяючи в яскравій білій намітці.

Тяжка подорож тривала далі, а проміння божественної надії сяяло там в далені. І поволі все знов змішалось перед молодим священиком, під навалою споминів з далекого минулого; дійсність нагадував тільки гімн, хор невиразних голосів, що добувалися немов би у вісні з сфери невидимого та заколисували всі чуття.

З того часу П'єр жив у семінарії. Перед ним чітко рисувалися кляси, подвір'я, обсажене деревами. Але далі все затиралося: він наче тільки в дзеркалі бачив постать молодого чоловіка, що такий він тоді був. І його спостерігав, докладно роздивлявся його постать, як якого чужинця. Довжелезний-та худий, він мав подовгасте обличчя, дуже відкрите чоло, високе та рівне, як башта, а щелепи йому звужувалися до низу; увесь він пішов у мозок. Самий тільки рот, завеликий трошки, залишався ніжним. Коли поважне обличчя йому яснішало, рот та очі ставали безмірно ніжні: просвічувала в них несвідома жадоба кохання: віддаватися й жити, жити! А проте враз пристрасть мислити поверталася, ця розумовість, що завсіди його жерла, потреба до всього доходити розумом. І він з подивом згадує раз-у-раз свої семінарські роки. Як він міг так довго сприймати цю сувору дисципліну сліпої віри, слухняно всьому вірити, не перевіряючи?! Від нього вимагали цілковитого зречення від розуму, і він підлягав цьому, затамувавши в собі болючу жадобу істини. Безперечно, його зворушували сльози материні, одне бажання мав він: дати їй велике щастя, що про нього вона мріяла. Тепер, одначе, він згаду-

вав, як бувало в ньому спалахне глухий протест; в уяві йому виринали безсонні ночі, безтямні сльози, коли перед ним роїлися туманні образи, маячило вільне життя, що кипіло поза стінами школи, ввижалася діяльність дозрілого мужа і ненастанно маячила постать Марі, якою він бачив її того незабутнього ранку, променястою, прекрасною, з діамантовими сльозинками на повіках; вона палко тоді його цілувала. І саме цей спомин угніздився в його пам'яті; роки релігійного навчання, з монотонними лекціями, одноманітними церковними обрядами та церемоніями, потонули в тумані, у тьмяній імлі, оповитій мертвою тишею.

Потім, коли поїзд із гуркотом та тріском промчав повною ходою повз станцію, невиразні образи оточили П'єра. Він помітив на дорозі велику обгороджену пустку, і враз уявилось йому, що бачить він самого себе, двадцятилітнього. Його мрії блукали. Досить довго почував хворим себе, пас задніх в науці і кінець-кінцем одіслано його на село. Довго він не бачив тоді Марі; двічі під час вакацій перебував у Нельї, а побачитися з нею не міг, бо вона весь час подорожувала. Знав він, що його приятелька по-важно хвора, що впала вона з коняки на тринадцятому році, саме під той час, коли дівчинка зформується на жінку. Мати її, доведена до розпуки, спантеличена суперечливими порадами лікарів, щороку возила її на якісь нові цілющі води. Далі П'єр дізнався про страшне горе, що впало на родину Герсенів: про наглу смерть цієї матері, — жінки суворої, але вельми корисної своїм близьким. Ця трагічна смерть сталася від запалення легенів, в п'ять день; а схопила вона перестуду, скинувши увечері на прогулянці в Бурбулі з себе шаль, щоб загорнути Марі, яка там лікувалася. Батькові довелося поїхати та привезти божевільну від туги дочку й тіло своєї покійної дружини. Найгірше було те, що як мати померла, справи родинні похитнулися й заплутувалися все більше й більше в руках архітекта, а він кидав, не рахуючи, маєтки свої в безодню різних

підприємств. Марі не підводилася більше з канапи й вести дім доводилося самій Блянш, що з головою поринула в свої останні іспити; вона неодмінно хотіла добитися дипломів, заздалегідь передбачаючи, що їй доведеться заробляти на хліб.

Враз споміж маси неясних, напівзабутих фактів в уяві П'єровій виринула яскрава картина. Це було під час відпустки, що отримав він її через лихий стан свого здоров'я. Щойно минуло йому двадцять чотири роки, і він дуже відстав від товаришів, діставши усіх тільки чотири нижчі духовні ранги. Але по повороті до семінарії його мали висвятити на суб-диякона, причому він повинен був себе зв'язати навіки непорушною обіцянкою. І ця сценка воскресла в його пам'яті з усіма деталями; це було в Нельї, в невеличкому садку Герсенів, куди він приходив колись гуляти. Під високі дерева в глибині саду, поруч з огорожею, що відділяла садибу сусідів, привезли канапку Марі, і П'єр з Марі самі залишилися в полудневій тиші смутної осінньої днини. Перед ним Марі, в жалобі по матері, напівлежала на подушках, з задубілими ногами, а він сам, теж у чорному, уже в сутані¹⁾, сидів на залізному стільці поруч неї. Уже п'ять років недуга її точила, було їй тепер вісімнадцять літ; бліда та змарніла, Марі проте залишалася чарівною із своїми розкішними золотими косами, що їх помилувала недуга. Але що ж? П'єр певен був, що вона ніколи не одужає, ніколи не розвинеться в жінку, недуга бо діткнулася самої її статі. Лікарі, хоч і різні думки мали, усі відступилися од неї. Мабуть, того осіннього дня, коли пожовкле листя сипалося дощем на них, розповідала Марі йому про це. Одначе П'єр слів її не пам'ятав; в пам'яті в його залишилася тільки бліда усмішка дівчини та молоде обличчя, ще таке чарівне, але з печаткою тіркого жалю до життя, що вже одходило.

Потім він зрозумів, Марі згадує їхнє колишнє прощання на тому самому місці, за горожею, пронизаною

¹⁾ Сутана — священнича одіж ряса.

соняшним промінням. І все дороге минуле наче вже вмерло: їхні сльози, їхні обійми, їхня обітниця зустрітися потім, з певністю насолоди щастям. Вони зустрілися, але до чого це їм було тепер, коли вона була живим мерцем, а він ось-ось мав умерти для життя в цьому світі? З того часу, як лікарі визнали Марі за безнадійну, кажучи, ніби вона ніколи не буде жінкою та матір'ю, він міг теж одмовитися від перспективи стати чоловіком, міг знищитися в бозі, що йому присвятила його мати. І П'єр відчував гірку потіху цього останнього побачення. Марі посміхалася страдницькою усмішкою з їхніх колишніх дитинних мрій, говорячи про щастя, що він його зазнає на службі богові; така схвильована вона була цією думкою, що взяла з нього обіцянку запрохати її на свою першу обідню.

Біля станції Сен-Мор такий гомін зчинився, що на хвилину увага П'єрова звернулася до вагону. Здавалося, з кимсь зле стало. Хтось знов знепритомнів. Але скорботні обличчя, що він їх бачив, залишалися такі самі, заховували той самий зосередкований вираз у тривожному очікуванні божественної допомоги, що так довго забарилася. Сабатьє силкувався зручніше покласти свої ноги, брат Ізидор стогнав тоненьким голоском, немов дитина перед смертю, а пані Ветю, охоплена страшним нападом болів, що свердлили їй шлунок, навіть не дихала, зціпивши губи, з викривленим, почорнілим, розлюченим обличчям. Пані де-Жонк'єр, виполіскуючи посуд, упустила олів'яний збанок; хворі враз засміялися, не вважаючи на свої болі, бо недуга робила їх дитинними. Зараз же сестра Гіяцінта, вона слушно називала їх дітьми, дітьми, які слухають одного її слова, — звеліла їм узятися до чоток, чекаючи Angelus-а, що його за усталеною програмою треба перечитати в Шателеро. Усі почали повторяти кілька разів підряд „богородицю“, і у вагоні зчинився гул та бурмотіння, заглушені брязкотом заліза та гуркотом колес.

П'єрові було двадцять шість літ, і він вийшов на священника. Кілька день перед висвяченням запізнені

сумніви опанували його, непокоїв невиразний жаль, що він приймає духовний сан, не випробувавши себе гаразд. А втім він навіть уникав зупинятися над своїми почуттями й жив затуманений своїм рішенням, гадаючи, ніби йому пощастило одним ударом одкрояти в собі все людське. Плоть його, справді, вмерла разом з невинним романом дитинства, що його героїнею була ця бліда дівчинка з золотавим волоссям; тепер він бачив її на одрі недуги з мертвою плоттю, як і в нього самого. І він з власної охоти пожертвував своїм розумом. Спочатку це видавалося йому легким, П'єр сподівався, що досить побажати і думка перестане працювати. Та й дуже вже було пізно: він не міг одступити в останню хвилину, і, коли, виголошуючи урочисту рокову обітницю, відчув потайний жах, невиразний, важкий жаль, то забув усе це того дня, коли міг дати своїй матері довго очікувану найбільшу радість — свою першу обідню. Він ще й тепер бачить свою бідну матір у маленькій церкві в Нельї, що вона сама її йому обрала, церкву де одспівували його батька; бачить її, мов живу, перед собою, того холодного ранку в листопаді, майже одну в темній маленькій капелі. Вона впала навколішки, закрила лице руками й довго-довго плакала, поки він підносив вгору святі дари. Тут вона востаннє насолоджувалася щастям, попереднє бо життя її спливало самотньо й сумно. Старший син цілком одійшов од неї, захопившись іншими ідеями, з того часу, як його брат вирішив піти до духовного стану.

Казали, наче Гільйом надзвичайно талановитий хемік, як і його батько, але здеклясований та захоплений революційними байками; він жив у маленькому будинку на околиці, де віддавався небезпечним студіям над вибуховими речовинами. І до всього того казали, наче він цілком не ховаючись живе з жінкою невідомого походження; через те увірвався зовсім зв'язок між ним та його матір'ю, такою побожною та бездоганною. Уже три роки не бачив П'єр свого доброго та веселого старшого брата; а відданий був

йому П'єр безмежно в дитинстві, так само й той по батьківському любив П'єра.

Але ось його серце болісно стиснулося; він побачив матір свою померлою. Це був немов грім з ясного неба, хворість, що ледве тривала три дні; життя увірвалося так само швидко, як це було з пані де-Герсен. Одного вечора, повернувшись після шаленого пошукування за лікарями, знайшов він свою матір мертвою, непорушною з жахливо білим обличчям; і на губах йому назавсіді збереглося відчуття останнього холодного поцілунку. Він більше нічого не пам'ятав: ні молитов, ні приготувань, ні похоронної церемонії. Це все загубилося серед мороку тупого відчаю, жорстокого болю, що від нього він мало не помер. Повернувшись з кладовища, П'єр відчув надзвичайну остуду; почалася гарячка, що три тижні тримала його непритомного між життям та смертю. Тут з'явився брат доглядати його. А тоді покінчили із фінансовими справами, поділивши між себе невеличкий маєток: П'єрові залишився будинок та маленька рента, а Гільюм одержав свою частину грошима. Пересвідчившись, що небезпека минула, він знов зник, повернувся до своєї таємничої діяльності. П'єр поволі доходив здоров'я, залишившись самотній у спустілому будинкові. Він не зробив жадної спроби затримати Гільюма, розуміючи, що їх розділяє безодня. Спочатку йому моторошно було насамоті. Але згодом цілковита самота стала для нього надзвичайно принадною; серед непорушної тиші порожніх кімнат, недосяжних для вуличного гомону, під тінню тісного садка, молодий абат міг цілі дні проводити, не бачучи живої істоти. Його улюбленим притулком стала колишня лябораторія, батьківський кабінет, що його двадцять років покійна мати тримала під ключем, немов бажаючи замурувати там минуле з його безвір'ям та прокляттям небес. Можливо, не вважаючи на свою лагідність та колишню шанобливу покору перед чоловіком, вона кінець-кінцем понищила б його папери та книжки, як би смерть не вихопила її так раптово. П'єр звелів розчинити вікна, постирати порох із столу

до писання та з шафи на книжки, угніздився у великому шкуратяному кріслі і захоплено пересиджував тут цілими годинами: він немов відроджений недугою повернувся до своєї молодости, п'ючи надзвичайну розумову насолоду з книжок, що йому трапляли під руку.

Аж два місяці, поки він поволі набирався здоров'я, не приймав він, здається, нікого, крім лікаря Шасеня. Це був стародавній приятель його батька, надзвичайно тямущий лікар, що обмежувався на своїй скромній ролі практика, покладаючи усе шанолубство своє на тому, щоб вдало лікувати хворих. Уратувати пані Фроман йому не пощастило, але за те він хвалився, що вирвав молодого священика з пазурів смерті. Час від часу одвідував він і тепер свого пацієнта, розважаючи його розмовами; розповідав йому про його покійного батька, видатного хеміка. Він знав безліч цікавих анекдот про свого приятеля, і говорячи про нього жваво та захоплено, розповідав подробиці, що від них так і віяло палкою приязню. Син прислухався у солодкій млості одужіння до цих оповідань, і поволі перед ним виринав образ чарівної істоти, доброї, люблячої та добродушної. Пер пізнав батька таким, як той був справді; тим часом як із слів матері він склав був собі зовсім інакшу думку, як про вченого із зачерствілою душею. Правда, вона йому вселяла саму тільки пошану до дорогої пам'яті покійного, але чи не був він безвірником, людиною, що все відкидає, примушує плакати янголів? Чи не був він знаряддям нещастя, що повстало проти бога?! Отже Мішель Фроман залишався для сина видінням темряви, чорним привидом засудженого грішника, що тиняється безпритульний; а тепер він перетворився на ясне, бадьоре світло рідної оселі, цей трудівник, який завзято шукав істини та не бажав для близьких нічого, крім братерської любови та щастя. Шасень, народжений в Піренеях, у селі, де вірили у відьом, певніш міг бути прихильний до побожності, одначе він не заглядав а ні разу до церкви за всі сорок літ свого життя в Парижі. Але він мав тверде

переконав, що коли донебудь є небесний рай, то Мішель Фроман возсідає там праворуч милосердного бога.

І П'єр пережив в уяві за кілька хвилин болючий моральний перелом, що одминив його тоді протягом двох місяців. Не тому, щоб йому трапились у книгозбірні книжки антирелігійного змісту, або щоб батько його, папери якого він розбирав, колинебудь виходив поза межі наукових технічних досліджень. Але покволом, поза волею П'єровою, ясна логіка наукових доказів, сукупність доведених феноменів, зруйнували в його очах незаперечні догми католицтва, розбили до щенту ті факти, що в них він зобов'язаний був вірити. Недуга, здавалося, відродила його, і він наново почав жити, вчитися; із солодким відчуттям фізичного одужіння почував, як до нього поволі повертаються сили, поринав у працю з приємною млостью, що надає надзвичайної ясности думці. У семінарії, з поради вчителів, він завсіди приборкував у собі дух розпиту, потреби знання. Те, що йому викладали, дивувало його, але юнак офірував свій розум, бо цього вимагало од нього благочестя. І раптом, у цей критичний момент уся ретельно накопичена побудова догматів була знесена бурхливим поривом цього владаря — розуму, що завзято заявляв про свої права, а П'єр уже не міг змусити його мовчати. Істина кипіла, рвалася через край такою нестримною хвилею, що абат зрозумів, як неможливо відновити колишні помилки в своєму мізкові. Це було цілковите та безповоротне руйнування віри. Якщо йому пощастило вбити в собі плоть, поставивши хреста над романом своєї юности, якщо він почував себе всилі приборкати свої пристрасті та перестати бути чоловіком, він знав тепер, що марні зусилля поступитися розумом. І він не помилявся, відчуваючи, як його батько відроджується в глибині його істоти і перемагає остаточно в цій подвійній спадковості, де стільки років переважав материний вплив. Верхня половина обличчя П'єрового, чоло як башта, стало наче ще вище, а нижня частина, тонке підборіддя та ніжний рот наче меншали.

Проте він страждав, він розпадався над утратою віри, він з тугою прагнув вірувати по-давньому, коли часом у присмерках у ньому збуджувалася природна добрість та потреба любови. І аж треба було, щоб лампу принесли до темної кімнати,—тоді до нього поверталася енергія та спокійний розум, сила мученика, готовість на всі жертви задля душевного спокою.

А далі настала криза. Він був священик, але більше не вірив. Наче б то ґрунт раптом вислизнув йому з-під ніг, і перед ним розкрилася страшна безодня. Це був кінець його життя, загибель усьому. Що стане він чинити? Чи не велить йому звичайна чесність скинути сутану й повернутися між люди? Але він бачив священиків, що залишили духовний сан, і не поважав їх. Один з них, його особистий знайомий, що оженився, був йому гидкий. Звичайно, це були рештки релігійного виховання: в ньому ще жила ідея про непорушність обіцянки священика, переконання, що відданому богові нема вороття назад. Може він себе počував надто відокремленим, надто відмінним від усіх людей, і побоювався здатися дивним поміж них, непридатним до світського оточення. Якщо його приречено на безшлюб'я, він хотів залишатися на боці у своїй гордості страдника. І ось після багатьох болючих днів, після довгої ненастанної боротьби із самим собою, коли в ньому голосно говорила потреба щастя та відновлене здоров'я, П'єр Фроман твердо зупинився на своєму героїчному намірі залишатися священиком, до того священиком чесним. У нього вистарчить сили бути самовідреченим. Якщо він не зміг приборкати свій розум, зате приборкав грішну плоть і певен був, що не порушить обіту цнотливості. В ньому залишилася непохитна надія на життя чисте, бездоганне, аж до могили. Щодо всього іншого—йому не було діла, бо він приречений був страждати один; і ніхто на світі не підозрював болів його серця, втраченої віри та тої жахливої брехні, що в ній він житиме до кінця днів своїх. Твердою опорою для нього буде чесність його:

він сумлінно провадитиме своє ремесло священика, не порушуючи й жадного з прийнятих обітів, виконуючи за статутом свої обов'язки пастиря, проповідуючи бога, слугуючи йому перед вівтарем, роздаючи вірним тіло та кров Христові, у вигляді хліба й вина. Хто ж тоді насмілиться поставити йому за злочин втрату віри, якби це велике нещастя й стало відоме? І чого можуть од нього вимагати ще, коли він присвятив усе життя своє тому, чому присягнув, коли він поважає свій сан, чинить милосердя без найменшої надії на винагороду в загробному житті? Такими доводами йому пощастило кінець-кінцем себе заспокоїти та стати на твердий ґрунт, високо тримаючи голову в самотній величі священика, що не вірить більше, але бдить над вірою інших. І не тільки йому одному на долю таке випало; він почував, є в нього брати, інші священики, що впали в сумнів, але проте залишалися біля вівтаря, як салдати без батьківщини, і не вважаючи ні на що, мали мужність проливати світло божественної ілюзії над похиленою юрбою.

Прийшовши остаточно до здоров'я, П'єр почав знов відправляти службу божу у маленькій церкві, в Нельї. Він щоранку правив месу. Але вирішив відмовлятися від усілякої штатної посади, від усілякого вищого рангу. Проминали місяці, роки: він стояв на своєму, залишаючись вікарним священиком, невідомим, покірним, найнепомітнішим із тих слуг божих, що їх терплять на парафії, що з'являються та зникають, виконавши свій обов'язок. Кожний крок до вищих посад він уважав би за побільшення своєї брехні, за замах на право гідніших. І йому доводилось ухилятися від пропозицій, бо його чесноти не могли залишатися непомітні: начальство дивувалося на його уперту скромність і було не від того, щоб скористати силою, яку вгадувало в ньому. Іноді з'являвся гіркий жаль, що він не провадить якоїнебудь корисної справи, не працює на замирення на землі, на поратунки та щастя народів, як підказувала йому палка бодюча потреба душі. На щастя П'єр вільний був

цілими днями і потішав себе, працюючи завзято над книжками, ковтаючи том за томом з батьківської книгозбірні, перечитуючи та обговорюючи те, чого колись учився; особливо його захоплювала історія націй, бажання збагнути суть соціального і клерикального лиха, щоб дізнатися чи справді його не можна позбутися. Одного ранку, риючися у великих висувних шухлядах книжкової шафи, П'єр натрапив на цілу розвідку щодо дивовижних з'явищ у Люрді. Тут були усілякі документи, копії з допитів Бернадетти, адміністративні протоколи, донесіння поліції, свідчення лікарів, а також приватне листування, надзвичайно інтересне. Він здивувався з цієї знахідки і почав розпитувати лікаря Шасеня; а той пригадав, що його приятель, Мішель Фроман, із захватом почав був колись студіювати справу Бернадетти. Самому лікареві, що походив із села сусіднього з Люрдом, довелося дещо сприяти хемікві, дістаючи деякі документи. Тоді П'єр і собі також зацікавився інтересним випадком і працював над ним цілий місяць. Його дивно вабила правдива й чиста особа візіонерки, але він обурювався на все, що виросло потім на ґрунті чудес: на варварський фетишизм, сумні забобони, переможну симонію. В час духовного розладу, що він його переживав, ця історія насунулася ніби умисне, щоб прискорити кризу та остаточно розбити в ньому віру. Але разом з тим вона зачепила його цікавість; П'єр залюбки розслідував би цю справу, щоб визначити незаперечну істину, зробити послугу чистому християнству, позбавивши його від цього намулу, від цієї чарівної казки, такої дитинної та зворушливої. Потім він мусів закинути свою витівку, бо довелося б ще подорожувати, та й тяжко було здобути потрібні відомості. В ньому залишилося тільки ніжне почуття до Бернадетти, що зачарувала його та вселяла безмежну жалість.

Минали дні. П'єр ставав все самотніший. Лікар Шасень поїхав у Піренеї смертельно стурбований: він залишив своїх пацієнтів, щоб повезти до Котеру, хвору дружину, яка згасала з кожним днем на очах

чоловіка й дочки, чудесної дорослої дівчини. З того часу маленький будинок у Нельї зовсім став порожній і поринув у могильну тишу. П'єрові залишилася одна розвага: одвідувати час од часу Герсенів; вони давно вже виїхали з сусіднього будинку, і він знайшов їх у глибині мізерної вулиці, в тісному помешканні. Спомин про першу туди візиту був такий живий, що серце йому затремтіло; він ще не забув свого тодішнього хвилювання, як побачив Марі.

П'єр отямився, озирнувся навколо та побачив подругу свою, що лежала на лавці. Такою він знайшов її тоді, так само лежала вона в своєму жолобі, прикута до цієї труни, що до неї ладнали колеса возити недужу. І вона, що в ній раніш ключем кипіло життя, вічно рухлива, та усміхнена, умирала пасивна та непорушна. Їй збереглося саме тільки волосся, що вкривало її немов золотим плащем. Недужа так змарніла, що немов стала менша на зріст, наче маленька дівчинка; але що особливо хапало за серце, коли глянути на її обличчя, це встромлені в далину непорушні очі дівчини: вона нічого не бачила перед себе, ховаючи якусь уперту думку, цілком байдужа до оточення, — так сильно недуга наклала на неї свою руку. Одначе, Марі помітила, що П'єр дивиться на неї і захотіла йому посміхнутися; але стогін вихопився їй, а усмішка жалька була, ця усмішка бідолашного прибитого створіння, перекonanого, що йому доведеться вмерти, не дочекавшись чуда. Молодий абат був зрушений; тепер він бачив та чув саму тільки її посеред усіх інших скорбот, що сповняли вагон, наче вони всі зосереджувалися в ній, як довга агонія її краси, веселости та молодощів.

І поволі, не зводячи очей з Марі, абат повернувся до минулих днів; йому прийшли на пам'ять години, сповнені гіркої та сумної краси, що він їх переживав поруч неї, коли приходив у гості до їх маленького приміщення. Де-Герсен остаточно до руїни прийшов, мріючи піднести виробництво образів та малюнків релігійного змісту; був бо дуже роздратований недосконалою промисловістю у цій галузі. Останні копій-

чини невдахи-будівника розвіялися через банкрутство однієї хромолітографії; розгублений, необачний, він покладався на бога, завсіди вколисаний вічною ілюзією своєї дитинної душі. Він не помічав, що в хаті зростають злидні, і захопивсь тепер вишукувати спосіб керувати повітряними бальонами, навіть не помічаючи того, що старшій дочці, Блянш, доводилося якимсь чудом здобувати хліб для родини, для своїх двох дітей, як вона називала батька та сестру. Та сама Блянш, даючи лекції з французької мови та з фортепіянової гри, бігаючи з ранку до вечора по місту і в куряву, і в болото, знаходила ще гроші для недужої Марі. Остання часто-густо обливалася сльозами, гірко себе обвинувачуючи в тому, що була першою причиною батьківських злиднів. Скільки грошей витрачено за ці всі роки, коли доводилося платити лікарям та возити хвору на різні води: Бурбуль, Екс, Лямалю, Амелі, Ле-Бен. Тепер лікарі одступилися од неї, після десятих років діагнози та лікування за різними способами: одні бачили причину її недуги в розриві великих зв'язок, інші важили на опух, треті вбачали параліж, що походив од пошкодження спинного мозку; а що Марі, по-дівочому соромлива, не допускала жадного детального обслідування, і лікарі навіть соромилися розпитувати її гаразд, то кожен залишався із своєю думкою, оголошуючи, що недужу вилікувати неможливо. А втім вона не важила більше ні нащо, крім як на допомогу божу, і стала обмежено побожна з того часу як занедужала, знаходячи собі полегшення тільки у своїй палкій вірі. Більш за все прикро їй було, що не може ходити до церкви, але вона щоранку читала собі обідню. Непорушні ноги її були наче мертві, а часами Марі така знесилена була, що сестрі доводилося годувати її із своїх рук.

Перові у цю хвилину ще щось пригадалося. Це відбувалося знов таки увечері, раніше ніж засвітили лампу. Присмерком сиділи вони у сутінках з Марі поруч, і враз вона сказала йому, що хоче їхати до Люрду, маючи певність, що там вона одужає. Неприємно здивований він забувсь і почав голосно дово-

дити, що з її боку божевілля вірити різним дитинним байкам. Він ніколи не говорив з Марі про релігію, відмовився не тільки сповідати її, але навіть розв'язувати дещо із сумнівів побожної дівчини. Він так поводився задля соромливості та благочестя; надто боляче було б йому брехати перед нею, а з другого боку він уважав за злочин хоч скількинебудь скаламутити велику, чисту віру, що давала сили хворій боротися із стражданням. І ось незадоволений з того, що не міг стриматися, він розгубився, коли почувив холодну руку Марі у своїй руці. Потихеньку підбадьорившись у темноті, вона заговорила своїм розбитим голосом і дала зрозуміти абатові, що їй відома його таємниця, його нещастя, тяжке лихо для священника — втрата віри. Раз-у-раз бесідуючи з нею, він сам, не помічаючи того, розкрив їй все, і вона зазірнула в глибину його сумління з делікатною чулістю подруги, що зазнала страждання.

Марі страшенно непокоїло П'єрове становище і вона почала жаліти його навіть більше, ніж себе, жаліти, як людину, охоплену страшною моральною недугою. А потім, коли він збентежений не знав, що йому відповідати, зраджуючи себе вже самою мовчанкою, вона знов заговорила за Люрд і ледве чутно додала, що хотіла б також його припоручити святій діві, благаючи її повернути священникові втрачену віру. З цього вечора Марі твердила, що неодмінно одужала б, якби поїхала до Люрду. Але існувало грошове питання, і воно стояло на перешкоді; Марі про це не наважувалася й слова мовити перед сестрою. Минуло два місяці; вона знесилювалася з кожним днем від своїх марінь та мрій, повсякчас встромляючи очі кудись у простір, до осяйної чудодійної печери.

А П'єр переживав важкі дні. Спочатку він гостро відмовився супроводити Марі... Далі його рішенець похитнувся; думка, що ця подорож може бути корисна для його розвідки про Бернадетту, чарівний образ якої залишався в нього у серці, спричинилася до цієї зміни. І кінець-кінцем він почувив якусь несподівану втіху, злетіла на нього потайна надія, але й сам він

від себе її ховав. Спадало йому на думку, що Марі може має рацію, і пресвята діва може змилосердиться над ним, повернувши йому сліпу віру, віру дитини, що любить не розмірковуючи. О, вірити від цілої душі, цілою істотою прихилитися до своїх вірувань! Без сумніву більшого щастя немає на світі. Він бажав вірити із усією палкістю молодощів, з усім запалом любови, що він її плекав колись для своєї матері; він палав непереможним бажанням одійти від цієї муки — розуміти і знати — бажанням забутися знов у свому незнанні. Це була полохливість і блаженство, ця сподіванка не існувати більше, як свідоме створіння, а зробитися річчю у божих руках. Отже П'єр вирішив випробувати запропонований йому останній засіб.

Вісім день згодом подорож до Люрду було ухвалено. Але П'єр настояв, щоб удатися до консультації лікарів та довідатися, чи може Марі витримати подорож. І тут йому уявилася одна сцена, а деякі деталі її виступили перед ним особливо яскраво, в той час, як інші уже затерлися. З двох лікарів, що лікували хвору давніше, один припускав у неї розрив великих зв'язків, в той час як інші знаходили параліж, обумовлений пошкодженням спинного мозку; кінець-кінцем обидва вони зупинилися на останньому, не заперечуючи проте й ненормальности у великих зв'язках; принаймні усі симптоми вказували на це. Недуга була для них очевидна і вони не вагаючись дали кожен од себе майже однакові медичні посвідки, цілком категоричні. Щодо подорожі, то лікарі вважали це за можливе, хоч і вельми болюче для хворої. Тоді усунулися всі питання П'єрові, бо в особі лікарів перед ним були люди надзвичайно обачні та сумлінні. Але залишився в нього неясний спомин про третього лікаря, Боклера, його далекого родича, молодого чоловіка, із живим розумом, але ще мало відомого та дивака на думку людей. Боклер довго вдивлявся в риси недужої, а потім почав розпитувати за її предків, і був дуже зацікавлений з того, що йому розповідали за батька Марі, де-Герсена, цього архітекта-винахідника, з обмеженим розкиданим розумом, з нахилом

до різноманітних витівок. Потім лікар захотів оглянути хвору і пересвідчивсь, обережно намагаючись, що біль остаточно угніздивсь у лівому яєчникові, а як надавлювати на нього, до горла хворій наче підкочувався клубок, що її душив. Він, здається, не надавав жадного значіння, що ноги їй були паралізовані, і оглянувши, на перше ж питання він вигукнув, що пацієнтку треба везти до Люрду, що вона неодмінно одужає, якщо в це вірить. Він говорив про Люрд серйозно: тут досить самої віри, дві з його пацієнток дуже побожні, що він їх минулого року справив до Люрду, повернулися звідти в блискучому стані здоров'я. Лікар навіть з'ясовував, як сотвориться чудо; казав, що це станеться в одну мить, ніби якесь збудження, наймогутніша екзальтація цілої істоти, при чому недуга, цей диявольський гніт, що душить молоду дівчину, востаннє підкотиться до горла і наче б то викотиться їй клубком з рота. Але він рішуче одмовився дати посвідку. Він не погодивсь із своїми колегами, а вони поставилися до його холодно, як до юнака із недозрілим розумом, що дозволяє собі надто сміливі припущення. П'єрові невиразно залишилися у пам'яті уривки їхніх суперечок, що відновилися при ньому, декілька речень Боклерових на пояснення недуги: викривлення внутрішніх органів з невеличким розривом зв'язок через падіння з коняки, потім потім повільне загоїння, при чому все приладилось на своє місце. А втім як недуга розвивалася, то ускладнювалася вона нервовим розстроєм; отож хвора перебувала тепер під владою колишнього переляку, і ціла її увага була надприродно зосередкована на пункті ушкодження. Воно немов завмерло тут та прибільшувало біль, зробивши хвору нездатною сприймати нові вражіння; однак ця сприймальна здібність може повернутися до хворої під впливом потужного морального зрушення. А крім того Боклер припускав також розлад у травленні, галузь покищо темна в медицині; він не наважувався певно висловитися щодо ходу та можливості цього болючого процесу. Думка, немов би Марі страждала від уроєної недуги,

немов би всі ці страшні болі, що її так шматували, походили від ушкодження, що загоїлося вже давно, ця думка видалася самому П'єрові такою неймовірною, дикою навіть, коли він дивився на цю живу покійницю з задубілими ногами на її скорботному ложі; та він зупинився на цій думці, щасливий від того, що всі три лікарі погоджувалися уже на одному пункті: давали згоду на її подорож до Люрду. П'єрові досить було знати, що Марі може одужати, і тепер він ладен був вирушити з нею хоч на край світу.

Ах! І метушливі ж були ці останні дні в Парижі! Національна проща вже мала розпочатися, і П'єрові спало на думку, щоб уникнути великих видатків, записати Марі до Піклування в ім'я божої матері-спасительки. А тоді йому довелося клопотатися, щоб його самого прийняли туди в склад санітарного персоналу Піклування. Де-Герсен був захоплений, бо він любив пригоди та палав бажанням побувати в Піренеях; він ні про що не турбувався і спокійно погодився на пропозицію молодого священника заплатити за його переїзд та перебування у готелі на місці богомілля, так наче він сам був малою дитиною. І до всього того його дочка Блянш на прощання сунула йому до кишені монету на двадцять франків, отже де-Герсен уважав тепер себе за багатія. Ця бідна героїня-Блянш примудрувалася заощадити п'ятдесят франків, що хоч-не-хоч довелося од неї прийняти, бо вона б гнівалася, бажаючи хоч чимнебудь спричинитися до одужіння сестриноного, якщо вже сама не могла з нею їхати, не маючи змоги залишити свої лекції в Парижі. Їй доводилося і надалі утоптувати брук, поки її рідні молитимуться там, в даліні, схиливши коліна перед чарами священної печери. І ось вони рушили й котилися, котилися безперестанку.

На станції Шателеро страшний гомін у вагоні примусив П'єра здригнутися та збудитися від свого забуття. Що трапилося? Невже прибули до Пуатьє? Але ще тільки дванадцята, і сестра Гіяцінта звеліла читати Angelus, три богородичні гімни, що перетворилися на довгий монотонний спів.

І ще яких двадцять п'ять хвилин до Пуатьє, де півгодинна зупинка немов обіцяла полегшити усі страждання. Пасажири змучилися, їх трясло надзвичайно у цьому вагоні із важким розпеченим повітрям. Хворі зовсім знемагали; рясні сльози котилися по лицах Вінценті, глухі прокльони вихоплювалися у Сабатьє, звичайно такого терпеливого, тим часом як брат Ізідор, Гривот і пані Ветю, здавалося, перестали існувати: вони мов мертві лежали, подібні до уламків, що їх шпурляє на всі боки хвилями. Марі лежала мовчки і не хотіла одповідати, не розплющувала очей, переслідувана жахливим видінням Елізи Руке, цієї голови, із страшеними, чорними дірками, що правила для неї за емблему смерті. І поки поїзд прискорював свою ходу, тягнучи цей вантаж людського 'одчаю, під розпеченим небом, серед охоплених спекотою рівнин; зчинився новий сполох: невідомий пасажир в кутку не виявляв більше ознак життя, і чийсь голос гукнув, що він доходить.

III.

У Пуатьє, щойно поїзд спинився, сестра Гіяцінта квапилася вийти; а тут кондуктори метушилися та розчиняли дверцята, а прочани натовпом сунули до дверей.

— Чекайте, чекайте, — повторювала вона. — Дайте мені вийти першій, я хочу побачити, чи справді все вже скінчено.

Увійшовши до сусіднього переділу, сестра підняла голову невідомому хворому й подумала спочатку, що він справді помер, блідий бо був страшенно та очі йому закотилися. Але ось вона схопила легкий його подих.

— Ні, ні, він ще дихає. Швидше, треба поспішати!

І повернувшись до другої сестри, що сиділа в кінці вагону, додала:

— Будь ласка, сестро Клер Дезанж, збігайте, розшукайте отця Масіяса; він має бути в третьому чи четвертому вагоні. Скажіть йому, що в нас тяжко хворий, становище небезпечне; попрохайте, щоб він

прийшов сюди із святим миром.— Мовчки сестра зникла в юрбі. Вона була маленька на зріст, витончена й лагідна, із зосередкованим обличчям, із загадковими очима, проте все таки дуже моторна.

П'єр, що стежив за цією сценою з другого переділу, дозволив собі завважити:

— А що якби пошукати лікаря?

— Звичайно, я вже про це міркувала,— відповіла сестра Гіяцінта.— О, пане абате, якби ви були ласкаві й пішли по нього!

П'єр саме мав намір піти здобути бульйону для Марі у буфетному відділі поїзду. Марі трохи краще себе почувала з того часу, як перестало трясти; вона знов розплющила очі й попрохала батька посадити її. Їй дуже хотілося на платформу, подихати свіжим повітрям. Але вона почувала, що занадто багато клопоту носитися з нею туди й назад. Де-Герсен, що поснідав у поїзді, як більшість прочан та хворих, стояв з цигаркою на платформі біля розчинених дверцят вагону, в той час, як П'єр бігав до буфетного переділу, де сидів також і лікар із маленькою аптечкою.

У вагоні залишилися також і інші хворі, що їх неможливо було винести. Гривот задихалася й марила; вона затримала навіть панію де-Жонк'єр, а на ту чекала у буфеті дочка Раймонда та пані Вольмар і Дезаньйо, маючи охоту учотирьох поснідати. Як залишити саму на твердій лавці цю бідолаху, що здається була в агонії? Марта так само не рухалася, не залишаючи свого брата, місіонера, що повсякчас стиха постогнував. Сабатьє, прикутий до свого місця, підчікував дружину, що вийшла купити йому винограду. Інші, хто міг ходити, штовхалися, поспішаючися зійти, щоб на мить визволитися з цього вагону, схожого на видіння кошмару, де їм зводило члени ось уже сім годин. Пані Маз зараз же відійшла від інших на порожній кінець станції, блукаючи сама меланхолійно. Оступіла від страждання пані Ветю мала настільки сили, щоб зробити кілька ступнів та сісти на лавку саме проти сонця, не почувуючи пекучого сонясного проміння, тим часом як Еліза Руке, соромливо затуливши

обличчя чорною хустиною, скрізь розшукувала водозбору, тяжко бо терпіла вона на спрагу. А Вінцента проходжувалася тихою ходою із своєю маленькою Розою на руках, силкуючись посміхатися їй та веселити її малюнками, що на них дитина дивилася по-важно, але немов невидючими очима.

Одначе П'єрові дуже важко було прокладати собі дорогу через натовп, що заповнював платформу. Це щось неймовірне було — ця жива хвиля, — каліки та здорові люди, що їх викинув з себе поїзд, цих тисяча чоловіка, що бігали, метушилися, задихалися. Кожний вагон викинув свою частину лиха та скорбот, немов палата шпиталю, що його перевозили на інше місце; і можна собі уявити яку страшну суму страждання віз цей страшний білий поїзд! Він кінець-кінцем утворив на своєму шляху легенду, що від неї волосся на голові ставало. Каліки пленталися сами, інших хворих несли, а скільки лежало купою на платформі. Брутальні штурханці, страшні поклики, — люди з розгубленим виглядом мчали до станційного буфету. Кожен поспішав, кожен квапивсь у своїй справі. Ця єдина півгодинна зупинка до Люрду була надто коротка. І єдина ясна пляма посеред цих чорних сутан, посеред злидарів у зношеній одежі невідомого кольору, веселила очі білота сестер Братства, цілком чистеньких і таких моторних, у високому свіжо-білому очіпкові, апостольникові та фартусі.

Коли П'єр кінець-кінцем дістався до буфетного вагону, що містився в середині поїзду, він потрапив ніби на штурм фортеці. Там стояла гасова плита та ціла батарея найпотрібнішого кухенного приладдя. Бульйон із сконцентрованих соків підігрівався у полумисках з кованого заліза, а згущене молоко в бляшанках розпускалося та уживалося тільки в міру потреби. Деякі інші харчі лежали на полицях: сухарі, бісквіти, овочі, шоколяда. Але серед цієї метушні жадібних рук та рухів, переобтяжена вимогами сестра Франсуаза, жінка років сорок п'ять, низенька та товста, з добрим рум'яним лицем, цілком запаморочилася та загубила голову. Вона мусіла й далі розподіляти,

вислухуючи П'єра, що кликав лікаря, який містився у другому переділі вагону із своєю аптекою. Потім, коли молодий священник з'ясував свою справу та розповів про нещасного бідолаху, що вмирав, черниця передала свої обов'язки заступникові та забажала сама піти подивитися на невідомого.

— А я хотів, сестро, іще попрохати у вас бульйону для хворої.

— Добре, пане абате, я понесу його сама; а ви ідіть уперед.

Вони поспішали; обоє чоловіків обмінялися нашвидку питаннями та відповідями, ідучи поперед сестри Франсуази, що обережно несла велику карватку з бульйоном, пильнуючи, щоб не пролити його посеред стиску. Лікар був молодий чоловік років двадцять вісім, чорнявий, кремезний, дуже вродливий, з головою юного римського імператора, що зустрічаються ще на гарячих від спеки ланах Провансу. Щойно сестра Гіяцінта побачила його, як вона здивовано вигукнула:

— Як! Це ви, пане Ферран?

Обоє вони не могли отямитися з несподіванки. Сестри Братства присвячують себе доглядати виключно бідних хворих, що не можуть платити та лежать смертельно хворі по своїх мансардах. Ці черниці провадять життя із злидарями, уможуються побіч їхнього мізерного ложа, у тісній комірчині, не гидують нічим, виконують хатні справунки, як наймичка або родички, аж поки помре чи видужає їхній пацієнт. Так і сестра Гіяцінта, молоденька дівчина, із своїм молочіно-білим личком та ненастанно усміхненими блакитними очима, оселилася колись у цього юнака, тоді ще студента, що тяжко страждав у тифозній гарячці; надто бідний він був і мешкав на вулиці Фур на якомусь горищі, куди доводилося влазити драбиною попід самий дах. Вона не відходила від хворого, вона його поратувала, із своїм палким бажанням жити тільки для інших, як безпритульна істота, що підкинули її колись на церковні сходи; не мала бо вона іншої родини, крім нещасних, що їм вона присвячувала

себе від усього свого щирого серця. І який чарівний місяць прожили вони, які чудесні товариські взаємини поволі склалися поміж них, у чистій атмосфері братнього почуття, витвореного стражданням! Коли він називав її „сестра“, то дійсно ставився так до неї, як до сестри. Вона була йому також і за матір, підводила його з постелі, вкладала, як дитину, при чому нічого не було між ними, крім сердешних жалощів, дивної ніжності та милосердя. Вона була повсякчас весела, без статі, без іншого інстинкту, крім жадоби полегшувати та потішати, а він обожнював її, шанував, зберігав про неї цнотливі та захоплені спомини.

— О, сестро Гіяцінто! сестро Гіяцінто!—бурмотів він зачарований.

Їх звів тепер випадок, бо Ферран не був віруючий, і якщо він тут перебував, то тільки тому, що у останню хвилину мав охоту заступити товариша, якому щось стало на перешкоді. Уже рік майже, як він був інтерном в лікарні Пітьє. Подорож до Люрду, у таких виключних умовах, його цікавила.

Одначе радість побачення змусила його на хвилину забути хворого. І сестра йому нагадала.

— Ось бачите, пане Ферран, я вас кликала до цього бідолахи. Була хвилинка, ми вважали, що він уже помер. Від самого Амбуаза цей хворий дуже нас непокоїть, і я вже післала по священне миро... Як ви гадаєте, дуже з ним зле? Чи не можна його до пам'яті привести?

Молодий лікар розпочав оглядини; інші хворі, що залишилися у вагоні, зацікавлені, поглядали на них. Марі не могла втримати чашку з бульйоном, що подала їй сестра Франсуаза; їй тремтіли руки. Пер мусів взяти в неї чашку та напувати її. Але вона не всилі була їсти і не докінчила своєї порції; не зводила очей з невідомого чоловіка, напружено чекаючи, наче справа йшла про її власне існування.

— Скажіть,— знов запитала сестра Гіяцінта,— яка ваша думка про нього? На що він хворіє?

— О, на що він хворіє?—пробурмотів Ферран.— Він хворіє на усе чисто!

Він витягнув пляшечку з кишені та на превелику силу увілляв кілька краплин до рота хворому, крізь зціплені зуби. Той зідхнув, підняв повіки та знов заплющив їх. І це було все; жадних ознак життя більше він не виявляв.

Сестра Гіяцінта, звичайно спокійна та розважлива, нетерпеливилася.

— Але це жахливо! І сестри Клер Дезанж досі нема. А я ж їй чудесно з'ясувала де, у якому вагоні міститься отець Масіяс... Боже мій, що ж нам тепер робити!

Бачучи, що нічого тут не може допомогти, сестра Франсуаза намірилася одійти. Але раніш вона запитала, чи не помирає ця людина з голоду; це буває, отже черниця запропонувала дати йому чогонебудь поїсти. А коли вже відходила, вона пообіцяла підігнати сестру Клер Дезанж, якщо зустрінеться з нею. І не встигла ще одійти вона на яких двадцять метрів, як озирнулася, махаючи рукою та показуючи на Клер Дезанж, що сама поверталася своєю скромною ходою, дрібненькими кроками.

Висунувшись із дверей, сестра Гіяцінта підганяла її.

— Хутчій, хутчій! Ну що ж, а де отець Масіяс?

— Його немає!

— Як! Там його немає?

— Ні! Хоч я дуже поспішала, але надто тяжко було продиратися крізь юрбу. Та коли я підійшла до вагону, отець Масіяс уже зійшов та попрямував мабуть тоді геть від станції.

Вона пояснювала, що отець Масіяс, як їй розповідали, хотів побачитися з парафіяльним священником церкви св. Радегонди. За минулих літ національна проща зупинялася у Пуатьє на цілу добу. Хворих розташовували у міській лікарні, а прочани рушали походом до св. Радегонди. Але цього року трапилася перешкода, і поїзд мав їхати просто до Люрду. Отець Масіяс без сумніву був у місті, бо хотів поговорити з парафіяльним священником про різні справи.

— Мені обіцяли надіслати його сюди із священним миром, як тільки він повернеться.

Це був справжній удар для сестри Гіяцінти. Коли наука вже безсила, може соборування дало б полегшення хворому! Вона часто бачила такі приклади.

— О! сестро, сестро, яка шкода!.. Знаєте, це було б чудесно, як би ви були ласкаві та повернулися знов туди, допильнували отця та привели б його сюди, як тільки він з'явиться.

— Гаразд, сестро,—слухняно відповіла Клер Дезанж і знов зникла із своїм поважним, загадковим виглядом, гнучкою тінню посуваючися посеред юрби.

Ферран увесь час дивився на незнайомця, що зсунувся з лавки; його брав розпач, що не міг він догодити сестрі Гіяцінті та оживити його. Він зробив безпорадний рух, а вона почала знов його благати.

— Пане Ферран, залишайтеся зо мною, почекайте поки не підійде священник... З вами я все таки спокійніша.

Він залишивсь, він допоміг їй посадовити хворого, що скочувався з лавки. Тоді вона взяла рушника, обтерла хворому лице, що на ньому раз-у-раз викидався липкий піт. І чекали вони далі у вагоні посеред хворих, що їм аж моторошно ставало, а стороння публіка зокола починала вже товпитися біля дверей.

Якась молода дівчина жваво розсунула натовп і, ставши на підніжку, гукнула до пані де-Жонк'єр:

— Що ж це ти, мамо? наші панії чекають на тебе у буфеті.

Це була Раймонда де-Жонк'єр, трохи задозріла вже на свої двадцять п'ять літ, дивовижно схожа на матір, жагуча чорнявка, з великим носом, чималеньким ротом та приємними рисами гладкого обличчя.

— Але, дитино моя, ти ж бачиш, я не можу залишити цю бідолашну жінку.

І вона показала на Гривот, що з нею саме трапився жорстокий напад кашлю.

— О, мамо, як це прикро! Пані Дезаньйо і пані Вольмар так бажали поснідати з нами вчотирьох.

— Але як же бути, моя бідна дитино? Сідайте до столу без мене. Перекажи цим паніям, що я прийду тільки-но звільнюся.

Тоді поміркувавши, вона додала:

— Чекай, тут є лікар; я спробую передати на нього цю недужу... Іди, я наздожену тебе. Мені шалено хочеться їсти.

Раймонда легким кроком повернулася до буфету, тим часом як пані де-Жонк'єр почала прохати лікаря увійти до їхнього переділу та поглянути, чи не може він чим допомогти Гривот. На прохання Мартине, Ферран оглянув уже брата Ізидора, що невгамовно стогнав, і знов виявив свою безпорадність сумним рухом. Одначе він почав поратися коло сухітної, підвів її, бажаючи посадовити, маючи надію зупинити страшний кашель, що справді поволі ущух. Тоді він поміг панії-підклубальниці дати хворій проковтнути якогось цілющого питва. У вагоні присутність лікаря усе ще підбадьорювала хворих. Сабатьє мовчки, поволі об'їдав гроно винограду, що йому принесла його дружина; лікаря він не запитував, наперед знаючи його відповідь та не маючи вже охоти радитися, як він казав, з усіма „принцями науки“; проте він почував певне моральне задоволення, бачучи як лікар допоміг молодій дівчині, що сусідкування з нею дуже його бентежило. Навіть Марі стежила за вчинками Феррана все з більшим та більшим інтересом, сама одначе не наважуючися удатися до нього, певна, що він неспроможний нічого для неї зробити.

Тіснота на платформі росла. Залишалося усього чверть години до одходу поїзду. Немов сновиди з розплющеними очима нікого не бачучи, пані Ветю присипляла свої болі під жагучим промінням полудневого сонця; тим часом як поперед неї Вінцента проходжувалася, вколисуючи свою маленьку Розу, не відчуваючи її тягару,—важило бо біднятко не більше, як хвора пташка. Багато люду бігли до водозбору, щоб поналивати води до збанків, глечиків, пляшок. Пані Маз, дуже охайна та делікатна, мала намір піти помити там руки; але підійшовши побачила вона Елізу Руке, що задовольняла свою спрагу, і одступила перед цим страхіттям, перед цією страшною наче собакою головою, з понівеченою болячками пикою; Еліза

тяглася до струменю води викривленою щілиною своєї рани, висунувши язика та лакаючи. Усі, що походилися сюди, теж здригнулися, не наважуючись наливати свої пляшки, збанки та глечики із джерела, звідки пила прокажена. Більшість прочан розташувалася їсти вповодж плятформи. Чути було ритмічний стукіт від милиць якоїсь жінки, що ненастанно блукала туди й сюди посеред натовпу. По землі пересувався на превелику силу безногий каліка, невідомо куди й чого. Інші, збившись до купи, непорушно сиділи на місці. Усе це розпорошення на хвилину, цей мандрівний шпиталь, випущений тепер на півгодини, квапився зажити тут свіжого повітря, посеред скаженої метушні здорових; страшне це було видовисько, ця мізерія та злидні, під яскравим промінням сонця.

П'єр не одходив од Марі, бо де-Герсен зник, знадившись на сільський краєвид з його яскравою зеленою, побіч станції. Молодий священик, занепокоєний, що вона не доїла бульйону, намагався збудити її апетит і весело пропонував їй купити персика; та вона відмовилася, тяжко бо страждала і ні в чому не могла знайти задоволення. Вона дивилася на нього своїми великими, скорботними очима, з одного боку, роздратована цією зупинкою, що затримувала можливе одужіння, з другого боку, - з жахом думаючи про нове трясіння, що знов почнеться, коли поїзд рушить у довгу важку путь.

Грубезний чолов'яга підійшов до вагону і доторкнувся до П'єрового плеча. Був він сивуватий уже, з широким добродушним бородатим обличчям.

— Пробачте, пане абате, чи не тут бідолашний хворий конає?

І отримавши задовільну відповідь, він зараз зайшов у розмову фамільярно та просто.

— Мое прізвище Віньєрон, помічник директора у міністерстві фінансів; взяв я відпустку, щоб супроводити разом з моєю жінкою нашого сина Густава до Люрду... Наш любий хлопчик усю надію покладає на святу діву, до якої ми засилаємо свої палкі благання щоранку й щовечора... Ми їдемо он у тому

вагоні, поперед вашого, там у нас окреме купе другої кляси.

Тут він повернувся і поманив рукою своїх.

— Ідіть но сюди, це саме тут. Бідоласі-хворому справді дуже вже зле.

Пані Віньєрон, маленька, пристойна буржуазка, з довгим блідим лицем, виглядала на малокрівну; недокрівля її страшним способом одбивалося на її синові Густаві. Він мав п'ятнадцять років, але ледве виглядав на десять, викривлений, худий, як кістяк, з висклою правою ногою, а тому й мусів ходити з милицею. Він мав узьке мізерне личко, трохи криве, де видно було самі очі, але очі, що палали ясним розумом, витонченим через недугу, що здатні були заглядати у саму глиб душі. За ними простувала стара пані із бресклим обличчям, вона ледве волочила ноги. Віньєрон, схаменувшись, що не відрекомендував її, повернувся до П'єра.

— Пані Шез, старша сестра моєї дружини; вона теж побажала супроводити Густава, дуже бо його любить.

І, вихилившись наперед, тихо, дружнім тоном, додав:

— Мадам Шез— вдова по купцеві шовковими тканинами, страшенна багачка. Вона хвора на серце, і це її дуже непокоїть.

Тут ціла родина, збившись до купи, з найбільшою цікавістю спостерігала все, що діялося у вагоні. Інші, хто йшов повз, раз-у-раз зупинялися, приваблені видовиськом. Віньєрон взяв Густава на руки, щоб той міг усе гаразд бачити; тітка тримала в цей час його милиці, а мати тяглася до вікна, здіймаючись навшпиньки.

У вагоні все було по старому: недужий сидів, витягнувшись в кутку, одкинувшись головою на тверду керегорожу. Він був смертельно блідий, із закритими повіками, з розтягнутим в агонії ротом, вкритий холодним потом, що його сестра Гіяцінта раз-у-раз витирала рушником.

Вона вже не виявляла нетерплячки, повернулася до свого спокійного настрою, покладаючися на небо,

і час від часу тільки поглядала вздовж плятформи, чи не йде отець Масіяс.

— А глянь-но, Густаве,—мовив Віньєрон синові,—це мабуть сухітник.

Хлопчак з'їдений золотухою, з холодним пухирем на стегні та задубілим хребтом, очевидячки, дуже зацікавився цією агонією. Йому не було страшно, і він посміхався безмежно сумною усмішкою.

— О, який це жах!—прошепотіла пані Шез, збліднувши на думку про смерть,—їй бо ненастанно загрожувала небезпека раптом померти від параліжу серця.

— Ну що ж,—філософським тоном мовив Віньєрон,—на кожного своя черга, усі ми смертельні.

Тут Густавова посмішка набрала якоїсь гіркої іронії, наче б то в цих батькових словах чути було не-свідоме бажання, надію, що стара тітка помре раніш од його, та що він, Густав, отримає в спадок обіцяні п'ятсот тисяч франків і перестане тягарем бути у своїй родині.

— Та постав ти його на землю,—мовила чоловікові пані Віньєрон,—йому незручно, коли тримаєш його, обхопивши за ноги.

Вона заметушилася так само, як і пані Шез, дуже обережно ставлячи долі хлопчача. Це біднятко потребувало такого догляду, щохвилини тремтіли за його життя. Батько запропонував його раніш посадовити до вагону. І поки жінки односили хворого, він дуже, зворушений, знов додав, удаючися до П'єра:

— Ах, пане абате, якщо господь одніме його в нас, то з ним одійде все наше життя... Я вже не говорю про тітчині маєтки, що перейшли б тоді до інших небожів. І це було б, правда ж, супроти природи, щоб він помер раніше від неї, особливо, коли її здоров'я таке лихе. А втім, усі ми під богом ходимо та важимо, що свята діва усе улаштує на краще.

Кінець-кінцем пані де-Жонк'єр, що її заспокоїв лікар Ферран, могла залишити Гривот. Проте вона не забула П'єрові сказати:

— Умираю з голоду, біжу на хвилинку до буфету... Але прохаю вас, якщо кашель у недужої відновиться, покличте мене звідтіля.

У буфеті, куди вона на превелику силу дісталася, натрапила вона на інший шарварок; заможні прочани облогою брали столи; особливо багато було священників, які квапилися заспокоїти свій шлунок під дзенькіт ножів, виделок та посуду. Трое чи четверо льокаїв не вправлялися, тим паче, що натовп заваджав їм, тиснучися біля ляди по овочі, маленькі хлібини і бутерброди. Тут у глибині залі, біля маленького столика, розташувалися снідати Раймонда з панією Дезаньйо та з панією Вольмар.

— Ах, мамо, нарешті ти!—гукнула молода дівчина.— Я вже знов хотіла бігти шукати тебе. Треба ж тобі попоїсти!

Вона сміялася, дуже оживлена, захоплена від подорожніх пригод та від цього сніданку нашвидку, посеред загальної метушні.

— Чекай-но! Ось я тобі залишила твою порцію форелі із зеленим совсом, а тут тебе чекає котлета. Ми сами уже взяли до артишоків.

Тут усе було чудесне. У цьому куточку притулилися веселощі, приємно було дивитися на них.

Молода пані Дезаньйо особливо була чарівна: ніжна білявка із жовтим, химерно закрученим волоссям та дрібненькими рисами молочно-білого личка, кругленька, ціла в ямочках, реготуха та добросерда, ця жінка одружена з багатієм, ось уже три роки залишала чоловіка в Трувілі посеред купального сезону, щоб приєднатися до національної прощі з обов'язком пані-підкувальниці: мала бо безмежне співчуття до нещасливих, що переходило в глибоку пристрасть, потребу віддаватися цілою душею хворим усі ці п'ять день справляти бенкет відданої самопожертви, що з нього поверталася вона знеможена та захоплена. Єдине горе в неї було: досі не мала вона дітей, і пані Дезаньйо іноді з комічним патосом уболівала, що не вгадала раніш свого покликання милосердої сестри.

— Ах, моя любя, — захоплено казала вона Раймонді, — не журіться, що матері вашій доводиться поратися біля хворих. Принаймні, це захоплює її.

І удаючися до пані де-Жонк'єр, пані Дезаньйо провадила:

— Якби ви знали яких нудних годин зазнали ми в нашому прекрасному купе першої класи. Не можна навіть взятися до якогось шитва, це заборонено... Я прохала, щоб мене вмістили із хворими, але там більше не було місця, і мені лишається тільки постаратися заснути у своєму кутку цієї ночі.

І, засміявшись, вона додала:

— Правда ж, пані Вольмар, ми спатимемо, бо від розмов ви, здається, стомлюєтесь?

Та, що вона її запитала, була показна жінка, мабуть років за тридцять, чорнявка, з подовгастим лицем, з тонкими, загостреними рисами. Її великі чудові очі так і палали, затьмарені часом легким хвилястим туманом, наче з'ясаючи. Пані Вольмар не вражала на перший погляд своєю красою, але як вдивитися в неї, моторошно ставало; вона бентежила, переможно опановувала, примушувала себе бажати тривожно та пристрасно. А втім вона силкувалася залишатися непомітною, тримала себе скромно, у затінку, не висуваючи на очі своїх принад, завсіди в чорному і без жадних дорогоцінних прикрас, хоч чоловік її торгував діамантами у Парижі.

— О, — мовила вона, — мене тільки щоб не турбували раз-на-раз, то я й завдоволена.

Справді, пані Вольмар двічі вже їздила до Люрду, як помічниця милосердих паній, і там її ніколи не бачили у шпиталі скорботної божої матері; вона так стомлювалася від подорожі, що, як сама казала, не всилі була вийти з кімнати.

Пані де-Жонк'єр, директриса палати, виявляла до неї приязну поблажливість.

— Ах, боже! мої бідні друзі, вам ще доведеться попрацювати. Засніть гаразд, якщо можете, а тоді прийде й на вас черга, коли я невсилі буду триматися на ногах.

І повернулася до дочки.

— А тобі, моя люба, раджу не дуже метушитися, якщо ти хочеш мати свіжу голову.

Раймонда, усміхаючись, докірливо глянула на матір.

— Мамо, мамо, пощо таке казати?.. Та ж хіба я коли не розважлива була?

Хоч би вона й не похвалялася сама, то тверда воля та бажання самій влаштувати свою долю світилися в її сірих очах, під серпанком безжурної юности, задоволеної просто з того, що вона живе.

— Правда,—призналася мати трохи збентежена,— ця дівчинка має часом більше розважності, ніж я... А присунь-но до мене котлету, я залюбки з'їм її, запевняю тебе. Господи, як я зголоділа!

Сніданок тривав далі, оживлений невимовним сміхом панії Дезаньйо та Раймонди. Молода дівчина розвеселилася й лице її, уже трохи пожовкле в довгому очікуванні подружжя, зробилося рум'яне та свіже, як у двадцятилітньої. Панії поспішалися їсти, бо мали всього ще десять хвилин.

У стінах залі зростав змішаний гул голосів. Пасажери боялися, що не встигнуть напитися кави.

Але тут з'явився П'єр: Гривот знов мала напад ядухи. Пані де Жонк'єр доїла артишока й пішла до свого вагону, поцілувавши на прощання дочку, що жартома побажала їй доброго вечора. Священик ледве стримався від здивованого руху, побачивши пані Вольмар з червоним хрестом Поклування на її чорній сукні. Він знав її, зрідка буваючи ще у старій пані Вольмар, її свекрухи, стародавньої знайомої його покійної матері. То була жахлива жінка, незносна ханжа, брутальна та гостра остільки, що вона мало не спускала штори на вікнах, щоб невістка не могла дивитися на вулицю. І він знав її історію: молоду жінку замкнули, як у в'язниці, на другий же день після весілля, поміж свекрухою, що тероризувала її, та чоловіком, дивоглядною потворою, скаже-ним задрісником, що бив її навіть, хоч сам він мав у той час утриманок. Бідолашну невірлицю пускали

тільки до церкви. Одного разу П'єр мимохить розкрив її таємницю; він побачив пані Вольмар біля церкви св. Трійці, що хапаючись розмовляла з якимсь пристойним добродієм з доброго товариства: неминуче падіння та цілком зрозуміле захоплення в обіймах скромного друга, що саме як на те нагодився; захована, пожадлива пристрасть, що її не можна заспокоїти, що палає вогнем побачення, що його на превелику силу вимудрували; його доведеться чекати знов цілими тижнями, отже жадібно скористовують його, в блискавичному запалі бажання.

Вона зніяковіла й простягла йому свою маленьку руку, подовгасту та теплу.

— Ах, яка зустріч, пане абате!.. Ми так довго не бачилися.

І пані Вольмар пояснила, що вона вже третій рік їздить до Люрду, бо свекруха примусила її вступити до Братства божої матері-спасительки.

— Дивно, що ви її не помітили на вокзалі. Вона сама мене привозить щоразу на поїзд та приїздить, як повертаємося, по мене.

Це було сказано дуже просто, але з таким відтінком захищеної іронії, що навело П'єра на здогади. Він її знав, як жінку зовсім не побожну; коли й ходила вона до церкви, то тільки для того, щоб скористуватися вряди-годи з вільного часу. Йому враз спало на думку, що у Люрді у неї призначено побачення. Мабуть це назустріч своєму коханому вона поспішала, зовнішньо стримана, заховуючи внутрішній запал, із своїми вогняними очима, що їм вона силкувалася надати байдужого вигляду.

— Я,—мовив і собі П'єр,—везу бідну хвору дівчину, подругу мого дитинства.. Дозвольте припоручити її під ваш догляд, ви її пильнуватимете.

Тут вона почервоніла, і всі сумніви П'єрові зникли. Раймонда тимчасом зводила рахунки, з діловим виглядом молодшої особи, що розуміється на цифрах. А пані Дезаньйо повела пані Вольмар. Льокаї метушилися, ще дужче крутилися, як очманілі; столики спустилися, пасажири кинулися геть, зачувши дзвінок.

П'єр і собі поспішив до себе до вагону, як враз його зупинили.

— Ах, пане кюре!—гукнув він.—Я бачив вас як од'їздили, але не міг прийти привітатися.

І він простяг руку старому священикові, а той усміхаючися дививсь на нього приязно та добродушно. Абат Жюден був парафіяльним священиком у Саліньї, у маленькій сільській громаді департаменту Уази. Високий, поставний, він мав широке рум'яне обличчя, обрамлене сивими кучерями. Почувалося, що це свята душа, яку ніколи не шарпали ні плоть, ні розум з його запитами. У своїй безжурній невинності він вірив твердо, абсолютно, без жадної боротьби, і це була природна віра дитини, що не відає пристрасти. З того часу, як божа мати зцілила його в Люрді від очної недуги, сотворивши справжнє чудо, що зчинило багато шелесту і примусило говорити про себе до цього часу,—абат ще більше зміцнів у своїй вірі; домішувалося тепер до неї сердешне зворушення та солодке почуття подяки.

— Мені приємно бачити вас з нами, друже мій,—тихо мовив він,—молодим священикам, на користь такі прощі... Мене впевняють, що в молодих збуджується іноді дух непокори. Але ви побачите, як ці бідолашні люди припадають з молитвою до богородиці; це видовисько, що викликає сльози... Як не передати себе у руки богові перед такою силою скорботи, зціленої або потішеної!

Він теж супроводив одну хвору. Показав на окреме купе першої кляси, де написано було на таблиці: абат Жюден, зайнято. Знизивши голоса, священик додав:

— Тут, знаєте, їде пані Деляфей, дружина значного банкіра. Їхній замок, просто королівський палац, міститься у моїй парафії. Коли вони довідалися, що свята діва виявила мені свою велику милість, то почали просити, щоб я помолився за бідолашну хвору. Я вже відправляв за неї службу божу та підносив палкі обіцянки... Гляньте но, вона там на підлозі. Бідолашна конче захотіла, щоб її винести на хвилину, хоч внести її назад буде дуже важко.

На платформі у затінку, справді, лежала у якійсь скрині молода жінка; дивлячись на її прекрасне обличчя з тонкими рисами та чарівними очима, можна було дати їй не більше, як двадцять шість років. Вона страждала на жахливу недугу: це була втрата вапняних солей, а від цього розм'якшення кістяного складу, тобто повільна руйнація кісток. Три роки тому, після мертвої дитини, пані Деляфей почала почувати якісь болі в хребті. А далі поволі кістки почали сохнути та викривлятися, позвонки осідали, тазові кістки сплющувались, кістки на руках та на ногах зменшувалися; зібгана отак, вона наче розтанула, зробилася якимсь шматтям, якоюсь рідиною, що її не можна було поставити на ноги; переносити її треба було дуже обережно, щоб вона не розтанула між пальців. Голова зберігала свою красу, ця непорушна голова, з отупілим, дурнуватим обличчям. І перед цими жалькими рештками жінки ще дужче стискалося серце від тих витончених розкошів, що оточували її,—від скрині, оббитої всередині блакитними шовками, від дорогих мережев начепляних на ній, від валянсієнового очіпку на голові,—багатства, що ширилося навіть на агонію.

— Ах, яка шкода!—знов заговорив абат Жюден півголосом,—подумайте, така молода, гарненька, з мільйонами; і як би ви тільки знали, як її кохали, як обожає її чоловік навіть і тепер!.. Ось він, цей високий чоловік, що стоїть побіч неї, а оце її сестра, пані Жюсер, ця елегантна дама.

П'єр згадав, що він не один раз зустрічав по часописах прізвище пані Жюсер, дружини дипломата; вона грала велику роль у вищому католицькому товаристві Парижа. Були навіть чутки про одне пристрасне захоплення та перемогу над ним. Дуже вродлива та одягнута вишукано-просто, вона віддано клопоталася коло своєї жалюгідної сестри. Щодо чоловіка, який у свої тридцять п'ять років отримав нещодавно в спадок банкірський дім свого батька з кольосальними оборотами, був це показний чоловік з біло-рум'яним обличчям, дбайливо одягнений,

у чорному сурдугі; але в очах йому блищали сльози; обожнював бо він свою дружину. Йому заманулося по-везти її до Люрду, і він покинув усі справи, покладаючи останню надію на цей заклик до божеського милосердя.

Узагалі, з самого ранку П'єр бачив силу-силенну жахливих стражданнів у цьому скорботному білому поїзді. Та жадне з них не збурило його так, як вигляд цього жіночого кістяка, що на рідину перетворювався посеред своїх мережок та мільйонів.

— Нещасне створіння!—пробурмотів він, здригаючись.

Але абат Жюдєн зробив рух, що виявляв непо-рушну надію.

— Свята дїва її зцілить, я її так прохав про це.

Тут знов пронизливо задзвонив дзвоник, це вже поїзд мав од'їздити. Залишалось усього дві хвилині. Зчинилася остання метушня, люди поверталися з їжею у папері, і з пляшками та глечиками, налятими біля водозбору. Розгублені, не знаходячи свого вагону, бігли вони несамовито плятформою вздовж поїзда; в той час хворі пленталися посеред стукоту милиць, а інші, що від сили ходили, намагалися прискорити ходу, спираючись на руку милосердих паній-пїклувальниць. Четверо чоловіків ледве втягли пані Деляфей до окремого купе першої класи. Уже й Віньєрони, що завдовольнялися другою клясою, улаштувалися в себе, посеред величезної купи кошків, скринь, валізок, що поміж них ледве міг маленький Густав випростати свої бідні члени комахи-недоноска. Потім з'явилися усі: пані Маз прямувала мовчки, Вінцента тримала на руці свою любу дочку, щохвилини побоюючись, щоб вона не закричала з болю; пані Вєтю, що її доводилося підштовхувати, бо весь час тратила притомність від пекельного болю; Еліза Руке, вся змокла від того, що їй неодмінно хотілося напитися біля водозбору, все обтирала своє дивоглядне обличчя. І поки всі розміщалися на своїх місцях, аж вагон вщєрть повний став, Марі слухала свого батька, захопленого від своєї прогулянки край станції, до сторожки стрілочника, звідки стелився чарівний краєвид.

— Хочте, може, щоб вас зараз покласти?—спитав П'єр, зажурено дивлячися на змучене обличчя недужої.

— О ні, ні, ще не зараз!—відповіла вона.— Я ще встигну наслухатися, як гуркочуть колеса, вони наче по голові мені їздять та ламають мої кістки.

Сестра Гіяцінта попрохала Феррана ще раз оглянути тяжко хворого, перше, ніж мав він повернутися до буфетного переділу. Вона все ще підчікувала отця Масіяса, здивована з такого незрозумілого запізнення. Одначе надії не втрачала, бо й сестра Клер Дезанж все ще не поверталася.

— Пане Ферран, прохаю вас, скажіть; чи справді цьому хворому так зле?

Молодий лікар знов глянув на пацієнта, послушав його, помацав. Тоді він безнадійно махнув рукою та прошепотів:

— На мою думку, вам не довести його живого до Люрду.

Голови усіх тривожно потяглися в їхній бік. Хоч би принаймні дізнатися ім'я цієї людини, хто він та звідкля він. Невже так ніхто й слова не почує від цього бідолахи-злидаря, і помре він тут у вагоні невідомий нікому. Сестрі Гіяцінті спало на думку оглянути його. За таких обставин у цьому не було нічого лихого.

— Пане Ферран, огляньте, будь ласка, його кишені.

Лікар обережно обмацав мрущого, але в кишенях його знайшов тільки чотки, ножа та три су. Так про нього нічого більше й не довідалися.

Чийсь голос у ту мить оголосив, що йдуть сестра Клер Дезанж та отець Масіяс. Останній просто забалакався у почекальні із парафіяльним священиком з церкви св. Радегонди. Присутні захвилювалися; якусь хвилину здавалося, що поратунок можливий. Але поїзд мав рушати, кондуктори зачиняли дверцята, треба було поспішати із соборуванням, щоб не затримувати поїзда занадто.

— Сюди, шановний отче,—гукнула сестра Гіяцінта,— та заходьте ж, наш бідний хворий ось тут.

Отець Масіяс, на п'ять років старший від П'єра,

хоч і одночасово вчилися вони в семінарії, був високий худий чоловік, з аскетичним обличчям обрамленим тьмяною бородою, з блискучими, як огонь, очима. Це не був священник, із вічними сумнівами, а ні служитель вітвара з дитячою вірою, але апостол, охоплений пристрастю, вічно готовий боротися та перемогти на славу святої діви. Під своєю чорною кереєю з великим каптуром, у м'якому широкому брилі, він сяяв вічним запалом битви.

Зараз він витяг із своєї кишені срібну шкатулу із священним миром. І церемонія почалася, під останнє ляскання дверцят, під тупотіння спізнілих пасажирів, тим часом, як начальник станції турботно поглядав на годинника, відчуваючи потребу кілька хвилин відпочити.

— *Credo in unum Deum...* — бурмотів поквапливо священник.

— *Amen*, — відповідала сестра Гіяцінта, а з нею цілий вагон. Хто міг, став на коліна на лавках. Інші склали руки й раз-у-раз христилися; коли по молитвах заспівали належні за уставом літанії, піднеслися дзвінкі голоси та палке благання разом з *Kyrie eleison* про одпущення гріхів, про тілесне та духовне зцілення страждальника. Хай проститься йому його ціле, невідоме їм життя; хай увійде він, невідомий та блаженний, у царство боже!

— *Christe, exaudi nos.*

— *Ora pro nobis, Sancta Dei Genitrix.*

Отець Масіяс витяг срібну голку; на кінці її тремтіла краплинка священного мира. Нашвидку, серед напруженого чекання цілого поїзда, коли голови здивованих людей висувалися з дверцят, він не міг думати про те, щоб виконати звичайне помазування на різних органах зовнішніх чуттів, цих воротях, кудюю все лихе входить у людину. Статут дозволяв йому в крайньому випадкові обмежитися одним помазуванням, і він його доконав на устах страждальника, цих мертвоблідих, напіврозкритих устах, звідки ледве вилітав тихий подих, тим часом як обличчя із затуленими повіками немов уже затиралося, повертаючися до пороку земного.

— *Per istam sanctam unctionem et suam piissimam misericordiam, indulgeat tibi Dominus quidquid per visum, auditum, adoratum, gustum, tactum deliquisti.*

Кінець церемонії загубився в метушні од'їзду. Священик ледве встиг стерти краплину мира шматочком вати, що сестра Гіяцінта тримала на поготові. Масіяс змушений був вийти з вагону та поспішати до свого, упорядковуючи на ходу свою срібну шкатулу, тим часом як присутні доспівували останню молитву.

— Ми не маємо змоги далі чекати, це неможливо!— повторяв метушливо начальник станції.—*Поспішайте, будь ласка, поспішайте.*

Кінець-кінцем поїзд мав рушати. Пасажири знов розсілися на своїх місцях, розташовувалися по своїх кутках. Пані де-Жонк'ер, що її увесь час турбувало становище Гривот, змінила своє місце, пересівши ближче до неї, навпроти Сабатьє, що чекав кінця, покірливий та мовчазний. Сестра Гіяцінта не повернулася до свого переділу, вирішивши залишитися біля чоловіка в агонії, пильнувати та доглядати його; тут вона ближче буде й до брата Ізідора, що з ним Марта ради собі не могла дати. А Марі блідла вже й відчувала на своєму тілі товчки, що віддавалися в неї всередині, ще раніш, аніж поїзд рушив далі, під гнітючою, як олово, соняшною спекою, тягнучи свій вантаж хворих, посеред задухи та важкого повітря розпечених вагонів.

Почувся пронизливий свисток, машина надималася, і сестра Гіяцінта встала, щоб сказати:

— *Magnificat, діти мої!*

IV.

Коли поїзд рушив, двері вагону знов розчинилися і кондуктор усунув чотирнадцятилітню дівчинку до переділу, де сиділи Марі і П'єр.

— Чекайте! Ось тут є місце, поспішайте!

Обличчя пасажирам уже витягалися; уже всі хотіли протестувати. Але сестра Гіяцінта скрикнула.

— Як, це ви, Софі? ви знов ідете вклонитися святій діві, що зцілила вас минулого року?

А пані де-Жонк'єр сказала в той час:

— А, це моя маленька приятелька Софі? Дуже гарно, що ви не забуваєте подяки.

— А як же, сестро! А як же, пані!—любенько відповідало дівча.

А втім дверцята вже захлопнулись, і довелось хоч-не-хоч прийняти нову прочанку, що наче з неба впала саме в ту хвилину, коли поїзд одходив, а вона його мало не прогавила; була тоненька й скрізь могла вміститися та й знайома вона була із паніями-підкувальницями. Очі усіх хворих утопилися в неї, чекали вони почути, як свята діва її зцілила. Але поїзд уже вийшов із станції, машина пихкала прискорюючи ходу, колеса страшенно гуркотіли, і сестра Гіяцінта повторила, ляскаючи в долоні:

— Хутчій, хутчій, мої діти, співаймо *Magnificat*!

Поки радісна пісня лунала серед гуркоту та трясіння вагону, П'єр розглядав Софі. Це була, мабуть, маленька селянка, дочка бідних землевласників з околиці Пуатьє; батьки її, видно, пестили та тримали, як панночку з того часу, як на ній виявилось чудо, зробивши дочку їхню обранницею, що привертала до себе увагу священників із околиць парафій. Прикрашав її солом'яний бриль з рожевими стрічками та сіра вовняна сукня з воляном. Вродлива вона не була, але мала кругле, свіже личко з ясними, лукавими очима, що надавали їй веселого та скромного вигляду.

Як скінчили *Magnificat*, П'єр не міг побороти бажання розпитати Софі. Дитина такого віку, така на око невинна, не могла, здавалося, брехати, і це дуже його зацікавило.

— Що ж, дитино моя, ви мало не пропустили поїзда?

— О пане абате, мені було б дуже соромно.. Я була на станції від самого полудня і враз побачила парафіяльного священника з церкви св. Радегонди. Я його добре знаю; він покликав мене, щоб поцілувати мене і сказати мені, що я гарна дівчинка, коли оце повертаюся до Люрду. Аж бачу, поїзд почав одходити, так що я кинулася бігти... Ох, як я бігла!—

Вона сміялася іще засіпана, каючися в тому, що вона ледве не вскочила через свою легковажність.

— А як вас на ім'я, дитино моя?

— Софі Кутто, пане абате.

— Ви не з самого Пуатьє?

— Звичайно, ні... Ми з Вівонни, це сім кілометрів. Мої батько й мати мають дещицю землі і справи у нас гаразд пішли б, як би не восьмеродітей вдома... Я п'ята. На щастя, четверо старших уже починають працювати.

— Ну, а ви, дитино моя, що поробляєте?

— Я, о, пане абате, з мене мала пожива... З минулого року, з того часу, як повернулася я додому здорова, жадного дня нема, щоб мені дали спокій, бо, розумієте, до мене з'являються одвідувачі; мене возили до єпископа, по монастирях, скрізь, скрізь... А до того часу я довго хворіла і не могла ходити без палиці, я, що ступлю було, то й кричу, так мені боліла нога.

— Отже, пресвята діва зцілила вас од болю у нозі?

Софі не встигла відповісти. Сестра Гіяцінта, що уважно слухала, зайшла й собі у розмову.

— Від костюду на лівій п'ятці, що тривав три роки. Нога розпухла та скривилася, а із утворених фістуль витікав гній.

Враз усі хворі у вагоні нестримано зацікавилася подією, вони не зводили очей з дівчинки, що отримала благодать зцілення, і наче намацували на ній чудо. Хто міг устати, підвелися з ліжка, щоб краще її бачити; інші немічні, що розкинулися на матрацах, намагалися хоч трохи підвестися та повернути до неї голову. Серед своїх страждань, що поновилися після Пуатьє, пригнічені ще довгою п'ятнадцятигодинною дорогою, вони ожили, коли раптово з'явилася ця дитина, позначена небом; вона приносила їм божественне полегшення, промінь надії, що в ньому й вони зачерпнуть собі сили, щоб дочекатися кінця подорожі. Уже жалі ущухали, і всі обличчя поверталися до Софі з палким бажанням вірити.

Марі особливо ожила, напів підвелася, склала тремтливі руки й почала стиха благати П'єра:

— Розпитайте її, будь ласка, хай вона все розповість. Одужала, боже мій! зцілилася від такої страшної недуги!

Пані де-Жонк'єр зворушено нахилилася поцілувати дитину через перегорожу.

— Звичайно, наша маленька приятелька нам усе розповість... Правда ж, люба, ви нам розкажете про все, що свята діва зробила для вас!

— О! розуміється, пані... скільки хоче.

Вона заховувала свій веселий та скромний вигляд, а її ясні очі блищали розумом.

Зараз же вона хотіла й почати, підносячи праву руку угору, чарівним рухом, що вимагав уваги. Очевидячки, вона мала звичку говорити перед публікою. Але її не видно було з усіх місць у вагоні, і сестра Гіяцінта щось надумала.

— Станьте на лавку, Софі, та говоріть дужче, бо тут страшенний гомін.

Це дівчинку розсмішило, і їй довелося знов прибрати поважного вигляду.

— Ось, бачте, моя нога була ні до чого; я навіть до церкви не могла ходити; повсякчас доводилося бинтувати ногу, бо звідти витікав всілякий бруд. Лікар Рівуар, який зробив розріз, щоб поглянути до середини, казав, що доведеться витягати шматок кістки, а тоді я напевне була б крива. Отже ретельно помолившись святій діві, я пішла помочити хвору ногу у воді; таке було в мене потужне бажання зцілитися, що я навіть не поскидала бинтів... І ось вони всі залишилися у воді, а на нозі не було нічого, зовсім нічого, коли я вийшла.

Шепіт зірвався і полетів серед присутніх, викликаний здивуванням та зачаруванням від цієї чудесної, чарівної казки, радісної для тих, хто у розпуку потрапив. Але мала ще не скінчила. Помовчавши трохи, вона доводила до кінця, з новим рухом, злегка розводячи руками.

— У Вівонні, коли пан Рівуар оглянув мою ногу, він мовив:

— „Хай хоч милосердий бог, хай хоч сам чорт зцілив цю дитину, байдуже мені; але справа в тому, що її зцілили“.

Тут вибухли сміхом; Софі розповідала як із книжки, звикла вже багато разів повторювати свою історію, що її вона вивчила на пам'ять. Лікарський дотеп справляв незаперечний ефект, і підносячи його, дівчина сміялася задалегідь, знаючи, що змусить сміятися інших. Але, проте, залишалася вона наївна й зворушлива.

А втім вона, очевидячки, забула ще одну подробицю, бо сестра Гіяцінта, що кинула лукавий погляд на слухачів перед знаменитим реченням лікаря, тихенько шепнула їй:

— Софі, а що ви сказали графіні, директрисі вашої залі?

— Ах, так.. я не захопила з собою досить бинтів для своєї ноги і сказала тій дамі; „свята діва добре зробила, що зцілила мене на перший день, на завтра бо не вистарчило б мені ганчірок“. Усі знов весело розсміялися. Дівчинку вважали за чарівну, бо вона зцілилася таким способом! І на запитання пані де-Жонк'єр, Софі довелося розповісти ще історію з черевиками, чудесними черевиками, цілком новенькими, що подарувала їй графіня; в них вона, захоплена, бігала, скакала, танцювала. Уявіть собі, черевики! А три роки вона не могла навіть туфля одягти! П'єр споважнів, зблід від неприємного почуття, що глухо підносилося в ньому, і усе дививсь на дівчинку. Він удався до неї іще з деякими запитаннями. Вона, очевидно, не брехала, але він підозрівав, що Софі поволі почала перекручувати істину, захоплюючись своїм зціленням, та тим, що вона зробилася маленькою значною особою.

Хто знає тепер, чи не кілька день пішло на загоїння рани, що, за її словами, трапилося за кілька хвилин? Де були свідки?

— Я була там,—саме тут озвалася пані де-Жонк'єр.—Софі містилася не в моїй палаті, але я бачила її того ранку, як вона шкутильгала...

П'єр живо перервав її:

— А ви бачили її ногу до й після води?

— Ні, ні, я не думаю, щоб хтось міг її бачити, бо вона ціла була в компресах. Софі ж вам сама сказала, що компреси упали до басейну.

І, повернувшись до дитини, піклувальниця додала:

— Ось зараз вона вам покаже свою ногу... Правда ж, Софі? Скиньте черевика!

Дівчинка уже скидала черевика та панчошу швидко й вправно, а це свідчило про певну звичку. Вона простягла свою ногу, дуже чистеньку, надзвичайно білу, навіть виплекану, з ретельно підрізнаними рожевими нігтями, і повертала її а ні трохи не збентежена, щоб священник міг гаразд її роздивитися. На нозі під шиколоткою видно було великий рубець, а білий шов його, що виразно виступав, показував, яка чимала була недуга.

— О, пане абате, візьміть мене за п'ятку, потисніть скільки сили, мені тепер зовсім не болить!

П'єр зробив рух, можна було витлумачити його так, що могутність святої діви його зачарувала. Одначе молодого священника увесь час гризли сумніви. Яка невідома сила тут діяла? Чи швидше яка неправильна діагноза лікаря, яка мішанина перебільшень привели до цієї чудесної казки?

Проте хворі усі бажали подивитися на цю чудесну ногу; цей очевидний доказ божественного зцілення, що всі вони намагалися зазнати його на собі. Марі перша доторкнулася до ноги дівчинки, сівши на постелі і уже менше страждаючи. Потім пані Маз, вийшовши із своєї меланхолії, передала ногу Вінценті; та ладна була прикластися до неї, як до святині, вона ж бо їй повертала надію. Сабатьє прислухався до всього із блаженним виглядом. Пані Ветю, Гривот, брат Ізідор навіть розплющили очі й зацікавилися; а лице Елізи Руке зробилося зовсім особливе, перетворилося вірою, стало майже прекрасне: якщо ця рана зникла так, то чи не закрийється і її виразка? чи не загладиться вона, залишивши тільки помітний рубець на її обличчі, що зробиться таке, як в усіх? Софі, усе ще стоячи, мусіла вхопитися за один із залізних

прутів з боку лавки, та поставити свою ногу край перегорожі; вона не стомлювалася повертати свою ногу ліворуч, праворуч щаслива й горда від покликів, тремтливого захоплення та побожної пошани, що виявляли цій частині її особи,—цій маленькій нозі, що була тепер наче священна.

— Для цього, без сумніву, треба мати велику віру, — подумала вголос Марі, — треба мати цілком невинну душу...

І, удаючися до Герсена, вона додала:

— Батьку, я почуваю, що одужала б, як би я мала десять років та невинну душу маленької дівчинки.

— Та тобі й так десять, моя люба! Правда ж, П'єре, і десятилітні дівчатка не мають такої невинної душі?

Старий архітект, із своїм химерним розумом, захоплювався історіями про чудеса, а священник, глибоко зворушений палкою чистотою молодої дівчини, не сперечавсь, дозволяючи їй тішитися з розрадної ілюзії.

Як од'їхали з Пуатьє, погода попсувалася, на мідяно-червоному небі збиралася гроза, і поїзд котився наче посеред розпаленої печі. Назустріч села, похмурі й пустельні під жагучим сонцем. У Куше-Вераку знов одспівали молитов з чотками та виконали гімна. Одначе релігійні вправи йшли щось мляво. Сестра Гіяцінта, що не снідала іще, вирішила нашвидку підживитися овочами та булкою, в той час пильнуючи невідомого хворого, що став дихати тепер трохи рівніш. Тільки в Руфєці о третій прочитали вечірню богородиці.

— Ora pro nobis, sancta Dei Genitrix.

— Ut digni efficiamur promissionibus Christi.

Коли співи ущухли, Сабатьє, що спостерігав, як маленька Софі вдягала панчохи та черевики, повернувся до Герсена.

— Без сумніву, випадок з цією дитиною цікавий. Але це ще дрібниці: бували поратунки й значніші... Чи знаєте ви історію П'єра із Рюднера, бельгійського робітника?

Усі нашорошили вуха.

Цей чоловік зламав ногу, звалившись з дерева. Цілі вісім літ уламки кісток не зросталися, можна було бачити обидва кінці в глибині рани, повсякчас загоєної, а нога зовсім не трималася, теліпалася, мов шмаття якесь... І ось досить йому було випити шклянку чудодійної води, як кістка йому враз зрослася, а рана загоїлася, він міг ходити без милиць і лікар сказав йому: „нога ваша здорова, як у новонародженої дитини“. І, справді, вона стала цілком, як нова.

Ніхто й слова не мовив, обмінювалися тільки захопленими поглядами.

— Але чекайте, чекайте,—провадив Сабатьє,—от історія Люї Бур'ета, каменяра, одно з перших чудес в Люрді. Ви про нього не чули?.. Його поранено під час вибуху міни. Праве око він цілком втратив, була загроза навіть, що він осліпне й на ліве... І ось одного дня він послав свою дочку набрати каламутної води із джерела, що ледве точилося. Він промив своє око цим брудом і почав палко молитися. Враз він скрикнув: він уже бачив, пане, він бачив так само, як ви та я... Лікар, що його пильнував, описав цей дивовижний випадок, отже тут нема найменшого сумніву.

— Яке диво,—захоплено прошепотів де-Герсен.

— Або хочте ще іншого прикладу, пане мій? Це голосна історія і трапилася вона з Франсуа Макарі, столяром з Лявора... Вісімнадцять років у нього була глибока болячка з великим набряканням тканин на внутрішній частині лівого стегна. Він не міг більше рухатися, наука засудила його на вічне каліцтво... І ось одного вечора він бере пляшку води з Люрду, замикається, скидає свої бинти та має обидві ноги; решту води з пляшки він випиває. А тоді лягає, засинає; коли пробуджується, обмацує себе, оглядає: нічого більше! Опух, болячка — все це зникло... Шкура на коліні, пане мій, стала така рівна, свіжа, як на двадцять літ.

Цього разу всі ойкнули, здивовані та зачаровані.

Хворі й прочани увіходили до чарівної землі чудес, де неможливе здійснюється на повороті кожної стежки, де люди просто переходять од одного дива до другого. І кожне намагалося й собі якусь історію розповісти, охоплене нетерплячкою навести й своїх доказів, ствердити прикладом свою віру й надію.

Мовчазна пані Маз так захопилася, що перша почала:

— Є в мене подруга; знала вона вдову Різан, панію, що її зцілення наробило багато шелесту. Аж двадцять чотири роки параліжована їй була ціла ліва половина. Блювати їй нудило від усякої їжі, вона лігма-лежала непорушно в постелі; кінець-кінцем понатиралася їй від простирал шкура...

Одного вечора лікар оповістив, що вона помре до ранку. А за дві години вона прийшла до пам'яті й тихим голосом попросила в дочки своєї дати їй шклянку люрдської води напитися, доставши її в сусідки. Одначе святу воду пощастило їй одержати тільки вранці, і вона сказала: „О, дочко моя, це я п'ю саме життя, обмий мені лице, руки, ноги, все чисто тіло!“

І в міру того, як дитина виконувала це, величезний опух на її очах спадав, а спараліжовані, розпухлі члени ставали гнучкі та набирали натурального вигляду... Та це ще не все: пані Різан кричала, що вона одужала, що вона голодна та хоче хліба і м'яса! А вона їх двадцять чотири роки й до рота не брала. Вона встала, одяглася, а дочка її відповідала сусідкам, що бачучи її схвильовану, мали вже дівчинку за сиріту: „Ні, ні, мама не померла, вона воскресла!“

Сльози виступили на очах Вінценті. Боже мій! як би їй так побачити, що Роза її оживає, починає залюбки їсти, бігає! Вона пригадала інший випадок з однією молодою дівчиною; чула про нього в Парижі, і дуже він вплинув на її рішенець везти до Люрду крихітку-хвору.

— Я теж знаю історію однієї параліжованої Люсі Дрюон, вихованки сирітського будинку, зовсім ще молоденької; вона не могла стати на коліна. Її члени

скорчило колесом; права нога, коротша, кінець-кінцем гойдалася навколо лівої; і коли одна з її товаришок несла її, ноги хворої теліпалися, як неживі. Зауважте, вона не поїхала до Люрду. Вона тільки говорила дев'ять днів, постилася й молилася, цілими ночами молилася, таке непереможне мала вона бажання видужати... Кінець-кінцем на дев'ятий день, випивши трохи люрдської води, почувала в ногах надзвичайний струс. Вона підвелася, впала, знов підвелася й пішла. Усі її товаришки, здивовані, майже налякані, кричали: „Люсі ходить, Люсі ходить!“ І це була правда: ноги її в одну мить вирівнялися, стали здорові та сильні. Вона сама перейшла подвір'я, могла зійти до капелі, де ціла громада захоплено з подякою заспівала Magnificat! Ах, люба дитина, уявляю, яка вона була щаслива!

Дві сльози скотилися по її лицях на бліде личко доччине; припала до неї шаленим поцілунком.

А інтерес, збуджений оповіданням, усе більше захоплена радість від цих дивовижних казок, що в них небо щоразу тріумфувало над дійсністю, яка гнітила людей,— до такого екстазу доводила ці дитячі душі, що найтяжчі недужі й собі підводилися та починали говорити. За підшивку до кожного оповідання була турбота про свою власну недугу, певність зцілитися; в інших бо така сама недуга розвіялася від божественного подиху, як лихий сон.

— Ага,— пробурмотіла пані Ветю, ледве ворушачи язиком, пересохлим од внутрішньої гарячки,— була така одна хвора, Антуанета Тардівайль, вона мала такі самі страшні болі в шлункові, як і я. Наче собаки гризли її тельбухи, а під ложечкою іноді надувався опух з дитячу голівку завбільшки. Там понаростали затвердіння не менші, як куряче яйце й недуга посувалася такими великими кроками, що вісім місяців згодом почала вона кров'ю блювати... Недужа зовсім вмирала; від неї залишилася шкура та кістки, шлунок жадної страви не приймав; аж ось вона випила люрдської води й помочила нею собі під ложечкою. Три хвилини згодом, лікар, що залишив її напередодні в агонії, майже бездиханну, знайшов її біля

каміню; вона з апетитом вминала крильце смаженого курчати. Тверді опухи зникли; вона сміялася, як двадцятилітня, а обличчя стало їй молоде та свіже. Ах, їсти, чого тобі хочеться!— Помолодіти, не страждати більше!

— А зцілення сестри Жюльєни!— мовила Гривот; вона підвелася на лікті і очі їй заблищали, мов у гарячці.— У неї почалося з лихого нежитю, як у мене; далі вона почала харкати кров'ю. Усі ці шість місяців вона з ніг валилася й мусіла перебувати в ліжку.

Ось уже востаннє всі переконалися, що не встане вона з нього. Марно випробовували всіх засобів: йод, мушки, вератрін. Коротко, в неї розвинулися сухоти, шестеро лікарів це потвердили... Гарзд! Ось вона кидається до Люрду, хоч і як тяжко страждає дорогою! У Тулузі, думали, вона вже доходить. Сестри виносили її на руках. У купелі дами-піклувальниці не наважувалися покласти її у воду. Це був труп... Але ось! Її, непритомну, роздягли, та цілу вкриту випотами, спустили до водозбору; витягли її звідти змертвілу,— поклали на землю, гадаючи, що тепер уже кінець. Але враз на лицях їй рум'янці заграли, очі розплющилися, вона зідхнула на повні груди. Вона цілком зцілилася, сама вдяглася та всмак попоїла, склавши перед тим подяку святій діві... Ну, що скажете ви на це? Вона, сухітна, одужала остаточно, мов рукою недугу зняло.

Тут уже й брат Ізідор хотів своє сказати, але не міг і обмежився тим, що від сили до сестри прошепотів:

— Марто, розповідж про сестру Доротею, що ми чули від священника з Сен-Соверу.

— Сестра Доротея,— почала несміливо селянка,— одного разу прокинулася із залякклою ногою; з цієї хвилини нога їй перестала ворухитися, стала холодна та важка, як камінь. І воднораз почала страшенно боліти їй спина. Лікарі нічого не могли тут зрозуміти. Перебуло їх у неї з півтузина; вони кололи тіло недужої шпильками та пекли шкіру ліками

ненастанно. Але наслідків було не більше, якби вони біля неї співали... Тоді зрозуміла сестра Доротея, що сама тільки свята діва може знайти засоби; і ось вона їде до Люрду й каже покласти себе до купелі. Спочатку їй здалося, що вмирає з холоду. Але ось вода стає тепла, приємна й ніжна, немов молоко. Ніколи ще не зазнала вона такої втіхи: наче жили їй розкрилися, і вода входила в них. Звичайно, життя їй повернулося до тіла, з того часу, як св. діва забажала її зцілити... Недуги й сліду не залишилося, вона ходила, з'їла цілого голуба увечері, переспала ніч щасливим сном. Слава пресвятій діві! Вічна подяка могутній богоматері та її божественному синові.

Елізі Руке спокуса була й собі слово мовити, розповісти за диво, що вона його знала. Та говорила вона так зле своїм понівеченим ротом, що не наважувалася взяти участь у розмові. Аж ось настала мовчанка і вона таки скористувалася з неї, одсунувши трохи хустину, що ховала жахливу її рану

— О, те, що мені розповідали, це якраз не про важку недугу, але це таке смішне... Була собі одна жінка, Селестина Дюбуа на ймення, що необачно встромила собі в руку голку, намилуючи білизну. Сім літ голка залишалася в руці, і жаден лікар не міг її витягти. Руку їй покорчило, не могла вона працювати... Тоді вона поїхала, поклала свою руку до купелі, але зараз же вихопила її звідти з страшенним криком. Тоді руку силоміць устромили в воду й тримали там, тоді як жінка ридала, обливаючись потом. Тричі їй устромляли руку в воду й щоразу бачили, як посувається голка, що вийшла кінець-кінцем з великого пальця... Звичайно, вона репетувала, бо голка рухалася в тілі, наче її хтось підштовхував, щоб витягти її. З того часу Селестині страждання закінчилися, і на руці залишався невеличкий рубець, виключно на спомин про диво богородиці.

Ця анекдота справила ще більше вражіння, ніж зцілення важкої недуги. Та голка, яка рухається, немов хто її штовхає, таке диво ще раз вказує на чудесні невидимі образи, нагадує кожному недужому

про його янгола-охоронця, що готовий стати йому в допомозі на веління з небес. Та й це було таке по-дитинному миле; ця голка, що виходила в чудодійній воді після того, як сім років упиралася. І всі голосно дивувалися, веселі, усміхнені; сяяли з радощів вони, бо для неба нема нічого неможливого: тільки на небі захочуть,—і всі вони одужають, розцвітуть, помолодшають. Досить вірити й палко молитися, щоб присоромити природу та здійснити неймовірне. Взагалі все залежало від щасливої нагоди, бо небо вибирало, посилаючи свою благодать.

— О, тату, як це чудесно!—прошепотіла Марі; вона слухала досі оживлена, захоплена, мовчазна й тиха від захвату.

— Пам'ятаєш, ти сам розповідав мені про цю Йоахіну Дего, що прийшла з Бельгії пішки, обійшла всю Францію із своєю скорченою ногою, понівеченою болячками, такими смердючими, що всі від неї тікали?.. Перш за все вигоїли болячку; коліно можна було тиснути, хвора болю не відчувала, і на місці болячки залишалася сама маленька, червона пляма... Тоді загоїлося звихнуте місце. У воді вона з болю вила, уявляючи, що їй ламають кістки та одривають ногу; але й вона сама й жінка, що її купала, побачили, що понівечений член витягується, як стрілка на цифербляті: нога випростується, м'язи робляться довші, коліно стає на своє місце, але так тоді все болить, що Йоахіна не витримала й знепритомніла. Одначе, тільки вона прийшла до пам'яті, як рівно стала й прожогом кинулася до печери однести туди свої милиці.

Де-Герсел також захоплено засміявсь, рухом по тверджуючи це оповідання, що чув він його від одного священика з братства успіння. Він міг би навести двадцять таких випадків, один від одного зворушливіших та дивовижніших. І він закликав на свідка П'єра; але той, як невірний, тільки невиразно похитував головою. Спочатку, не бажаючи болю Марі завдати, він силкувавсь розважитись, дививсь у вікно, на лани, на дерева, на будинки, що маячили повз,

Уже проїхали Амбулен, перед очима стелилися луки, тополі віялом розбігалися від швидкого наближення поїзда. Мабуть поїзд запізнивсь і мчав тепер чимдужч, гуркочучи під грозою, прорізаючи повітря, обхоплений полум'ям, ковтаючи кілометри. І П'єр мимохіть вслухався в уривки оповідань, цікавлячись цими надзвичайними історіями, що присипляли товчки від колес, наче б то паротяг ошалілий, пущений на волю долі, мчав їх всіх до божественної країни. Прочани котилися, ненастанно котилися, і молодий абат кінець-кінцем перестав дивитися за вікно, впірнаючи у важку сонну атмосферу вагону, де екстаз все більшав та переносив людей далі від цього реального світу, що ним мчав поїзд так нестримано. Оживлене личко Марі сповняло П'єра радістю. Він не витягав у неї своєї руки, що вона її тримала, дотиком висловлюючи всю свою довіру, що в ній відроджувалася. Пощо жалю завдавати їй своїми сумнівами, якщо він бажає її одужіння? Із безмежною ніжністю затримував він у своїй руці маленьку вогку ручку хворої, збуреної братнім співчуттям до страдників, бажаючи вірити в співчуття, навіть з боку бездушних предметів, у вище милосердя, що шанувало душевний біль тих, хто цілком попав у розпуку.

— О, П'єре! — повторяла Марі, — як це прекрасно, як прекрасно! І як це добре, якщо свята діва захоче потурбуватися задля мене!.. Справді, як ви гадаєте, чи я гідна цього?

— Розуміється, — скрикнув він, — ви добріша за всіх та чистіша; душа ваша цілком невинна, як казав ваш батько, і немає досить чудесних янголів у раю, щоб вас супроводити.

А це не кінець ще був. Сестра Гіяцінта та пані де-Жонк'єр тепер розповідали про всі дива, які вони знали, безліч чудесних див, що вже понад тридцять років процвітали в Люрді, як нев'янучий містичний кущ троянд, що завсіди вкривається квітками. Їх нараховували тисячі, і вони виростали щороку. Хворі, що слухали про ці чудесні речі у великому захопленні, подібні були до маленьких дітей, які, вислухавши

одну чарівну казку, вимагають другої, а за нею ще й третьої. О! ще й ще історій, де брутальна дійсність присоромлена, де несправедлива природа принижена, а милосердий бог є великий зцілитель, що глузує з науки та посилає щастя, коли йому замається.

Спочатку справа йшла про глухих та німих, що почали чути та говорити: Аврелія Бруно, цілком глуха, луснула бо в неї слухова перетинка, враз захоплюється небесними звуками гармоніюма; Люїза Пурше, німа сорок п'ять років, під час молитви перед гротом гукає раптом: „радуйся, богородице діво!“ І інші, сотні інших, що радикально вилікувалися від кількох краплин води, наливої в ухо або на язик. Потім дійшла черга на сліпих: отець Герман, що відчув ніжну руку пресвятої діви, вона бо зняла туманну пелену з його очей; панна Понбріян, що мало зовсім не втратила зору, та покращало їй на очі від звичайної молитви; говорилося далі про дванадцятилітнього хлопчика, що йому очні яблука схожі були на мармурові кулі, і враз за три менти стали йому ясні та глибокі, так що, здавалося, в них усміхалися янголи. Але найбільше було прикладів параліжованих, кривих, що почали ходити рівно; розслаблених, що не могли спочатку підвестися із свого мізерного одра, та їм господь казав: „встань і ходи!“ Де-Льонуа, розбитий параліжем, випробував на собі всі медичні засоби: прижигання розпеченим залізом, підвішування, п'ятнадцять років лежав у паризьких лікарнях, де дванадцяттеро лікарів дали про нього однакові висновки. І враз він почув силу, що його підняла, в той час як проносили повз святі дари. Він устав і пішов за ними, здоровими ногами. Марі-Люїзі Дельпон, чотирнадцяти років, параліж розбив ноги, скорчив руки, викривив рота; і ось вона враз бачить, як члени її розтягаються, рот уже не кривий, наче невидима рука перерізала жахливі пута, що її калічили.

Спараліжована Марі Ваш'є, сімнадцять років прикута до свого крісла, не тільки біжить та мчить, виїшовши з басейну, але не знаходить навіть сліду від

ран, що ними вкрите було так довго її непорушне тіло. А Жорж Ганке, що мав розм'якшення спинного мозку та втратив зовсім чутливість, безпосередньо переходить від агонії до цілковитого здоров'я. Леоні Шартон, друга хвора на те саме, та до того ще й з висунутим хребтом, відчуває, як її горб тане, наче під впливом якихось чар, а ноги вирівнюються, цілком відновлені та міцні.

А які далі недуги йдуть! Спочатку випадки золотухи, знов понівечені та зцілені ноги. Маргаріта Жек'є мала біль у стегнах аж двадцять сім літ; праве коліно їй покорчене було; прибувши до Люрду, вона раз впала на обидва коліна перед статуєю святої діви подякувати їй за своє зцілення. А Філомена Сімонно, молода вандейка, теж була гідним уваги прикладом: мала на лівій нозі три жахливі рани, в глибині їх видко було поточені костоїдом кістки, що поволі кришилися та виходили частинами, і вона зцілилася вмить, а кістки, м'ясо й шкура цілком відновилися. Далі йшли хворі на водяну: пані Анселен, що їй враз стух опух роздутих рук та ніг, усього тіла, при чому ніхто не міг помітити, куди дівалася вода; панна Монтаньйон, що їй випустили за кілька разів двадцять три літри води та коли знов вона опухла, привели її до нормального стану за допомогою звичайного компресу, намоченого в чудодійному джерелі, — і знов таки ні на постелі, ні на підлозі не знайшлося й сліду води, що невідомо де зникла. Так само жадна шлункова хвороба не встоїть перед лікуванням люрдською водою: всі вони зникають від першої шклянки. Ось, приміром, Марі Суше: вона блювала чорною кров'ю та худа була, як кістяк, а тоді все почала їсти й погладшала за два дні. Марі Жарлян спалила собі шлунок, випивши помилково чарку з розчином синього каменю; а ствердість, що утворилася в неї від цього нещасного випадку, зовсім розійшлася, наче розтанула, від люрдської води. Всі взагалі нарости зникають так у купелі, не залишаючи й найменшого сліду. Але найдивніше, що нариви, пістряк, усі найстрашніші зверхні болячки зникають

геть від найменшого подуву згори. Один єврей, актор, що рука йому була понівечена болячкою, ледве сунув руку в воду, як зцілвся. Молодий чужинець, страшений багатій, приїхав до Люрду з наростом, як куряче яйце завбільшки, на правій руці, і цей лихий опух теж розтанув у всіх на очах. Роза Дюваль, що мала від холодної болячки фістулу на лівому лікті, куди можна було вкласти цілого горіха, на свої очі бачила, як ця дірка вмить заросла новим здоровим м'ясом. Удові Фромон одна губа була понівечена пістряком, а як обмили водою, не залишилося на ній навіть червоної плямки. Марі Моро тяжко страждала на пістряк у грудях; якимось вона заснула, поклавши на свою рану компреса, намоченого в люрдській воді. Прокинувшись, хвора дві години згодом почувала, що болю нема, а тіло на хворих грудях зробилося зовсім чисте та свіже, як троянда.

Кінець-кінцем сестра Гіяцінта почала розповідати про негайне та радикальне зцілення від сухит, і це був справжній тріумф; від цієї жорстокої хвороби, що так спустошує людство, на думку безвірників, не може зцілити благодать святої діви, а проте вона її зціляла, мовляв, самим помахом свого пальця. Сотні найдивовижніших випадків мерехтіли перед очима, кінця-краю їм не було. Ось Маргаріта Купель, хвора на сухоти три роки, верхівку легенів їй з'їли туберкулі; так от вона підводиться та йде собі, пишаючись здоров'ям. Пані де-Ля-Рів'єр харкотіла кров'ю, вкрита була повсякчас холодними випотами, нігті їй посиніли й залишалося їй уже три чисниці до смерти; а проковтнула тільки маленьку ложечку чудодійної води, що влили їй поміж зціплені зуби, як передсмертне хрипіння припинилося, вона сіла, почала відповідати на літанії та попрохала бульйону. Іншій хворій, Жюлі Задо, довелося дати чотири ложки; але ж вона й голови вже не могла тримати і така там була тендітна, ось-ось розтане в повітрі; і враз, за кілька днів, зробилася вона аж товста. Ганну Катрі, що в останньому ступені сухит, з напів-зруйнованою лівою половиною легенів була, клали до

води п'ять разів без жадної обережності; вона одужала, легені цілком вигоїлися. Інша молода дівчина-сухитниця, що п'ятнадцятеро лікарів її засудили, нічого вже й не прохала; стала вона собі випадково в гроті на коліна та несподівано зараз же й одужала, мимохідь, мабуть у благодатну годину, коли пресвята діва, відчуваючи жалощі, ронить чудо з своїх невидимих рук.

Чудеса, дивні дива, ще і ще! Вони дощем сипалися з ясного та лагідного неба, мов квіти, утворені мрією. Були поміж них історії зворушливі, були дитинно наївні. Стара жінка, з скорченою рукою, нездатна була ворухити нею тридцять років; вона вмилася і враз перехреститися змогла. Сестра Софія, що гавкала по-собачому, впірнула в купіль і вийшла звідти, чистим голосом виспівуючи псалмів. Турок Мустафа прикликає „білу пані“, і в нього зціляється сліпе праве око, до якого він приклав примочку. Одного офіцера тюркосів уратувала пресвята богородиця під Седаном; кірасір з Райсгофена умер би від кулі, що проткнула б йому серце, як би ця куля, проткнувши папіровника, не зупинилася, ударившись в образ люрдської божої матері, що був йому на грудях. І діти, страдники маленькі, теж не раз зазнавали на собі благодаті. Одного спаралізованого п'ятнадцятилітнього хлопчача тримали роздягнутого під крижаним струменем фонтану п'ять хвилин; він підвівсь і пішов. Другий п'ятнадцятилітній, що був прикутий до постелі та завивав по-звірячому, вискочив з купелі, вигукуючи, що він одужав. Ще один, двохлітній, зовсім не вмів ходити; перебув він з чверть години в холодній воді, а тоді підбадьорений та усміхнений, жвавий маленький чоловічок зробив перші кроки. І усі, як маленькі так і великі, почували страшенний біль, поки відбувалося диво, людська бо машина ціла страшенно збурена буває під час відновлення: кістки поновлялися, м'ясо відростало, вигнана хвороба відходила з останньою конвульсією. Але який блаженний наставав тоді стан! Лікарі вірити відмовлялися своїм очам; вони дивувалися з кожного зцілення, бачучи,

як їхні хворі бігають, стрибають, накидаються на їжу. Всі ці обранці, навіть зцілені жінки проходили по три кілометри, потім сідали до їжі, з'їдали курча та спали не прокидаючися по дванадцять годин. Тут не було жадного процесу видужіння, а просто прудкий скік від агонії до цілковитого здоров'я; всі ці відновлені органи, загоєні рани, члени — такі самі здорові, як були колись, і це все була справа однієї хвилини. Наука була зневажена, не вживали бо найменших засобів обережності, жінок купали кожного місячного періоду, спітнілих сухітних садовили до крижаної води, рани залишали гноїтися, не вживаючи жадних антисептичних приписів. Потім з кожним дивом, який здійснювався радісний спів, які крики вдячності та любові! Той, над ким зчинилося диво, кидається на коліна, всі навколо плачуть; відбувається навернення грішників та невірних, протестанти та юдеї переходять на католицтво, отже знов інші дива віри, де небо тріумфує. Людність юрбою виходить назустріч зціленим, коли вони повертаються до свого села, а в церкві дзвони дзвонять; і коли бачать, як колишня каліка легко вистрибує з візка, поклики та радісні ридання лунають у повітрі; починають співати *Magnificat*. Хвала пресвятій діві! Вічна подяка та вічна любов до божої матері.

І ці всі здійснені надії, ці всі дивовижні вияви благодаті, викликали, головно, вдячність до незайманої матері, предивної богородиці. Це була велика пристрасть усіх душ, могутня дівка, дівка милосерда, зеркало правосуддя, трон премудрости. Всі руки тягнулися до неї, до містичної троянди в сутінкові капелі, до башти з слонячої кістки на обрії мрій; до небесної брами, відкритої в безмежне. На світанкові кожного дня вона блищала ясною радісною зіркою, весела від юної надії. Чи не була вона до того здоров'я хворим, захист грішникам, розрадниця згірченим? Франція завсіди була її улюблена країна, де вірні творили їй палкий культ, культ жінки та матері, обхоплені палкою ніжністю: і у Франції переважно божа мати любила, з'являтися перед юними череднич-

ками. Вона була така милосерда до нищих та убогих! Вона повсякчас дбала про них, і до неї вдавалися так охоче, знаючи, що вона є посередниця любови між землею та небом. Щовечора плакала вона золотими слізьми, припадаючи до стіп свого божественного сина, щоб вимолити благодать та помилування, і він дозволяв їй творити дива, це прекрасне квітчасте поле див, запашних, мов райські троянди, барвистих.

Поїзд котився, котився ненастанно. Проминули вже Кутра, шоста кінчалася. І сестра Гіяцінта підвелася, ляснула в долоні та мовила ще раз:

— Angelus, діти мої!

Ще ніколи Ave не підносилося з більшою живою вірою, з більшим палким бажанням до небес.

І П'єр тоді зрозумів, виразно усвідомив собі значіння прощі, усіх цих поїздів з цілого світу, усіх цих мас народу, цього Люрду, що сяє там в далені, як поратунок для тіла і для душі. А! Нещасні бідолахи, що він їх бачив перед собою зранку, задиханих від болю, тягли свої погризені хворобою кістки, хоч як їх стомлювала така подорож! Всі вони були засуджені, опущені наукою; їм надокучило радитися з лікарями, надокучило спокушатися на різні марні медичні засоби. І нічого дивного, що вони, палаючи бажанням продовжити життя своє, не вмюючи скоритися несправедливій та байдужій природі, мріяли про надприродну владу, про всемогутнє божество, що може зупинить на їх користь діяння усталених законів, змінить рух небесних світил та повернеться до процесу сотворення світу! Чи не залишався їм самий бог, коли земля зрадила їх? Дійсність для них надто була жахлива, зароджувалася у них величезна потреба ілюзії та омани. О, вірити, що десь є верховний, справедливий суддя, що виправить наївні провини людські та обставини; вірити, що є спокутник, розрадник, керівничий над світом, що може повернути струмки до їхнього джерела, повернути молодість старим, воскресити мертвих! Сказати собі, коли тіло вкрите болячками, коли члени покорчені, шлунок роздутий, легєні

згнили, сказати собі, що це неважливе, що всі недуги можуть зникнути, а зруйновані органи відродитися від одного помаху пресвятої діви, і що досить помолитися, торкнутися її, щоб зазнати благодаті та опинитися серед обраних! і як могутньо тоді клекоче струмись небесної надії, коли починають пливати чудодійною хвилею усі ці дивні історії про зцілення, ці чудесні чарівні казки, що вколисували та п'янили, гарячково збуджені уявою хворих та розслаблених!

З тої хвилини, як маленька Софі Кутто з своєю зціленою білою ніжкою увійшла до цього вагону, відкриваючи безмежний небосхил божественного та надприродного, яке зрозуміле ставало віяння воскресіння, що поволі підводило з їхнього мізерного одра тих, хто цілком у розпуку впав! Займалися блиском їм очі, бо життя іще можливе для них і їм мабуть доведеться почати його знов!

Так воно й було. Якщо поїзд все котився наперед, якщо цей вагон був повний, якщо інші переповнені були, якщо Франція та й цілий світ до найвіддаленіших меж зборознені були такими поїздами; якщо юрба на триста тисяч вірних тягла за собою тисячу хворих з одного кінця року до другого: це тому, що там у гроті, посеред яскравого сяйва, мов маяк палала надія та ілюзія, як протест та тріумф неможливого над невблаганною матерією. Ніколи не було написано роману з більшими пристрастями, що міг би захопити душі та вознести їх на височінь, недосяжну для бруталних умов людського існування. Поринути в цей чудесний сон — це було невимовне щастя. Ченці з братства успішні бачили, як шириться з року на рік успіх їхніх прощів, пояснювали це тим, що вони продавали людяності, що збігалася до них, розраду, ілюзію, цей чарівний хліб надії, що ним ніколи не насититься стражденне людство. І не самі тільки тілесні рани благали зцілення їх, уся моральна та розумова істота голосно скаржилася на своє убозтво та невгамовно бажала щастя. Бути щасливому, вкласти впевненість життя свого у віру, до смерті спиратися на цей твердий та єдиний подорожній костур,—

ось яке було бажання, що вирвалося усім із грудей, що змушувало схилити коліна усіляку душевну скорботу, прохаючи продовження благодаті, навернення дорогих істот, духовного спасіння самому собі й тим, кого любиш. Безмежний поклик ширився, зліймався, сповнював простір; бути щасливим назавсіді, за життя та після смерті!

І П'єр чудесно бачив, як ці страждальники навколо нього переставали відчувати, що їх страшенно трясє й підкидає, як їм прибуває сили з кожною милею, що залишалася позаду та наближає їх до дива. Навіть пані Маз робилася балакучою, упевнена, що свята діва поверне їй чоловіка. Вінцента, посміхаючись, тихенько колисала маленьку Розу: о, вона ще не така хвора, як ці напів-мертві діти, що їх клали до крижаної води та що починали після того гратися. Сабатьє жаргував з Герсеном, з'ясовуючи йому, як у жовтні, коли ноги його знов почнуть ходити, він вирушить до Риму, зробить цю подорож, що її вже відкладає п'ятнадцять років. Пані Ветю, заспокоєна, відчуваючи тільки біль у шлункові, уявила, що їй хочеться їсти й почала прохати пані де-Жонк'єр помочити для неї бісквітів у молоці, тим часом як Еліза Руке, забувши за свою рану, об'їдала гроно винограду, odkриваючи своє лице. А Гривот, що залишалася сидіти, та брат Ізидор, що переставав стогнати, добули від цих чудесних казок такої щасливої пропасниці, що раз-у-раз цікавилися котра година, палаючи нетерплячкою одужати. Диво-предивне, і невідомий пасажир воскрес на хвилину. Коли сестра Гіяцінта знов почала обтирати йому з лица холодний піт, він розкрив повіки й усмішка на мить осяяла його риси. Ще раз перед ним промайнула надія.

Марі не випускала з своєї маленької теплої ручки П'єрової руки. Була сьома година, до Бордо мали прибути не раніш, як о пів до восьмої; по зд запізнявся і, щоб надолужити втрачені хвилини, чимраз більше прискорював ходи, мчався шалено, нестримно. Гроза одійшла, заблищала веселка; безмежне ясне небо було чисте та спокійне.

— О! П'ере, як це прекрасно, як це прекрасно! — знов повторяла Марі, стискаючи йому руку та вкладаючи в цей потиск усю свою ніжність.

І нахиляючись до нього півголосом додала:

— П'ере, оце я бачила пресвяту діву і випрохала в неї вам зцілення.

Священик розумів думки її; схвильований до краю був поглядом очей, осяяних божественним промінням, що вона їх утопила в нього. У захопленні вона прохала бога про його навернення; і це непорочне побажання віри від страждущої та любої йому істоти збурило П'ерові душу. Чому б йому знов не зробитися колись вірним? Він сам розгубився від сили-силенної надзвичайних оповідань, що оце він їх чув. Задушлива спекота в вагоні гнітила його мозок, а видовисько цих усіх страждань, що їх понад вінця лилося з вагону, примушувало кров'ю обливатися його серце. Оточення вплинуло на нього, він перестав розуміти, де кінчається реальне й можливе; нездатний був здоровим розумом орієнтуватися серед сили-силенної загадкових фактів, дібрати, що саме є в них, тверезо з'ясувати одні та заперечити інші. Хвилину одну, коли залунав новий гімн та захопив його упертою та настирливою думкою, він перестав собі належати й привидилося йому, що він уже зробився вірним серед шаленого вихору галюцинацій цього шпиталю, що все котився й котився вперед з усього розгону.

V.

Поїзд вийшов з Бордо після короткої, кількахвилинної зупинки, під час якої ті, хто не встиг пообідати, поспішали купити собі харчів. А втім хворі всю дорогу пили поволі молоко й прохали сухарів, мов маленькі діти. Зараз як знов вирушили, сестра Гіяцінта ляснула в долоні.

— Ну, а тепер хутчій до вечірньої молитви!

Тут з чверть години лунало невиразне мурмотіння, читали „отченаш“ і „богородицю“, і спитували своє сумління, каюлися в гріхах, а тоді доручали себе

господеві, пресвятій діві та святим угодникам, підносячи воднораз палку подяку за щасливий день, що закінчився молитвою за живих та в бозі спочилих.

— В ім'я отця й сина й святого духа... Амінь!

Було по восьмій; присмерки спускалися вже на околиці, на величезній рівнині, що безмежна здавалася у хвилях вечірнього туману, де займалися в далені, в розкиданих, в розгублених оселях, яскраві іскри вогників. Блимали лампи в вагоні та кидали жовтасте світло на купу вантажу та на прочан, що весь час їх ненастанно підкидало з боку на бік.

— Знаєте, діти мої,— знов почала сестра Гіяцінта, все ще залишаючися на ногах,— що я маю привернути тишу в Лямоті, куди ми оце за годину прибудемо. Виходить, вам лишається ще годинка на розваги; але будьте чемні, не давайте собі волі занадто. А після Лямоту, чуєте, жадного слова, жадного звуку, я хочу, щоб ви гаразд виспалися!

Вибух сміху зірвався з уст хворим.

— Ах! Але ж це правило, ви ж без сумніву дуже розважливі, щоб не коритися йому!

Справді, з самого ранку подорожні пунктуально виконали програму релігійних вправ, розподілених на години. Тепер, коли всіх молитов перечитано, навіть і з чотками, усіх гімнів переспівано, день закінчений був, і надходив короткий відпочинок перед сном. Але недужі не знали до чого їм узятися.

— Сестрице,— запропонувала Марі,— чи не дозволисте ви абатові почитати нам уголос? Читає він чудесно, а в мене саме є книжечка, оповідання про Бернадетту, дуже гарнесеньке...

Їй не дали докінчити, усі закричали з поривчастим захопленням дітей, що їм обіцяють чудесної казки:

— О! так, сестрице! так, так, сестрице!

— Звичайно,— мовила черниця,— я дозволяю, якщо справа йде про добру книжку.

П'єрові довелося згодитися. Але він захотів сісти ближче до лампи і мусів обмінятися місцями з де-Герсеном, що не менше, як хворі, захоплений був обіцянкою почитати. І коли молодий священник улаштував-

шися нарешті та кажучи, що йому тепер буде видно, розгорнув книжку, хвиля цікавості прокотилася з одного кінця вагону до іншого. Усі голови потяглися з напруженою увагою, усі прихилили вуха. На щастя, голос йому був ясний та дужий, він міг заглушити стукіт колес, до того слабший на цій величезній плоскій рівнині.

Одначе перед тим, як читати, П'єр перегортав сторінки. Це була одна з цих маленьких брошур, що їх продають книгоноші, видання католицької преси, що тепер сила їх поширюється по цілому християнському світові. Погано видрукувана, на лихому папері, її синя окладинка була прикрашена наївним відображенням люрдської богоматері, незграбним та невмілим. Досить було півгодини, щоб перечитати її не поспішаючись.

І П'єр почав своїм прекрасним чистим голосом приємного та глибокого тембру:

„Це було в Люрді, маленькому місті в Піренеях, в четвер, одинадцятого лютого 1858. Година була холодна та похмура. Бракувало дров, щоб приготувати обід у родині бідного, але чесного млинаря Франсуа Субіру. Дружина його Люїза сказала своїй другій дочці Марії: „Піди-но, назбирай хмизу на березі Гава або на вигоні“. Гав — це була назва річки, що протікала Люрдом.

„У Марі була старша сестра, на ймення Бернадетта; вона нещодавно повернулася з села, де жила в чесних селян та пасла худобу. Це була квולה й тендітна дитина, не розуміла нічого злого та вміла тільки молитися з чотками. Люїза Субіру вагалася посилати її по хмиз із сестрою, бо було дуже холодно. Одначе Марі й маленька дівчинка сусідчина, Жанна Абаді, так випрохували, що вона кінець-кінцем її пустила.

„Три приятельки, ідучи вниз за течією, щоб набрати хмизу, спинилися навпроти гроту, виритого у великій скелі,— її місцеві люди називали Масабіель“... Але дійшовши цього місця та перегорнувши сторінку, П'єр зупинивсь і впустив книжку на коліна. Дитинний тон оповідання, затерті та порожні речення були йому відразні. А проте він мав у своїх руках усі офіційні

документи щодо цієї надзвичайної історії, при чому він навіть захопився бажанням простудіювати її докладно та зберіг в глибині серця зворушливу ніжність і безмежний жаль до Бернадетти. Він щойно говорив собі, що може з завтрішнього дня розпочати детальне обслідування цікавих фактів, про що він колись мріяв, і ладен був з цією метою навіть умисне вирушити до Люрду. Це була одна з причин, що змусила його зважитися на подорож. І збудилася ціла його цікавість до візіонерки, що вселяла йому любов своєю чистотою, правдивістю та нещасною долею, при чому, одначе, він неодмінно хотів проаналізувати та з'ясувати те, що трапилося з нею. Звичайно, вона не брехала, вона бачила видіння, чула голоси, як Жанна Д'Арк і як Жанна Д'Арк вона поратувала від лиха Францію, як це твердять католики. Яка ж сила її сотворила і те, що вона вчинила? Яким робом видіння могло розростися у цій жалюгідній дитині та перевернути всі вірні душі аж до відновлення чудес з первісних часів? Як могли вони заснувати майже нову релігію посеред святого міста, сповненого по вінця хвилями люду, такими екзальтованими та такими численними, яких не бачив світ з доби хрестових походів?

Тоді, облишивши читати, П'єр почав розповідати те, що йому було відоме, що він вгадав та відновив у цій поки ще темній історії, не вважаючи на потоки чорнила, пролитого з-за неї. Він знав країну, звичаї, звички, завдяки довгим бесідам із другом своїм лікарем Шасенем. І він мав чарівний дар красномовства й надхнення, дар зворушувати серця, надзвичайні здібності духовного промовця, що виявлялися у нього іще в семінарії, але що з них він, одначе, ніколи не користувався. Коли слухачі переконалися, що він знає історію багато краще та докладніше, ніж її списано у маленькій книжечці, і що оповідання куди цікавіше слухати з уст лагідного і разом з тим палкого оповідача, увага подорожніх напружилася ще більше, перетворюючись у пристрасний порив цих скорботних душ, жадібних щастя,—порив, що вони йому захоплено віддавалися.

Спочатку П'єр описав дитинство Бернадетти в Бартре. Вона росла в своїй мамки, селянки Лягю, що, втративши своє щойно народжене немовля, запропонувала вельми бідним селянам Субіру вигодувати та залишити у себе їхню дитину. Це село, на чотириста душ людности, щось за одне льє від Люрду, було немов закинута серед пустелі, далеко від широкої дороги, ховалося поміж зелені. Тут дорога знижується, кілька будинків розкинулися посеред пасовиська, перерізаного горожами та засадженого ліщиною і каштанами, ясні струмочки, не вгаваючи, котяться із схилку гір вздовж стежечок, і тільки одна старовинна маленька романська церква височіє на горбі, засіяному могилами селянського кладовища. З усіх боків лісисті горби оточують цю низину з надзвичайно свіжою травою яскраво-зеленого кольору, що її зрошують знизу, під ґрунтом, вічні підземні води, збігаючи з гір. І Бернадетта, що вже стала дорослою дівчиною, розплачувалася за своє виховання, пасучи господарям отару, перебуваючи з нею ціле літо серед розкішних пасовищ, де не зустрінеться тобі жадної істоти людської. Іноді з високого горба могла вона оком сягнути на далекі гори: південну верховину, верховину Віскос, блискучі чи темні нагромадження,—це залежало від години,—що продовжувалися лавами інших невиразних верхівок, затуманених та загублених видінь перед очима візіонерки, що нам уявляються, бува, у вісні. Поза тим решта життя дівчинки протікала в домі подружжя Лягю, де ще збереглася її колиска, в самотній та тихій оселі край села. Муріжок стелився біля дому, засаджений грушевими та яблуневими деревами, переділений від безмежного простору околиці самим вузьким струмком, що через нього легко було перестрибнути. У низенькій та вогкій халупі праворуч та ліворуч від дерев'яних сходів на горище, дві величезні кімнати були вистелені кам'яними плитами, а в кожній з них стояло чотири-п'ять ліжок. Дівчатка містилися разом і засинали, розглядаючи увечері чудесні малюнки, наліплені на стіні, а в той час великий годинник

у сосновому футлярі розмірено вибивав години серед глибокої тиші.

Ах, ці роки в Бартре! Серед якої чудесної тиші прожила їх Бернадетта! Вона росла мізерна й квола, повсякчас хвора — астма душила її з найменшою зміною вітру; і, дванадцятилітня, вона не вмiла ні читати, ні писати, говорила тільки місцевою говіркою та залишалася дитиною, відстаючи і в розумовому, і в фізичному розвитку. Це була добра маленька дівчинка, дуже ніжна, дуже слухняна, проте схожа на всіх інших дітей, і хіба тільки на диво мовчазна; слухати більше любила, аніж говорити. Хоч не була вона надто розумна, але раз-у-раз виявляла чимало природної розважливості, навіть вражала іноді своєю спритною відповіддю, виявляючи природні веселощі, що збуджували сміх. На превелику силу навчили її молитися з чотками. Коли дівчинка навчилася цього, вона, здавалося, хотіла на цьому і обмежитися щодо наук, але за те молилася зранку до ночі, так що її тепер бачили біля ягнят повсякчас з чотками, повторяла вона „отченаш“ і „богородицю“. Скільки годин перебувала вона так на вкритому травою схилкові, поринута в думки, наче чимсь особливим захоплена, серед таємничих сутінок по-під листям, не бачучи нічого з околишнього світу, крім верхівок далеких гір, легких та прозорих серед струменів сьйва. Минали дні, а вона як і раніше плекала свою маленьку мрію, єдину молитву, що вона її повторювала; та молитва давала їй у товаришки та подруги саму тільки святу діву посеред цієї самоти, такої свіжої та подитячому наївної. Потім скільки чудесних вечорів мала Бернадетта взимку, в кімнаті ліворуч, де було вогнище і горів огонь. У її мамки був брат священник, що читав іноді дивні речі, історії святих, чудесні пригоди, що примушували її тремтіти з страху й радощів, райські видіння на землі, в той час як у напіврозкритих небесах з'являються променясті янголи. Він приносив книги, часто-густо оздоблені малюнками; тут був і добрий бог у своїй славі, Ісус, такий ніжний та вродливий із своїм ясним обличчям; але особливо

часто траплялася їй свята діва, уся блискуча, одягнена в біле, блакить та золото, така ласкава та милосерда; Бернадетта бачила її раз-у-раз навіть у вісні. Але найбільше в цьому домі читали біблію, старовинну, поживклу від ужитку, бо вона прослужила родині понад сто років; і щовечора взимку названий батько, єдина письменна людина в домі, брав до рук голку та встромляв її навмання поміж аркуші, починаючи читати зверху правої сторінки посеред глибокої уваги жінок та дітей, що кінець-кінцем вивчили зміст книги на пам'ять, і могли б продовжувати не помилившись а ні словечком.

Бернадетта воліла книжки поважного змісту, де з'являлася свята діва з своєю ласкавою посмішкою. Одначе, її зацікавила також чудесна історія чотирьох синів Еймон. На жовтій окладинці книжечки, що потрапила до села з коробки книгоноші, який випадково заблукав у цю глушину, красувалася наївна гравю, а: чотири богатирі, Рено з братами, що сидять на Баярі, своєму славнозвісному бойовому коні, царському подарункові феї Орлянди. Тут говорилося про криваві битви, про побудову та облогу фортеці, про жорстоке змагання шпадою поміж Роляном та Рено, який кінець-кінцем вирушив здобувати свята землю. При чому тут не забуто було й чарівника Можі з його чудесними чарами, і принцесу Клярісу, сестру короля Аквітанії, що прекрасніша була за саме сонце. Ці оповідання так вразили уяву Бернадеттину, що вона часто не могла заснути, особливо тими вечорами, коли, облишивши книжки, хтось розповідав казок про ворожбитів. Вона була дуже забобонна, і її ніяк не можна було примусити пройти після заходу сонця повз одну вежу в околицях, що навідувався до неї диявол. Уся країна проте, простодушна та побожна, була немов населена таємницями, співучими деревами, камінням, що на ньому виступала кров, перехрестям, де треба було тричі виголошувати „отченаш“ та „богородицю“, якщо не хочеш зустрінути тварюку з сіма рогами, яка забирає дівчат на загибель. А яка сила-силенна страшних казок! Їх нараховували сотні, і не було їм кінця

вечорами, коли їх починали розповідати. Спочатку йшли пригоди перевертнів, нещасних людей, що їх демон примушував перевертатися на собак, великих білих собак, що водяться в горах: якщо вистрелити з рушниці в такого пса, і хоч одна дробинка зачепить його, людина звільняється від чар; але якщо олово зачепить саму тінь, людина водночас вмирає. Далі йшли ворожбити та ворожки, що їм кінця-краю не було. Одна з цих історій особливо захоплювала Бернадетту, це історія про писаря з Люрду, що хотів побачити чорта, та привела його ворожка на пусте місце саме опівночі у велику п'ятницю. Чорт з'явився, прекрасно одягнутий, в червоному. Він зараз же запропонував писареві продати йому свою душу, а той ніби погодився. Чорт саме мав під рукою реєстр мешканців міста, що раніш йому продалися. Але писар-хитрун витяг з кишені ніби пляшку з чорнилом, тоді як це була свята вода, та скропив нею диявола; той почав страшенно кричати, а писар тимчасом вихопив йому реєстра та кинувсь бігти. Тут почалася шалена гонитва, що могла тривати цілий вечір, горами, долинами, лісами, струмками. „Віддай мені мого реєстра!“ — „Ні, ти його не матимеш“. І те саме починалося знов. „Віддай мені мого реєстра!“ „Ні, ти його не матимеш!“ — Кінець-кінцем писар устругнув штуку. Засапаний, ледве притомний від втоми, він кинувся на кладовище і звідти дрович чорта, вимахуючи реєстрами і таким способом поратував душі усіх нещасних, що підписали умову з нечистою силою. І ось цими вечорами, перед сном, Бернадетта читала тихо молитви з чотками, щаслива з того, що пекло було присоромлене, але тремтіла вона на думку, що диявол може почне блукати навколо неї, як тільки погасять лампу.

Цілу зиму посиденьки відбувалися в церкві. Парафіяльний священик Адер дав дозвіл на це, і чимало родин приходило туди, щоб не витратитися на освітлення в себе в хаті, не кажучи вже про те, що тут, коли народ збивався до купи, було тепліш. Тут читали біблію та відбували спільну молитву. Діти кінець-кін-

цем засинали. Тільки сама Бернадетта боролася до кінця, завдоволена з того, що знаходиться тут, під склепінням вузького церковного корабля, з тонкими стрілками, пофарбованими в червоне та блакитне. Вглибині височів вівтар, теж пофарбований та позолочений, із своїми крученим колонками та запрестольними образами; на цих образах було змальовано Марію в гостях у Лизавети та усікнення голови предтечі Йоанові. Досить варварське малярство, що виступало із сутінок своїми червонавими тонами. І дитині, що боролася із сном, мабуть уявлялися містичні видіння, як приглядалася крізь дрімоту до цих яскраво пофарбованих малюнків; перед її очима кров починала витікати з ран, променясті вінці виблискували. Пресвята діва раз-у-раз обертає на Бернадетту свої лазореві живі очі... Цілі місяці дівчинка проводила вечори в цьому півсні, перед невиразно уявленим прекрасним вівтарем, а в голові їй зароджувалося божественне сновидіння, що вона несла його з собою додому, щоб докінчити його в постелі, де маленька чередничка спала, як забита, під крилом свого янгола-охоронця.

У цій самій старовинній церкві, серед покори та палкої віри, Бернадетта почала вчити катехізиса. Їй наближалося до чотирнадцяти, і давно вже час настав приготувати її до першого причастя. Названа мати, трохи скупенька, не посишала дівчинку до школи, користуючись з послуг її для хатньої роботи зранку до вечора. Шкільний учитель, Барве, ніколи не бачив її в клясі, але одного разу, коли він викладав лекцію катехізиса, заступаючи хворого абата Адера, то помітив нову ученицю, що кинулася йому у-вічі своєю побожністю та скромністю. Священик дуже улюбив Бернадетту, часто-густо згадував він за неї вчителю, додаючи, що нагадує вона йому дітей з Салети, котрі теж були мабуть такі простодушні, добрі та побожні, як вона, коли свята діва обдарувала їх своєю ласкою та з'являлася до них. Другого ранку обидва вони, вийшовши з села, побачили Бернадетту віддалік, із своєю маленькою отарою попід високими деревами.

І священник кілька разів оглядався назад, повторюючи: „Не знаю, що зо мною робиться; але щоразу, як зустріну я цю дитину, здається мені, що Меланію бачу, цю маленьку чередничку, товаришку малого Максиміна“. Мабуть ця дивна думка не давала йому спокою та стала вона пророчою. І чи не розповідав він дітям однієї чудової днини, після лекції з катехізиса або навіть увечері на посиденьках у церкві, чудесну історію, що трапилася вже двадцять літ назад, коли таємнича жінка в світозарній одежі йшла по траві, не змінюючи її, свята діва, що явилася Меланії та Максимінові на горі біля струмка, щоб довірити їм велику таємницю та проголосити гнів свого сина? З того дня джерело, породжене з сліз богородиці, зціляло всі недуги, в той час, як таємниця, записана на пергамені, запечатаному трьома восковими печатями, покоїлася в Римі. Без сумніву, Бернадетта жадібно прислухалася до чудесного оповідання, з мовчазним виглядом сновиди, а потім занесла цю чудесну повість до зеленої пустелі, де провадила цілі дні, щоб переживати те, що чула, побіч своїх ягнят, в той час як худорляві пальчики її ненастанно пересували чотки.

Так проминуло дитинство Бернадеттине в Бартре. Особливо притягала загальну увагу ця мізерна, ница дівчинка своїми захопленими очима, прекрасними очима візіонерки, де мов птахи в чистому небі, проносилися зграями мрії та маріння. Рот вона мала великий, з пухкими губами, що свідчили про добрість її; квадратова голова з рівним чолом та густим, чорним волоссям були б надто звичайні, як би не чудесна, лагідна завзятість в рисах обличчя. Але хто не зазірав їй в очі, той не помічав її; була вона звичайна дитина та покірлива. Мабуть в очах її абат Адер, збентежений, прочитав все те, що мало в ній розквітнути; в погляді її відбивалася тяжка недуга, задуха нервова, що виснажувала бідолашне тільки ще незформованої дівчинки, і самота посеред зелених луків, де вона виросла, і лагідність ягнят, що Бернадетта пасла їх і, янгольське вітання під чистим небом, що повторювалося, як галюцинація, і чудесні історії, що чула їх у хаті назва-

ної матері, і вечори перед наче живими запрестольними образами в церкві, і ціла атмосфера цієї віддаленої країни, загородженої горами.

Сьомого січня Бернадетті сповнилося чотирнадцять років; батьки її, Субіру, бачили, що вона нічого не навчилася в Бартре, і вирішили конче її забрати до себе, до Люрду, щоб вивчила вона катехізис та гаразд приготувалася до свого першого причастя. І перебувала вона в Люрді вже п'ятнадцять-двадцять день, як ось холодної та хмурої години, 11 лютого у четвер...

Але П'єр мусів урвати, бо сестра Гіяцінта підвелася й рішуче заплескала в долоні.

— Діти мої, уже минула дев'ята... Спокій! спокій!

Справді, вже проминули Лямот; поїзд глухо гуркочучи котився в море темряви, безконечними рівнинами Ляндів, оповитих мороком ночі. Уже десять хвилин треба було не ворухитися у вагоні, спати або страждати мовчки. Проте вибухла революція.

— О, сестричко, — вигукнула Марі, а очі їй зайнялися, — ще маленькі чверть години. Ми на найцікавішому місці...

Десять, двадцять голосів приєдналися.

— Так, будь ласка, ще маленькі чверть години.

Усім хотілося почути продовження; усі палали цікавістю, немов би ніколи не чули цієї історії, так захоплені вони були зворушливими деталями про людську природу, що їх подавав оповідач. Очі від нього не відривалися, голови тяглися до нього, химерно освітлені лампами, що тьмяно блимали. І не самі тільки хворі, десятки жінок з дальшого переділу теж зацікавилися і повертали до абата свої мізерні, негарні обличчя, що кращі зробилися від наївної віри, щасливі не пропустити жадного слова.

— Ні, я не можу, — гукнула тоді сестра Гіяцінта — треба додержувати програми, треба запровадити тишу.

Однак вона міркувала, сама надто зацікавлена, так, що серце їй дужче колотилося під апостольником. Марі знов обстоювала своє, благала; тим часом як батько її де-Герсен, що слухав з дуже веселим виглядом, оголосив, що можна й захворіти, як не дадуть

послухати далі; а що пані де-Жонк'єр поблажливо посміхнулася, — сестра поступилася.

— Ну, гаразд! хай так, ще маленькі чверть години, але уже ж не більше як чверть, правда ж? Бо інакше я буду винна.

П'єр спокійно вичікував, не втручаючися. І знов почав оповідати своїм проникливим голосом повість, де сумніви зменшуються від жалощів до тих, хто страждає та плекає надію.

Тепер оповідання перенеслося до Люрду, на вулицю Петі-Фосе, похмуру вузьку покручену вулицю, що йде поміж злидненими оселями та грубо помашченими стінами. На нижньому поверсі одного з цих злидених будинків, в глибині темних суточок, родина Субіру посідала одну єдину кімнату, де тулилося семеро: батько, мати та п'ятеро дітей. Там ледве можна було щось побачити; каламутне зеленаве світло трапляло з внутрішнього подвір'я, дуже маленького та вогкого, до цієї кімнати. Спали тут покотом, на долівці; їли, коли вистарчало хліба. Якийсь час батько, з професії млинар, на превелику силу знаходив собі роботу. Із цієї темної ями, з цих мізерних злиднів вийшла холодної днини місяця лютого Бернадетта, старша дочка, набрати хмизу з Марією, своєю молодшою сестрою, та Жанною, маленькою товаришкою-сусідкою.

Тут прекрасна казка почала поволі розгортатися перед слухачами: як трое дівчат зійшли на берег Гава по той бік Замку, як вони опинилися враз на острові Шале, проти скелі Масабіель, відділеної від них тільки струмком біля млина Саві. Це була дика місцевість, куди громадський чабан часто-густо заганяв отару свиней, переховуючись від раптової зливи під цією скелею, де біля підніжжя була наче неглибока печера, заросла дикою шипшиною та терням. Хмизу траплялося мало. Марі та Жанна перейшли вброд вузький канал, побачивши по той бік цілі купи хмизу, занесені водою; в той час, як тендітна Бернадетта, наче панянка, залишалася на березі та бідкалася, що доведеться замочити ноги. У неї на голові був висип, і мати веліла їй гаразд загорнутися в свій капюшон,

великий білий капюшон, що яскраво виділявся на її старенькій чорній вовняній сукні. Вона, побачивши, що товаришки відмовляються їй допомогти, вирішила скинути черевики і панчохи. Було щось по полудні, дев'ять разів вдарило Angelus мабуть на дзвіниці парафіяльної церкви, під безмежною банею спокійного зимового неба, повитого легким пухом хмаринок. І ось на Бернадетту злетіло якесь збентеження, в ухах їй загуділо, немов під час бурі, і вона уявила, що над землею мчить борвій, схопившись з гір: вона подивилася на дерева й вражена була — жадний листок не ворухнувся. Потім вона подумала, що помилилася, що це їй вчулося, і вже хотіла взяти свої дерев'яні черевики, як знов загудів вихор; тепер він відбився не тільки в ухах Бернадетти, але й затуманив їй зори; вона не відрізняла більше дерев, засліплена білою плямою, немов яскравим світлом, що, здавалося, зупинилося біля скелі над печерою, над тим гротом в узкій та високій розколині, подібній до стрілки склепіння в соборі. Перелякана, вона впала на коліна; що це таке, боже мій? Іноді під час хвороби, коли астма дуже душила її, вона цілими ночами бачила важкі сні, від яких у неї залишалася задуха після пробудження, навіть, коли вона нічого не пам'ятала. Її немов оповивало полум'я, а сонце проносилося поперед самими очима. Чи не приснився їй такий самий сон минулої ночі? Чи це було продовження якогось забутого попереднього сну? Потім поволі яскрава біла пляма почала набувати певної форми, дівчинці видалося, що вона пізнає цю постать, цілком білу від світла, що падало на неї. Боячися диявольського марива, Бернадетта, налякана історіями про ворожбитів, почала читати молитви з чотками. А коли світло помалу згасло, вона прилучилася до Марії та Жанни, перейшовши вбхід канал і була здивована, що жадна з них нічого не бачила, збираючи хмиз проти гроту. Повертаючись назад до Люрду, троє дівчаток розмовилися: виходить, Бернадетта щось бачила? Одначе вона не бажала одповідати, стурбована та трохи засоромлена; кінець-кінцем, вона сказала, що їй привидилося щось у білому вбрані.

З того часу чутка про пригоду ширилася все далі й далі. Субіру, довідавшись про це, розгнівалися на таку дитинність та заборонили дочці повертатися до скелі Масабіель. Проте всі діти кварталу повторювали вже одне одному надзвичайну історію. Батькам Бернадеттиним довелося поступитися та пустити свою дочку до печери із пляшкою святої води, щоб переконатися, що тут не було диявольського марива. Дівчинка знов побачила яскраве світло та жіночу постать, що тепер виступала ясніше та повніше; лице їй усміхалося і вона, очевидячки, не злякалася святої води. В четвер Бернадетта прийшла знов разом із іншими і тільки тоді світозарне видіння так втілилося, що кінець-кінцем заговорило до неї: „Будь ласка, приходь сюди ще п'ятнадцять день“. Так поволі невідразний образ визначився, — щось в біле одягнене поволі перетворювалося в діву, прекраснішу за всяку царицю, якими їх малюють на малюнках.

Спочатку на запитання, що ними її ненастанно засипали, вагалася Бернадетта відповідати. Далі, немов наведена на це їхніми словами, в міру того, як люди допитувалися в неї істини, вона почала визначніше бачити перед собою світозарну істоту; вона остаточно оживала, набирала зарисів та барв, що від них дитина, розповідаючи, ніколи вже не відступала. Очі цієї жінці були блакитні та дуже лагідні, уста рум'яні, усміхнені, овал обличчя поєднував чари молодощів із благістю материнства. З-під плаща, що спадав з голови до ніг, ледве видно було край пишного золотого волосся. Одежа була цілком біла та світозарна, зроблена, мабуть, з матеріялу невідомого на землі та затканого сонцем. Шарф небесного кольору, зав'язаний легким вузлом, спадав двома довгими кінцями, легкими, як раніше повітря. Чотки, що оповивали її праву руку, склалися з молочно-білих коралів, тим часом як їх ланки та хрест були золоті. А на білих ногах, чарівних, білих як сніжний сніг ногах, цвіли дві золоті містичні троянди, що розпустилися на цьому непорочному тілі божественної матері. Де ж Бернадетта бачила її раніш, цю святу діву, таку традиційну за

простодушним описом дівчинки, без жадних дорогоцінних прикрас, сповнену первісної грації народу, що ще переживає свій дитинний вік? У якій ілюстрованій книзі, що належала братові її мамки, доброму священникові, який читав їм уголос такі гарні історії? У якій статуї, на якому малюнкові, на якому церковному вікні, розмальованому та позолоченому, у тій місцині, де вона виросла? Особливо ці золоті троянди на босих ногах, ця чудесна вигадка кохання, цей побожний розцвіт жіночого тіла, з якого лицарського роману його запозичено? З якої історії на лекції катехізису від абата Адера, з якого підсвідомого сну, що вколисував Бернадетту, коли вона блукала під тінню дерев в Бартре, безконечно повторюючи слова янгольського вітання, що їй настирливо спадали на думку?

У голосі П'єра чути ще більше зворушення; якщо він не говорив про все це простодушним людям, що слухали зворушливе оповідання, то в кожному разі сумнів в глибині його душі, що по-людському намагавсь з'ясувати всі ці чудеса, надавав абатовій мові тремтіння братнього співчуття. Він ще дужче любив Бернадетту за цю діву, таку ласкаву, таку милу, таку чутливу, що так делікатно з'являлася й зникала. Спочатку виринало яскраве світло, потім вирисовувалося видіння, воно рухалось, підходило, нахилилося, хиталося туди й сюди, невловимо прозоре та легке; і коли воно зникло, світло залишалося ще на мить, щоб згаснути, як згасає зірка. Жадна пані з тутешнього світу не могла мати такого білого обличчя з ніжним рум'янцем та бути такою по-дитячому вродливою, як на малюнках першого причастя. Шипшина біля печери навіть не дряпала її чарівних босих ніг, що цвіли золотом.

І П'єр зараз же розповідав про інші з'явища. Четверте й п'яте відбулося в п'ятницю і суботу; однак світозарна діва, ще не мовивши свого ймення, обмежувалася посмішкою та уклоном, не мовлячи ні слова. У неділю вона заплакала й сказала Бернадетті: „Помолись за грішників“. У понеділок вона завдала їй

великого горя, зовсім не з'явилася, бажаючи мабуть перевірити побожну дівчинку. Але у вівторок вона їй розкрила особисту таємницю, що про неї не треба було ніколи нікому говорити; окрім того вона визначила кінець-кінцем призначену Бернадетті місію. „Іди скажи священикам, що тут треба поставити капелю“. У середу вона прошепотіла кілька разів одне слово: „покаяння, покаяння, покаяння“, що його дитина повторювала, цілуючи землю. В четвер вона мовила: „Іди, напийся з джерела, умийся там та попоїж травиці, що росте поруч“. Слова ці Бернадетта кінець-кінцем зрозуміла, коли в неї з-під пальців з глибини печери бризнуло джерело; це було диво чудесного фонтану. Тоді настав другий тиждень. Видіння не з'являлося в п'ятницю, далі прибувало без перерви п'ять днів підряд, повторюючи свої накази, поглядаючи на покірливу дівчинку з своєю ласкавою усмішкою, на дівчинку, що її обрала вона, що на кожну появу її читала молитву з чотками, цілувала землю та повзала на колінах до джерела напитися та умитися. Кінець-кінцем в четвер 4 березня, в останній день містичних побачень, пані настирливо вимагала побудувати капелю, щоб народи сюди линули процесіями з усіх країн землі. Проте досі, не вважаючи на благання Бернадеттині, таємнича жінка відмовляла відповісти, хто вона така, і тільки в четвер 25 березня, три тижні згодом, вона, склавши руки та звівши очі до неба, сказала: „Я непорочне зачаття“. Ще двічі з досить великими перервами, 7 квітня та 16 липня, видіння з'являлося: уперше, щоб сотворити чудо із восковою свічкою, що над нею Бернадетта неумисне протримала кілька хвилин свою руку і не опекла її; удруге, щоб попрощатися, кинути дівчинці останню усмішку, віддати останній уклін милої чемности. Це становило в цілому вісімнадцять з'явищ і після того діва не з'являлася.

Розповідаючи, П'єр немов роздвоївся; провадячи свою прекрасну фантастичну казку, таку втішну для страдників, він викликав у своїй душі образ цієї жалюгідної і милої Бернадетти, що так чудесно розцвітала у своєму стражданні. За брутальним визначен-

ням одного лікаря, ця чотирнадцятилітня дівчинка довго не могла розвинути в жінку. Лихого здоров'я, вже виснажена астмою, вона була, за його словами, просто ненормальною гістеричною істотою, напевне продуктом виродження, мабуть розумово хворою. Якщо Бернадетта не страждала на гострі нервові напади, не зазнавала під час хвороби правця і добре пам'ятала свої сни, то це пояснювали виключною дуже цікавою властивістю її хвороби. Тільки ж бо незбагнене становить чудо; наука блукає ще в пільмі, посеред безконечних різноманітних феноменів, залежно од владі кожного. Скільки дівчат-чередничок раніш од Бернадетти так само бачили святу діву в такому самому дитячому освітленні! Чи не була це щоразу та сама історія, діва опромінена сьйвом, довірена таємниця, бризки з джерела, місія, що її належало виконати, чудеса, що чари від них мали повернути людність? І знов мрія нищої дитини, той самий розфарбований малюнок молитовника, ідеал традиційної краси, лагідности та чемности, наївність щодо заходів та тотожність мети, звільнення народів, побудова церкви, процесії вірних! Потім усі ці слова, що впали з неба, схожі між собою: заклик до каяття, обіцянка божественної допомоги; нове тут було тільки ця надзвичайна заява: „Я незаймане зачаття“, що пролунало як корисне потвердження устами самої святої діви тієї догми, що її оголосила римська курія три роки раніш. Тут з'являлася не діва непорочна, але „незаймане зачаття“, сама абстрактна ідея, догма, отже можна було ще сумніватися, чи справді свята діва стала б говорити такою мовою. Щодо інших слів, то можна припустити, що Бернадетта чула їх і несвідомо зберегла в куточку своєї пам'яті. Але це, звідки воно з'явилося, щоб потвердити ще заперечну догму чудесним свідченням матері, що зачала без гріха?

У Люрді зчинилося страшенне заворушення, навіть збігався народ юрбами, почали творитися чудеса, а разом з тим настали й неминучі нагінки, що зміцнювали перемогу нових релігій.

І абат Пейрамаль, люрдський парафіяльний свя-

щеник, людина надзвичайно чесна, щира та розумна, міг сумлінно сказати, що він зовсім не знає цієї дитини, яка жадного разу не була на курсах катехізису. Звідки ж тут мав бути натиск зовні, завчена лекція? Тут могли впливати тільки дитинство, перебуте в Бартре, початкові виклади абата Адера, може розмови, релігійні церемонії на честь нововиголошеної догми або просто подарунок однієї з медалів, що їх сила-силенна ходила тоді по руках. Ніколи більше не виступав на сцену абат Адер, що передрік місію візіонерці. Йому не судилося фігурувати в історії Бернадетти, хоч він перший почув розцвіт цієї маленької душі в своїх руках. І всі невідомі сили, що ховалися в глухому селі, в цьому закуткові, обмеженому та забобонному, провадили й далі свою роботу, бентежили людей, ширячи заразу таємного. Пригадували, якийсь чабан з Аржелесу, говорячи про Масабіельську скелю, пророкував, що біля неї відбудуться великі події. Інші діти теж зазнавали екстазу, з широко розплющеними очима, в конвульсіях; але їм привиджувався диявол. Подих божевілля наче проносився над країною. У Люрді одна старенька оголосила, що Бернадетта просто ворожка та що в оці в неї було видно жабу. Для інших, для багатьох тисяч прочан, що збігалися юрбами, була вона святою, що в неї цілували вони край одежі. Ридання лунали в повітрі, шалений порив опановував душі, коли вона падала на коліна перед печерою із запаленою восковою свічкою у правиці, перебираючи чотки лівою. Тоді ставала вона дуже бліда й гарна, вона перероджувалася. Риси їй оживлялися, напружувалися з виразом надзвичайного блаженства, очі сяяли світлом, а піврозкриті уста ворушилися, немов ронячи невловимі слова. І без сумніву вона не володіла більше собою; захоплена своєю мрією, абсолютно віддана їй в тому вузькому,— обмеженому оточенні, де вона жила, сні свої переносячи в життя, вважаючи їх за єдину незаперечну дійсність, готова була обстоювати виявлене їй ціною своєї крові, повторюючи його до кінця та все з тими самими незмінними подробицями. Бернадетта

не брехала, бо не вміла, не могла, не хтіла бажати чогось іншого.

Тепер П'єр із захопленням малював чарівну картину старовинного Люрду, цього маленького, побожного містечка, що дрімало біля підніжжя Піренеїв. За давніших часів замок на своїй скелі на перехресті, де сходяться сім долин Леvedену, був ключем на горах. Але тепер, прийшовши до занепаду, це була просто халупа, що поволі перетворювалася на руїни біля входу до глухої розколини... Сучасне життя тут спинилося, наштовхнувшись на грізну перегорожу величних снігових верхівок, і тільки транспіренейська залізниця, як би її вибудували, могла б утворити діяльне сполучення в цьому відокремленому куточкові, де дрімотно існування людей застоювалось, мов стояча вода. Отже, забутий Люрд дрімав, щасливий та флегматичний посеред одвічної тиші, із своїми вузькими вуличками, вистеленими кругляками, та чорними домами, мармуром обрамленими. Старовинні дахи тіснилися ще цілою масою на схід від замку; вулиця, що вела до гроту, називалася тоді „Лісовою“ і являла собою не більше, як пустельну дорогу, де не було проїзду. Жаден будинок не спускався до Гава, що котив увесь час свої шумливі хвилі серед тихої самоти, попід тінню дерев, поміж високих трав... На площі Маркадаля в буденні дні мало людей було видно: дбайливі господині поспішали по харчі, а дрібні рантьє розгулювали від нічого робити. І треба було чекати неділі, або ярмарку, щоб побачити на громадському полі пристойну людність, юрбу скотарів, що сходили з далеких гірських рівнин із своїми отарами. Під час купелевого сезону з'їздилися купальники з Котре й Баньєру, місцевість оживала: диліжанси переїздили містом двічі на день, але вони з'являлися з По дуже лихим шляхом, і доводилося їм переїздити вбхід Допако, що частогусто виходив з берегів. Тоді подорожні сходили вгору високим узвозом Нижньої вулиці, обгинали церковну терасу, отінену високими в'язами. А яка тиша панувала навколо цієї церкви і всередині і в ній самій, збудованій наполовину в еспанському стилі, із

старовинними скульптурними оздобами, колонами, за-престольними образами, статуями. Цей храм населений був золотими видіннями та розмальований тілами, немов спеченими від часу і наче осяяними містичними лампадами. Уся людність приходила сюди молитися, насичувати зори цією таємничою мрією. Невірних тут не було; тут жив народ первісної віри, кожна корпорація йшла під прапором свого святого. Всілякі братства поєднували все місто святочними ранками в одну християнську родину. І як дивна квітка, що виросла в обраному сосуді, тут панувала надзвичайна чистота: молоді хлопці не знаходили навіть домів розпусти, де б їх чекала загибель; усі молоді дівчата виростили чудесно невинні на очах святої діви, подібної до вежі з слонячої кістки та трону мудрощів.

І як зрозуміло, що Бернадетта, роджена на цьому ґрунті святощів, розцвітала там, як дика троянда на кущах придорожньої шипшини. Вона була квіткою цієї давньої країни, сповненої віри та чесноти; звичайно, вона й не могла б вирости десь в іншому місці, не могла б виявитися й розвинути серед інших умов; це можливо було тільки тут, серед цієї запізнілої раси, серед сонної тиші дитинного народу, під моральною дисципліною релігії.

І яка любов зараз оточила її, яка сліпа віра в місію дівчинки, яка велика втіха і яка надія з перших чудес. Довгими радісними покликами зустріли зцілення старого Буріета, що до нього повернувся зір, та маленького Жюстіна Буюгорта, який воскрес у крижаній воді джерела. Кінець-кінцем свята діва заступилася за покривджених, примушуючи жорстоку мачуху-природу бути справедливою та милосердою. Це було нове царство божественної всемогутності, що ставило догори дном всі світові закони задля добробуту страждальників та сіромах. Чудеса множилися; вони вражали, з дня на день все надзвичайніші, як незаперечні докази Бернадеттиної правдивості. І вона дійсно була як троянда божественного квітника, що розливає запашний дух та створює навколо себе всі інші квіти благодаті й спасіння. П'єр, дійшовши до цього місця,

знов почав описувати чудеса і хотів провадити далі, розповісти про чудесний тріумф гроту, як сестра Гіяцінта, вмить отямившись від зачаровання, що навіяло на неї оповідання, жваво скочила на рівні ноги.

— Ну, справді, це ж безглуздя... Зараз битиме одинадцята...

Вона казала правду. Поїзд проминув Морсе й наближався до Монде-Марсану. — Черниця заляскала в долоні.

— Тихо, діти мої, тихо!

Цього разу не наважувалися їй перечити, бо вона цілком мала рацію: таких речей не можна було дозволяти. Але яка шкода не дослухати продовження, зупинитися на самій середині історії! Десятеро жінок з останнього переділу навіть почали щось бурчати розчаровані, тим часом як хворі, все ще витягнувши шию, з широко розплющеними очима, що бачили ще в далені світло надії, здавалося, все ще слухали. Ці повсякчасні чудеса сповняли кінєць-кінцем душі їхні величезною, могутньою радістю.

— Ну, — весело додала черниця, — лежить тепер тихо усі, щоб і слова не було чути від хворих, інакше кара буде!

Пані де-Жонк'єр добродушно засміялася.

— Слухайте, діти мої, спить, будьте розважливі, щоб на завтра вистарчило вам сили від усього серця помолитися у гроті.

Тут тиша залягла, ніхто не мовив і словечка. Тільки колеса гуркотіли та шалено трусило: поїзд мчав з розгону серед нічної темряви.

Спати П'єр не міг. Поруч його тихенько вже хрпів Герсен, із щасливою усмішкою, хоч і твердо було йому лежати на лавці. Священик довго бачив перед себе широко розплющені очі Марі, осяяні відблиском чудес, що про них він допіру розповідав. Вона глянула на нього, а потім повіки їй сплющилися, і абат не знав, чи спить вона, чи у думці переживає з заплющеними очима ненастанні чудеса. Тепер хворі углос марили, час від часу сміялися, а сміх їхній переривався безтямним стогнанням. Може снилося їм, як

арханголи роздроблюють тіло їхнє, щоб вирвати звідти хворобу. Інші страждали на безсоння, крутилися, заглушуючи ридання, у темряву утупившись. І перед цією таємницею, що перед ним повставала, він тремтів розгублений, не розуміючи, що з ним коїться тут, посеред рідного людства, що так тяжко страждає. І кінець-кінцем ненависний став йому власний розум, він у тісній спілці з цими покірливими людьми вирішив вірити, як вони. До чого фізіологічне розслідування справи Бернадетти, таке складне та надто неповне? Чому не поставитися до дивної дівчинки, як до вісника з іншого світу, обраного невідомою, божественною рукою? Лікарі були тут не більше, як неуки, з брутальними руками, в той час, як так втішно було забутися уві сні, коли тебе вколісує віра дитяча, в чарівних садах неможливого! Кінець-кінцем абат пережив чарівну хвилину спокійної довірливості, облишивши бажання собі щось пояснити, беручи візіонерку такою, яка вона є, з її розкішним акордом чудес, цілком віддаючися богові, залишаючи йому думати й бажати за себе. І П'єр почав дивитися у вікно крізь скло, не насмілюючись спустити його, щоб не простудити сухітних; і бачив він безмежну нічну темряву, що оповивала околиці, де мчав поїзд. Мабуть тут гроза пролинула; небеса стали надзвичайно чисті, наче обмиті дощем. Буйні зорі сяяли на щойно вимитому темному оксамиті, освітлюючи таємничим блиском свіжі та мовчазні лани, що стелилися під серпанком мороку в безкрай та спали тихо посеред своєї самоти. Через Лянди, через долини й горби, вагон страждання й лиха все котився, розпечений, заражений, скорботний та жалібно кричав посеред ясної тиші цієї царственної ночі, такої прекрасної й нескаламучено спокійної.

О першій ранку проминули Ріскль; мовчанка тривала, важка, сповнена галюцинацій, а вагон ненастанно штовхало; о другій, біля Вік-Бігорн чути стало глухі стогнання: через лихий стан дороги трясло шалено. І тільки в Тарбі, о пів до третьої, тишу порушено; прочани почали читати вранішні молитви ще глибокої ночі. Прочитали Pater, Ave, Credo — то був заклик до

бога, прохання у нього доброго дня, щастя. О, боже мій! подай мені сили уникнути всього злого, саме добро творити, перенести всілякі страждання!

Тепер зупинитися мали тільки аж у Люрді. Ще якихось три чверті години, і Люрд засяє із своєю безмежною надією серед мороку цієї ночі, жорстокої та довгої. Важко прокидатися було хворим, трусила їх пропасниця, прокидалася остання тривога серед ранішньої кволости, в жорстоких болях, що знов починалися.

Але сестру Гіяцінту особливо турбував невідомий хворий, що вона йому ненастанно обтирала обличчя, вкриті потом. Досі він був ще живий; вона спостерігала його, не засинаючи й на хвилинку, прислухавшись до його ледве помітного подиху, зосередкувавшись на бажанні довести його принаймні до Гроту.

Враз вона перелякалася й мовила до пані де Жонк'єр.

— Будь ласка, передайте мені пляшку з оцтом... Він, здається, не дихає.

Дійсно, хвилину вже вона не чула подиху хворого. Очі йому все заплющені були, рот напіврозкритий, але більш бліднути він не міг; був цілий холодний та темний, як попіл. А вагон котився, брязкаючи своїм залізним причандаллям та йшов, здавалося, все швидше та швидше.

— Я витру йому скроні, — почала знов сестра Гіяцінта. — Допоможіть мені.

Враз від страшеного штурханця невідомий впав з лавки горілиць.

— Ах, боже, та допоможіть мені підвести його!

Невідомого підняли, він був мертвий. Довелося знов посадовити його в куточкові, спиною до перегорожі. — Він сидів просто, з витягнутим тулубом, і тільки голова мерцеві злегка похитувалася від кожного поштовху. Поїзд так само мчав із страшеним гуркотом, тим часом як паротяг, мабуть радіючи, що ось-ось подорожі край, здобувався на пронизливі свистки; то була ціла фанфара крикливих радощів, що вражала вухо серед тихої ночі. Тут безконечні півгодини

подорож закінчувалася з мерцем. Дві буйні сльози скотилися сестрі Гіяцінті по лицах, вона згорнула руки й почала молитися. Весь вагон тремтів, лякаючися такого страшного сопутника, що його надто пізно везли до стіп святої діви. Одначе надія сильніша була за страждання; усі недуги, що їх тут понад вінця випирало, були безсилі, хоч і прокинулися вони з новим завзяттям, побільшуючись, роздратовуючись під тиском непереносної утоми; проте веселий спів залунав, коли урочисто в'їздили в країну чудес. Хворі заспівали Аве посеред сліз, вирваних стражданням, страшеного лементу, серед гамору, що все дужчав, а стогнання переходили кінець-кінцем в покрики надії.

Марі знов взяла П'єрову руку в свої гарячі пальчики.

— О, боже, він умер, а я так боялася вмерти в дорозі... І ось таки приїхали... приїхали!..

Священик тремтів, страшенно схвильований.

— Це тому, що ви маєте зцілитися, Марі, і я теж зцілюся, якщо ви помолитесь за мене.

Паротяг скаженно свистів в блакитних сутінках, поїзд наближався до станції, вогні Люрду блищали на обрії. І всі прочани проспівали ще одного останнього гімна, історію Бернадетти, нескінченну скаргу на шістдесят строф, де янгольське вітання безконечне повторюється, як приспів, настирливо запаморочує голову, розкриває небеса екстазу.

ДЕНЬ ДРУГИЙ.

I.

Часи на вокзалі, з освітленим від рефлектора циферблятом, показували двадцять на четверту; під скляним дахом платформ, завдовжки до ста метрів, маячили тіні людей, що терпеливо чекали на поїзда. В далені, серед мороком оповитих околиць, маячив тільки червоний сигнальний ліхтар.

Двоє з перехожих зупинилося на хвилинку. Вищий з них, чернець з Братства успіння, шановний отець Фуркад, директор національної прощі, що прибув ще напередодні, був чоловік років шостидесяти, дуже поставний під своєю чорною кереєю з довгим каптуром. Його прекрасна голова з ясними та владними очима, з густою, сивою бородою нагадувала генерала, охопленого палким, мудрим бажанням перемоги. Але йому трохи волочилася одна нога, через напад подагри, і він спирався на плече свого товариша, лікаря Бонамі, що був на посаді при бюрі чудес, низенького кремезного чоловіка з голеним квадратним обличчям, з каламутними, тьмяними очима, понад грубими рисами обличчя. Отець Фуркад гукнув на начальника станції, що вибіг з своєї контори.

— Шановний добродію, чи дуже запізняється білий поїзд?

— Ні, шановний отче, це найбільше на десять хвилин. Він буде тут в пів на четверту... Але, що мене турбує, то це поїзд з Байони, йому слід уже було б надійти.

І він знову побіг зробити розпорядження; а тоді повернувся, худорлявий та нервовий, схвилюваний

гарячковою діяльністю, що тримала його на ногах днями і ночами під час великої прощі. Цього ранку він чекав, крім звичайних, іще вісімнадцять поїздів, щось понад п'ятнадцять тисяч пасажирів. Поїзд сірий та синій, що вийшли перші з Парижу, уже встигли прибути на призначену годину.

Але що білий поїзд запізнявся, то міг зчинитися сполох, тим паче, що про екстрений поїзд з Байони теж не подавали ще сигналу; зрозуміло, скільки потрібно постійної уваги, ретельности та сквапности від службовців.

— То, виходить, за десять хвилин? — повторив отець Фуркад.

— Так, за десять хвилин, якщо не доведеться закрити колії, гукнув, поспішаючися далі, начальник станції та кинувсь до телеграфу.

Поволі священик та лікар відбували свою прогулянку. Їх здивувало, що тут ніколи не траплялося поважної катастрофи, посеред такої метушні. Особливо раніш тут панував страшенний непорядок, і чернець почав пригадувати першу прощу, що він її організував та супроводив року 1875: жахлива, безконечна подорож, без подушок, без матраців, з напівмертвими хворими, що не знати було як їх до пам'яті привести; тоді як приїздили до Люрду, хаотичне виладування, без найпотрібніших засобів; не було а ні ременів для носіїв, ні нош, ні візків. А тепер це все влаштовано взірцево, запобігливо, в грандіозних розмірах; шпиталі чекають на хворих, їх уже не доводиться класти під наметами на соломі. Яке збурення для тих нещасливих! Яка сила волі у людини віри, що веде їх до чуда! І священик тихенько посміхавсь на думку про те, скільки він уже зробив.

Він тепер розпитував лікаря, все спираючись на його плече.

— Скільки прочан було у вас останнього разу?

— Близько двісті тисяч. Ця пересічна цифра не хитається... У рік коронування богородиці число прочан виросло до п'ятсот тисяч, але це ж виключний випадок та й велика була пропаганда. Розуміється, такий натовп не завжди буває.

Настала мовчанка, тоді священник прошепотів:
— Звичайно... благословення боже спочиває на нашій справі, вона процвітає з дня на день, ми зібрали щось із двісті тисяч франків, як пожертву на цю подорож, і господь буде з нами; вам доведеться занотувати завтра силу-силенну зцілених, я цього певен.—
Потім схаменувшись він додав:

— А хіба отець Даржеле з вами не приїхав?

Лікар Бонамі зробив невиразний рух, він нічого про це не знає. Цей отець Даржеле мав обов'язок редагувати газету Грота. Він належав до ордену ченців незайманого зачаття, що члени його були запроваджені до Люрду з наказу єпископа і стали тут за цілковитих господарів. Але коли ченці братства успіння привозили з Парижу національну прощу, до якої прилучалися вірні з міст Камбре, Арраса, Труа, Рейса, Санса, Орлеана, Блюа, Пуатьє, господарі наче б то пишалися з того, що цілком усувалися: їх не видно було ні в гроті, ні в базиліці; вони немов віддали всі ключі, складаючи з себе разом з тим усяку відповідальність. Їхній настоятель, отець Капдебарт, високий чоловік, з вузлуватими членами, з великою, грубо зформованою головою селянина, з рудуватими та похмурими, як земля, рисами якогось злинялого обличчя, навіть зовсім не з'являвся. Одного тільки зустрічали отця Даржеле, маленького та улесливого, що вічно гнався за новинами для своєї газети. Одначе, якщо ченці ордену незайманого зачаття зникали, присутність їхня проте почувалася за усією цією щирою декорацією, немов захована верховна сила, що щадила гріш та невтомно працювала над переможним добробутом цілої установи. Вони робили користь із усього, не виключаючи і своєї покори.

— Правда,— знов заговорив веселим тоном отець Фуркад,— раненько довелось нам встати... О другій годині... Але я хотів тут бути. Що сказали б мої бідні дітки?

Він називав так своїх хворих, матеріал для вияву чудес; і ніколи він не пропускав вийти на вокзал, хоч би яка там була година, зустрінути білий поїзд,

цей жалюгідний, навантажений найтяжчими хворими, поїзд.

— Двадцять п'ять ня четверту, і ще п'ять хвилин, — оповістив лікар Бонамі, поглядаючи на годинника та потай зіваючи, дуже сердитий в глибині душі, не вважаючи на свою облесливість.

На платформі, що нагадувала велику криту галерію ті, що чекали, почали поволі проходжуватися посеред глибокої темряви; світло від газових ріжків розганяло її тільки подекуди, відбиваючись на речах величезними жовтими плямами. Люди невиразного вигляду, священники, якісь чоловіки в сурдутах, драгунський офіцер, ненастанно сновигали туди й сюди, тихо розмовляючи, інші сиділи вздовж фасаду станції, на лавках, теж розмовляли поміж себе або мовчали, безцільно утупившись очима у темряву. Різні бюро та почекальні вирізнялися із своїм яскравим освітленням посеред темряви ясними дверима своїми, і все вже сяяло у буфеті, де видно було мармурові столики і ляду, заставлену хлібом у кошиках, овочами, пляшками та чарками.

Але особливо праворуч, де кінчався скляний намет над платформою, товпилося багато різного люду. З цього боку, з дверей, що вели на площинку для екіпажів, виносили хворих. Накопичені ноші та ручні візки посеред купи подушок та матраців, загороджували широку платформу. І три зміни санітарів стояли тут напоготові, люди з усіх станів суспільства, переважно світська молодь, при чому у всіх на вбраннях маячив червоний хрест із жовтогарячою окравкою та жовті шкур'яні перев'язки. У багатьох на голові був берет, зручний головний убір місцевих селян. Дехто, зодягнутий наче в далеку експедицію, пишався красивими штиблетами до колін. Одні палили, інші, умостившись на своїх місцях, спали або читали газети, при світлі газових ріжків. На боці стояла купка, що обговорювала службові справи.

Враз усі санітари почали вклонятися. До них підходив чоловік батьківського вигляду, увесь сивий, з повним добродушним лицем, з великими блакитними

очима довірливої дитини. Це був барон Сюїр, багатий та визначна особа у місті Тулузі, президент Піклування божої матері-спасительки.

— Де Берто? — питав він у кожного із заклопотаним виглядом, — де Берто? Мені треба з ним поговорити.

Кожен відповідав, що знав, даючи суперечні відомості. Берто був директор санітарів. Один щойно бачив пана директора із шановним отцем Фуркадом; другий запевняв, що він мав бути на подвір'ї, де оглядав екіпажі для хворих.

— Якщо пан президент бажає, ми підемо пошукаємо пана директора...

— Ні, ні дякую! Я сам його знайду.

А в цей час Берто щойно встиг сісти на лавку на другому кінці станції та розмовляв із своїм молодим другом Жераром Пейрельонгом, очікуючи поки поїзд надійде. Це був чоловік, років сорока, з вродливим, широким та правильним обличчям, що зберіг він на ньому свої виплекані, властиві поважному судді, бурці. Він належав до активної легітимістської родини, та сам мав дуже реакційні переконання; був він на посаді прокурора республіки в одному з південних міст, після подій 24 травня, але другого дня по оголошенні декрета проти конгрегацій, він зчинив багато шелесту, подавши до димісії з дуже образливим листом, заадресованим до міністра судових справ. І він не склав зброї, він записавсь до Піклування божої матері-спасительки, виявляючи цим свій протест; він щороку, наче маніфестуючи, приїздив до Люрду, переконаний, що прощі неприємні та шкідливі для республіки, і що свята діва одна може відновити монархію, як одне з тих чудес, що вона їх творила в священному гроті. Власне кажучи, Берто мав здоровий розум, любив посміятися та виявляв себе щедрим веселуном щодо бідних хворих, завідуючи їхнім транспортом протягом трьох днів національної прощі.

— Отже добрий мій Жераре, — казав він молодому чоловікові, що поруч його сидів, — виходить, ти вирішив улаштувати своє одруження цього року?

— Звичайно, коли знайду я дружину, якої мені треба, — відповів той. — Ось хоч би ти дав мені добру пораду, кузене.

Жерар де-Пейральонг, маленький, худорлявий, рудий, з гостро зарисованим носом, з кістлявими вилицями, родом був з Тарбу, де йому нещодавно померли батько й мати, залишивши, щонайбільше, сім — вісім тисяч франків йому доходу. Дуже шанобливий, він не знайшов у себе в провінції такої молоді, як йому хотілося б, з добрими зв'язками, яка принесла б чоловікові змогу далеко піти й просунутися у вищі сфери. Тому Жерар записався до Піклування й щороку приїздив до Люрду з невиразною надією; тут у юрбі вірних, серед сили порядних дам та молодих дівчат, знайде він родину, яка йому потрібна, щоб зробити собі кар'єру в цій земній юдолі. Однак його бентежило, що хоч мав на увазі він вже кілька молодих дівчат, жадна не підходила йому цілковито.

— Кузене, ти людина досвідчена, правда ж? Порадь мене... Ось, приміром, є в мене на оці панна Лямерсьє, що приїздить сюди з тіткою своєю. Вона дуже багата; кажуть, має більш як мільйона, та ось біда: ця дівчина не належить до нашого товариства і занадто вже вона метка та моторна.

Берто кивнув головою:

— Я вже казав тобі, що на твоєму місці взяв би маленьку Раймонду, панну де-Жонк'єр.

— Але ж вона й шеляга не має.

— Це правда, ледве стільки, щоб прогудуватися. Але вона непогана з себе, чудесно вихована, а що найважливіше не марнотратка; на мене, це найголовніше: яка рація женитися з багатою, коли вона сама протринькає те, що принесе тобі в посаг. Крім того, бачиш, я чудесно знаю цих усіх паній і зустрічаю їх цілу зиму по найвизначніших сальонах Парижу. Нарешті, не забудь про дядечка-дипломата, що мав сумну мужність залишитися на службі у республіки та зробить з свого племінника все, що забажається йому.

Хвилину Жерар вагавсь, а далі знов неспокійно мовив:

— Ні шеляга, ні шеляга, ні, це неможливо... Що ж, я поміркую про це, але, справді, мені лячно стає.

Тут Берто одверто зареготавсь.

— Слухай, ти шанобливий! На те гра, щоб ризикувати! Кажу тобі, що з тебе зроблять секретаря посольства. Ці панії приїзять з білим поїздом, що оце ми його чекаємо. Зважуйся та вшквар за панночкою.

— Ні, ні, потім... Спочатку я подумаю.

У цю хвилину розмова їхня увірвалася. Барон Сьюр, що пройшов повз один раз, не помітивши обох приятелів в сутінках цього темного куточка, пізнав нарешті добродушний сміх колишнього прокурора республіки. І враз експансивний та балакучий, він силу розпоряджень зробив щодо фургонів та перевозки, шкодуючи, що не можна везти хворих просто до гроту зразу, як прибудуть вони, надто бо, справді, рано це буде. Їх доведеться умістити до шпиталю божої матері-спасительки, щоб дати їм трошки відпочити після важкої дороги.

Поки барон та начальник станції порозумівалися щодо засобів, яких треба було вжити, Жерар стискав руку священникові, що підсів на лаву. Абат де-Гремуаз, мужчина років тридцяти восьми, мав чудову вродливу голову справжнього світського священника; завсіди старанно розчісаний, пахощами натертий, він був за куміра жінкам. Вишукано чемний, з артистичними манірами, де-Гремуаз приїздив до Люрду сам од себе, як це робили деякі священники, для приємності собі. А в очах йому сяяла жива іскорка, по-смішка скептика, що стоїть вище над усяке поганство. Хай так, він вірував, він схилявся, але церква ще не висловилася остаточно щодо чудес, і абат наче ладен був їх заперечувати. Він мешкав раніш у Тарбі і знав Жерара.

— А правда ж, — мовив він, — це очікування нічного поїзда досить оригінальне? Я чекаю на одну панію, мою колишню духовну дочку в Парижі, але не знаю докладно, яким саме поїздом вона приїде, і, як бачите, весь час залишаюся на вокзалі, — так це мене цікавить.

Тоді другий священник, дідок з сільської парафії, теж сів поруч на лаві й невимушено зайшов і собі з абатом у розмову, розводячися про люрдські околиці та про те ефектовне видовисько, що вирине перед ними зараз, як сонце, сходячи, осяє гори.

На платформі знов зчинилася раптова метушня. Начальник станції біг, вигукуючи накази. Отець Фуркад, не зважаючи на подагру, зупинив лікаря Бонамі, що на нього він спирався, і жваво кинувсь до нього.

— Ах, і досі екстрений поїзд з Байони застряг у дорозі!— відповів начальник на запитання. — Я хочу довідатися про нього; він мене дуже турбує.

У цю мить почувлися електричні дзвонки; один із дозорців упірнув у темряву, вимахуючи ліхтарем, в той час, як в далені маневрував сигнальний вогонь.

— Ну, цього разу до нас підходить білий поїзд; сподіваюся, що ми встигнемо вивантажити хворих, перше ніж прийде експрес.

Начальник станції знов побіг та зник. Берто гукав на Жерара, що був за розпорядника однієї зміни санітарів, і обидва вони поспішили приєднатися до своїх підлеглих; там уже порядкував барон Сюїр. Санітари збиралися з усіх кінців, метушилися, тягли свої ручні візочки полотном залізниці до платформи розвантаження, серед цілковитої темряви. Тут враз виносили купи подушок, матраців, ношів, очікуючи безсилим пацієнтів, в той час як батько Фуркад, лікар Бонамі, священники, кілька цивільних та драгунський офіцер теж поспішали на той бік, щоб присутніми бути як вивантажуватимуть хворих. Тимчасом у далені, у глибокій темряві, ледве видко було ліхтар паротягу, схожий на червону зірку, що поволі збільшувався. Пронизливі свистки збуджували нічну тишу. Тут виразно чути стало спів гімну; це біль скарги Бернадетти виспівував над цілим поїздом, з настирливим приспівом. І цей страдницький білий поїзд, із стогнанням та співами під'їжджаючи до Люрду, кінець-кінцем зупинився. Дверцята вагонів враз порозчинялися; здорові прочани, а також і хворі, ті, що всілі були ходити, штовхаючи

одне одного повіддю сповнили плятформу. Газові ріжки то тут, то там тьмяно освітлювали цю жалюгідну юрбу, одягнену в невідомого кольору убрання, навантажену різними вузликками, кошиками, валізками та дерев'яними скринями. В цій шарпанині, посеред цієї розгубленої отари, що не знала куди повернути, щоб знайти вихід, здобувалися поклики роз'єднаних членів родини, що прикликали своїх, лунали дзвінкі поцілунки тих, кого чекали тут рідні та знайомі. Одна жінка виголошувала, блаженно посміхаючися: „я чудесно виспалась“. Парафіяльний священник одходив з валізкою своєю, говорячи до якоїсь повівченої панії: „Бажаю вам щастя“. Розгублені, стомлені й разом з тим радісні були обличчя людям, наче подорожували вони для власної приємности і ось поїзд викинув їх на незнайому станцію. Такий стиск зчинився у сутінках, що пасажирів не чули голосів кондукторів, які кричали аж захрипли: „сюди, сюди“. Скоріш треба було звільнити плятформу.

Сестра Гіяцінта зручно вистрибнула з вагону, залишивши мерця на догляд сестрі Клер Дезанж і побігла трохи розгублена до запасного фургону, з надією, що Ферран їй допоможе. На щастя, наскочила вона на отця Фуркада й розповіла йому про неприємність; останній був прикро вражений, але стримавсь, покликав барона Сюїра, що поруч ішов, і схилився до його вуха. Якусь хвилину шепотіли вони проміж себе. Далі барон Сюїр кинувсь вперед, розштовхуючи юрбу: за ним слідком ішли двоє санітарів з закритими ношами і мерця понесли, немов зомлілого хворого, щоб не бентежити прочан, хоч тим і не до того було в цій метушні. І двоє санітарів у супроводі барона покладали покищо померлого у переділі на вантаж, за бочками. Один з них, маленький бльондин, син генерала, залишивсь стерегти тіло.

Сестра Гіяцінта в той час повернулася до вагону, попрохавши раніш сестру Сен-Франсуа та Феррана почекати її на станційному подвір'ї, біля приготованого для них екіпажу, що в ньому мали вони заїхати до шпиталю божої матері-скорботниці. Перше, ніж

виїхати, вони хотіли допомогти своїм хворим вилізти з переділу, але Марі одхилила її послуги.

— Ні, ні, будьте ласкаві, не турбуйтеся про мене, сестричко. Я залишуся остання... Батько мій та абат Фроман пішли до фургону по коліщата, я їх почекаю. Вони вже знають, як це приладжується й одвезуть мене, а ви не турбуйтеся.

Сабатьє та брат Ізідор теж не бажали, щоб їх чіпали, поки натовп трохи не розтане. Пані де-Жонк'єр, що взяла під свій догляд Гривот, обіцяла допильнувати й панію Ветю, коли її перенеситимуть до шпитального візка.

Отже ж сестра Гіяцінта вирішила негайно рушати та приготувати в лікарні все потрібне, щоб прийняти пацієнтів. Вона захопила з собою маленьку Софі Куто, а також і Елізу Руке, сама старанно зав'язавши їй обличчя. Пані Маз ішла попереду від них усіх, в той час як Вінценту заштовхали зовсім в юрбі, а вона ж ще несла в себе на плечі свою бідолашну дочку. Дівчинка була непритомна й бліда, як віск; перелякана мати за те тільки й думала, щоб якнайшвидше однести її до священної печери й покласти до стіп святій діві. Тепер біля виходу страшений був стиск: довелося відчинити двері вантажного переділу, щоб натовп міг висунутися. Кондуктори, не знаючи, як збирати квитки, простягали свої картузи, що враз сповнялися дощем з маленьких шматочків картону.

У подвір'ї, великому квадратовому подвір'ї, оточеному з трьох боків станційними побудовами, теж задушливий гамір хмарою залягав біля різноманітних екіпажів. На омнібусах готелів, що вишикувалися край пішоходу, висіли здоровезні плякати з найсвятішими іменнями святої діві Марії, Ісуса, архангола Михайла. Один з готелів мав назву „Розарія“, другий „Сакре-Кер“. Далі стояли змішавшись шпитальні візки, ляндо, кабріолети, розпуски, маленькі візки, а фірмани кричали, лаялися, ляскали бичами в цьому шарваркові, що ще побільшувався від темряви, серед якої де-не-де виступали яскраві вогні ліхтарів. Гроза бушувала тут частину ночі і коні обкидали тепер бризками

болота перехожих, що брели по кісточки в годі. Вінєрон із жінкою та панією Шез, цілком розгубленими, підняв Густава на руки, щоб уместити хлоп'я з його милицею до омнібусу готелю „Чудесних з'явищ“, куди слідком за ним усілися обидві панії та він сам. Пані Маз, тендітно ступаючи, як чистенька кицька, що боїться замочити лапки свої, дала знак фірманові старезного купе, увійшла в нього й скромно уместилася, звелівши себе везти до монастиря Блакитних сестер. Сестра Гіяцінта залізла кінець-кінцем з Елізою Руке та Софі Куто до чималенького шарабану, де вже сиділи Ферран та сестри: Сен-Франсуа і Клер-Дезанж. Фірмани підганяли свої маленькі жваві конячини, екіпажі рушали посеред покриків публіки, бризкаючи болотом.

Вінцента, побачивши хвилі люду, що кидався наперед, не зважувалася пройти із своєю дорогою ношею на руках. Іноді навколо неї регіт здобувався... Ах, яке місиво! І жінки підтикали спідниці, тікаючи із станції. Кінець-кінцем, коли подвір'я трохи спустіло, Вінцента наважилася рушити слідком за іншими. Як боялася вона посковзнутися в болоті, упасти серед цієї непроглядної темряви. Далі дорога завершила вниз; побачила тут вона групи жінок, що чатували на приїжджих, щоб запропонувати їм приміщення, постіль та стіл, відповідно до засобів кожного.

— Пані, — удалася вона до однієї старої, — укажіть, будь ласка, як нам пройти до Гроту?

Та, замість відповіді, пропонувала їй недорогу кімнату.

— Скрізь повно, ви нічого не знайдете по готелях... Поїсти ще вам дадуть, але й щілинки не знайдете, щоб переночувати.

Їсти, прилягти... Ах, боже мій, хіба могла подумати про це Вінцента, вирушивши в дорогу з тридцятьма су в кишені, які тільки й залишилися у неї після усіх видатків.

— Пані, будь ласка, вкажіть мені дорогу до Гроту!

Поміж жінками, що вербували комірників, стояла

висока огрядна дівчина, зодягнена як шикозна служниця, дуже чепурна, з випешеними руками. Вона тільки мовчки знизала плечима і, помітивши священника, широкогрудого, рум'яного, що проходив поруч, кинулася за ним, пропонуючи йому умебльовану кімнату; дівчина не відставала од нього, щось йому нашіптуючи на вухо.

— Чекайте, — мовила нарешті Вінценті інша дівчина, змилувавшись над нею, — зійдіть цією дорогою, тоді поверніть праворуч і ви прийдете до гроту.

На станційній платформі в той час стиск та метушня не ущухали. Тим часом як здорові прочани та ті хворі, що на ногах трималися, встигли вже порозходитися, безпомічні страдники забарилися тут, бо не так то легко було повитягати їх з вагонів та понести далі. Санітари особливо з ніг валилися, кидалися, мов очманілі, із своїми ношами та ручними візками, перериваючися в цій клопітній роботі та не знаючи до чого хапатися.

Берто, вимахуючи руками, саме переходив повз, у супроводі Жерара, і побачив двох молодих паній та молоду дівчину, що стояли під газовим рижком; вони, очевидно, когось очікували. Берто пізнав Раймонду і прудким рухом зупинив свого супутника...

— Ах, мадемуазель, щасливий я, що бачу вас. Чи здорова ваша панімамка? Сподіваюся, ви щасливо заїхали сюди?

І не дочікуючись відповіді, він зараз же додав:

— Мій кузен, Жерар де-Пейрельонг.

Раймонда уважно подивилася на молодого чоловіка своїми ясними очима й засміялася.

— О, я мала приємність зазнайомитися трохи з паном. Ми вже зустрічалися в Люрді.

Тоді Жерар, уважаючи, що його кузен Берто надто поспішно веде справу, вирішив не піддаватися та обмежився тим, що уклонився надзвичайно чемно.

— Чекаємо тут на маму, — відповіла молода дівчина. — Вона дуже обтяжена, має бо важких хворих.

Маленька пані Дезаньйо із своєю вродливою білявою, кучерявою голівкою, скрикнула, що це по за-

служі, бо пані де-Жонк'єр відмовилася була від її послуг; а вона не могла на місці встояти від нетерплячки, вона палала бажанням бути корисною; в той час пані Вольмар, задумана, мовчазна, байдужа до всього, трималася позаду і тільки напружено вдивлялася у темряву, ніби когось там шукаючи своїми чудесними очима, що звичайно затуманені, — на хвилю спалахували вогнем.

Але в цей мент заколот зчинився знов. Панію Деляфей виносили з її купе першої кляси; і пані Дезаньйо не могла стриматися й скрикнула, розчулена від жалю:

— Ах, бідолашна жінка!

Справді боляче було дивитися на цю молоду жінку, що посеред розкошів, в пишноті мережив своїх лежала в скрині, схожій на труну: розтанула вона так від недуги, що схожа була на якесь шмаття, лежачи на тротуарі, чекаючи поки її однесуть. Чоловік її та сестра залишалися стояти поруч неї, обое дуже елегантні й дуже засмучені, в той час як слуги бігали з валізками та довідувалися, чи прибула на подвір'я велика коляса, замовлена телеграмою. Абат Жюден теж супроводив хвору, і коли двоє чоловіків її підняли, він до неї нахилився, мовив їй на прощання кілька гарних слів, що їх вона, здається, не розчула. Потім, як вона віддалялася, він додав до Берто, що з ним був знайомий:

— Бідолашні люди! Якби вони могли купити зцілення! Я їм сказав, що найкоштовніше золото перед лицем святої діви це молитва. Сподіваюся, і сам я досить молився, щоб умилосердити небо... А втім привезли вони розкішний дар, золотий ліхтар для базилики, засипаний дорогоцінним камінням, справжнє диво... Ах, якби непорочна Марія змилосердилася над ними!

Чимало дарів так само ще було наведено, величезні букети проносили повз, особливо один був пишній,—потрійний вінець з троянд, почеплений на дерев'яне держално. І старий священник пояснив, що він іде одержати з вантажу корогу, дар красуні Жусер, сестри пані Деляфей.

Аж ось підбігла пані де-Жонк'ер і гукнула, побачивши Берто й Жерара:

— Благаю вас, панове, підіть он до того вагону, це близько. Там потрібні чоловічі руки, бо треба винести трьох чи чотирьох хворих. Я зовсім валюся з ніг і не можу більше нічого зробити.

Одкланявшись Раймонді, Жерар кинувся, куди його послали, тим часом як Берто радив панії де-Жонк'ер не залишатися більше на платформі. Він присягався, що обійдуться чудесно й без неї, що все влаштувати береться він сам і менше, ніж через три чверті години, хворих доставлять до шпитальної палати. Кінець-кінцем, вона поступилася й сіла до екіпажу, де умістилася разом із дочкою своєю, Раймондою, та панею Дезаньйо. Саме як од'їздити мали, пані Вольмар кудись зникла, наче їй в останню хвилину надокучило чекати. Хтось бачив, як підійшла вона до незнайомого добродія, мабуть про щось його поспитатися. А втім панії сподівалися зустрітися з нею в лікарні.

Біля вагону Берто приєднався до Жерара в ту хвилину, коли той, за допомогою двох санітарів, силкувався витягти Сабатьє. Це справа не легка була, бо спараліжований був страшенно товстий та важкий; носії облишили надію витягти його крізь двері, але ж сюди якось то він потрапив! Довелося ще двом санітарам оббігти навкруги та увійти в дверцята навпроти; ось тоді тільки пощастило витягти вчителя та покласти його на підлогу. На небі ледве займався світанок, і ця платформа станційна мала жалюгідний вигляд з виладованими пасажирами імпровізованого пересувного шпиталю. Непритомна Гривот вже лежала на долівці, на підстеленому під неї матраці, чекаючи поки по неї прийдуть, панію Ветю довелося посадовити під газовий ріжок; так тяжко вона страждала, що до неї боялися підступитися. Члени Піклування, в рукавичках, на превелику силу везли ручні візки, де сиділи обдерті жінки, бридкі, нужденні, з старими кошиками біля ніг. Інші не могли просунути наперед із своїми ношами, де лежали простяг-

нувшись непорушні постаті, сумні, німі, з очима, повними скорботного страждання. А проте убогі й каліки якимось пересувалися в темряві; тут шкутильгав кривий, ще молодий, священник; хлопчик на милицях, горбатий з однією тільки ногою від сили плівся поміж людей, схожий на гнома. У одному місці цікаві скупчилися навколо іншого каліки, зігнутого вдвічі та так покорченого параліжем, що його довелося нести на перевернутім стільці, а голова й ноги йому тліпалися долі.

Але метушня й стиск набрали жахливих розмірів, коли начальник станції кинувся вперед, вигукуючи:

— Експрес з Байони підходить... Хутчій, хутчій! Усього три хвилини залишається.

Отець Фуркад, що вештався тут під руку з лікарем Бонамі, підбадьорюючи своїм веселим виглядом важко хворих, підкликав до себе рухом Берто й сказав йому:

— Скоріш витягніть з вагонів решту хворих, а потім вже встигнете їх далі понести.

Це мудра була порада; почали вивантажувати хворих просто долі. У вагоні залишилася тільки Марі, що спокійно чекала своєї черги. Де-Герсен та П'єр принесли нарешті дві пари колішат, і абат поквапно виніс молоду дівчину за допомогою самого тільки Жерара. Вона була легенька, як бідненька змерзла пташина, а санітарам довелося попововтузитися тільки з громіздкою скринєю. Чоловіки вдвох поставили її на колеса та закрутили гвинтами. І П'єр міг би зараз же одвести Марі й сам, як би йому не ставав на перешкоді натовп.

— Хутчій! хутчій! — несамовито підганяв начальник станції.

Він власноручно допомагав санітарам, тут підтримуючи ноги хворому, щоб швидше його витягти з вагону, там підштовхуючи ручні візки, щоб плятформу звільнити. Але в одному переділі другої кляси з якоюсь жінкою, що остання залишилася, трапився напад гістерики. Вона дико кричала, одбивалася; до неї не можна було приступити в цю хвилину. А екс-

прес в той час підходив: електричні дзвінки оповіщали про нього, дзвонили невгаваючи. Нічого не поробиш: довелося закрити дверцята й перевезти поїзд на запасну путь, де мав він три дні залишатися в такому самому вигляді, щоб прийняти назад свій вантаж з прочан та хворих. Поки він одходив, з нього чути було ще покрики бідолахи, що залишалася там сама з черницею; але зойки ці поволі ущухали, наче жалісний плач безсилої дитини, що її пощастило кінець-кінцем потішити.

— Боже мій! — прошепотів начальник станції, — ми ледве встигли упоратися.

Справді, поспішний поїзд з Байони летів та мчав прожогом і грозою пронісся вздовж цієї мізерної плятформи, де валялися бідолашні страдники, що їх наче викинуто з поруйнованого шпиталю. Ручні візки, носі затряслися та задеренчали; однак усе скінчилося гаразд; кондуктори й службовці пильно стежили за публікою, усуваючи від залізничного полотна цю розгублену отару, що товпилася та сунула до виходу. Проте рух зараз же відновився; санітари могли кінець-кінцем далі пересувати хворих поволі та обережно.

Помалу займався день; ясна зоря пронизувала сьайвом своїм небо; відблиск її освітлював ще темну землю. Тепер люди й речі ясніше виступили перед очима.

— Ні, не зараз, — повторяла Марі П'єрові, що силкувався прокласти собі дорогу. — Почекаймо, поки натовп трохи одхлине.

І вона зацікавилася чоловіком літ шостидесяти, схожим на військового, що походжав посеред хворих. З квадратною головою, з сивим, як лунь, коротким волоссям, він ще й бадьорий був би, як би не волочив лівої ноги, одкидаючи її з кожним кроком до середини. Незнайомець важко спирався лівою рукою на товсту палицю.

Сабатьє, що приїздив сюди щороку, враз повеселішав.

— Ах, це ви, командоре!

Може, це було прізвище того, але що на ньому красувалися ордени та широка червона стьожка, то можливо „командором“ кликали його задля цих відзнак, хоч був він простий собі шляхтич. Ніхто гаразд не знав його біографії; у командора наче б то існувала ще десь родина, мабуть діти, але це все було неясне й загадкове. Три роки вже мешкав старий на станції, обіймаючи посаду доглядача вантажу,— маленька робота, мізерна посада, що дали йому з особливої ласки, а мізерна платня давала змогу шановному ветеранові провадити щасливе життя. П'ятдесят п'ять років мав він, як трапився з ним перший апоплексійний удар, а три роки згодом другий; командорові тоді віднялася ціла ліва сторона. Тепер він твердо та спокійно чекав третього удару та запевняв, що з радістю готовий померти хоч сьогодні увечері, завтра, зараз. Цілий Люрд знав старого дивака, завдяки його манії виходити під час великої прощі до кожного поїзда назустріч, волочачи ногу та спираючись на палицю; на вокзалі він завжди дивувався безперестанку й докоряв хворим за їхнє бажання конче зцілитися. Так протягом трьох років бачив він тут Сабатьє і тепер гнів його впав на бідолашного педагога.

— Як, ви знов приїхали! Ви такою мірою чіпляєтеся за це мізерне існування! Ну, чорт забирай, невже ви не можете спокійно вмерти на своїй власній постелі?! Хіба це не краще, що можна побажати?

Сабатьє сміявся, зовсім нерозгніваний, хоч і почував себе зле: коли переносили, його наштотало й розтрусило.

— Ну, ні, дякую красенько, я волю одужати.

— Одужати, одужати, всі вони вимагають цього. Зробити сотню миль, приїхати пошматованим, ревучи з болю і все це на те, щоб зцілитися, щоб спочатку починати, щоб знов зазнати всіх мук, усіх страждань. Ось ви, приміром, добродію, в ваші роки, з вашим розбитим організмом, та ви сами не раді будете, як свята діва зцілить ваші ноги! Навіщо вони вам, боже мій? Яка втіха продовжити ще на кілька літ бридкий

період старечого віку. Ні, помріть краще ви зараз такий, який ви є,— оце справжнє щастя.

І казав він це не як вірний, що прагне солодкої нагороди поза могилою, але як стомлена людина, що плекає надію в ніщо обернутися, досягти глибокого вічного спокою в країні небуття.

Поки Сабатьє весело знизував плечима, наче мав він справу з дитиною, абат Жюден, що розшукав кінець-кінцем свою корогву, зупинився мимохідь, щоб трошки полаятися з командором, що він його теж чудесно знав.

— Не зневажайте бога, любий мій друже; відмовлятися від життя, не любити здоров'я— це ображати бога. Ви сами, як би послухалися мене, давно вже випрохали б собі у святої діви зцілення на вашу ногу.

Командор розлютився.

— Моя нога! Вона з нею нічого не зможе вдіяти, ваша свята діва, я спокійний. Хай настає смерть і все буде скінчено назавсіди. Коли настає час вмирати, людина повертається лицем до стінки і вмирає, це така проста річ.

Але старий абат перервав його. Він вказав на Марі, що слухала їх з своєї скрині.

— То ви відсилаєте всіх наших хворих вмирати в себе вдома, навіть цю панночку, так? А вона ж ще цілком молоденька й бажає жити!

Марі жадібно розкривала свої великі очі, охоплена палким бажанням існувати, посісти своє місце у величезному світі, а командор, підійшовши ближче, дививсь на неї, враз охоплений глибоким хвилюванням, що примушувало тремтіти його голос.

— Якщо панночка зцілиться, побажаю я їй ще одного чуда: хай буде щаслива вона!

І він рушив далі, відбуваючи свою прохідку філософа поміж хворими, волочачи ногу й вистукуючи залізним наконечником своєї товстої палиці.

Поволі на плятформі ставало порожньо; пані Ветю й Гривот уже однесли, Жерар повіз Сабатьє в ручному візку, тим часом як барон Сюїр та Берто робили роз-

порядження щодо дальшого „зеленого“ поїзду, на який чекали. Залишалася тільки Марі; П'єр заздро не підпускав до неї нікого. Він вивіз її рухливу постіль на станційне подвір'я, як враз обое вони помітили, що де-Герсен десь зник. Правда, вони зараз же угледіли його; він захоплено розмовляв з абатом де-Гермуазом, що з ним зазнайомився. Те саме захоплення природою зблизило їх. Тепер уже цілком розвиднілося, і околиці гори з'явилися у своїй величі. Де-Герсен ойкав і голосно виявляв своє захоплення.

— Яка країна, панове мої! Ось уже тридцять років я мрію одвідати цирк Гаварні. Але це далеко звідси і дуже дорого, отже не матиму я змоги відбути бажану подорож.

— помиляєтеся, пане; що може бути легше? Влаштувавши подорож компанією, можна значно зменшити кшти. Ось я саме цей рік збираюся побувати там знов, і якщо ви бажаєте прилучитися до нас...

— Щоб пак, пане, ми про це помірковано згодом... Тисячу разів дякую.

Дочка кликала його. Він пішов до неї, приязно попрощавшись з абатом; П'єр вирішив, що сам доведе Марі до шпиталю, щоб не розтрясли її переносячи до екіпажу... Омнібуси, ляндо, розпуски поверталися вже знову назад, знову згромаджувалися в подвір'ї, чекаючи зеленого поїзда, і молодому священикові досить важко було виїхати на сошу з маленьким візком, нижні бо колеса його в'язли в болоті. Поліцаї, що пильнували порядку, кляли це жахливе місиво, що з нього бризки летіли на їхні чоботи. Самі господині мешкань, старі й молоді, палаючи бажанням знайти комірників, байдуже тьопали з калюжі в калюжу, чигаючи на прочан.

Візок покотився вільніш сошою, що збігала під гору, і Марі, скористувавшись з цього, враз запитала де-Герсена, який ішов поруч неї:

— Батьку, який у нас день сьогодні?

— Субота, люба моя.

— Так, правда, субота, день пресвятої богородиці. Чи вона зцілить мене сьогодні?

А за нею двоє чоловіків, потай, несли в закритих ношах труп невідомого подорожнього, взявши його з комори, де він лежав поза бочками; вони поспішали забрати покійника й несли його, куди їм отець Фуркад вказав.

II.

Шпиталь божої матері-скорботниці, побудований милосердям одного ченця та через брак грошей незакінчений,—це простора на чотири поверхи будівля, надто висока, куди важко було хворих вносити. Звичайно, в ньому проживала якась сотня інвалідів, немічних та злиденних. Але під час національної проші старих цих забирали звідти на три дні, а шпиталь передавали отцям з братства успіння, що розміщали там іноді понад п'ятсот-шітсот хворих. А втім, хоч їх там тісно напакувували, палат не вистарчало. Решту три чи чотири сотні розташовували: чоловіків до шпиталю Спасіння, жінок до міської лікарні.

Цього ранку до схід сонця страшенний заколот зчинився в посипаному піском дворі, поперед дверима, що біля них вартували два священники. Персонал тимчасової дирекції напередодні прийняв до своїх рук контору з реєстрами, картками, друкованими блянками. Хотіли зробити значно краще, ніж минулого року: по нижніх палатах мали розташувати хворих, що сами не ходять; з другого боку розподіл карток з назвою палати та номером ліжка мав відбуватися під ретельною контролею, щоб не було жадної помилки... Але перед повіддю важко хворих, що їх приніс білий поїзд, всі ці гарні наміри розвіялися: нові формальності містили в собі стільки забарних речей, що довелося насамперед розташувати нещасних на подвір'ї в міру того, як вони прибували, чекаючи змоги розподілити їх більш-менш за порядком. Це було продовження того, що на вокзалі: розташовувалися хворі табором на подвір'ї, а санітари, слуги секретаріату, молоді семінаристи сновигали та розгублено бігали.

— Щож, хотілося дуже гарно все прилаштувати,— кричав у розпуці барон Сюїр.

Справді, так як ніколи все обмірковували та ухвалили, а що до верхньої залі напакували найтяжчих хворих, то це якась незрозуміла помилка. Неможливо було наново клясифікувати, зовсім наново зорганізувати маленький добробут; і почали вже розподіляти картки, в той час як молодий священник записував на реєстрі ймення та адреси для контролю. Кожен хворий мав насамперед подати свою картку кольору поїзда, з своїм іменням, з своїм номером порядковим, на ній писали назву палати та число його ліжка. Це затягало церемонію з прийняттям.

Тоді віднизу догори просторої побудови, протягом чотирьох поверхів залунало ненастанне тупотіння. Сабатьє опинивсь поміж перших, розташованих у палаті першого поверху, у залі, призначеній для подружніх, де біля хворих чоловіків залишалися на варті жінки їхні. Допускали тільки дружин до шпиталю божої матері скорботниці. А що брат Ізидор був із своєю сестрою, вирішили трактувати їх як подружжя та умістили його поруч Сабатьє, на сусідньому ліжкові. З боку була капеля, ще біла від гіпсу, з вікнами, закритими простими дошками. Інші палати незакінчені були, самі тільки матраци лежали там, і хворі вмить розташувалися на них. Ось уже натовп хворих, що могли ходити, розсівся в довгій галерії з вікнами на внутрішній двір; і сестри Сен-Франсуа, що виконують звичайно обов'язки священників шпиталю, залишалися на своєму місці, щоб провадити тепер кухню, розподіляти білу каву та шоколад усім цим бідним жінкам, знесиленим від важкої подорожі.

— Відпочивайте, набирайтеся сили,—повторював барон Сюїр, що все оглядав, скрізь враз з'являвся.— Маєте добрі три години. Ось незабаром тільки п'ята, а йти до гроту святі отці наказали не раніше восьмої, щоб добре всім дати відпочити.

Угорі, на другому поверсі пані де-Жонк'єр, одна з перших прийняла до своїх рук залю св. Гоноріни, що була вона в ній за директрису. Вона мусіла залишити внизу дочку свою Раймонду, що її відраджено було до трапезної; за регламентом молодим

дівчатам заборонено було слугувати в палатах, де вони могли бачити непристойні та жахливі речі. Але й маленька пані Дезаньйо, ретельна піклувальниця, не одходила від директриси, чекаючи вже тепер на її розпорядження, щаслива, що має змогу кінець-кінцем слугувати.

— Добродійко, хіба гарно зроблені ці всі постелі? Чи не заходитися мені біля них разом із сестрою Гіяцінтою?

У палаті, пофарбованій нажовте та зле освітленій з внутрішнього двору, стояло п'ятнадцять ліжок, вишикувані вздовж стін двома шерезами.

— Зараз ми побачимо,—відповіла з заклопотаним виглядом пані де-Жонк'єр.

Рахувала ліжка, оглядала довгу вузьку палату. Тоді стиха додала:

— Ніколи не буде в мене досить місця. Маю двадцять трое хворих, доведеться покласти матраци долі.

Сестра Гіяцінта, що супроводила цих паній, залишивши сестру Сен-Франсуа та сестру Клер Дезанж порядкувати в маленькій сусідній кімнаті, призначеній на білизну, піднімала ковдри, оглядала постелі. І запевняла панію Дезаньйо:

— О, ліжка чудесно зроблені, все чистісінько. Видно сестри Сен-Фре добре попоходили тут... Тільки запасні матраци надто далеко, і якщо пані захоче допомогти мені, ми зможемо негайно скласти їх тут поміж ліжок.

— Ну, розуміється!—гукнула молода жінка, одушевлена ідеєю носити матраци своїми тендітними, прекрасними, білими руками.

Довелося панії де-Жонк'єр її заспокоювати.

— Зараз над нами не крапле. Почекаймо, поки наші хворі прибудуть сюди... Не дуже мені подобається ця палата, її важко провітрювати. Минулого року я мала палату святої Розалії, на першому поверсі... Кінець-кінцем ми зараз же все гаразд улаштуємо.

Інші панії-піклувальниці теж зіходилися до шпиталю-вуліка, де повно було цих бджілок-робітниць, що квапилися взятися до роботи.

Метушня збільшувалася від сили-силенної цих добровільних милосердих сестер з вищого світу та буржуазії, що виявляли дуже велику ретельність, не позбавлену гонору. Прибуло їх понад двісті. А що при вступі до Піклування божої матері-спасительки кожна обов'язково робила грошовий внесок, то нікому з них не наважувалися відмовити, щоб не втратити пожертв; отже число добровільних сестер росло з кожним роком. На щастя, траплялися поміж них і такі, що завдовольнялися з червоного хреста на сукню, і з Люрду зараз же зникали, захоплені екскурсіями. Та були особи, що виконували обов'язки свої ретельно, аж до нестями, зазнавали страшної втоми за цих п'ять день, спали по дві години на добу, весь час залишаючися посеред цього страшного, бридкого видовища. Вони бачили передсмертну агонію, перев'язували смердючі рани, виливали нечисть, переміняли білизну неохайним хворим, перевертали їх, — важка, страшна робота, надто як на зовсім незвиклих до неї людей. Звідти виходили вони ледве живі, вкрай знеможені, майже мертві, але з гарячковим блиском в очах, палаючи захватом милосердя, що їх одушевлювало.

— А де пані Вольмар? — запитала пані Дезаньйо. — Я сподівалася тут її зустрінути.

Пані де-Жонк'єр зручно зам'яла це питання, наче посвячена в таємницю, що хотіла її заховати, як добра жінка, поблажлива до людських вад.

— Не дуже то міцна вона, напевне відпочиває в готелі. Їй треба добре виспатися.

Тоді розподілила вона ліжка поміж цими паніями, по десять на кожну. І ці остаточно заволоділи помешканням, бігаючи туди й сюди, сновигаючи вниз і вгору, щоб з'ясувати собі, де міститься управа, комора з білизною, кухня тощо.

— А де ж у вас тут аптека? — поцікавилася пані Дезаньйо.

Та аптеки не було, а також і жадного медичного персоналу. Навіщо це? Коли від хворих відступилася вже наука, коли вони, в ній зневірившись, приїхали

в бога благати зцілення, що його безсилі люди не могли їм обіцяти? Кожне лікування на час прощі природно переривалося. Якщо наставала хворій агонія, її соборували. І самий молодий медик, що звичайно супроводив білий поїзд, був тут із своєю похідною аптечкою на випадок, як полегшити треба було гострий напад хвороби.

Сестра Гіяцінта саме привела Феррана; сестра Сен-Франсуа умістила його поруч себе, в кімнатці біля комори з білизною, до він мав намір безсмінно вартувати на своє власне бажання.

— Добродійко! — мовив він до пані де-Жонк'єр, я цілковито до вашого розпорядження. В разі потреби посилайте по мене.

Але вона ледве чула його, сварячись з молодим священиком з адміністрації, бо на всю палату було тільки сім нічних ваз.

— Звичайно, добродію, як треба буде нам чогось заспокійливого...—І вона урвала, вертаючися до своєї суперечки.

— Отже, пане абате, здобудьте для нас ще таких четверо чи п'ятеро... Що ви хочете, щоб ми робили? І так неймовірно важко!

А Ферран слухав, дививсь, розгублений в цьому надзвичайному світі, куди випадково його доля штовхнула з учорашнього дня. Він, безвірник, він опинився тут тільки задля самопожертви, і здивований був таким накопиченням горя й хвороб, що рвалися до надії щастя. Особливо ідеї молодого медика переверталися догори, перед цією безжурністю, що з нею ставилися тут до всіх запобігливих засобів, перед цією зневагою до найпростіших указівок науки, з твердим переконанням, що коли небо захоче, то зцілення відбудеться всупереч усім законам природи. Але нащо тоді робити поступки людському знанню, запрохувати із собою в дорогу лікаря? Ферран повертався до своєї комірчини збентежений, почувуючи, що тут він непотрібний, ба й трохи кумедний у своїй ролі лікаря.

— А ви, проте, наготуйте пілюлі з опіюму, — мовила

сестра Гіяцінта, що проводжала його до комори. — Вони нам у пригоді стануть: є в нас хворі, що мене турбують.

Вона дивилася на нього своїми великими блакитними очима, такими добрими й лагідними, повсякчас осяяними божественною усмішкою. З кожним рухом гаряча кров заливала її шкуру, білу та ніжну, що є прикметою тільки цвітучої молодости. І по-приятельському готова розділити з ним милі серцю труди, черниця додала:

— А як мені треба буде підвести або вкласти хворого, ви не одмовитеся допомогти?

Тоді, на думку, що він їй потрібний, Ферранові приємно стало тут бути і втішився він, що приїхав до Люрду. Уявилася йому Гіяцінта в головах у нього, коли він мав помирати, що сестриною рукою вона опікувалася ним, з веселою добродушністю янгола без статі, янгола, що почувався в ньому і товариш, і жінка.

— Але скільки забажаєте, сестро! Я вам належу, я матиму за щастя вам слугувати. Ви знаєте, який борг вдячності маю я вам сплатити...

Милим рухом поклала вона палець йому на уста на знак мовчанки.

— Ніхто нічим їй не зобов'язаний... Вона просто собі слуга всім немічним, всім страдникам.

У цю хвилину до палати св. Гоноріни з'явилася перша хвора. То була Марі, що її П'єр за допомогою Жерара щойно вніс на сходи в її дерев'яній скрині. Вирушивши із станції, вона до палати прибула перша, затримали бо всіх одночасово ускладнення під час прийому, а звільняли хворих випадково, в міру роздавання карток. Герсен біля воріт лікарні на бажання доччині залишив її: непокоїлася вона, що інакше всі готелі переповнені будуть і він не встигне здобути дві кімнати, для себе і для П'єра. Так страшенно стомилася Марі, що, втративши надію негайно вирушити до гроту, згодилася зараз же лягти до ліжка.

— Слухайте, дитино моя,—повторювала пані де-Жонк'єр,—ще маєте три години. Ми покладемо вас

зараз до ліжка. Ви одпочиньте в ньому од вашої тісної скрині.

Вона підняла Марі за плечі, сестра Гіяцінта тримала їй ноги. Ліжко стояло посередині палати, навпроти вікна, Хвилинку недужа, заплющивши очі, лежала, знесилена від усього цього. Потім довелося покликати П'єра, бо вона нервувалася та твердила, що має конче щось йому пояснити.

— Не відходьте, друже мій, благаю вас. Винесіть скриню мою на сходи, а сами залишайтеся; хочу на долину зійти, як тільки мені дозволять.

— Чи зручніше вам тепер у ліжкові?

— Авжеж, авжеж звичайно! Проте я не знаю... мене бере нетерплячка. Хочеться скоріш туди, до стіп святої діви.

В той час, як П'єр виносив скриню, Марі розважалася, спостергаючи як прибували хворі. Панію Ветю, що її ввели на сходи попід руки двоє санітарів, покладали одягнену на сусідню койку; вона залишалася непорушна, майже не дихаючи, із своїм, мов машкара, жовтим, одутловатим, як звичайно у хворих на пістряк, обличчям. Хворих зовсім не роздягали, укладаючи їх тільки до ліжка й радили заснути, якщо вони можуть. Ті, хто тримався на ногах, сідали на матраци, розмовляючи проміж себе, влаштовуючися як їм вигідніш. Уже й Еліза Руке, що її уміщено саме ліворуч Марі, розв'язувала свого коша, щоб дістати чисту хустину та гнівалася, чому немає в неї люстерка. Менше як за десять хвилин всі постелі були зайняті, так, що, коли з'явилася Гривот, яку внесли сестра Гіяцінта й Клер-Дезанж, довелося стелити матраца на помості.

— Чекайте, ось вам один! — кричала пані Дезаньйо. — Тут буде дуже гарно, на цьому місці, від дверей не віятиме.

Незабаром ще сім матраців сюди прилучилося, загородивши весь середній перехід. Повернутися не було де, обережно довелося посуватися вузькими суточками, що залишалися поміж хворими. Кожна тримала при собі свій вузлик, картонку, валізку, а в ногах імпровізованих

постелів накопичено було купи шмаття, хобоття, що валялося посеред ковдр та простирал. Можна було взяти це стовпище за мізерний похідний шпиталь, улаштований так-сяк на швидкуруч після якоїсь жажливої катастрофи, як пожежа, чи землетрус, що без даху залишили сотки поранених та безпритульних.

Пані де-Жонк'єр ходила з одного кутка до другого, повторюючи:

— Послухайте, діти мої, не хвилюйтеся, спробуйте трошечки заснути.

Але їй не щастило їх заспокоїти, та й сама вона, як і інші панії піклувальниці, що були під рукою в неї, тільки збільшували цю гарячкову метушню своєю розгубленістю. Треба було змінити білизну багатьом хворим, іншим різні потреби завдовольнити. Одна, що мала виразку на нозі, вибухала такими зойками, що пані Дезаньйо вважала за потрібне зробити перев'язку; але їй забракло зручності, звички, і не вважаючи на свою відвагу милосердної сестри з покликання, вона ледве не знепритомніла,—так їй зле зробилося від непереносного смороду. Менш знесилені хворі прохали бульйону; чашки розносили посеред покликів, відповідей, суперечливих наказів, що їх ніхто не виконував. А маленька весела Софі Куто, що умістили її з сестрами, радісно сновигала скрізь, наче свято справляла, бігала, пританцьовувала, стрибала на одній нозі. І кожне підкликала її до себе, кожне голубило, в надії на чудо, що вона його заповідала.

Одначе години минали посеред цієї метушні. Вибила сьома, як увійшов абат Жюден. Він був за священника при палаті св. Гоноріни, і тільки тому, що важко було знайти вільного віттаря, він затримався. Як тільки він з'явився, з усіх ліжок почувлися нетерплячі голоси:

— О, пане абате, ходімо, зараз же ходімо!

Палке бажання схвилювало хворих; воно побільшувалося, воно росло з хвилини на хвилину, немов спрага їх вогнем пекла, а завдовольнити її могло тільки чудодійне джерело. Особливу нетерплячку правила Гривот; сидячи на своєму матраці, благала

вона, склавши руки, щоб її повели до Гроту. Хіба це не був початок чуда, це збудження її волі, ця гарячкова потреба зцілитися, що надала їй сили? Прибувши сюди непорушна, інертна, у захваті сиділа вона тепер, кидаючи на всі боки своїми чорними очима, очікуючи блаженного часу, коли по неї придуть; її мертвенне обличчя грало барвами, вона вже воскресала.

— На бога, пане абате, скажіть, хай мене понесуть, я почуваю, що зцілюся.

Абат Жюден із своїм добрим обличчям та батьківською ніжною посмішкою, вислухав усіх, обдурюючи нетерплячку їхню ласкавими словами. Вони зараз вирушать, але ж треба бути розважливими й зачекати, поки все влаштують; та кінець-кінцем і сама свята діва хоче, щоб на все була своя пора, і благодать свою посилає вона найрозважливішим.

Священик, переходячи повз койку Марі, побачив її із згорнутими руками в палкій молитві; він ізнов зупинивсь:

— Ось і ви теж, дочко моя, надто квапитеся. Не турбуйтеся, божої милости на всіх вистарчить.

— Панотче,—прошепотіла вона,—я вмираю з любови та зворушення. Серце моє так сповнене молитвами, що воно мене душить.

Абат зворушений був запалом цієї бідолашної, змарнілої дитини, що її жорстока хвороба знівечила в розцвіті молодощів та краси. Він захотів заспокоїти її й показав на пані Ветю, що не рухалася, але лежала з широко розкритими очима, встромленими в людей, що повз переходили.

— Ось гляньте-но, яка спокійна ця пані. Вона збирається з думками і цілком слушно передає себе до рук божих, як маленька дитина.

А в той час пані Ветю ледве чутно шепотіла:

— О, я страждаю! Як я страждаю!

Кінець-кінцем, чверть до восьмої пані де-Жонк'єр сказала своїм хворим, щоб вони збиралися. Сама вона, за допомогою сестри Гіяцінти та пані Дезаньйо, застібала їм убрання, обувала знов безсилі ноги. Це була

справжня церемонія, бо всі бажали з'явитися до святої діви причепурені. Чимало з делікатности вимили собі руки. Інші розпаковували своє шмаття й одягали чисту білизну.

Еліза Руке знайшла кінець-кінцем кишенькове люстерко в однієї з своїх сусідок, здоровезної жінки, що хоч страждала на водянку, проте дуже чепурилася; вона його в неї позичила, приставила його до своєї подушки і, забувши про все, надзвичайно старанно пов'язувала хустину собі на голові, щоб заховати потворне обличчя з кровотічною раною. Витягнувшись як струна, дуже зацікавлена, маленька Софі не зводила з неї очей.

Абат Жюдєн дав знак рушати до Гроту. Він хотів супроводити туди своїх дочок, що страждали в бозі, за його висловом, тим часом як пані піклувальниці й сестри залишаться тут поробити порядки. Враз палата спустилася, хворих вели й несли із сходів, посеред нової метушні. П'єр знову приладнав колеса до скрині, де Марі лежала, і став на чолі походу; сила-силенна ручних візків та нош за ним вишикувалася. Інші палати теж спустилися, на подвір'ї було повно люду, похід розгортався. І незабаром він безконечною лінією витягнувся вздовж стрімкого узвозу алеї Гроту так, що П'єр вже досягнув Мерляньського плято, як останні санітари ледве вирушили з шпитального двору.

Була вже восьма; сонце високо стояло, це тріюмфальне серпневе сонце палало вже на безмежному чистому небі. Обмита нічною грозою, повітряна блакитна баня була цілком новенька, по-дитинному свіжа. Жахливий похід, ця кунсткамера людського страждання, котивея забуркованим узвозом у сяйві цього чудесного ранку. Людському потокові кінця-краю не було, розгорталося безконечне коло жаху. Хаотично все змішалося, всі недуги, їх ніби пекло викидало; всі дивоглядні хвороби, жахливі феномени, що від них дрижаками сипало поза спиною. Тут були голови, поточені екземою, чола з якимсь сипом, носи й роти, що від слонячої прокази перетворилися на якісь свинячі рила. Зниклі хвороби воскресали, стара

жінка мала справжню аравійську проказу, друга вкрита була лишаєм, як дерево, що згнило попід тінню. Тоді йшли хворі на водяну, роздуті, як міхи, з здоровенним животом, що горою надимався під ковдрою; руки, зведені ревматизмом, звішувалися їм з нош, а ноги маячили перед очима, отеблі, подібні до мішків, набитих ганчір'ям. Одна жінка з голівною водяною, сидючи на ручному візку, похитувала здоровенною чашкою, що, обважніла, одкидалася назад. Доросла дівчина, з танком св. Вітта була; ненастанно смикалися їй всі члени, а то враз викривлялося обличчя гримасами, при чому розтягалася ціла ліва половина. Друга, молодша, що позаду йшла, гавкала та жалібно верещала щоразу, мов тварюка, коли болючі корчі зводили їй рота, який при цьому страшенно випинався. Далі простували тремтячі, як у пропасниці, сухітні; виснажені дисентерією, висхлі, як кістяки, з блідою шкурою кольору землі, де незабаром вони мали упокоїтися вічним сном: одна з них, цілком біла, з вогняними очима, нагадувала мертву голову з запаленим смолоскипом усередині. Далі ішли різні каліки, викривлений тулуб, вивернуті руки, зведені шиї, нещасливі істоти, поламані, понівечені, непорушні, якісь трагічні манекени: одна особливо, що в неї правий кулак закинтий був за спину, а ліва щока притиснута до плеча. Далі бідні рахітичні дівчата, з восковими обличчями, з тонкими шиями, понівеченими холодними болячками; жовті жінки-страдниці, отупілі, що їм груди понівечено пістряком; інші, лежачи та встромивши очі до неба, здавалося, прислухалися до середини, як штовхаються там ствердості, завбільшки з дитячу голову, що розрослися всередині в них. І їх усе прибувало, за ними йшли бідолахи ще жахливіші; якщо на цю страшно було дивитися, то інша за нею ще більш примушувала здригатися нерви. Одній юнці, років двадцяти, з розплющеною жаб'ячою головою, висів величезний зоб, що доходив до поясу, наче дитячий нагрудник. Одна сліпа посувалася, високо й просто тримаючи голову, з двома западинами замість очей, запаленими та кривавими, з двома живими ранами,

звідки витікав гній. Божевільна стара, зовсім ідіотка, із запалим від пранців носом, з беззубим чорним ротом, закочувалася жахливим реготом. І враз хвора на корчі почала кидатися на своїх ношах, бризкаючи піною, при чому похід зовсім не зменшував своєї ходи, наче підганяв його сприятливий вітер у цій пропасниці захоплення, що його підштовхувало до Гроту.

Санітари, священники, хворі навіть, затягли гімна, Бернадеттину пісню, і все це котилося наперед під настирливе Ave; ручні візки, ноші, санітари, пішоходи спускалися вулицею, як струмок, що води його надимаються та виходять з берегів, і гомінливо неслися, затоплюючи все навкруги. На розі вулиці Сен-Жозеф, біля Мерляського плято, родина туристів, що приїхали з Котре або Баньеру, зупинилася край пішоходу, глибоко здивовані. Це мабуть були багаті буржуа, батько й мати, цілком пристойні, з двома дорослими дочками, у ясных убраннях, що всміхалися щасливо: їм було весело. Але по хвилі здивування надійшов жах, що все більшав, наче перед подорожніми розчинився притулок хворих з давніх часів, один із тих легендарних шпиталів, що з'явилися на світ божий після якоїнебудь спустошливої пошести. І обое дівчат зблідли, батько й мати остовпіли від жаху перед цією безперервною процесією таких страшних істот, що від них їм несло в обличчя смородом. Боже мій! Скільки потворности, скільки бруду, скільки страждання! Чи це можливо? Під цим чудовим променястим сонцем, під цим бездонним, ясным та радісним небом, де свіже повітря линуло від Гау, де ранішній вітер приносив чисті пахощі гір! Коли П'єр на чолі походу вийшов на Мерляське плято, він почув, що його заливає це яскраве сонце, обвіває свіжістю своєю бальзамічний вітрець. Він озирнувся, радісно посміхнувся до Марі; і вони вдвох, серед пишноти цього ранку, досягнувши площі Розер, були радісно захоплені чарівною панорамою, що стелилася навколо них.

Попереду, на сході, притулився старий Люрд, у широкій западині ґрунту, по той бік скелі. Сонце

вставало з-за далеких гір, і під його скісним промінням вирізалася на обрії наче темно-лилова самітня скеля, вкоронована вежею із зруйнованими стінами замку, що колись правив за грізного ключа до семи долин. Серед летючої золотої куряви височіли тільки пишно підняті гребені та площини циклопічних будівель, далі невиразні зариси дахів позад них, та злинялі, загублені дахівки старовинного міста. А по цей бік замку, розбігаючися праворуч та ліворуч, посеред зеленого килима нове місто посміхалося своїми білими фасадами готелів, умебльованих кімнат та чудесних крамничок,— ціле селище, заможне й галасливе, що наче якимсь чудом вирросло тут протягом кількох років. Гав протікав біля підніжжя скелі, несучи свої ясні, рокітливі хвилі зеленого та блакитного відтінку, глибокі під старим мостом, бурхливі та шумливі під новим, що його збудували ченці на сполучення Гроту із залізничною станцією та з недавно відкритим бульваром. А як тло до цієї чудесної картини, до цієї свіжої води, до цієї зеленої долини, до одмолоділого міста, розкиданого та веселого, височіли малий Жер та великий Жер, ' два здоровенні хребти голих скель з низькою травою, що в затінку були ніжно-лилові та блідозелені, а далі бралися рожевими тонами.

Ген на північ, на правому березі Гава, поза горбами, вздовж залізничної колії, стреміли узгір'я Буаля, лісисті схилки, залляті ранішнім світлом. На цьому боці був Бартре. Далі, ліворуч, вирисовувався хребет Жюльо, з верхівкою Мірамон. Інші верхівки, цілком в далені, танули серед етеру. А на першому плані височіли тераси на хвилястому ґрунті, порослім травою. По той бік Гава, численні, нещодавно побудовані монастирі, звеселяли цю частину обрїю. Вони виникали, здавалося, немов природна та прутка рослинисть на цій землі чудес. Спочатку ішов сирітський будинок, що влаштували його черниці з Неверу; здоровезні його побудови сяяли проти сонця. Далі ішов монастир кармеліток, проти Гроту на шляху до По; далі, вище братство успіння, край дороги до Пу-

айфере. А ось домініканці, загублені в пустелі, звідки видно було тільки ріжок їхніх верхівок, та кінець-кінцем сестри незайманого зачаття, або, як їх звали, Блакитні сестри, що притулилися край долини із своїми садибами, куди вони приймали на повне утримання паній, заможних прочанок, що шукали самоти. У цю ранню годину монастирські дзвони весело лунали на всю свою силу в кришталевім повітрі, а з другого боку, з півдня, дзвони з інших монастирів одгукувалися до них тим самим голосним, радісним, срібним тоном. Особливо біля старого мосту дзвінде-Кляріс передзвонював гаму таких чистих нот, що це скидалося на пташине щебетання. З того боку від міста вглиб знов ішли долини; гори розкидали свої оголені схилки, цілий куточок природи, химерно різноманітний, усміхнений та мальовничий, безкрає море горбів, що поміж них визначалися Візенські, розкішно повиті карміном та м'якою блакиттю.

Але коли Марі з П'єром озирнулися на захід, їх цілком засліпило. Сонце вдарило у великий Беу та в малий Беу, з круглими верхівками, завбільшки неоднаковими. Вони творили немов тло з пурпуру та золота, блискучосяйну гору, де можна було помітити тільки шлях, що здіймався, вигинаючись, на гору Кальвер поміж деревами. І там, на цьому заллятому сонцем тлі, що блищало як сяйво, височіли одна понад одною три церкви, що на поклик кволого голосу Бернадеттиного вирости із скелі, святій діві присвячені. Нижче за усім, містилася церква Розер, приплющена та кругла, напів вирублена в скелі, на задньому плані експлянади, стиснутої наче поміж двох величезних рук, двох здоровенних узвозів, що повільно здіймалися до самого склепу. Це була величезна праця, ціла каменяря витягнутих із землі та обточених плит, арки високі, як церковне склепіння, дві алеї гігантського цирку, де розгорталася уся пишнота Христового походу і куди можна було легко звести візок з бідною хворою дитиною, що поривалася до бога. Далі був склеп, підземна церква, з одними тільки низенькими дверима над церквою Розер;

вистелена камінням дахівка склепу із широкими проходами з боків правила за продовження узвозу. Кінець-кінцем, найвище містилася базиліка, трошки затонка та тендітна, надто новенька, надто біла, із своїм прозорим стилем вишуканої дрібнички, вона поривалася у височінь від Масабіельських скель, наче молитва, наче крила чистої голубки. Її шпиль надто маленький над велетенськими узвозами, був немов рівне полум'я воскової свічки посеред безмежного обрію, безкрайого моря долин та гір. Поруч з буйно-зеленими схилками церква ця вражала своєю крихкістю, зворушливою чистотою дитячої віри й нагадувала глядачеві маленьку білу руку з тонкою кистю, що належала зомлілій дівчинці, яка вказувала до неба, охоплена поривом людської скорботи. Звідси не було видно Гроту, вхід до нього був ліворуч, внизу скель. За базилікою була тільки обитель ченців, важка квадратова побудова, та ще єгипетський палац, ген-ген далеко, посеред затіненої просторої долини. І бані церков горіли проти ранішнього сонця, а золотий дощ проміння затоплював цілі околиці, при чому дзвони гули наче вібрація світла, співуче збудження цього прекрасного, новонародженого дня.

З площі Розер, що вони її перерізали, П'єр та Марі кинули погляд на експлянаду, цей сад з подовгастою центральною левадою, обрамленою двома паралельними алеями аж до нового мосту. Тут обличчям до базиліки височіє велика статуя святої діви у вінку. Усі хворі, проходячи повз, христилися. Жахливий похід котився все далі, ген-ген наперед під звуки хвального гімну, у рамцях святочної природи. Під яскравим небом посеред гір, що пурпуром та золотом світилися, поміж здорових, могутніх, столітніх дерев, серед вічно свіжих, бистрих вод, жахливий похід котив свої хвилі: тіла поточені від нашкурних болячок, роздуті від водяної, як міхи; тіла ревматичні, паралізовані, покорчені з болю, потворні від голівної водянки, від танку Вітта. Ціла ненастанна хвиля сухітних, епілептиків, рахітиків, страдників з пістряком, зобом, божевільних та ідіоток.

Настирлива пісня голосно лунала, тягла до Гроту гидотну хвилю людського нещастя та недуги, на жах та на відразу перехожим, що зупинялися, холонучи перед цими невтримними видіннями кошмару.

П'єр та Марі перші пройшли під високу аркаду одного з узвозів. Далі, ідучи узбережжям Гава, несподівано вийшли вони до Гроту. І Марі, що П'єр підвіз її якнайближче до ґратів, могла тільки підвестися на лікті й пробурмотіти:

— О найсвятіша діво... Улюблена діво...

Вона нічого не бачила, ні купелевих побудов, ні фонтану на дванадцять жолобів, що вони їх оце обминули; вона не помітила також ліворуч ні крамниці із священними речами, ні кам'яної катедри, що на ній уже стояв отець Масіяс. Тільки пишнота Гроту засліплювала її; уявилося їй, що там, за ґратами, палає сто тисяч воскових свічок, сповнюючи блиском доменної печі низький отвір та змушуючи блищати зіркою статую богородиці, поставлену вище, край вузького заглиблення, схожого на стрільчате склепіння. І поза цими осяяними видіннями, для Марі більш нічого не існувало, а ні милиць, що їх понавішувано попід стелею, ні букетів, накиданих купами та зів'ялих поміж диким виноградом та шипшиною, ні самого вівтаря, поставленого в центрі, поруч з маленьким органом на колесах під чехлом. Але коли вона звела очі, знов побачила на верхівці скелі у небі тонку білу базилику, що до них тепер боком стояла, з тонкою голкою її шпилью, який наче палка молитва губився в безмежній блакиті.

— О, діво всемогутня... Царице поміж дівами... Пресвята діво поміж дівами...

В той час П'єрові пощастило посунути візка Марі наперед перед дубовими лавками, розставленими струнко та рівно під чистим небом, наче в церкві. Усі місця уже захопили хворі, що могли сидіти, переміжки заповняли ношами, поставленими на землю, ручними візками, що їх колеса зачеплювалися, купами подушок та матраців, де зібралися усі хвороби. І П'єр упізнав родину Віньєронів, з їх жалюгідним

хлопчиком Густавом, приниклим до лавки, тим часом як на плитах помосту він побачив прикрашену мереживом постіль пані Деляфей, що в головах у неї молилися навколішках чоловік та сестра. А втім усі хворі з вагону були тут: Сабатьє та брат Ізідор поруч містилися, пані Ветю напівлежала в колясці, Еліза Руке сиділа, Гривот, дуже захоплена, підіймалася на обох руках, навіть побачив пані Маз на боці, що цілком поринула в молитву; тим часом як Вінцента, упавши на коліна, в релігійному захваті високо підносила до діви свою маленьку Розу розгубленим жестом матері, благаючи божу матір милосердну змилюватися над нею. А натовп прочан навколо стіни, що огорожувала священне місце, дедалі зростав, величезне збіговисько тиснулося поволі, докочуючись до самого парапету над Гавом.

— О, милосерда богородице,— провадила далі півголосом Марі,— о, вірна діво... діво зачата без гріха...

І знесилена вона замовкла, а губи їй ще ворушилися, наче шепочучи молитву. Вона кинула на П'єра розгублений погляд. Той подумав, що вона чогось хоче. Він схилився до неї.

— Хочете, щоб я тут залишався та негайно одвіз вашого візка до купелі?

Але зрозумівши його, вона заперечливо похитала головою і мовила гарячково, знервовано:

— Ні, ні! Я не хочу, щоб мене купали сьогодні вранці... Мені здається, що треба вийти такою гідною, такою чистою, такою святою, перше ніж спитувати чуда... Цілий цей ранок я хочу палко благати його, схристовивши руки, хочу молитися, молитися палко, щиро...— Вона задихалася і додала:

— Не приходьте по мене раніш від одинадцятої, щоб везти мене назад до шпиталю. Раніше я а ні кроку звідси.

П'єр, одначе, не пішов, він залишивсь поруч неї. На хвилину схилив він коліна; йому теж хотілося з палкою вірою помолитися, благати у бога зцілення для цієї недужої дитини, що любив він її з братньою ніжністю. Але тут, біля цього Гроту, страшно, непри-

емне почуття опанувало його; в ньому ріс глухий протест, що ставав на перешкоді побожному настроєві та молитві. Він хотів вірити, цілу ніч сподівався він, що віра знов розквітне в його душі, як чудесна квітка незнання та наївності, якщо він тільки схилить коліна в країні чудес. Але він не почував нічого, крім збентеження та тривоги у цій обстанові, перед цією статуєю жорстокою та блідою, посеред штучного освітлення воскових свічок, поміж крамничкою, де продавалися чотки й тиснулися покупці, та великою кам'яною катедрою, звідки чернець ордену успіння голосно вигукував нескінченне Ave. Невже його душа загрубіла такою мірою? Невже жадна божественна роса не скропить його невинности та не зробить її такою, як у маленьких дітей, що цілком віддаються ласкавим словам легенди?

Далі все ще розгублений П'єр пізнав отця Масіяса в священникові, що стояв на кафедрі. Він зустрічав його раніш, а тепер молодого абата бентежив цей суворий запал, худорляве обличчя з блискучими очима, з великим красномовним ротом, що примушував небо зійти на землю. Розглядаючи його та дивуючись на таку гостру різницю між ним та собою, П'єр побачив біля підніжжя катедри отця Фуркада, що гаряче раду радив з бароном Сюїром. Останній був наче схвильований та незадоволений; проте він кінець-кінцем поступився й привітно хитнув головою на знак згоди. Був тут також абат Жюдєн, що зупинив на хвилинку Фуркада; його широке батьківське обличчя теж виявляло якусь розгубленість; потім він і собі хитнув головою.

Зненацька отець Фуркад з'явився на кафедрі, стоячи на весь свій здоровенний зріст, хоч напади подагри примушували його раз-у-раз згинатися; але він не хотів, щоб отець Масіяс, його улюблений брат, відзначений поміж інших, одходив: він його затримав на східцях та сперся на його плече.

Голосно й поважно, суворим владним тоном, що спричинився до глибокої тиші, він заговорив:

— Дорогі мої брати, дорогі сестри мої; прохаю

вибачити, що порушую вашу молитву; але я маю переказати вам звістку, я хочу прохати допомоги у ваших вірних душ... Цього ранку нам довелося оплакувати дуже сумний випадок, один з наших братів помер у поїзді, де й ви їхали, умер, не дочекавшись обіцяної землі...

На хвильку він зупинивсь... Здавалося, він ще виріс, його прекрасне обличчя засяяло, обрамлене пишними хвилями довгої бороди.

— Отже, мої дорогі брати й дорогі мої сестри, не вважаючи ні на що, спадає мені на думку, що не треба впадати в розпуку... Хто знає, чи не попустив господь цієї смерті, щоб довести світові свою всемогутність?.. Якийсь голос говорить мені, змушує мене вийти на цю катедру і прохати ваших молитов за людину, що перестала існувати, але поратувати її проте може свята діва, бо вона завжди може вблагати свого божественного сина... Так, померлий тут. Я звелів принести його тіло, і може од вас залежить, щоб невидане чудо засліпило землю, якщо ви помолитесь досить ретельно та зворушите небо... Покладімо труп до купелі та почнімо вблагати господа, владика світу, воскресити його, дати нам цей надзвичайний доказ свого найвищого милосердя...

Повіяло холодом з країни незримого. Усі зблідли і хоч ніхто не розкривав уст, здавалося, наче лавами пробіг тихий шепіт та тремтіння.

— Але,— захоплено заговорив знов отець Фуркад, палаючи щирою вірою,— якже ретельно треба нам молитися! Мої дорогі брати, мої сестри дорогі, я вимагаю усієї вашої душі, вимагаю молитви, щоб у неї ви вклали все ваше серце, вашу кров, життя ваше з усім, що є в ньому найвищого, найніжнішого... Моліться з усієї сили, моліться так, щоб забути, хто ви, де ви, моліться, бо те, що ми просимо, така надзвичайна, така дорогоцінна милість, що тільки сила нашого обожнювання може змусити бога одповідати нам... А щоб наші молитви були дійсні, щоб вони мали час поширитися та добути до підніжжя вічного, ми спустимо тіло до купелі не раніше, як

О четвертій сьогодні... Мої дорогі брати, мої сестри дорогі, моліться, ретельно моліться пресвятій діві, цариці серед янголів, розрадниці скорботних!

Сам він, охоплений хвилюванням, узявся перебирати чотки, тим часом як отець Масіяс заривав. Глибоку напружену тишу було порушено; натовп захопився почуттям промовця, розчулився; залунали ридання, жалібні крики, голосне благання. На всіх ніби повіяло марінням, що, знищивши волю, з'єднало всіх в одну істоту, нестямну від любови, охоплену непереможним бажанням неможливого чуда.

П'єр хвилину думав, що земля тікає йому з-під ніг, що він ось-ось упаде та втратить притомність. Насилу підвівсь він та пішов геть.

III.

Коли П'єр одходив з прикрим почуттям, він помітив Герсена, схилоного на коліна біля Гроту; зосередкований той молився від щирого серця. Вони не бачилися зранку, і П'єр не знав, чи пощастило йому винаймати дві кімнати; отож перший рух його був підійти до Герсена. Одначе він не зважився це вчинити, не бажаючи скаламутити його побожності, гадаючи, що він, без сумніву, молиться за свою дочку, яку він обожнявав, не вважаючи на свою постійну розгубленість людини з неспокійним мозком. І він пішов собі далі попід деревами. Вибило дев'яту, він мав ще дві години перед собою.

Там, де колись було дике пасовисько і паслися на ньому поросята, влаштовано було тепер за грубі гроші прекрасну алею, що стелилася вздовж берега Гава. Довелося одсунути річище, щоб більше місця зробити та вибудувати монументальне надбережжя, обрамлене широким пішоходом з кам'яними балясками. Алея упиралася в горб, двісті чи триста метрів; це було ізольоване місце прогулянок, обставлене лавками, затінене чудесними деревами; ніхто не проходжувався там тепер, стояли тільки ті, хто не міг протиснутися далі та кого відкинув сюди натовп.

Тут зустрічалися ще окремі куточки поміж стіною, вкритою дереном, що загороджувала алею з півдня, та широкими ланами на півночі, з другого боку Гава, ще й лісистими схилками, веселими від білих фасадів монастирських. Гарячими серпневими днями приємно там було серед чудесної прохолоди, в сутінках дерев, на березі бистрих вод.

І П'єр враз почувив себе легше, наче прокинувся від страшного сну. Він сам себе перепитував, турбуючись тим, що відчував. Адже сьогодні уранці він прибув до Люрду з бажанням повірити, з думкою, що вже починається в ньому духовне відродження, що він знов стає вірний, як було за покірливого дитинства, коли мати примушувала його складати руки, навчаючи боятися бога! Але шойно опинився він перед Гротом, як поганство культу, ця віра, доведена до краю, ця боротьба проти розуму, схвилювала його до нестями! Щож з ним буде? Невже він нездатний спробувати навіть перемогти свій сумнів, скористуватися з своєї подорожі на те, щоб побачити й переконатися? Це був сумний початок, він його знеохочував та бентежив; і треба було підійти до цих чудесних дерев, до цього прозорого потоку, щоб опам'ятатися від свого збурення.

Край алеї П'єра чекала несподівана зустріч. Вже кілька хвилин приглядався він до високого старого, в заціпнутому сурдуті, в капелюсі, з пласкими крисами; він силкувався згадати це бліде обличчя з орлиним носом та надзвичайно чорними, проникливими очима. Але довга сива борода та сиве кучеряве волосся збивали його з пантелику. Кінець-кінцем, старий зупинився, вражений не менше, як абат.

— Як, П'єре, це ви? У Люрді! — Тут враз молодий священик пізнав лікаря Шасеня, приятеля свого батька й свого власного давнього приятеля, ще вилікував його та заспокоїв, як переживав він жорстоку фізичну й моральну кризу після смерті своєї матері.

— Ах, мій добрий лікарю, я вельми радий вас бачити! Вони поцілувалися, обоє дуже схвилювані. Глянувши на посивілу голову й бороду, на цю повільну

ходу та безмежно скорботне обличчя, П'єр згадав, як люто переслідувало страшне горе цю людину, зробивши її передчасно старою. Ось минуло кілька років, і він зустрічає Шасеня, переможеного долею.

— Ви ж не знали, що я залишивсь у Люрді, правда? Так, я перестав писати, я не почував себе більше поміж живих, бо я вітаю у країні мертвих.

Сльози натиснулися йому на очі, і він заговорив розбитим голосом:

— Чекайте, сядьмо на цій лавці, мені приємно буде на хвилю повернутися з вами до минулого!

Священик і собі відчув, що йому ридання тиснуться до горла. Він не знаходив слів, він міг тільки пробурмотіти:

— Ах, любий лікарю, мій старий друже, я вам спочував від щирого серця, від цілої моєї душі!

Це була катастрофа, це була руїна цілого життя. Лікар Шасень з дочкою своєю Маргарітою, чарівною двадцятилітньою дівчиною, міцною та здоровою, повіз до Котре свою любу дружину, прекрасну матір, загрозливий бо стан її здоров'я їх непокоїв. Наприкінці двох тижнів їй значно покращало; вона вже намірялася подорожувати, оглянути околиці, як ось одного ранку її знайшли мертвою в ліжку. Вражені страшним ударом, батько й дочка приголомшені були такою зрадою долі. Лікар, тубілець Бартре, мав фамільний склеп на люрдському цвинтарі, що його заманулося йому побудувати над прахом батьків своїх. Тому забажав він поховати тіло своєї дружини теж на цьому місці, поруч з порожньою скринєю, наготовленою для нього самого, сподіваючись, що він не загається приєднатися до своєї подруги. І він там забарився, прожив ще з тиждень у Люрді разом з Маргарітою; аж ось одного вечора й вона звалилася в страшній остуді, а другого дня померла, при чому розгублений батько не міг навіть з'ясувати собі її хвороби. Це була дівчина, що цвіла молодістю, сяяла красою та здоров'ям, а її довелося поховати на кладовищі, в порожній скрині, поруч матері.

І ось Шасень, людина, ще напередодні щаслива,

улюблена, що мала собі підтримку в особі двох рідних істот, зогріваючи серце в їхній ніжній прив'язаності, тепер нищий, розгублений, з плутаною мовою, зляканий холоднечею старечої самоти. Уся втіха життя йому розбита; він мав задрість до поденників, що розбивали каміння на шляху, коли на його очах босі жінки та дівчатка-доньки приносили їм куліш. І Шасень відмовився залишити Люрд, він кинув усе, свою працю, своїх паризьких пацієнтів, щоб жити там, побіч надгробку, де вічним сном спочивали його дружина й дочка.

— Ах, друже мій старий,—повторяв П'єр,—як же я вам спочуваю! Яке страшенне лихо!.. Але чому не згадати трошки й про тих, хто вас ще любить? Нащо вам замикатися тут із своєю скорботою?

Лікар зробив рух, наче ним охоплював обрій.

— Я не можу поїхати; вони тут, вони не пускають мене звідси... Усе скінчено. Я чекаю тільки, щоб мені до них прилучитися.

Настала мовчанка. Позад них, у кущах зеленої горожі пурхали пташки, а перед ними чути було, як води Гаву рокочуть. На схилках горбів сонце починало дужче припікати, посипаючи все поволі золотистою курявою. Але попід величними деревами, на цій самітній лаві, все так само була чудесна прохолода; і вони були немов у пустелі, тут, у двохстах кроках від юрби, що не відривалася од Гроту,—ніхто до них не заглядав.

Довго ще вони розмовляли. П'єр розповів йому задля яких обставин приїхав він сьогодні вранці до Люрду з національною прощею, в товаристві Герсена та його дочки. Враз на одному реченні він підскочив здивований.

— Як! Ви, лікар, уважаєте тепер за можливі чудеса? Великий боже! ви, що я вас знав як безвірника, або принаймні цілком байдужого до релігії!

І абат дививсь на лікаря, вражений тим, що чув од цієї людини про Грот та Бернадетту. Він — така розумна голова, учений з точним думанням, він, що захоплював П'єра колись своєю величезною здібністю

до аналізу! Як же це розум такого складу, високий та ясний, що відійшов од усякого містицизму, вихований на методі та досвідах, міг дійти до того, щоб визнавати чудесні зцілення біля божественного джерела, що його свята діва викликала з земних надер під пальцями дитини!

— Але, мій любий лікарю, тільки но пригадайте собі! Це ж ви сами подали моему батькові відомості про Бернадетту, свою маленьку землячку, як ви її називали; сами ж ви згодом, коли ця історія на якийсь час страшенно захопила мене, багато розповідали мені про неї. У ваших очах ця дівчина була тільки звичайна собі хора, що мала галюцинацію, суб'єкт обмежений, напів несвідомий, нездатний чогонебудь хотіти. Чи пригадуєте ви наші розмови, мої сумніви, і те, як ви допомогли мені стати на ґрунт здорового міркування?

І він хвилювався, бо чи не дивний це випадок? Він, священик, що колись вирішив сліпо вірити, а кінець-кінцем втратив цілком віру, стикається з цим лікарем, тоді безвірником, а тепер наверненим, переконаним, що існує надприродне, тим часом як сам він терпить моральні тортури, розуміючи, що більше не може вірити!

— Ви, що приймали тільки самі точні факти, що будували все на спостереженні?.. Невже ви відмовилися від науки?

Тут Шасень, що спокійний був та увесь час сумно посміхавсь, зробив рух найбільшої зневаги.

— Наука! А хіба я знаю, хіба я можу щонебудь? Ось ви питали мене зараз, від чого померла моя бідна Маргаріта. Але я рішуче не знаю! Я, що мене хибно мають за вченого, за міцно озброєного в боротьбі із смертю, не зрозумів тут нічогосінько, виявився безсилий хоч би навіть продовжити життя моєї дочки на одну годину. А моя дружина, що її знайшов я задубілим трупом у ліжку, тим часом як напередодні лягаючи почувала вона себе значно краще та весела була? Хіба здатний я був хоч щось угадати та вжити потрібних засобів?.. Ні, ні, як на мене, то наука безсила. Я не хочу більше нічого знати; я є тільки тварина, тільки ница людина.

Він казав, люто обурюючись проти усього свого минулого, пишного та щасливого. Тоді заспокоївшись трохи, він провадив далі:

— Бачте, мені залишилися самі жорстокі муки сумління; так вони ненастанно переслідують мене, тягнуть блукати тут поміж вірних... Це кара мені за те, що не прийшов я з самого початку до цього Гроту, приборкавши свою самовпевненість, і не привіз з собою двох любих мені істот. Вони схилилися б на коліна, як усі ці жінки, що ви їх бачите. Мені досить було зробити те саме за їх прикладом, і тоді свята діва може зцілила б їх і зберегла для мене... А я, дурний, зумів тільки їх втратити. Я сам усього винен.

Тепер сльози котилися йому з очей.

— За мого дитинства у Бартре я пам'ятаю, як моя покійна мати-селянка щоранку було вчила мене складати руки, благаючи у бога допомоги. Ця молитва виразно пригадалася мені, коли я залишивсь один, такий слабкий та розгублений, як дитина. І уявіть собі, друже мій, руки мої склалися в ту хвилину сами собою; я був надто нещасливий, надто опущений, надто живо відчував потребу допомоги згори божественної могутності, що думала б і бажала за мене, що вколисала б мою скорботу та занесла б мене в країну вічного передчуття... Ах, перші дні яка плутанина, яка метушня була в моєму мізерному мозкові, після жорстокого удару палицею, що впав на мою голову!

Я двадцять ночей не спав, сподіваючись збожеволіти. В мені боролися всілякі думки, на мене находили пориви, коли я грозив до неба кулаком, а потім скорявся, принижено благаючи господа послати смерть і мені... І що мене заспокоїло кінець-кінцем, то це певність щодо справедливості, певність щодо любови; вона повернула мені віру в бога. Ось, приміром, ви знали мою дочку, таку здорову, таку красуню, що життя в ній ключем кипіло: ну хіба це не була б страшена кривда, якби для неї, що не жила, нічого не існувало по той бік могили? Вона повинна ожити,

я глибоко переконаний цього, бо чую ще іноді її голос; вона говорить мені, що ми зустрінемося й побачимо одне одного. О! любі істоти, що їх я втратив, моя люба дочко, моя мила дружино! Побачити їх знову, ожити з ними разом в іншому світі, — ось моя єдина надія, єдина потіха серед усіх скорбот тутешнього життя!.. І я віддався богові, бо один бог може повернути мені їх.

Шасеня проймало легке німецьке старече тремтіння, і П'єр зрозумів, кінець-кінцем, цей випадок навернення: мозок ученого постарівся і він повертався до віри за могутнім натиском почуття. Те, чого він не припускав досі, виходило тепер назверх: перед абатом розкривалося щось подібне до атавізму віри в цьому тубільцеві з Піренеїв, синові селян-гірняків, вихованому на легенді, що знов схилився перед владою її, навіть після того, як над його головою пронеслося п'ятдесят літ, присвячених позитивній науці. Потім тут руку свою приклала людська втома того, кому знання не дало щастя і хто обурюється проти нього з часу, як воно починає здаватися йому обмежене, безсиле усунути лихо. Кінець-кінцем, тут мали вплив смуток, занепад духу, сумніви щодо всього, потреба чогось певного; цей старий, що ослабнув з роками, щасливий був забути в релігії.

П'єр не заперечував, не сміявся, бо цей високий переможений долею дідусь краєв йому серце своєю скорботною старечістю. Чи не боляче бачити, як під такими ударами найдужчі, найосвіченіші люди знов стають дітьми?

— Ах!—тихо зідхнув він,—як би й мені страждати так, щоб примусити замовкнути свій розум та стати на коліна там і повірити всім цим прекрасним історіям!

Бліда посмішка, що іноді ще налітала на уста Шасеневі, знов з'явилася.

— Чудесам, хочте ви сказати? Ви священник, дитино моя, і я знаю ваше нещастя... Чудеса вам здаються неможливі? Але що ви в них розумієте? Скажіть собі, що ви нічого не знаєте, і що неможливе, як на нашу думку, здійснюється на кожному кроці...

Одначе, ми надто засиділися! Зараз виб'є одинадцята, і вам треба повернутися до гроту, але я вас чека-тиму о пів до четвертої; тоді ми підемо з вами до медичного бюро потверджень, де я сподіваюся пока-зати вам повчальні речі. Тож не забудьте, — о пів до четвертої.

Проводивши абата, Шасень сам залишився на лаві. Спека все збільшувалась. Горби за рікою горіли у блискучому сонці, наче проти доменної печі. І лікар забувся, мріючи в зеленавих сутінках попід деревами, прислухаючися до ненастанного рокоту Гава, наче з ним розмовляв любий голос з іншого світу.

А П'єр уже поспішав до Марі, йому пощастило дістатися до неї без великих труднощів; натовп змен-шився, здебільшого прочани порозходилися снідати. Біля молодої дівчини спокійно сидів її батько, де Герсен, що хотів зараз же з'ясувати свою довгу від-сутність. Протягом двох годин уранці він оббігав Люрд вздовж і впоперек, стукався до двадцятьох го-телів і не міг знайти хоч би куточка переночувати; кімнати служниць навіть повинаймувано, не знаходи-лося матраца, щоб притулитися в коридорі. Тоді як він уже впав у розпуку, трапилося йому дві кімнати, правда дуже тісні, але в гарному готелі, в готелі З'явищ, найкращому на все місто. Особи, що завчасу винаймили їх, телеграфували тепер, що їхній хорий помер. Отже це нечуване щастя; Герсен, здавалося, дуже тішився.

Вибило одинадцятую, жалюгідна процесія посунула назад площами та вулицями, заллятими сонцем; повер-нувшись до шпиталю божої матері-скорботниці, Марі почала прохати свого батька та молодого свя-щеника піти собі на дозвіллі поснідати до готелю, потім трохи спочити перед тим, як повернутися до неї о другій, коли хорих знов поведуть до Гроту. Одначе в готелі З'явищ після сніданку, коли чоловіки зійшли у свою кімнату, Герсен, страшенно знесилений, заснув так міцно, що П'єр не наважився його розбу-дити. Навіщо? Його не конче треба було, і абат по-вернувся до шпиталю сам. Похід знов зійшов алеєю Гроту, пересунувся вздовж Мерляського плято

і перерізавав площу Розер, посеред юрби, що ненастанно зростала, тремтіла та христилася під яскравим сяйвом серпневого сонця. Це була найкраща година цієї прекрасної днини.

Згодом, знов улаштувавшись біля Гроту, Марі запитала:

— А батько мій прийде сюди?

— Так, але йому треба відпочити.

Вона рухом показала, що погоджується з ним. І схвильовано провадила далі:

— Слухайте, П'єре, приходьте по мене не раніш, як за годину, щоб везти мене до купелі... Я не досить спричинилася благодаті, я хочу помолитися, ще щиро помолитися.

Так палко Марі бажала бути тут, а тепер їй лячно ставало; вона вагалася тепер, коли настала хвилина спробувати чуда; вона казала, що їсти нічого не може; почувши це речення, якась молода дівчина наблизилася.

-- Люба панночко, якщо ви почуваете себе дуже знесиленою, пам'ятайте, що ми маємо наготові бульйон.

Марі пізнала Раймонду. Обов'язок молодих дівчат полягав тут у тому, що вони розносили хворим чашки з бульйоном та з молоком. Деякі з них, за минулих років, з кокетування, такі пишні шовкові фартушки з мереживом почали вдягати, що для них запровадили форму — фартухи з простого полотна в рожеву та блакитну клітку. Раймонда одначе, не вважаючи ні на що, уміла бути чудесна в простому убранні із своїм свіжим та заклопотаним виглядом взірцевої маленької господині.

— Правда ж, — повторила вона, — ви не забудете, що я вам сказала? зробіть тільки мені знак, і я зараз принесу, чого вам заманеться.

Марі подякувала, кажучи, що мабуть не захоче нічого й, повернувшись до П'єра, додала:

— Ще одну годинку, друже мій.

П'єрові захотілося лишитися поруч неї. Але все це місце призначене було на хворих, і санітарів обо-

в'язково усували. Захоплений рухом юрби, П'ер помітив, що ця жива хвиля людська несе його до купелі, але тут його зупинило надзвичайне видовисько. Перед трьома купальнями, де були водозбори по три у кожній, шість для жінок та три для чоловіків, стелилася широка площинка попід деревами, обведена товстим мотузом, прив'язаним до стовбурів; хворі в ручних візках, або на матрацах своїх ношів, очікували тут на свою чергу, тим часом як по той бік мотуза натискала величезна захоплена юрба. У цю хвилину якийсь капуцин, умістившись посередині, керував молитвами. Аве йшли одно по другому, а натовп, повторюючи їх за ним, якось невиразно бурмотів. Потім враз, коли Вінцента, що довго чекала своєї черги,— бліда з переляку, вийшла нарешті на площинку із своєю дорогоцінною ношею, із своєю дитинкою, схожою на воскового Христа, капуцин упав на коліна, розкинувши руки та голосно вигукуючи: „Господи, зціли наших хворих!“ Він повторював цей поклик десять, двадцять разів, все більше запалюючись, і натовп вторував йому, підхоплюючи все з більшим екстазом кожен поклик ченцевий, ридаючи та цілуючи землю. Над ними наче линув подув маріння, що примушувало схилитися кожне чоло. П'ер збурений був страдницьким риданням, що виривалося немов із самих надрів цьому людові, спочатку як благання; але ось тон його все підносився, і небавом чути стало вимогу: голос нетерплячки та гніву, заглушливий та завзятий, мав примусити небо. „Господи зціли наших хворих!.. господи, зціли наших хворих!..“ І лемент не ущухав.

Але тут трапилось. Гривот гіркими сльозами обливалася, не хотіли бо її купати.

— Вони кажуть, що я сухітна, а сухітним не можна до холодної води! Але ж іще сьогодні вранці я бачила, як тут купали одну. Чому ж відмовляють мені?.. Я умовляла й присягалася аж півгодині, доводячи їм, що вони жалю завдають святій діві. Я конче одужаю, я почуваю, що одужаю...

Це вже був бешкет, і один із священників при купелі підійшов до неї та намагався її заспокоїти,

Вони зараз придивляться, треба порадитися всечасних отців. Якщо вона буде пристойно поводитися, то її може й скупають. А проте лемент лунав далі: „Господі, зціли наших хворих!.. Господи зціли наших хворих!..“ П'єр побачив пані Ветю, що теж очікувала біля входу до купелі; він не міг очей відвести від цього страдницького обличчя, що дихало надією, від цих зорів, встромлених на двері, звідки блажені обра-ниці виходили зцілені. Але подвоєні молитви збурили його до сліз, коли Вінцента знов з'явилася із своєю дочкою на руках, із своєю бідолашною любою дівчинкою, що її непритомну покладали до крижаної води; бліде маленьке личко, нашвидку обтерте, залишалося таке саме бліде із заплющеними очима, страдницьке та немов мертво. Мати її, знесилена цією довгою агонією, в розпуці, що свята діва відмовила їй, що залишалася вона байдужа до страждань дитини, голосно ридала. А втім, коли пані Ветю й собі увійшла до дверей, хапаючись немов вона ось-ось помре та жадібно кидаючись до живої води, настирливий поклик голосів невтомних та бадьорих ізнов залунав: „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“ Капуцин упав на землю ниць, а натовп, розкинувши руки хрестом, пожирав землю поцілунками.

П'єрові хотілося наздогнати Вінценту та підбадьорити її; однак нова хвиля прочан не дала йому пройти і відкинула його до джерела, що на нього облогу робив інший натовп. Це була невисока побудова, довгий кам'яний мур, вкритий залізом; не вважаючи на двадцять крантів, що виходили до вузького водозбору, люди тут теж посувалися низкою. Більшість наливала води до пляшок, бляшаних білих збанків, до кам'яних глечиків. Щоб не дуже розливалися водою, біля крантів пороблено смоки. Отже жінки із своїми кволими руками довго там поралися, натискаючи гудзик пневматичного приладу, та обливали собі ноги. Інші, що прийшли без начиння, пили воду та обмивали собі обличчя. П'єр помітив одного молодого чоловіка, що випив сім маленьких шклянок та сім разів промив очі не витираючись. Інші пили з мушлів,

з цинових келіхів, шкуратяних торбинок. Особливо зацікавився абат виглядом Елізи Руке; уважаючи за непотрібне йти до купелі, щоб зцілити жахливу рану, яка поточила їй обличчя, вона з самого ранку щогодини плюскалася біля джерела. Ставала на коліна, одсувала намітку та на якийсь час прикладала до рани хусточку, намочену у священній воді, як губка. А навкруги неї натовп кидався до водозбору так шпарко, що люди не бачили вже її дивоглядного обличчя, обмивалися та пили з того самого жолоба, де вона мочила свою хустку.

Але в цю хвилину Жерар, що віз Сабатьє, гукнув на П'єра, бачучи його вільним. Він попрохав абата йти за ним та допомогти йому, бо гладкого професора із хворими ногами тяжко було перевертати та класти до води. Отже П'єр перебув з півгодини в купелі для чоловіків, де залишавсь біля хворого, поки Жерар повернувся до печери по другого пацієнта. І купелі, здавалося йому, гарно були уряджені. Вони склалися з трьох скринь, ванн, розділених перегороджами, куди сходили приступками; вхід до кожного переділу прикрашений був полотняною занавіскою; її можна було засунути, щоб ізолювати хворого. Спереду була загальна зала, кімната вистелена кам'яними плитами, де сама лавка стояла та пара стільців; тут хворі чекали. Тут вони роздягалися згодом, з незграбною похапливістю, турботною заклопотаністю людей, що соромляться своєї голизни. У залі саме був чоловік; ще голий, напів заховався за занавіску, щоб натягти бандаж своїми тремтливими руками. Інший сухітний, жахливо худий, трусивсь у пропасниці та хрипів; шкура йому була мертвобліда та засипана фіялковими плямами. Але ось П'єр здригнувся, побачивши брата Ізідора, що його витягали з водозбору: він був непритомний, гадали, може він вже помер, та поклали його долі; а він почав знов стогнати. Шкода було дивитися на тіло цієї здоровезної людини, висхле від недуги, інертне, як шматок м'яса, кинутий на ляду м'ясника, з стегном, понівеченим глибокою раною. Двоє братів милосердних, котрі щойно його купали,

на превелику силу натягли на нього сорочку, боячися, що він помре, як необережно його штовхнути.

— Пане абате, ви ж допоможете мені, правда? — запитав той, що роздягав Сабатьє.

П'єр зараз же наблизився; та вдивившись він упізнав у цьому скромному прислужникові маркіза де-Сальмон-Рокбера, що його показав йому де-Герсен, виходячи з вокзалу. Йому було років із сорок, мав він довге обличчя, з великим, правильної форми носом. Останній представник однієї з найстаровинніших та й найзначніших фамілій Франції, він мав великий маєток, мало не королівський готель у Парижі, на улиці Ліль, та величезні землі в Нормандії. Щороку маркіз приїздив до Люрду на три дні до національної прощі, виключно з милосердя, без жадного релігійного мотиву; бо й до церкви вчашав він тільки як людина доброго тону. І тут він упирався, щоб не грати визначної ролі, бажаючи залишитися простим санітаром; цього року йому до-ручили купати хворих, і він ледве встигав управлятися; руки йому боліли з утоми, але цей вельможний багатій завзято працював зранку до вечора, порався біля брудних ганчірок, скидав та накладав пов'язки.

— Будьте обережні, — порадив він абатові, — скидайте панчохи не поспішаючися. Бачите, зараз для того бідолахи, що його ось там роздягають, принесли пружинову подушку.

Він одійшов на хвилину до Сабатьє, щоб озутися бідолаху, і почув під пальцями щось вогке в середині лівого черевика. Він роздивився: в носок натекло гною; йому довелося вилляти з черевика за дверима, перше ніж одягти його на ногу пацієнтові надзвичайно обережно, не доторкуючись до верхньої частини ноги.

— Тепер, — мовив він П'єрові, — повертаючись до Сабатьє, — тягніть зо мною кальсони, щоб скинути їх одразу.

У цій маленькій залі нікого більш не було, крім хворих і санітарів при своїй роботі, та ще священика, що читав „отченаш“ та „богородицю“ — бо молитви не мали припинятися а ні на хвилину. А втім

тільки сама занавіска затуляла двері до широкої площинки, обгородженої мотузом; і палкі молитви натовпу добувалися сюди невгамовним лементом, в той час, як пронизливий голос капуцинів ненастанно твердив: „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“ Високі вікна пропускали холодне світло, і тут панувала вічна вогкість, задушливий дух льоху, просякненого водою.

Кінець-кінцем Сабатьє був роздягнений. Йому тільки підв'язали попереду вузького фартушка задля пристойності.

— Благаю вас, — прохав він, — спускайте мене у воду поволі.

Холодна вода його жахала. Він розповідав, як з першого разу відчув він у ванні таке завмирання серця, що заприсягся ніколи не повторювати спроби; як послухати його, то більших мук він не зазнавав. Крім того, вода, як він казав, не приваблива була; боячися, що її не вистарчить у джерелі, ченці — завідувачі Гроту спорожнявали ванни та наливали їх знов тільки двічі на день; отже щось із сотня хворих купалося у тій самій воді; можна собі уявити, який жахливий бульйон утворювався кінець-кінцем. Там збиралася всяка всячина, пливали жилки сукровиці, рештки шкіри, струпи, шматочки корпії, бинтів, — бридкий розсіл з усіх хвороб, ран, усього гнилого. Це був дійсний розсадник отруйних мікробів, есенція найстрашнішої пошести, і чудо, здавалося, полягало в тому, що хворі живі виходили із цього людського бруду.

— Тихенько, тихенько, — повторював Сабатьє П'єрові й маркізові, коли вони підхопили його під стегна, щоб нести до ванни.

І він з жахом дивився на цю густу каламутну воду, де пливали блискучі підозрілі плями. З лівого боку видно було там щось червоне, немов на цьому місці комусь луснула болячка. Шматки бинтів пливали наче відпалі шматки м'яса, але професор так боявся холодної води, що все таки волів ці брудні пополудневі ванни, — тіла бо усіх, що купалися тут зранку, може хоч трохи нагрівали їх.

— Ми вас обережно зсунемо східцями, — стиха мовив маркіз.

Тоді він порадив П'єрові дужче тримати хворого під руками.

— Не бійтеся нічого, — мовив священник, — я вас не впущу.

Поволі Сабатьє зіходив. Тепер видно було саму його спину, бідну стражденну спину, що похитувалася на воді, надималася, морщилася здригаючись. І коли він окунувся у воду, йому голова конвульсійно одкинулася назад, чути стало хрускіт кісток, а сам гладкий паралітик задихався, злякано ковтаючи повітря. Священик, стоячи перед ванною, почав з новою ретельністю:

— Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..

Маркіз де-Сальмон-Родбер повторив цей поклик, обов'язковий для санітарів, як спускали вони кого до води. П'єр повинен був зробити те саме, і його жалощі перед стражданням були такі міцні, що він знайшов у собі частинку колишньої віри: давно вже він не молився так, як тепер, бажаючи, щоб на небі був бог, що його всемогутність могла б полегшити бідолашне людство. Але три-чотири хвилини згодом, коли вони на превелику силу витягли Сабатьє з ванни, мертвенно блідого та холодного, аж зуби йому цокотіли, — П'єр відчув ще тяжчу скорботу: хворий такий нещасний, наче принижений був, не зазнавши жадного полегшення. Ще одна даремна спроба! Свята діва не ушасливила його, не почувла його і всьоме! Він затулив очі, дві буйні сльози скотилися з-під заплющених повік страдників, коли його одягали.

А далі П'єр пізнав маленького Густава Віньєрона, що входив на милиці взяти свою першу ванну. Біля дверей ціла родина стала на коліна: батько, мати, тітка, пані Шез; ці багатії виявляли взірцеву побожність. Серед юрби пішов шепіт, що це вищий урядовець з міністерства фінансів. А як тільки хлопчενя почало роздягатися, чути стало стриману розмову; отець Масіяс з Фуркадом хутко увійшли до купелів,

наказуючи припинити їх. Зараз мають випробувати велике чудо, надзвичайну милість, що її гаряче благає з самого ранку, воскресіння людини.

На чистому повітрі, перед ваннами, молитви провадилися далі, жахливий лемент голосів губився в небі серед гарячого, літнього пополудня. Двоє санітарів принесли закриті ноші і поставили посеред залі. Барон Сюїр, президент Піклування, ішов за ними, так само як і Берто, один із службових начальників, бо цей нечуваний випадок поставив на ноги увесь персонал; ці двоє добродії стиха обмінялися кількома словами проміж себе та з двома ченцями ордену успіння. Ті впали на коліна, руки простерли хрестом і почали читати молитви; обличчя їм осяяні були палким бажанням бачити прояв всемогутності божої.

— Господи, прихили вухо до благання нашого!.. Господи, прислухайся до нас!..

Сабатьє допіру понесли; тут не залишилося інших хворих, крім напів-роздягненого Густава, забутого на стільці. Занавіски на ношах одсунули і перед очима присутніх з'явився труп невідомого пасажира, уже задубілий, наче засохлий та зменшений, з широко розкритими очима, що завзято не хотіли заплющуватися. Доводилося роздягти його, бо він ще був у своєму убранні, і цей страшний обов'язок змусив на хвилину завагатися братів милосердих. П'єр помітив, що маркіз де-Сальмон-Родбер, який самовіддано ходив біля живих, не виявляючи найменшої відрази, став з боку на коліна, наче для того, щоб не доторкатися до мертвого тіла. І абат задля годиться так само зробив, ставши поруч його.

Поволі отець Масіяс захоплювався і став вигукувати таким дужим голосом, що заглушував слова свого настоятеля, Фуркада.

— Господи, поверни нам нашого брата!.. Господи, вчини це заради слави імення твого!..

Один із санітарів наважився вже роздягти мерця та хотів з нього скинути сподні, але задубілі ноги не піддавалися, треба було піднести усе тіло; другий санітар, що розстібав старого сурдута, зауважив, що

швидше було б розрізати увесь одяг ножицями. Інакше нізачо не роздягти мерця.

Берто кинувся наперед. Він щось порадив був нашвидку баронові Сюїру. Той кінець-кінцем, як політик, не похваляв витівки отця Фуркада, що спокусився на таку авантуру. Проте тепер уже не було змоги відступати назад: натовп чекав і благав небо з самого ранку. Найкраще було б покінчити все зразу, не порушуючи пошани до покійного. Отже замість того, щоб термосити покійного роздягаючи його, Берто вважав за краще покласти його до купелі одягненого. Переодягти його завсіди встигнуть, якщо він воскресне; а в противному разі, чи не все однаково, боже мій! Він умить з'ясував свою думку санітарам та допоміг просунути ремінці під стегна та плечі мерцеві.

Отець Фуркад погодився, нахиливши голову, в той час як отець Масіяс подвоїв свою ретельність.

— „Господи, дмухни на нього і він воскресне!.. Господи, поверни йому душу, щоб він уславив тебе!..“ Двоє санітарів, зробивши зусилля, підняли мерця на ременях, понесли його до ванни й поволі покладали до води, побоюючись, щоб він не зірвався. Тоді П'єр жахом охоплений, бачив як тіло поринуло в воду у своїй блаженській одежі; намокла матерія прилипла до неймовірно схудлих членів, обрисовуючи весь кістяк. Мрець плавав, як утоплений. Але огидливий був той момент, коли голова, не вважаючи на задубілість, одкинулася назад і опинилася під водою; санітари марно силкувалися піднести вище ремінь під плечима. Був момент, коли мрець мало не вислизнув їм з рук та не пішов на дно купелі. Як міг би він ожити, коли йому до рота лилася вода, а широко розплющені очі наче удруге вмирали під цим вогким серпанком?

Три довжелезні хвилини, поки його купали, обидва ченці успіння, так само як і священник при купелі, охоплені пристрасним бажанням та палкою вірою, намагалися примусити небо, та вигукували молитви, таким страшним голосом, що він їм зривався.

— Господи, поглянь на нього тільки своїм оком,

і він воскресне!.. Господи, хай він встане на голос твій, щоб навернути землю!.. Господи, тобі ж тільки слово одне сказати, і народ твій радісно хвалу тобі виголосить!..

І враз, наче кровоносний посуд луснув йому в горлі, отець Масіяс хриплячи впав на лікті, маючи силу тільки припадати устами до плит на помості. А з площинки добувався лемент натовпу та ненастанний поклик капуцинів: „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“ Все це таке було дивовижне, що ледве стримав П'єр покрик протесту. Поруч нього тремтів маркіз. Усі полегшено зідхнули, коли Берто, остаточно розгніваний з цієї авантури, гостро мовив до санітарів:

— Та витягайте ж його, витягайте його, кінець-кінцем!

Мрця витягли з води і поклали на ноші, наче утопленого, в його мізерній одежі, що прилипла йому до членів. З волосся йому капала вода і ці струмочки заливали поміст у залі. А мрець — як був, так і лишився мрець.

Усі підвелися з колін та глянули на нього посеред важкої мовчанки.

Потім, коли його закрили й понесли, отець Фуркад пішов за ним, спираючись на плече отця Масіяса та тягнучи хвору ногу, тоді як за хвилину перед тим він не відчував її болючого тягару. До нього уже цілком повернулася звичайна ясність духа, і присутні в залі почули, як він казав до юрби, серед повної тиші:

— Мої дорогі брати, мої сестри дорогі! Господеві не вгодно було повернути нам його, тому мабуть, що він безконечно милосердий, прийняв його до своїх обранців.

І це було все, про мрця більше не говорили. Хворих знов повели, дві інші купелі були повні. Малий Густав, що стежив за цією сценою своїми проникливими цікавими очима без ніякого страху, докінчав роздягатися. Мізерне тіло золотушної дитини вселяло жах своїми випнутими ребрами та позвон-

ками спинного хребта; він такий був худий, що ноги йому були наче дві палічки, особливо ліва, що висхла до самої кістки. Хлопчик мав дві рани, одну на стегні, другу на попереку; остання особливо страшно виглядала, саме м'ясо, без шкіри. Він усміхавсь одначе, так розвинений розумово від ненастанного страждання, що виявляв розсудливість та мудру філософію дозрілого чоловіка, не вважаючи на те, що йому заледве минуло п'ятнадцять літ, а вигляд мав на десять. Маркіз де-Сальмон-Рокбер обережно взяв його на руки, відмовляючися від П'єрової допомоги.

— Дякую вам, але він як пташка, не важчий... Не бійтеся, друже мій, я все зроблю потихеньку.

— О пане, я зовсім не боюся холодної води; ви можете покласти мене до неї.

І його пустили до купелі, де шойно плавав мрець.

На дверях пані Віньєрон і пані Шез, що не мали права входити до залі, схилилися на коліна, тоді як батька Густава, Віньєрона, впустили туди й він широко христівся. П'єр пішов, бо більше непотрібний був тут. Думка, що три години давно вибило і Марі чекає його, примушувала абата поспішати. Але коли він продирався крізь натовп, то вже побачив молоду дівчину; її віз у візку Жерар, що ненастанно приставляв хворих до купелів. Марі почала нетерпеливитися, враз охоплена певністю, що тепер вона кінець-кінцем перебуває в стані благодаті. І вона докірливо мовила П'єрові:

— Ви цілком мене забули, друже мій.

Він не знайшов нічого їй відповісти, але глянув їй услід, поки вона не зникла у жіночій купелі, а тоді глибоко засмучений впав на коліна. Тут він бажав дочекатися Марі, щоб знов одвести її до Гроту, мабуть уже зцілену та сповнену хвали богів. Як вона була певна, що одужає, чому б це не трапилось? А втім сам він марно шукав молитви в надрах своєї збуреної істоти. Він був під вражінням жахливих речей, що їх допіру бачив; крім того, він знемагав від фізичної втоми; мозок його був пригнічений так, що він не міг виразно зрозуміти, що саме відбувається навколо

нього, та які його власні почуття в його душі збуджують в ньому потребу молитися, змалитися перед божеством, в тій певності, що ниці та незначні люди, коли вони надто люблять та благають за улюблену істоту, кінець-кінцем зазнають ласки. І абат спіймав себе на тому, що він повторював за натовпом страшеним голосом, що з надрів йому виходив:

— „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“

Таке тривало хвилин з десять, може чверть години; тоді Марі з'явилася знову у своєму візку; лице їй таке саме було сумне та бліде, а чудесне волосся зв'язане важким золотим вузлом, що його не торкнулася вода. Вона не зцілилася. Скорботне отупіння наклало печатку на її риси, що дуже осунулись; вона одверталась, щоб не зустрітися очима з П'єром, а той схвильований, з похололим серцем, вирішив взятися за ручку візка та одвезти його до гроту.

А крики вірних, що впали на коліна, хрестом розп'явши руки, та цілували землю, знов залунали в повітрі; шалене захоплення все ще росло, підсилене пронизливим голосом капуцина:

— „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“

Перед Гротом, коли П'єр знов улаштував Марі, вона знепритомніла. Тут Жерар побачив Раймонду, що зараз підбігла з чашкою бульйону, і обоє вони почали поратися біля хворої. Раймонда особливо намагалася, щоб та відпила бульйону. Вона так мило простягала чашку, наслідуючи лагідні рухи досвідченої сестри, що Жерарові чарівна здалася ця дівчина без посагу, яка, очевидячки, знайома була з практичним життям та обіцяла провадити своє господарство твердою рукою, не втрачаючи в той час прикмет чарівної жіночости. Берто, здається, має рацію: йому саме такої жінки треба.

— Панно, чи не бажаєте ви, щоб я підняв хвору?

— Дякую вам, добродію, я й сама маю досить сили... І потім я напуватиму її з ложечки, це буде значно краще.

Одначе Марі, затята у своїй суворій мовчанці, хоч і отямилася, але відсунула рукою бульйон. Вона хотіла, щоб їй дали спокій, щоб до неї не говорили. Тільки коли Жерар та Раймонда одійшли, одне одному посміхаючись, Марі сказала П'єрові глухим голосом:

— Хіба батько мій не приходив?

Священик хвилинку вагавсь, а тоді мусів їй правду сказати:

— Я залишив вашого батька у ліжку, і він ще мабуть не прокидався.

Тут Марі знов впала в апатію, одіслала його самого геть тим самим рухом руки, що ним вона усувала усіляку допомогу. Непорушна, вона більше не молилась, а тільки уважно дивилася своїми великими очима на святу діву з мармуру, на білу статую серед блискучого сяйва Гроту. Коли вибило четверту, П'єр з покраєним серцем пішов до бюро реєстрації чудес, згадавши про побачення з лікарем Шасенем.

IV.

Лікар Шасень чекав на П'єра біля бюро медичних посвідчень. Тут був страшений стиск; натовп з гарячковою нетерплячкою підстерігав хворих, що сходили на ганок. Як вони виходили, цікаві розпитували їх та вітали радісними покликами, коли ширилася вістка про нове чудо: про сліпого, що тепер бачив, про глуху, що почала чути, про спаралізовану, що могла ворухити ногами. П'єр на превелику силу протиснувся через цей натовп.

— Ну що? — запитав він лікаря, — чи побачимо ми чудо, справжнє, безсумнівне? — Лікар усміхнувся, поблажливий у своїх нових віруваннях.

— Бачите, чудо не дається на замовлення; господь заходить у справи людські, коли вважає це за потрібне.

Санітари суворо чатували на дверях, але лікаря Шасеня усі добре знали, а тому вартіві шанобливо розступилися перед ним, пропустивши також і його

товариша. Це бюро, де стверджували зцілення, містилося з бідною в дерев'яному бараці, що складався з двох кімнат: тісного передпокою та загальної залі зібрань, зовсім недостатньої щодо своїх розмірів. А втім знято було справу, щоб поліпшити цей відділ, влаштувавши його вигідніше у великому приміщенні, під одним із узвозів Розер, і цей проект уже десь був у дорозі. У прихожій, де стояла одна дерев'яна лавка, П'єр побачив двох хворих, що черги своєї чекали під доглядом молодого санітара. А коли він увійшов до залі, численне товариство, що тут містилося, вразило його; задушлива спека, скупчена в дерев'яних стінах, розпечених сонцем, пекла йому обличчя. Це була квадратована кімната, помальована ясножовтим, з голими стінами, із одним вікном, де скло було білим замазане, щоб натовп знадвору не міг нічого побачити. Прислужники не насмілювалися навіть розчинити вікна, освіжити повітря, бо тоді враз просувалося безліч цікавих голів. І умебльовання було тут дуже примітивне два столи з ялинкового дерева, вищий та нижчий, зсунуті разом і навіть незастелені скатертиною; потім щось подібне до розчиненої шафи, безладно закиданої паперами, справами, реєстрами, брошурами; кінець-кінцем три десятки соломи'яних стільців, що забирали усю вільну просторинь кімнати, і два обідрані м'які крісла для хворих.

Зараз же лікар Бонамі поспішив назустріч до лікаря Шасеня,— це ж бо була остання славетна перемога Гроту. Він розшукав для нього стільця, посадовив також і П'єра, що йому він виявив пошану, як духовній особі. А тоді запитав своїм вишукано-увічливим тоном:

— Шановний співбрате, ви мені дозволите провадити далі?.. Ми саме оглядали цю паңну.

Справа йшла про глуху селянку двадцяти літ, що сиділа на одному із крісел. Але замість слухати, П'єр, який почував іще втому в ногах та гомін у голові, обмежився тим, що розглядав присутніх. Тут їх було чоловіка п'ятдесят; чимало стояло до стіни притулившись. Біля двох столів урядувало п'ятеро: началь-

ник службовців при купелях сидів посередині, раз-у-раз заглядаючи до грубого реєстру; далі йшли: чернець братства успіння та трое молодих семінаристів, що були за секретарів; вони то писали, то передавали справи та ховали їх на місце, давши довідку. Особливо П'єр зацікавивсь одним з ченців ордену незайманого зачаття отцем Даржеле, головним редактором „Газети Гроту“; цього добродія йому показали сьогодні уранці. Його маленьке, худорляве личко, з рухливими очками, загостреним носом та тонким ротом повсякчас посміхалося. Він тихо сидів край нижчого столу та час від часу щось записував для своєї газети. Він один з цілого братства показувався перед публікою протягом трьох днів національної прощі. Але поза його спиною можна було вгадати інших, як заховану силу, що поволі розросталася, все влаштовувала та збирала собі всі прибутки. Решта були сами з себе цікаві, — сторонні свідки, з двадцяттеро лікарів та четверо чи п'ятеро священників. Ці лікарі, що поназбиралося їх потрохи з усіх усюдів, здебільшого додержували цілковитої мовчанки. Деякі наважувалися ставити запити і всі вони час від часу кидали один на одного непомітні погляди, сами більш захоплені, очевидячки, спостерігати одне одного потай, аніж визначати факти, що подавали їм на розглядини. Хто такі могли вони бути? Називали їхні прізвища, цілком невідомі, поміж них тільки одне справило вражіння, це прізвище славетного доктора католицького університету.

Але сьогодні лікар Бонамі, що ніколи не сідав, коли провадив засідання та розпитував хворих, виявляв особливу запобігливість до маленького білявого панка, письменника не без хисту й ваги, редактора однієї з найпопулярніших паризьких газет, що випадково трапив до Люрду цього самого ранку. І лікар мав рацію, бо тут поперше справа йшла про навернення безвірника; подруге траплялася добра нагода скористувати його вплив та славу. Редактора посадовили на друге крісло, а Бонамі добродушно посміхавсь, наче давав велику виставу перед одвідувачем, запев-

няючи, що вони не мають чого ховати, що все в них відбувається прилюдно.

— Ми прохаємо тільки світла, — повторяв він. — Ми ненастанно удаємося до поважних людей, пропонуємо їм, щоб вони гаразд обізналися з тим, що тут діється.

Далі, коли ніби то зцілення глухої не potwierдилося, лікар повівся з нею трохи засуворо.

— Але, дочко моя, ще тільки початок... Ви спробуйте ще раз.

І він тихо додав:

— Як послухати їх, то вони всі зцілилися, але ми визнаємо тільки доведені зцілення, ясні як сонце... Зауважте, я кажу: „зцілення“, а не чудеса. Бо ми, лікарі, не дозволяємо собі жадних тлумачень, ми маємо тільки стверджувати, що хворі, яких ми оглядаємо, не мають більше жадних ознак недуги.

Бонамі надимався, вигороджував свою чесність, — він був ані дурніший, ані брехливіший, ніж інші; вірив не віруючи, знаючи, що наука така темна й повна несподіванок, що неможливе завсіди в ній може здійснитися. Після багатьох літ медичної практики, він улаштувався таким чином біля Гроту на особливому становищі, що мало свої невігоди, але й свої вигоди, а взагалі було дуже приємне, — отже лікар не мав нагоди нарікати.

Тепер, на запит паризького журналіста, він пояснив, як провадить справу: кожен хворий прочанин приїздив із збіркою документів, де списано було рух його недуги, а також мало не завсіди із посвідкою від свого лікаря; іноді таких посвідок було навіть кілька від різних лікарів, і при них були скорбні листи з лікарень, цілі історії хвороб. Отже коли відбувалося зцілення та зцілений з'являвся до бюро, досить було проглянути його папери та прочитати посвідку, щоб обізнатися з його недугою, а далі обслідувавши його, визначити, чи справді його недуга зникла.

П'єр слухав уважно. З часу, як він сюди потрапив та спокійно сидів, він відчував себе краще та міг мислити ясніше. Тепер тільки спека дратувала його,

Зацікавлений також поясненнями лікаря Бонамі, бажаючі скласти точну думку про те, що тут відбувалося, він охоче заговорив би сам, якби його не зв'язувала священнича одіж. Ця сутана засуджувала його вічно мовчати. І він дуже втішений був, коли маленький бльондин, письменник не без хисту й ваги, взявся заперечувати саме в тому напрямі, як це бажав би зробити й сам абат. Хіба це слушно було, що робив діагнозу недуги один лікар, а визначав зцілення інший? Це могло завсіди бути за джерело різних помилок. Краще було б якби ціла комісія оглядала всіх хворих, як приїздять вони до Люрду та складала протоколи, що їх проглядала б удруге з кожним випадком зцілення. Але лікар Бонамі палко завзявся заперечувати, досить підставно доводячи, що жадна комісія не могла б упоратися з таким велетенським завданням. Подумайте тільки, обслідувати тисячу різних недуг за один тільки ранок! Бо ж медичних теорій така сила-силенна, і скільки відбувалося б тут суперечок, які протилежні діагнози були б тоді! Вони б тільки затемнювали справу. На практиці попереднє обслідування майже неможливе, справді невиключені були б важливіші помилки. Тому доводилося, хоч не хоч, засновуватися на посвідках, що їх видавали лікарі хворим, і ці документи набували ваги та рішучого значіння. Урядовці переглядали документи на одному столі, і паризькому письменникові прочитали кілька посвідок. Чимало з них були прикро короткі; в інших, докладно списаних, хвороби зазначувано виразно. Деякі підписи лікарські засвідчені були печаткою мерів громади. Але проте тут виникали численні, нерозв'язані сумніви: хто були ці лікарі? Чи мали вони потрібний науковий авторитет? Чи не діяли вони під впливом невідомих обставин та чисто особистих інтересів? Над кожним з них мимохідь хотілося перевести слідство. Поперше, все ґрунтувалося тільки на документах, що їх понавозили хворі; тут треба було уважно проконтролювати ці папери; все піде на нівець, якщо сувора критика не визнає абсолютної справедливості фактів.

Увесь червоний, обливаючись потом, Бонамі аж захлинавсь.

— Але ми так і робимо, ми тільки так і робимо!.. Якщо випадок зцілення здається нам важко з'ясувати природними шляхами, ми розпочинаємо найдосконаліше обслідування. Ми прохаємо зціленого дати себе знов оглянути... Ви бачите, ми вживаємо всіх заходів, щоб усебічно з'ясувати факт. Ось ці добродії, які нас слухають, усі майже лікарі, що з'їхалися з протилежних пунктів Франції. Ми закликаємо їх висловити нам свої сумніви, обмірковувати з нами різні випадки, і складаємо докладного протокола з кожного засідання. Ви чуєте, панове? Заперечуйте, будь ласка, як щонебудь здається вам непогоджене з істиною.

Жаден з асистентів не ворухнувся. Більша частина присутніх лікарів, мабуть тому, що католики були, природно схилилися перед чудом. Щодо інших, безвірників, людей чистої науки, то вони дивилися, цікавилися деякими феноменами, але з чемности не змагалися, та й це було б марно; потім вони відходили, коли їм, з їхньою розважливістю, ставало дуже ніяково, і вони почували, що можуть роздрагуватися.

Отже ніхто й слова не вимовив, а лікар Бонамі тріумфував. Тоді журналіст запитав його, невже він сам управляється з такою силою-силенною роботи.

— Цілком сам,—сгвердив він.— Але мої обов'язки лікаря біля Гроту не особливо складні. Повторюю, вони полягають у тому, що я констатую зцілення, коли воно відбувається.

Проте він мовив посміхаючися:

— А! я й забув, є ще Рабуен, що допомагає мені наводити тут деякий порядок.

І він кивнув на товстого добродія років сорок, із сивуватим волоссям, з одутловатим обличчям та широкими, як у дога, щелепами. Рабуен був нестямно вірний, екзальтований, і не дозволяв зачіпати чудес. Його посада у бюрі посвідчень була справжня мука для нього, він завсіди ладен був ричати несамовито, розлютований, заледве починалася суперечка. Покли-

кання на лікарів страшенно розлютило його, і лікареві довелося заспокоювати свого помічника.

— Але годі, друже мій Рабуене, замовчіть. Кожен має право висловлювати свою думку.

А в той час хворі все далі проходили довгою низкою. Ось став один, що йому екзема вкривала весь тулуб. Коли скидали сорочку, від його шкіри летіла сірувата курява. Цей не зцілювався, а тільки твердив, що кожен рік з'являється він до Люрду і щоразу йому легше стає. За ним ішла вельможна пані, графіня, жахливо худорлява; історія цієї недужої була надзвичайна: зцілена уперше від туберкульози сім літ тому, вона привела на світ четверо дітей, а тоді знов захворіла на сухоти і стала тепер морфіністка. Але маючи полегшення від першої ванни, графіня збиралася, починаючи з сьогоднішнього вечора, брати участь у процесіях із смолоскипами, спільно із своїми двадцять п'ятьма родичами, що вона їх привезла. Далі вийшла жінка хвора на нервову афонію; до неї по кількох місяцях цілковитої німоти, повернувся голос, коли під час хрестового походу, о четвертій вечора повз неї проносили святі дари.

— Шановні добродії,— оголосив лікар Бонамі з уданою чемністю вченого вільних поглядів,— ви знаєте, що ми не записуємо випадків, коли справа йде про поразення нервів. Зауважте одначе, що ця жінка півроку лікувалася в Сальпетрієрі і змушена була сюди приїхати, щоб їй враз розв'язався язик.

Однак він виявляв певну нетерплячку, бо йому хотілося показати прибулому парижанинові якийсь разючий випадок зцілення, що відбувалися іноді під час цієї процесії о четвертій годині, бо то була пора особливої благодаті та екзальтації, коли свята діва прохала за своїх обранців. А втім зцілення, що досі реєстрували їх, були сумнівні та нецікаві. А зокола чути було тупотіння ніг, гомін натовпу, підсилений гімнами, гарячково збудженою потребою чуда, що все росло від чекання.

Але ось до кімнати увійшла дівчинка, усміхнена та скромна, з ясними блискучими розумними очками.

— Ах,—весело гукнув лікар,—ось наша маленька приятелька, Софі! Надзвичайне зцілення, шановні добродії, що трапилося під цей самий час того року, і я прохатиму вас дозволу показати його наслідки.

П'єр пізнав Софі Кутю, дівчинку, що сподобилася чуда, ту саму, яка увійшла до вагону в Пуатьє. І він бачив знов ту саму сцену тепер, що вже раз перед ним відбувалася. Лікар Бонамі давав тепер найдокладніші пояснення маленькому бльондинові, що уважно його слухав: костоїд лівої п'ятки, початок змертвіння, що вимагав одтяти цілу стопу, жахлива гнійна рана, зцілена в одну мить, як тільки торкнулася її вода.

— Софі, скажіть ось цьому добродієві, як була справа.

Милим рухом дівчинка вже привертала увагу.

— Бачите, нога моя нідочого була, я навіть не могла ходити до церкви і мусіла повсякчас бинтувати п'ятку, бо звідти витікав усілякий бруд. Пан Рівуар, лікар, зробив розріза, щоб подивитися до середини; він казав, що доведеться витягти шматок кістки, а тоді я напевне була б крива... І ось я, помолвившись святій діві, пішла помочити хвору ногу у воді, з таким бажанням зцілитися, що навіть не скинула бинтів. І всі мої ганчірки у воді залишилися, а на нозі не було більше нічого, зовсім нічого, коли я вийшла.

Лікар Бонамі слідкував за кожним словом дівчинки та підбадьорював її.

— Ну, Софі, повторіть тепер слова вашого лікаря.

— У Вівонні пан Рівуар, оглянувши мою ногу, сказав: „хоч би хто там зцілив цю дитину, бог чи чорт, мені все-одно, але справа в тому, що її справді зцілено“.

Залунав регіт; речення це завсіди справляло надзвичайний ефект.

— А що ви сказали, Софі, графіні, директрисі вашої палати?

— Ах, так... Я не захопила з собою досить бинтів для своєї ноги, і я їй сказала: „гаразд, що свята дівка була добра і зцілила мене першого дня, бо на завтра мені не вистарчило б ганчірок“.

Знов усі засміялися; завдоволені були бачити її таку милу, із своєю історією, що розповідала вона її як по писаному, як „отченаш“; була ж бо вона дуже зворушлива й так правдиво дивилася.

— Софі, скиньте вашого черевика, покажіть вашу ногу цим добродіям; треба, щоб вони її помацали, хай ніхто не сумнівається.

Поволі маленька ніжка з'явилася, дуже біла, дуже чиста, навіть виплекана, із рубцем на щиколотці, подовгастим рубцем, що його білуватий шов свідчив про поважну недугу. Деякі лікарі підійшли та дивилися, не мовлячи й слова. Інші, мабуть тримаючися своєї заздальгідь приготованої думки, навіть не поворухнулися з місця. Один з перших дуже ввічливо запитав, чому таємнича сила не зробила їй нову ногу, це бо її нічого не коштувало... Але лікар Бонамі жваво заперечив, що рубець не знищений саме на те, щоб залишилися сліди від чуда, як доказ надприродного з'явища. Він почав розводитися про технічні деталі, показував, як шматок кістки та м'яса відновилися уміть, а це цілком не можна було з'ясувати природними шляхами.

— Боже мій! — перехопив маленький бльондин, — і чого там так надто клопотатися! Досить, як мені покажуть самий палець порізаний ножиком, що ви-йшов загоєний із води: чудо вийде не менш дивне, і я схилюся перед ним.

А тоді він додав:

— Як би я маз джерело, що затуляє рани, то бажав би перевернути світ ногами догори. Не знаю, як я взявся б до цього, але прикликав би народи, і воїни ринули б до мене. Я звелів би визначати чудеса так наочно, що став би за владаря землі. Уявіть собі тільки цю найвищу могутність, справді божественну... Але треба тільки чинити так, щоб не залишалось найменшого сумніву, тут потрібна була б правда, що сяяла б, як сонце. Тоді б уся земля прийшла і почала б вірити.

І журналіст почав обмірковувати з лікарем засоби контролювати.

Він погоджувався з тим, що всіх хворих немож-

ливо оглядати, як вони прибувають. Але чому б не зробити у лікарні осібну палату на хворих із зверхніми ранами? Там збиралося не більше, як тридцять чоловіка, а їх легко могла б попередити оглядати комісія. При цьому складали б протоколи огляду, а рани можна навіть фотографувати. Далі як би відбувалося зцілення, комісії залишалося б тільки ствердити його у своєму протоколі. Адже тут справа була б не з внутрішніми хворобами, що їм дуже важко ставити діагнозу, і завсіди можуть бути суперечки. А тут наявність фактів була б безперечна.

— Звичайно, звичайно, ми вимагаємо тільки світла... От важко було б комісію скласти. Якби ви знали, які різні завсіди думки лікарів! Але в кожному разі це гарна ідея.

Прийшла нова хвора; це поратунок був лікареві Бонамі. Поки маленька Софі обувалася, уже забута, з'явилася Еліза Руке із своїм дивоглядним обличчям, що його вона виставила на показ, скинувши свою хустину; вона розповідала, що з самого рання робила примочки біля джерела і їй здається, наче б то рана почала підсихати та бліднути. Здивований П'єр зауважив, що вигляд її став не такий жахливий. Це був новий привід до суперечки про зверхні рани, бо маленький бльондин обстоював свою думку влаштувати осібну палату: дійсно, якби цього ранку занотовано було стан цієї недужої, і як би вона одужала, який тріумф для Гроту, що зцілив таким способом вовчий лишай! Тоді чуда не можна було б заперечувати.

Досі лікар Шасень тримався на боці, не ворушився й слова не мовив, ніби хотів, щоб самі факти вплинули на П'єра. Але тут враз він нахилився та мовив йому стиха:

— Зверхні рани, зверхні рани... Цей добродій й не підозріває, що тепер наші вчені лікарі пояснюють часто-густо ці рани нервовим походженням. Так, тепер наука відкриває, що ці рани просто від лихого годування шкури. Ці проблеми про годування ще так зле розроблені!.. І пощастило довести, що цілюща віра може цілком загоювати рани, між іншим, вовчий лишай.

Тепер я питаю вас, що саме наочно міг би довести цей добродій із своєю улюбленою палатою зверхніх ран? Це тільки додало б ще трохи плутанини та пристрастів до вічної суперечки... Ні, ні! Наука марна річ, наука — море непевности.

Він посміхавсь скорботно, поки лікар Бонамі радив Елізі Руке далі класти примочки та щодня приходити до бюро. Потім він повторив із своїм обережним та привітним виглядом:

— В кожному разі, є початок, це безперечно.

Але тут усе бюро заворушилось. У кімнату — вихорем увірвалася Гривот; вона мало не пританцьовувала з радощів та кричала на увесь голос:

— „Я зцілилася... зцілилася“...

І вона розповіла, як її спочатку не хотіли пускати до водозбору, як їй довелося обстоювати, благати, ридати, поки кінець-кінцем вирішили покласти її до води з формального дозволу отця Фуркада. І все трапилось так, як Гривот передбачала раніш: ледве перебула вона три хвилини в крижаній воді, куди її поклали цілком спітнілу, з захриплим горлом сухітниць, як дівчина відчула, що сили їй відновляються, наче від удару бичем по цілому тілі. Надзвичайна екзальтація, внутрішній вогонь схвилював її, вона кидалася на всі боки, і не могла встояти на місці.

— Я одужала, мої добрі панове!.. Я одужала!..

Неймовірно вражений, П'єр дивився на неї і очам своїм не вірив. Невже це була та сама хвора, що він її бачив минулої ночі, нерухому на лавці вагону з її страшним кашлем, харкотінням та землистим лицем? Він не пізнавав її; Гривот трималася просто та зручно, наче здорова, лиця їй зарум'янилися, очі блищали, і ціла вона палала, палала бажанням та радістю життя.

— Товариство,—оголосив лікар Бонамі,—цей випадок, виходить, дуже інтересний... Ось ми зараз подивимося.

І він сказав дати документи Гривот. Посеред купи паперів, на обох столах шукали й не могли знайти. Секретарі, молоді семінаристи, усе перерили; начальникові над службовцями при купелі, що сидів посе-

редині, довелося підвестися й самому зазирнути на полиці. Кінець-кінцем, коли він знов сів, то потрібні папери знайшлися під реєстром, що перед ним розгорнутий лежав; тут було три медичні посвідки, і він зачитав їх уголос. Усі трое лікарів визначали у хворої сухоти, надто розвинені, ускладнені нервовим розстроєм різної форми.

Лікар Бонамі зробив рух, наче говорячи, що таке сполучення хвороб не залишало більш жадних сумнівів. Тоді він довго вислухував недужу, повторюючи про себе:

— Я не чую нічого... Я не чую нічого...

А втім він схаменувся:

— Або майже нічого.

Тут Бонамі повернувся до двадцяти п'яťох чи тридцятьох лікарів, що мовчки сиділи.

— Панове, якщо хто з вас захоче мені допомогти своїми знаннями... Адже ми тут на те, щоб вивчати та обговорювати.

Спочатку ніхто з місця не рушив. А далі один ризикнув виступити наперед; він уважно й собі вислухав молоду жінку, але не висловлював остаточної думки, а міркував, заклопотано похитуючи головою. Кінець-кінцем він пробурмотів, що у цьому випадкові вважає він за краще вичікувати, але другий зараз змінив його; цей висловлювався рішуче: він не чує нічогосінько, ніколи ця жінка не була сухітна. За ним ішли ще інші лікарі; скінчилося на тому, що всі вони оглядали Гривот, за винятком п'яťох чи шістьох, що трималися на боці, ховаючи свою думку та тонко посміхаючися. Плутанина вийшла цілковита, бо кожен міркував по-своєму та не погоджувався з іншими. У загальному гомоні голосів, що всі заразом говорили, не можна було навіть нічого розібрати. Сам тільки отець Даржеле заховувався цілком спокійно, почувши тут про один з тих випадків, що страшенно цікавлять публіку та утворюють славу для люрдської божої матері. Він писав уже край столу замітку.

Тут, під цей гомін, П'єр та лікар Шасень могли розмовитися між собою так, щоб їх не чути було.

— О, ці купелі, що я їх бачив!—мовив молодий священник, — ці купелі, де воду так рідко поновляють! Яка брудота, який бульйон з мікробів!.. Ця теперішня манія, цей нахил до антисептичних заходів тут цілком зневажений. Як це так, що одна й та сама зараза не охоплює усіх хворих? Як тут можуть по-сміятися супротивники мікробної теорії?

Лікар спинив його.

— Але ні, дитино моя... Якщо ванни й брудні, то вони не ховають небезпеки в собі. Майте на увазі, що температура води не підноситься вище, як на десять ступенів, а для культури зародків треба їх більше, як двадцять п'ять. Крім того пошесні хвороби зовсім не навідуються до Люрду, ні холера, ні тиф, ні віспа, ні кір, а ні шкарлятина. Зустрічаємо тут тільки деякі органічні недуги: параліж, золотуху, нарости, болячки, пістряк, сухоти, а вони не передаються через воду у ванні. Застарілі рани, що їх встромляють до води, нічого не бояться, та й з них не можна заразитися... Будьте певні, що з цього боку свята діва навіть може не турбуватися своєю допомогою виявляти.

— В такому разі, лікарю, раніш коли ви практикували, чи стали б ви класти до крижаної води хворих жінок кожного місячного періоду, ревматиків, хворих на серце, сухітних?.. А цю бідолашну дівчину напівмертву, спітнілу, ви теж стали б купати?

— Розуміється, ні!.. Існують героїчні засоби, що до них не наважуються удаватися. Крижана ванна напевне може вбити сухітника; але хто знає, чи не може вона часом його і поратувати?.. Я прийшов остаточно до думки, що тут ділає надприродна сила, і охоче припускаю, що зцілення мають відбуватися природним шляхом, саме через цю холодну воду, що нам вона видається безглуздою та варварською... Ах, як багато ще ми не знаємо, як багато не знаємо...

Його знов охопив гнів, палка зненависть до науки, що вселяла йому презирство з того часу як залишила його розгубленого, безсилового перед агонією жінки та дочки.

— Ви вимагаєте певності, але, звичайно, не медицина дасть вам її... Послухайте хвилинку всіх цих добродіїв та подивіться. Чудесна, правда ж, ця цілковита плутанина, де стикаються усі думки? Певно, є недуги, що їх докладно вивчили аж до найдрібніших фаз їхнього розвитку; є ліки, що вплив їх досліджено якнайдосконаліше; але чого не знають, чого не можна знати, то це взаємини ліків до недуги, бо скільки недужих, то й стільки форм недуги, і щоразу доводиться досвід починати знов. Ось чому медицина залишається мистецтвом, вона не підлягає суворим правилам: зцілення завжди залежить від випадку, від щасливих обставин, від спритності лікарського генія... Тепер ви зрозумієте, що люди, які приходять сюди обмірковувати, мені смішні, коли вони просторікують, спираючись на переможні закони науки. Де ці закони в медицині? Хай мені їх покажуть.

Шасень більш не хотів говорити, але запал вів його далі.

— Я вам сказав, що я став вірити... Одначе, в дійсності я дуже добре розумію, чому цей хороший лікар Бонамі не замислюється та скликає лікарів з усіх усюдів вивчати чудеса. А що більше було б лікарів, то менше з'ясувалася б істина, коли є сила-силенна різних діагноз та метод лікування. Якщо люди не приходять до згоди, коли справа йде про зверхню рану, то де ж їм домовитися щодо внутрішніх ушкоджень, які одні заперечують, а інші потверджують? А якщо це так, чому ж тоді усе інше не визнати чудом, бо кінець-кінцем чи це буде природа, що ділає на хворій людині, чи могутня надприродна сила, лікарі проте найчастіше безпорадно застановлюються перед кінцем недуги, бо вони його мало коли передбачають. Безперечно, тутешнє бюро дуже зле організовано. Ці свідчення невідомих лікарів не мають жадного поважного значіння. Тут потрібна дуже сувора контроля документів. Але навіть припускаючи абсолютно наукову точність, ви будете дуже наївні, моя дитино, гадаючи, що цим можна

переконати всіх. Омана живе у самій людині, і визначити найдрібнішу з істин це є героїчне завдання.

Тут П'єр почав розуміти те, що відбувається в Люрді, це надзвичайне видовисько, що притягає багато років цілий світ, серед побожного поклоніння одних та нахабних посмішок інших. Звичайно, тут ділали сили, мало досліджені досі, ба навіть цілком невідомі, самоумовлення, збурення організму, поволі підготоване, захоплення прощею, молитви та псалми, екстаз, а надто цілющий подув, невідома могутність, що виділяється з народніх мас в гострій кризі віри. Так само йому здавалося, що тільки глупота могла б тут припускати ошуканство. Дійсні факти були значно вищі та простіші. Отці Гроту не потребували навіть плямити своє сумління брехнею; досить було, щоб вони сприяли плутанині, використовуючи загальну темряву. Можна було навіть припустити, що всі поводилися щиро: і кепські лікарі, коли видавали по-свідки, і потішені хворі, які уявляли собі, що вони зцілилися, і захоплені свідки, коли вони присягалися, що бачили те чи інше на свої власні очі. І ось через це все неможливо було довести, що чудо відбулося, чи не відбулося, а проте раз визнане, чи не перетворювалося воно у дійсність для більшості, для всіх тих, хто страждав та потребував надії?!

Коли лікар Бонамі наблизився до обох, бачучи, що вони розмовляють на боці, П'єр запитав його:

— А яка пропорція зцілень?

— Щось із десять на сто,—відповів той.

Тоді вчитавши з очей молодого священика те, що він не міг висловити, він додав цілком добродушно:

— О, ми мали б їх значно більше... Але, треба признатися, я тут власне для того, щоб за поліцію бути біля чудес. Мій справжній обов'язок зупиняти надто велику ретельність та не допускати, щоб священні речі перетворювались у смішний бік... Взагалі моє бюро є тільки бюро перевірок, коли стверджені зцілення поважні... — Його перервало глухе ворчання. Це Рабуен виходив з себе.

— Стверджені зцілення, стверджені зцілення... До чого це, дозвольте вас запитати? Чудо є постійне... Для вірних нема чого його стверджувати. Вони тільки схиляються та вірять. А для безвірника — нащо? Вони всеодно ніколи не повірять... Це просто дурниці те, що ми робимо тут!

Лікар Бонамі суворо звелів йому мовчати.

— Рабуене, ви справжній бунтівник... Я скажу отцеві Капдебартові, що не хочу тримати вас поруч себе, бо ви сієте неслухнянство.

Одначе, він мав рацію, цей незграбний чолов'яга, що вишкирював зуби, завсіди готовий вкусити, коли зачеплювали його віру, і П'єр глянув на нього спочутливо. Ця вся брехня бюра стверджень, до того зле організована, цілком була непотрібна: вона ображала побожних та не завдовольняла й безвірників. Хіба чудо можна довести? У нього треба вірити. Нема що розуміти, коли бог виявляє ласку. За минулі століття справжньої віри наука не втручалася в такі з'явища, щоб з'ясовувати бога. Шож вона тут буде робити? Вона гальмує віру та зменшується сама. Ні, ні, треба кинутися на землю, цілувати її та вірити, або піти собі геть. Тут неможливий жаден компроміс. З того часу, як починається іспит, він не може спинитися та приводить до сумніву.

Але П'єрові надто болю завдавали особливі розмови, що він їх тут чув. У бюрі були вірні; вони розводилися про чудеса легко та спокійно. Найдивовижніші факти а ні трохи їх не бентежили. Ще одне чудо, ще одне чудо! Вони розповідали якісь вигадки божевілля з усмішкою, без найменшого протесту свого розуму; ці люди, очевидячки, жили в такому оточенні візюнерської пропасниці, що їх не дивувало вже більше ніщо. І це були не тільки вбогі духом, з дитинним способом думання, неосвічені, з нахилом до галюцинації, як Рабуен; поміж них були також інтелігентні особи, розвинені, учені, як лікар Бонамі, та інші. Це було просто неймовірно, і П'єр почув, як у ньому здійсмається та росте нез'ясоване незавдоволення, глухий гнів, що шукає собі виходу. Його розум боровся,

як бідолашна істота, що її кинули в воду, де хвилі захльостують з усіх боків та душать її; він подумав про цьому, що розум такий, приміром, як у лікаря Шасеня, який взявся сліпо вірити, мусить зазнати цього болючого почуття та цієї боротьби, перше, ніж остаточно піддатися.

Абат подививсь на Шасеня й побачив, який він безмежно сумний, переможений долею, кволий, як зобиджена дитина, самотній на цілому світі. І проте він не міг втриматися, щоб голосно не запротестувати:

— Ні, ні, коли люди не знають усього, якщо вони навіть ніколи не можуть довідатися усього, це ще не рація, щоб перестати вчитися! Це зле, що невідоме нам потурає безглуздю та темряві. Вічна надія, навпаки, має сподіватися, що нез'ясними факти з часом з'ясуються; і якщо ми розумні, то не можемо мати іншого ідеалу, крім цього руху вперед, до невідомого, щоб пізнати його, крім цієї повільної перемоги розуму, що до неї ми маємо стреміти, перемагаючи неміч нашого тіла й духа... Ах! розум! Через нього я й страждаю, але тільки в ньому й бачу всю силу. Коли він гине, разом з ним гине й людина. Відмовляючись від усіх прав на щастя, я живу тільки палким бажанням все більш та більш задовольняти свій розум.

Сльози насунулися на очі лікареві Шасеневі. Мабуть він згадав за своїх любих померлих. І він про бурмотів:

— Розум, розум! Так, звичайно він становить велику пиху і навіть гідність життя. Але крім нього є любов, всемогутня владарка, у нашому існуванні, єдине благо, що варто одвоювати його, коли воно втрачене...

Голос йому увірвався в задушливому риданні, він якось машинально перегортав документи на столі; тут трапили йому під руку папери, де на окладинці написано було великими літерами ім'я Марі де-Герсен. Він розгорнув їх та прочитав посвідки двох лікарів про параліж спинного мозку. І він знов заговорив:

— Ну ось, дитино моя, ви, я знаю, маєте щиру приязнь до панни Герсен... Що б ви сказали, як би вона зцілилася в Люрді? Її посвідку підписано поважними іменнями, а ви знаєте, що від параліжу взагалі майже не одужують... І ось, як би ця молода особа враз почала бігати, стрибати, як це трапилось на моїх очах з іншими, то ви зраділи б з такого з'явища та визнали б кінець-кінцем тут руку надприродної сили?

П'єр хотів відповідати, як раптом згадав слова свого родича Боклера, предречене ним чудо, раптове як блискавиця, що має трапитися від збудження, від захоплення цілої істоти; на нього насунулося знов неприємне почуття, а тому він мовив тільки:

— Справді, я був би дуже щасливий... І ви маєте рацію, мабуть тільки сама воля до щастя ділає в усіх зрушеннях цього світу.

Але він не міг більше тут залишатися. Така спекота настала, що обличчя вкривалися потом. І лікар Бонамі почав диктувати одному з семінаристів наслідки огляду Гривот, тим часом як отець Даржеле, пильнуючи його вислови, нахилився іноді до його вуха, змінити те чи інше речення. А втім заколот біля них тривав далі. Суперечка лікарів ухилялася вбік та перейшла тепер на технічні справи, нецікаві в спеціальному випадкові, що тут розбирали його. Поміж цих дерев'яних стін нічим було дихати; всім ставало млосно від задухи. Маленький бльондин, паризький літератор не без хисту та ваги, уже пішов незавдоволений, що йому так і не довелося побачити чуда.

П'єр мовив лікареві Шасеневі:

— Ходімо, мені стає млосно.

Вони вийшли разом із Гривот, що її вже одпустили, і зараз біля самих дверей трапили в юрбу: цікаві рвалися наперед та штовхалися, щоб побачити ту, що зазнала чуда. Чутка про нього вже поширилася, кожен поспішав глянути на обрану, розпитати її, торкнутися до неї. А вона з рум'яним обличчям, з блискучими очима, увесь час повторяла мало не пританцьовуючи:

— Я зцілилася... я зцілилася!

Поклики покрили її голос, вона потонула в цій хвилі людській, вона посувалася за рухом натовпу. Одну хвилину її втратили з очей, наче вона в воду впала; потім вона знов зненацька виринула зовсім близько від П'єра та лікаря, що намагалися вилізти із стиску. Вони наштовхнулися тут на командора, що мав манію заходити до купелі та Гроту і там лютувати. В своєму сурдуті, заціпнутий по-військовому на всі гудзики, він, як звичайно, спирався на палицю із срібною голівкою, трохи налягаючи на ліву ногу, що спараліжована була від другого апоплексійного удару. Лице йому почервоніло, очі запалали гнівом, коли Гривот штовхнула його, щоб пройти, повторюючи посеред розхристаного захоплення юрби:

— Я зцілилася... я зцілилася!

— Ну, що ж,—скрикнув він скажено,— то гірше для вас, дочко моя.

Навколо закричали, почали сміятися,—всі бо його знали та пробачали йому пристрасть маніяка вихвалити смерть. А втім, як він ще мимрив невиразні слова, бурмочучи про себе, що жаль бере дивитися, коли люди хочуть жити, не маючи ні краси, ні маєтків, і що для цієї дівчини краще було б зараз же піти на той світ, аніж ще терпіти,—юрба не на жарт уже почала збурюватися проти нього. Але проходив саме абат Жюден та заступився за старого дивака. Він його потягнув на бік.

— Та замовкніть ви, друже мій! це скандал... Чому повставати проти милосердя божого, що іноді прислухається до нашого лиха та полегшує його? Ще раз кажу: вам слід було б самому впасти на коліна та благати бога, щоб зцілив він вашу ногу та додав вам ще десять років життя.

Тут командор захлинувся з обурення:

— Мені, мені! Благати десять років життя, коли найщасливіша днина для мене та буде, як я помру? Бути таким страхополохом, як ці всі тисячі хворих, що на моїх очах тут переходять, охоплені негідним страхом смерти та виють, легкодухі, від своєї ганебної пристрасної жаги до життя! Ах, ні, я надто зне-

важав би себе тоді!.. Хай я здохну, і зараз же! як гарно буде перестати існувати!

Він опинився знов поруч лікаря Шасеня та П'єра, що кінець-кінцем вибралися з натовпу та вийшли на берег Гава. Командор удався до лікаря, що часто з ним зустрічався.

— Хіба не пробували зараз воскресити людину? Мені про це розповідали, і я мало не луснув з реготу... Гм... розумієте ви? Людину, що мала щастя вмерти, вони дозволили собі покласти до води, плекаючи злочинну надію, що вона оживе! Але як би це їм пощастило, як би вода оживила його, цього бідолаху,—бо бувають же на світі іноді дивовижні речі,—не думаете ви, що він мав би право вилити гнів свій на цих майстрів від трупів?.. Хіба мрець прохав їх будити його? Хіба вони знали, що він не радів із своєї смерти? Треба ж порадитися з людьми принаймні... Уявіть ви собі, що вони проробили б зо мною таку гидку штуку, як би я кінець-кінцем заснув чудесним, міцним сном? А! я їм тоді показав би! Не совайте носа не в свою справу! А після того я поспішив би знов померти!

Він такий був дивний у своєму гніві, що абат Жюден з лікарем мимохіть усміхнулися. Але П'єр залишався серйозний, охоплений холодним тремтінням. Чи не було те, що він зараз почув, жахливими скаргами євангельського Лазаря? Часто йому в'являлося, що Лазар, вийшовши з могили, лементував до Христа: „О! господи, нащо мене збудили до цього бридкого життя? Я так солодко заснув вічним сном без видінь, я зазнав кінець-кінцем дивного спокою, блаженних радощів небуття! На землі я зазнав усього лиха, усіх скорбот, мав зраду, мінливі надії, невдачі, недуги; я сплатив стражданню страшений борг кожної живої істоти, бо народився, не відаючи на що, а жив не відаючи як; тепер же мене примушують подвійно розплачуватися, приневолюючи одбувати новий термін тортур!.. Хіба я заподіяв якийнебудь непристойний гріх, що мені за нього наслали таку жорстоку кару? Ожити знов, гай-гай! Почувати щодня,

як поволі умирає моє тіло, мати розум тільки, щоб сумніватися, волю, щоб перебувати в безсиллі, любов, щоб оплакувати свої втрати! І це все було ж уже скінчено, я довершив жахливий перехід від життя до смерті, пережив ту страшну хвилину, що її цілком досить, щоб отруїти усе існування. Я почував, як виступав на мені передсмертний піт, як кров зупинялася мені в жилах, як сходило останнє моє дихання. Невже богові вгодно, щоб я двічі зазнав цієї гіркоти, щоб я двічі вмер та щоб біль мій дужчий був за болі усього людства!.. А! господи, хай це буде зараз! Так, я благаю, зроби це друге велике чудо, поклади мене знов до могили, дай мені заснути знов вічним непробудним сном. Благаю, не примушуй відмовитися мої муки, ці страшні муки, що ти їх нікому не наважуєшся накинути, крім мене. Я тебе завсіди любив, слугував тобі, не роби з мене великого прикладу для твого гніву, що його вжахатимуться покоління. Будь добрий та ласкавий. Господи, поверни мені сон мій, що я його заслужив, дай мені упокоїтися знов у солодошах небуття“.

Одначе абат Жюден уже одводив командора, що кінець-кінцем заспокоївся; а П'єр потиснув руку Шасеневі, пам'ятаючи, що уже п'ята м'инула й Марі мабуть його чекає. А повернувшись кінець-кінцем до Гроту, побачив він абата де-Гермуаза, що гаряче про щось розмовляв з Герсеном, який тепер тільки виїшов з готельної кімнати, солодко поспавши та повеселішавши... Об'єз вони з абатом захоплювалися надзвичайною красою, що надхнення віри надавало їй деяким жіночим обличчям. Крім того вони обговорювали свій проект екскурсії до цирку Гаварні.

Проте де-Герсен враз пішов за П'єром, як тільки довідався, що Марі мала вже першу ванну і без жадних наслідків. Вони знайшли молоду дівчину в тому самому скорботному стані, з очима встромленими на святу діву, що її не чула. Вона нічого не відповідала на ласкаві батькові слова; вона тільки подивилася на нього своїми великими скорботними очима та знов утупила їх у мармурову статую, що яскраво біліла

серед сліпучого блиску численних свічок, і поки П'єр чекав стоячи, коли вона захоче повернутися до шпиталю, де-Герсен побожно схилив коліна. Спочатку він палко молився про одужання дочки, а потім почав молитися за самого себе, сподіваючись знайти багате замовлення; воно дало б йому мільйон, потрібний на те, щоб винайти секрет керувати повітряними бальонами.

V.

Щось біля одинадцятої години вечора, залишивши Герсена в його кімнаті, в готелі „З'явищ“, П'єр надумав повернутися на хвилинку до лікарні божої матері скорботної, перше ніж лягти спати. Він залишив Марі в такій розпуці, в такій суворій мовчанці, що дуже хвилювався; а розпитавши пані де-Жонк'єр біля дверей палати св. Гоноріни, він ще дужче налякався, бо звістки недобрі були: директриса йому сказала, що молода дівчина не розкривала уст, не одповідала нікому, відмовлялася навіть їсти. Тому вона хотіла, щоб П'єр неодмінно увійшов. Жіночі палати зачинені для чоловіків уночі; але священник не чоловік.

— Вона вас любить, вона вас одного послухає. Я вас прохаю, підіть, посидьте біля її ліжка та почекайте абата Жюдена. Він має прийти біля години причастити найважчих хворих, що не можуть рухатися та прохають їсти з самого ранку. Ви допоможете абатові.

П'єр увійшов за пані де-Жонк'єр; а вона посадила його в головах у Марі.

— Люба дитино, я вам привела когось, хто вас дуже любить. Ви поговорите з ним та будете розважливі, правда ж?

Але хвора, пізнавши П'єра, подивилася на нього своїм скорботним виглядом, повним розпуки. Її похмуре, суворе обличчя виявляло протест.

— Хочте, він вам почитає щонебудь чудесне, втішне, як тоді в вагоні? Ні, це вас не розважить? Вам не хочеться?.. Ну, гаразд, ми побачимо пізніше,

Я залишаю вас з ним, я певна, що за хвилину ви будете цілком інша.

Марно П'єр тихо заговорив до неї, висловив їй усе, що братерня ніжність вселяла йому доброго та ласкавого, і благав її не западати в розпуку. Якщо свята діва не зцілила її першого дня, то мабуть вона бажає сотворити над нею якесь особливе чудо. Але хвора одвернула голову, і, здавалося, навіть не чула, скорботно стиснувши губи та утупившись роздратованими очима в порожню просторінь. І П'єр мусів замовкнути; він почав розглядатися по палаті.

Це було жахливе видовисько. Ніколи ще не знало його серце таких жалощів, такого жаху. З обідом давно вже покінчили, але порції, принесені з кухні, валялися по ліжках. Цілісіньку ніч деякі хворі їли, інші ненастанно охали, прохаючи перевернути їх на другий бік, або щось їм дати. У міру того, як час сунув до півночі, всі поволі стиха маріли; мало хто спав спокійно, дехто роздягався під простиралом, але більшість лежали зверху на ковдрах; важко було їх роздягати, і надто кволі навіть не змінювали білизни всі ці п'ять день прощі. І серед цієї півтемряви тіснота, здавалося, ще дужча була: п'ятнадцять ліжок вздовж стін, сім матраців у центральному проході, ще інші постелі, що їх згодом додано, купи шмаття, що посеред нього накопичений був багаж, старі коші, скрині, валізки. Не знати було, куди тут ноги поставити. Два чадні ліхтарі освітлювали цей табір хвороб та каліцтва, а пах в палаті особливо ставав непереносний, не вважаючи на розчинені вікна, крізь які насувалася тільки спекота серпневої ночі. Тіні, вигуки кошмарів проносилися тут, населяли це пекло, серед нічної агонії незліченних страждань.

Але ось П'єр пізнав Раймонду; закінчивши вартувати, вона зайшла попрощатися з матір'ю, перш ніж піти нагору до мансарди, призначеної сестрам на ніч. Пані де-Жонк'єр, близько беручи до серця свої обов'язки доглядачки, не стуляла очей усі три ночі підряд. Хоч їй і поставили крісло, де можна було зручно відпочити, але ледві вона сідала, як її знов турбу-

вали. Правда, їй сумлінно допомагала маленька пані Дезаньйо, така захоплена й ретельна, що сестра Гіяцінта зауважила їй посміхаючися: „Чому б вам не піти в черниці?“ А та відповіла з розгубленим виглядом: „Ах, не можна мені, я заміжня, я страшенно кохаю свого чоловіка!“ Пані Вольмар так і не з'являлася. Казали, що пані де-Жонк'єр одіслала її спати, бо вона скаржилася на страшенний головний біль; а на це пані Дезаньйо зауважила, що не треба братися доглядати хворих, коли не відчуваєш в собі стільки сили. Проте, кінець-кінцем, і їй руки й ноги були немов розбиті, хоч вона не хотіла признатися та кидалася до хворих на найменший стогін, повсякчас готова допомогти. Ця ніжна жінка, що у себе в хаті, в Парижі, подзвонила б на слугу, як би їй треба було переставити з місця на місце свічника, тягала умивальники, виливала тази, підтримувала хворих, беручи їх на руки, поки пані де-Жонк'єр підкладала їм за спину подушки. Але як одинадцята година настала, втома її перемогла. Дозволивши собі необережно на хвилинку простягтися в кріслі, вона враз заснула, як убита, впустивши на плече гарненьку голівку з розпатланими чудесними, білявими кучерями. І уже ні стогнання, ні заклики, жаден гомін не могли більше її розбудити.

Тихенько пані де-Жонк'єр підійшла до молодого священика:

— Була в мене думка покликати Феррана, знаєте, лікаря, що нас супроводив: він міг би дати панночці чогось на заспокоєння. Та, на жаль, Ферран має діло внизу, в родинній палаті, біля брата Ізідора. Та й крім того, вам відомо, що ми тут не лікуємо, а просто доручаємо наших любих хворих на опіку святій діві.

Сестра Гіяцінта, що теж не спала ніч укупі з директрисою, наблизилася.

— Я зараз знизу, з родинної палаті, куди я обіцяла принести помаранчів панові Сабатьє; я бачила там Феррана, він приводив до пам'яті брата Ізідора... Хочете, я піду до нього?..

Але П'єр не дозволив.

— Ні, ні, Марі отямиться. Зараз я їй прочитаю щось цікаве, а тоді вона засне.

Марі увесь час уперто мовчала. Один з двох ліхтарів стояв тут попід стіною; і П'єр міг виразно бачити її худеньке обличчя, цілком непорушне. Далі, праворуч на сусідньому ліжкові, він помітив голову Елізи Руке, що глибоко спала, без хустини, повернувши догори своє дивоглядне обличчя, при чому страшна потворна болячка усе бліднішала. А ліворуч від Марі лежала пані Ветю, ослабла, знесилена, та не могла заснути й на хвилину, тремтючи ненастанно. Він їй сказав кілька теплих слів. Подякувала вона йому та додала ледве чутно:

— Сьогодні відбулося багато зцілень, я була дуже задоволена.

Справді, Гривот, що лежала на матраці долі, не переставаючи схоплювалася гарячково збуджена та повторювала всім і кожному:

— Я зцілилася!.. я зцілилася.

І вона почала розповідати, як жадібно сьогодні зїла півкурчати, в той час, як не могла вже більше їсти два місяці. Далі дві години йшла вона пішки за процесією з смолоскипами. Вона напевне протанцювала б до ранку, як би свята діва улаштувала баль.

— Я зцілилася... О! зцілилася, цілком зцілилася.

Тут, з дитячою ясністю душі, з усмішкою цілковитого відречення, пані Ветю здобувала ще сили зауважити:

— Свята діва мала рацію, зціливши її, бо вона бідна. Це мені приємніше, аніж як би я сама одужала, бо у мене ж є покищо крамниця з годинниками, і я можу чекати; на кожного своя черга, на кожного своя черга!

Усі майже виявили таке саме милосердя, те саме неймовірне щастя, як бачили, що зціляються інші. Вони не були заздрі, вони захоплювались якоюсь щасливою пошестю, чіпкою надією, що завтра свята діва зцілить їх, зцілить, як захоче. Не треба було її гнівати, виявляти свою нетерплячку; певне, вона мала

свої думки, мала свої причини почати з цієї раніше, аніж з тої. І отже найважчі хворі палко молилися за своїх сусідок, з братнім почуттям, що його породжує страждання та надія. Кожне нове чудо було запорукою дальшому, їхня віра повсякчас відроджувалася непохитна. Розповідали історію про одну дівчину з фарми, розбиту параліжем, що з надприродним зусиллям волі зробила в Гроті кілька кроків; потім у шпиталі вона захотіла знов зійти, щоб ще раз припасти до стіп святої діви; але напівдорозі враз захиталася, почала тяжко дихати, зблідла; її принесли назад на ношах, і вона померла — зцілена, — як казали її сусідки в палаті. На кожну своя черга: свята діва не забуває кожної з своїх милих дочок, коли вона тільки не розкриває негайно свого раю перед обранницею.

Враз у ту мить, як П'ер нахилився до Марі, пропонуючи почитати їй уголос, вона вибухла божевільним риданням. Дівчина поклала голову на плече своєму другові та звиряла йому свої збурені почуття глухим страшним шепотом, посеред невиразних тіней жахливої палати. Це була, як з нею врядигоди траплялося, втрата віри, раптовий занепад бадьорости, напад божевілля істоти, що страждає, що не може більше чекати.

— Ні, ні, вона лиха, вона несправедлива! Я така була певна, що вона почує мене сьогодні! Ніколи я так не одужаю, бо цей перший день уже кінчається. То була субота, я певна була, що вона зцілить мене саме в суботу... О, П'ере, я не хотіла більше говорити, не давайте мені говорити, бо на серці мені надто важко і я можу зайве сказати!

Живо він охопив її голову, як брат, та силкувався приглушити цей збурений покрик.

— Марі, замовчіть! Не треба, щоб вас чули... Ви, така побожна! Невже ви хочете спокусити ці всі душі?

Але вона не могла мовчати, хоч і як намагалася.

— Але тоді я задихнуся, я мушу говорити... Я її більше не люблю, я в неї більше не вірю, це все

брехня, все, що про неї розповідають: нема нічого тут, вона не відповідає навіть, бо не чує, коли її кличуть, коли до неї плачуть. Як би ви знали все, що я їй сказала!.. Усе скінчено, П'єре, я хочу зараз же піти звідсіля. Поведіть мене, понесіть мене, щоб я померла на вулиці, де принаймні перехожі матимуть жаль до моїх болів.

Вона слабнула, вона одкинулася на спину, невідразно лепечучи, щось бурмотіла.

— І потім ніхто мене не любить. Навіть батька мого там не було. Ви, мій бідний друже, і ви мене покинули були. Коли я побачила, що хтось інший везе мене до купелі, я почувтила, як похололо мені серце. Так, це був холод сумнівів, що я його часто зазнавала в Парижі... Так, певне, я сумнівалася, і вона мене не зцілила. Я зле молилася, я не була досить праведна...

Уже тепер вона не кляла, вона знаходила виправдання для неба. Але обличчя їй залишалось обурене, у цій боротьбі проти верховної сили, такої любої, такої упроханої, що не хотіла її послухати. Коли час-від-часу траплялися такі вибухи божевілля і на ліжках відбувалися своєрідні бунти, вибухав одчай, ридання, лайка, навіть панії доглядачки та сестри, трохи збентежені, засували занавіски на ліжкові. Благодать віддалялася, треба було чекати, поки вона повернеться. І все ущухало, завмирало на кілька годин, серед глибокої скорботної мовчанки.

— Заспокойтеся, заспокойтеся, благаю вас, — тихо умовляв П'єр схвильовану Марі, бачучи, що починається нова криза, сумнів щодо самої себе, непевність, чи вона гідна.

Сестра Гіяцінта знов наблизилася.

— Вам не можна буде зараз причащатися, люба моя дитино, якщо ви залишатиметеся в такому стані... Послухайте, ми ж дозволяємо панові абатові почитати вам з книжки; чому ви не пристаєте на це?

Марі знесилено махнула рукою на знак згоди, і П'єр сквапно витягнув у неї з валізки книжку в синій окладинці, де наївно розповідалося про історію Берна-

деттину. Але як і минулої ночі, у поїзді, він не додержувався скороченого тексту брошурки, а розповідав від себе, відтворював факти на свій лад, щоб зацікавити ці щирі душі, що його слухали; в той час, як резонер, що сидів в глибині його істоти, не міг не відновляти істини, він переробляв по-людському цю легенду, що заповідала зцілення хворим. Небавом на усіх сусідніх матрацах попідводилися жінки, бажаючи знати продовження історії; вони захоплено чекали причастя та через те майже всі не могли заснути.

Тоді в тьмяному світлі ліхтаря, почепленого на стіні, П'єр поволі підносив голос, щоб чути його було на усю палату.

— З перших чудес починаючи, виникли переслідування... Бернадетту називали брехухою, божевільною; загрожували запровадити її до в'язниці. Абат Пейрамаль, парафіяльний священник люрдський та монсеньйор Лявранс, єпископ тарбський, як і все інше духівництво, трималися на боці, з надзвичайною обережністю вичікуючи, що буде далі; в той час цивільна влада, префект, імперський прокурор, мер, — поліцейний комісар, дуже ретельні, на жаль, дозволяли собі гостро нападати на релігію...

Поки П'єр таким чином розповідав, він в уяві бачив справжню історію, що ненастанно виникала перед ним в зовсім іншому світлі. Він повернувся трохи назад та уявив собі Бернадетту в момент перших з'явищ, таку невинну, таку прекрасну у своїй наївності, щирості та стражданні. І вона була ясновида, свята; обличчя їй у хвилини екстазу дихало надприродною красою, чоло світилося, риси сяяли, очі проймалися світлом, а напіврозкриті уста палали любов'ю. Яка велич була в цілій її постаті! Надзвичайно шляхетно, поволі, творила вона хресне знамення, немов охоплюючи цим рухом увесь обрій. По сусідніх долинах, селах, містах тільки й мови було про Бернадетту. Хоч діва ще їй не назвалася, її впізнавали, кажучи: „Це вона, це свята діва“. Першого базарного дня зійшлося стільки народу, що Люрд не міг усіх вмістити. Усі бажали бачити благословенну дитину,

обраницю цариці янголів, що ставала така прекрасна, коли небеса розкривалися перед її захопленими зорами; щоранку натовп збільшувався на березі Гава; і кінець-кінцем, сила-силенна люду розташувалася там та тиснулася, щоб не прогавити цікавого видовиська. З'являлася Бернадетта, хвилиною пробігав захоплений шепіт: „Ось свята, свята!“ До неї кидалися, цілували її одягу. Це був Месія, вічний Месія, що його чекають народи, що потреба в ньому відроджується не настанно, через усі покоління. Тут та сама пригода повторювалася: поява діви перед дівчинкою, голос, що прикликав світ покаятися, джерело, що бризнуло з землі, чудеса, що дивували та вражали численні юрби, які все росли та росли.

Ах! Ці перші люрдські чудеса, — який це був весняний розцвіт потіхи та надії в серці злидарів, поточених злиднями та недугами. Зцілене око старого Буріета, хлопчик Бугогор, зцілений у крижаній воді, глухі, що вже чули, криві, що вже ходили, ставали за предмет до безконечних розмов, збуджуючи солодкі мрії у всіх тих, хто страждав душевно чи тілесно. В четвер 4 березня, останній день п'ятнадцяти одвідин, що їх вимагає богородиця, понад двадцять тисяч зібралася перед гротом, усе, що жило на горах, зійшло до неї. І ця велетенська юрба знаходила там чого шукала, насичення божественним, бенькет чудесного, досить неможливого, щоб нагодувати її віру у вищу могутність, що удостоює заопікуватися ніщими людьми, втручається наявно в злиденні земні справи, бажаючи додати трохи справедливості та доброти. Покрик небесного милосердя лунав, невидима рука допомоги простягалася нарешті, щоб перев'язати одвічну рану людства. Ах! Ця мрія, що її кожне покоління й собі плекало, з якою незламною енергією виросла вона знов серед знедолених, ледве знайшовши сприятливий ґрунт, відповідні обставини! І може вже кілька віків підряд факти не з'єднувалися так щасливо, щоб запалити яскравим полум'ям як у Люрді містичне вогнище віри.

Нова релігія мала заснуватися, і зараз же поча-

лися різні переслідування, бо релігії виростають посеред заколотів та бунтів. Як колись у Єрусалимі, коли зчинився галас, що чуда розцвітають за кожним кроком спасителя, — горожанська влада захвилювалася, заметушилася: імперський прокурор, мировий суддя, мер, а надто префект Тарбу. Останній був сам ширий католик, людина побожна, глибоко чесна, але з ясным розумом адміністратора, пристрасний оборонець доброго ладу, палкий ворог фанатизму, що породжує бунти та релігійні заколоти. У Люрді мав він під своєю рукою поліційного комісара, ретельного, спритного, що з погляду законности бачив тут добру нагоду виявити себе, виявити дар тонкої проникливости. І боротьба почалася. Цей комісар першої ж неділі, як почалися таємничі появи, покликав Бернадетту до себе до кабінету, на допит. Марні були його запобігання, не допомогли й погрози; йому не пощастило здобути від дівчинки нічого, крім однієї тієї самої відповіді. Історія, що вона її розповіла, з деталями, які поволі додавалися, по-малу, але твердо зафіксувалася в її дитячому мозкові. І в цієї хворобливої істоти, гістерички, це не була брехня, а несвідома настирлива ідея та цілковитий брак волі, щоб позбутися своєї першої галюцинації. Ах, бідна дитина, люба дитина, така лагідна, загублена з цього часу для життя, захоплена причепливою ідеєю, що позбутися її могла, тільки змінивши своє оточення, десь, у якійсь країні, на вільному повітрі під ясным сонцем, де Бернадетту оточувала б людська ніжність! Але вона була обраниця, вона бачила діву, тому їй належало страждати ціле життя та від цього й померти.

П'єр, що добре розумів Бернадетту та заховував братерню жалість до її пам'яті, побожність, як до святої у люрдському образі, до істоти простої, щирої та милої посеред цих тортур віри, виявив своє хвилювання слізьми на очах та тремтінням у голосі. Настала мовчанка. Марі, що досі лежала рівно, з виразом гнівного протесту на суворому обличчі, тепер розвела руками та рухом виявила своє співчуття,

— Бідна дитина,— прошепотіла вона,— бідна, сама проти цих всіх суддів і така невинна, така горда, така захоплена!

З усіх ліжок линула та сама болісна симпатія. Серед пекла цієї палати, серед нічної туги, з її задушливим повітрям, з купою злидених ліжок, де притулилися хвороби, а доглядачки та сестри тіннями манячили туди й сюди, розбиті втомою, — немов блиснуло сяйво божественного милосердя. Бідна-бідолашна Бернадетта! Усі обурювалися на переслідування, що їх вона зазнала, завзято обстоюючи свої видіння.

Тоді П'єр, провадячи далі, розповів, що саме Бернадетті довелося витерпіти. По допиті у поліційного комісара її покликано ще до суду. Увесь судовий персонал завзято силкувався заплутати її, збити з пантелику. Але завзяття її мрії дужче було за розум усіх цивільних представників влади, разом узятих. Двоє лікарів, що їх префект відрядив докладно оглянути дитину, сумлінно потвердили, як це зробив би й кожен інший лікар на їхньому місці, що дівча є нервово хворе, — про це свідчила астма, яка за певних умов могла спричинитися до галюцинації. Отже Бернадетту хотіли вмістити до лікарні в Тарбі. Проте узяти її силою не наважувалися, щоб не збурити людинність. Один єпископ з'явився, щоб стати перед нею на коліна. Деякі панії хотіли здобути від неї благодать ціною золота. Сила-силенна вірних, що більшало їх з кожним днем, докучали їй одвідинами. Вона шукала собі захисту у Неверських сестер, що слугували у міській захоронці, і тут Бернадетта уперше причащалася, тут вона на превелику силу навчилася читати й писати. А що свята діва, здавалося, обрала її тільки на щастя іншим, та не давалося їй самій зцілення від хронічної задухи, то дівчинку вирішили одвезти на води до Котре, що, одначе, не дало їй жадної користі. А як повернулася вона до Люрду, ті самі допити та поклонення цілого народу почалися знов; це все побільшилося та вселило Бернадетті остаточну відразу до світу. Надходив край усьому; вона не

могла бути веселою юнкою, молодою дівчиною з мріями про чоловіка, молодою матір'ю, що цілує пухкі личка дитини. Вона бачила божу матір, вона була обраниця та мучениця. Свята діва, — казали вірні, — розкрила їй три таємниці, озброївши її цією потрібною бронєю тільки на те, щоб підтримати її посеред злигоднів її лихої долі.

Довший час духівництво не здавалося, сповнене сумнівів та тривоги. Парафіяльний священник у Люрді, абат Пейрамаль, був людина сувора на вигляд, але безмежно добра, навдивовижу щира та енергійна, якщо він почував себе на правому шляху. Коли Бернадетта прийшла до нього вперше, він трактував її мало не так само суворо, як поліційний комісар, цю дитину, виховану в Бартре, що ніколи не відвідувала його лекцій з катехізиса; він не хотів йняти їй віри щодо цієї історії та трохи іронічно звелів Бернадетті благати діву, щоб та примусила насамперед зацвісти куш шипшини біля її ніг, чого вона, правда, не зробила. Коли й узяв він кінець-кінцем дитину під свою охорону, як добрий пастир, що обороняє свою отару, то це трапалося вже, як почалися переслідування, як пішли чутки про те, щоб ув'язнити це тендітне створіння, з ясними ширими очима, яке уперто трималося за своє солодке скромне оповідання. А втім, чому б мав він опиратися та заперечувати чудо, коли він тільки сумнівавсь, як обережний священник, що не бажає домішувати до релігії сумнівної авантури? На сторінках священних книжок безліч записано чудес, та й кожна догма заснована на таємниці. З цього часу ніщо на його очах не заперечувало, що свята діва дала цій побожній дитині доручення до нього, вимагаючи побудувати церкву, куди б вірні збиралися урочистою процесією. А він почав любити та захищати Бернадетту за її чарівну вдачу, по старому тактовно тримаючися на боці та вичікуючи, як вирішить єпископ.

Цей єпископ, монсеньйор Лявранс, здавалося, замкнувся в глибині свого тарбського єпископату, за потрійними замками, заховуючи цілковиту мовчанку,

наче в Люрді не відбувалося нічого, що могло б його зацікавити. Він видав суворі накази, і жаден з підлеглих йому священиків не з'являвся ще посеред численних мас народу, що перебували цілими днями перед Гротом. Він вичікував та звелів повідомити префекта адміністративним обіжником, що цивільна влада ділає згідно з церковною. В глибині душі він мабуть не вірив цим одвідинам і мабуть вбачав у них, як і лікарі, самі галюцинації хворої дівчини. Пригода, що схвилювала всю країну, була досить важлива; і він наказував уважно стежити за нею кожного дня; стриманий був у цій справі, не припускав майже можливості чуда, дбаючи тільки про те, щоб не впала тінь від цієї історії на церкву, від історії, яка має зле кінчитися. Монсеньйор Лявранс, дуже побожний, мав холодну практичну розсудливість та вносив у керування своєю епархією багато здорового розуму. Під цей час нетерплячі та палкі люди прозвали його Хомою-невірним за те, що він твердо тримався своїх сумнівів до того дня, коли обставини примусили його виступити. Він нічого не хотів знати, твердо вирішивши поступитися тільки тоді, коли релігія нічого на цьому не втратить.

Але переслідування збільшувалися. Міністер сповідань у Парижі, почувши, що діється, дав наказа припинити безлад, а префект звелів перерізати шлях до Гроту, поставивши там салдатів. Але вже ретельність вірних та вдячність зцілених встигли прикрасити Грот квітками. Туди кидали монети, подарунки для святої діви линули туди. Крім того, сами собою почали рости деякі поліпшення: каменярі видовбали в скелях щось подібне до резервуару, щоб стікала чудодійна вода; інші одсували великі каменюки, очищаючи дорогу схилками горба. І віч-на-віч з цими хвилями прихильників, префект, що відмовився від думки заарештувати Бернадетту, вирішив перегородити шлях до гроту, забивши його грубими дошками. Його наказ викликав прикрі наслідки; діти запевняли, що бачили там диявола, — одні це вигадували, але інші справді зачеплені були нервовим настроєм, що віяв

по цілій країні. А яка справа була спорожнити Грот! Комісар аж надвечір знайшов дівчину, що згодилася за гроші дати йому візка; але дві години згодом вона впала та переломила собі ребро. Так само селянин, що позичив був своєї сокири, постраждав ще тяжче,— упала каменяка та розбила йому ногу. Вже смеркало, як комісарові пощастило одвезти, серед безупинних погроз, серед посвисту та глузування, скількись там глечиків з квітками, скількись запалених у Гроті воскових свічок, мідяних монет та срібні серця, кинуті на пісок. Юрба стискала кулаки та лаяла його крізь зуби злодієм та розбійником. А тоді позабивано у землю стовпи та поприбивано цвяхами дошки,— важлива праця, що замкнула таємницю, загородила невідоме, кинула чудо до в'язниці. А цивільна влада була така наївна, вона гадала, що з цим уже покінчено, що кілька дошок зупинять нищих людей, які прагнуть ілюзії та надії.

Заледве нова віра стала гнана, заборонена була законом як злочин, спалахнула вона негасимим полум'ям у глибині всіх душ. Вірні, як і перше, натовпом сходилися, ба ще й більше їх схиляло коліна віддалік та ридало перед своїм закритим небом. А хворі, особливо ці бідолашні хворі, що їм варварський наказ ставав на перешкоді зцілитися, поривалися наперед, не вважаючи на жадну заборону пролазили крізь щілини, перемагали перешкоди, захоплені єдиним палким бажанням вкрасти води. Як! Тут була чудодійна вода, що повертала зір сліпим, ставила на ноги калік, умить полегшувала всі недуги, і знайшлися люди, досить жорстокі, які замкнули цю воду, щоб вона перестала зціляти бідаків. Але це була дивоглядна річ! Лемент обурення лунав посеред цих нищих людей, з уст усім ображеним долею, що потребували чудесного так само, як і хліба, щоб жити. Згідно з наказом влади, треба було списувати протоколи, притягаючи до відповідальності правопорушників, і ось на суд почали з'являтися жалюгідні старі жінки, криві, убогі, винні тільки того, що вони черпали з джерела життя. Вони плутано мимрили щось,

виправдовуючися, благали помилувати їх, не розуміючи, за що на них нараховують штрафи. А поза стінами суду добувався грізний рокіт юрби, жорстока лють росла проти цих суворих суддів, що не мали співчуття до людського лиха, проти цих безжальних панів, що загарбавши всі багатства, не хотіли залишити бідним навіть мрії про кращий світ, навіть віри в те, що вища милосерда сила дбає за них з матірньою турботою, повертаючи їм душевний спокій та здоров'я. Одного похмурого ранку жебраки та хворі натовпом пішли до мера, стали на коліна у подвір'ї та ридаючи благали його, щоб звелів він відкрити Грота; вони так жалісно говорили, що всі присутні плакали. Одна мати принесла свою напівживу дитину: невже їй дадуть згаснути у неї ось так на грудях, коли під боком було джерело, яке поратувало маленяток для інших матерів? Сліпець показував свої каламутні очі, блідий золотушний хлопчик розкривав болячки на ногах, спараліжована жінка намагалася скласти на благання свої зведені руки: невже всіх їх засуджували на загибель, відбираючи їм божественну змогу жити, якщо людська наука вже від них одступилася? І розпач вірних був такий страшний, розпач усіх тих, що були певні, ніби для них ось-ось розкривався куточок неба посеред темряви їхнього існування; вони обурювалися з того, що їм одібрано ці радощі, це небесне полегшення їхніх особистих та громадських злигоднів, цю певність, що свята діва зійшла на землю, бажаючи їм принести безмежну насолоду заступництва. Мер нічого не міг обіцяти, і натовп одійшов, плачучи, готовий вибухнути, вбачаючи в розпорядженнях влади саму страшну кривду, безглузду жорстокість проти нищих та смиренних, що мали б викликати небесну кару.

Кілька місяців тривала боротьба. Дивно було бачити цих людей із здоровим розумом, міністра, префекта, поліційного комісара, охоплених, звичайно, найкращими намірами, коли вони воювалися з усе більшою та більшою юрбою одчайдушних, які не погоджувалися, щоб замкнуто перед ними браму до країни

мрій, містичний вхід до майбутнього блаженства, де вони розраду мали б серед злигоднів свого жакливого теперішнього живоття. Влада вимагала порядку, мудрої релігії, перемоги розуму, в той час як потреба щастя захоплювала народ, сповняючи його бажанням поратуватися у цьому та майбутньому світі. О! Не страждати більше, зрівнятися в добробуті, виступати далі тільки під опікою справедливої та благої матері і вмерти тільки на те, щоб прокинутися в небесах! Саме це палке бажання маси, це святе божевілля загальної втіхи мало змести геть суворі та похмурі засади добре впорядкованого товариства, де пошесні кризи релігійних рухів засуджені, як замах на спокій здорового розуму.

В цей час палата св. Гоноріни ціла збунтувалася. П'єрові довелося замовкнути перед приглушеними, але обуреними вигуками хворих, що лаяли комісара сатаною, іродом. Гривот підвелася на своєму матраці бурмочучи:

— Ах! душогуби! Адже милосерда божа мати мене зцілила!

Навіть пані Ветю, що повернулася знов від невиразного передчуття свого близького кінця до надії, гнівалася на думку, що як би гору взяв префект, то Гроту тепер не існувало б.

— Тоді, виходить, не було б і прощі? Тоді ми не приїздили б сюди, щоб сотками зцілятися щороку?— запитувала вона.

Напад задухи схопив її, і сестрі Гіяцінті довелося посадовити її на постелі. Пані де-Жонк'єр скористувалася з перерви, щоб підкласти миску молодій жінці, що страждала на сухоти спинного мозку. Дві інші хворі не могли залишатися на ліжках від нестерпної спеки та нечутно блукали тихими кроками, страшенно бліді посеред димчастих тіней. Край палати розлягався у сутінках важкий подих, що не припинявся, супроводячи читання П'єрове, наче передсмертне хрипіння. Сама тільки Еліза Руке міцно спала горілиць, виставляючи свою страшну болячку, що вже почала підсихати.

Було чверть на першу і абат Жюден міг прийти з хвилини на хвилину причащати хворих. Благодать поверталася Марі до серця, тепер вона була певна, що коли свята діва відмовлялася її зцілити, то через її власну провину, бо вона впала в сумнів, увіходячи до купелі. І вона відчула каяття за свій бунтівничий вибух, як за злочин. Чи матиме вона колись прощення? Її бліде обличчя осунулося в рамці чудесного золотого волосся, очі сповнилися слізьми; вона дивилася на П'єра, пригнічена та розгублена.

— О, друже мій, яка я негарна була! Тільки прослухавши, як погрішили у гордощах своїх цей префект та ці судді, я зрозуміла свою провину... Треба вірити, друже мій, нема бо щастя без віри та любови.

А коли П'єр вирішив зупинитися на цьому місці оповідання, хворі зарепетували, прохаючи його ще провадити. І він обіцяв дійти аж до тріумфу Гроту.

Біля Гроту все ще загороджено було, отже треба було приходити вночі, потай, щоб помолитися та крадькома діставати води. А втім доводилося все дужче побоюватися бунту, були бо чутки, наче цілі гірські селища збиралися спуститися з верховин звільняти господа. Це було масове повстання злидарів, такий непереможний натиск люду, охопленого бажанням чуда, що простий здоровий розум та добрий порядок могло тут знести, як соломі. Монсеньйор Лявранс у своєму тарбському єпископаті перший мусів здатися. Усю його обережність, усі сумніви перебороло народне зрушення. Він міг собі цілі п'ять місяців триматися на боці, не дозволяти своєму духівництву йти за вірними до Гроту, захищати церкву проти цього нестримного подуву забобонів. Але до чого боротися ще? Він розумів великі злидні та скорботу своєї пастви, він скоривсь потребі, він дозволив їй культ, що вона його так палко прагнула. Одначе, рештки обережності змушували його обмежуватися на перших кроках тільки призначенням комісії розглянути справу: це вже було визнання чуда за довший чи менший термін. Якщо монсеньйор Лявранс був людина здорової культури, холодного розуму,

можна ж тоді уявити його тривогу того ранку, коли він підписував наказа. Мабуть він схилив коліна у своїй молельні, благав бога, владаря світу, просвітити його. Він не вірив у видіння Бернадеттине і мав вище розуміння щодо проявів божества. Але чи не слід було б, із співчуття та милосердя, заглушити доводи власного розуму, поступитися шляхетністю власного культу перед потребою дати голодним той хліб, що його бідолашне людство потребує, щоб жити щасливо.

„О боже мій, пробач мені, що я змушую тебе зійти з твоєї вічної могутности, де ти перебуваєш, що я тебе причетним роблю до цієї дитинної гри з непотрібним чудом. Це ми, невдячні, втягаємо тебе в цю мізерну авантуру, де нічого нема, крім недуги та божевілля. Але, боже мій, вони так страждають, вони так жадібно прагнуть чуда, чудесних казок, щоб розраду знайти своєму стражданню в житті. Ти сам, якщо вони до тебе удадуться, ти допоможеш їм обдурити себе. Хай думка про твою божественність оселиться серед них і хай вони потіху матимуть з неї на землі!“ І єпископ, обливаючись слізьми, зробив поступку у своєму милосердю пастиря до мізерної людської отари.

А тоді імператор, пан над усім, і собі уступився. Він був тоді в Біяріці, де його щоденно повідомляли про цю історію в Люрді, що нею цікавилися усі паризькі газети; бо нагінка не була б остаточною, як би до неї не приєдналося чорнило журналістів вольтеріанської течії. І поки його міністер, його префект, його поліційний комісар воювалися, захищаючи здоровий розум та добрий порядок, імператор заховував тверду мовчанку людини, що спить з видющими очима, мовчанку нікому незрозумілу. Прохання надходили щоденно; а він мовчав. Приїздили єпископи, визначні особи; великі панії його двору підстерігали зручного моменту, чіплялися до нього, а він мовчав. Ціла баталія загорілася навколо його авторитету. З одного боку вірні, або просто мрійні голови, що їх захоплювала таємниця; з другого, безвірники, державні

люди, що скептично ставилися до хоробливої гри уяви; а він все мовчав. І враз ця сором'язна людина несподівано заговорила. Пройшла чутка, наче на нього вплинули благання імператриці. Звичайно, вона брала в цьому участь, але головне, в ньому прокинулась його давня гуманна мрія, його справдешне щире співчуття до ображених долею. Як і єпископ, він не хотів замикати перед убогими браму надії, підтримуючи непопулярні розпорядження префекта, що забороняв хворим пити життя біля святого джерела. І він післав до Люрду телеграму, короткого наказу скинути загорожу та зробити вхід до Гроту вільний.

Тоді залунало „Осанна“, і який це був тріумф! Нове розпорядження оголошено було всім на люрдських площах, а барабани били, а сурми гучали. Поліційний комісар власноручно мав почати розбирати горожу. Потім його усунули з посади, так само, як і префекта. Народ ринув з усіх усюдів; почали організовувати культ Гроту. І поклик божественних радощів нестримно гримів навколо: „перемога! господь переміг“. Але тут взяло гору й людське убозтво, вічна потреба розради, надії для засудженого, що доручає турботу про свій поратунок невидимій силі, могутнішій, ніж природа, а тому здібній зламати невблаганні закони її. А ще перемогло співчуття верховних осіб, керівничих пастви: єпископа й милосердного імператора, що дали дорослим стражденним дітям те, що тішило одних, а часами справді зціляло інших.

З половини листопада єпископська комісія прибула розслідувати доручену їй справу. Вона розпитала ще раз Бернадетту, обслідувала численні випадки чудес. Одначе, визнала вона всього тридцять зцілень, цілковито наявних. І монсеньйор Лявранс визнав, що він переможений. Але й тут він виявив велику обережність, перечекавши три роки, перше ніж офіційно опублікувати в пастирському посланні, що свята діва дійсно з'явилася в Масабіельському Гроті, де потім відбувалися численні чудеса. Монсеньйор купив у міста Люрда, від імени єпископату, Грот з усією, до нього

прилеглою, дільницею. Почалися роботи, спочатку незначні на розмір, дедалі все значніші, в міру як текли сюди грошові суми з цілого світу хрищеного. Грот пристосували до нового його призначення та почали замикати ґратами. Гав — ріку одвели назад, у нове річище, щоб виграти місце на широкі дороги, муріжки, бульвари. Нарешті, церква, що її за-бажала божа мати, базиліка, почала виростати на вер-хівці тієї самої скелі. Починаючи з першого удару, парафіяльний священник Пейрамайль почав керувати усім надзвичайно ретельно, бо боротьба з нього ви-творила найпалкішого вірного, відданого цій справі. Із своїм трошки суворим батьківським почуттям, він став обожнювати Бернадетту, душею й тілом віддався сповняти накази, що згори йшли устами цієї невинної дівчини. І він уживав надзвичайних зусиль, він нама-гався, щоб усе було гарно, особливо величньо, гідне цариці янголів, що зволила одвідати цей гірський ку-ток. Перша релігійна церемонія відбулася тільки шість років згодом після з'явлень, того дня, коли з великою пошаною поставили в Гроті статую богоматері на місці, де вона з'явилася. Цього ранку чудесна була година, і цілий Люрд розцвітився прапорами та залу-нали скрізь церковні дзвони. П'ять років згодом, року 1869, одправлено було першу службу божу у склепі базиліки, що її шпиль не був ще готовий. Дарунки ненастанно прибували, золота річка линула до Гроту, місто ціле готувалося вирости тут з-під землі. Нова релігія заснувалася остаточно. Бажання зцілитися зці-ляло, жадоба чуда породжувала чудо. Бог милосердя й надії виринав із страждання людського, з цієї по-треби мати розрадницю — ілюзію, що утворювала роз-кішний рай людству за гробом, де всемогутність творить правий суд та нагороджує гідних вічним щастям.

Недужі в палаті св. Гоноріни також бачили в пере-мозі Гроту тільки тріумф своєї надії на зцілення. Радісне тремтіння пролинуло понад ліжками, коли П'єр схвильований од усіх цих страдницьких облич, по-вернених до нього в палкій жадобі віри, повторив:

— Господь переміг, і чудеса не припинялися з того часу, а найбільше полегшення мали ниці й смиренні.

Він поклав маленьку книжечку. Увійшов абат Жюден, мали приступити до причастя. Але Марі, охоплена пропасницею віри, аж руки їй палали, нахилилася до нього.

— Друже мій, зробіть мені велику послугу: вислухайте признання моєї провини та одпустіть її мені. Я кляла бога, я сотворила смертний гріх. Якщо ви не прийдете мені на допомогу, я не гідна буду причащатися, а я так потребую потіхи та підтримки.

Молодий священник жестом заперечив. Він ніколи не погоджувався сповідати свою подругу, єдину, жінку, що він її кохав та бажав за здорових, ясних днів юности. Але вона затялася.

— Благаю вас, цим ви прискорите чудо мого зцілення.

І П'єр погодився; він вислухав признання провини, гріховного ремства її, сповненої гіркоти проти святої діви, що не зглянулася над нею. Далі абат дав їй одпущення гріхів, виголошуючи звичайні слова.

Уже абат Жюден поставив чашу на маленького столика поміж двох свічників в п'єтмі палати. Наважилися порозкривати вікна навстяж, незносний бо був сморід від цих страдницьких тіл та різного шмаття; але й тоді в палаті не посвіжішало а ні трішки, а тісне подвір'я за вікном, у темряві ночі зовсім схоже було на криницю. П'єр запропонував себе за помічника і почав читати Confiteor. Далі священник у стихарі прочитав покаяння та одпущку молитву й підняв чашу: „Ось агнець божий, що приймає на себе гріхи світу“. Кожна з жінок, що нетерпляче чекали скорчена від болю на причастя, як засуджений на смерть чекає життя від нових ліків, що йому довго їх не дають, у думці повторювала тричі цей акт смирення, не розкриваючи рота: „Господи, я негідна, щоб ти увійшов під кров мій, але промов слово, і зцілиться душа моя.“ Абат Жюден почав обходити мізерні постелі в супроводі П'єра, тим часом, як пані де-Жонк'єр та сестра Гіяцінта супроводили їх, кожна із свічкою в руках. Сестра милосерда вказувала хворих, що мали причащатися,

а священник нахилився, клав облатку на язика, часом навмання, повторюючи латинські слова. Всі підводилися з широко розплющеними очима та блискучим поглядом, посеред непорядків надто покvapного розташування. Одначе двох довелося збудити, заснули бо вони міцним сном. Чимало з них стогнали, сами того не помічаючи, а отримавши причастя все ще так само стогнали. В глибині палати продовжувалося передсмертне хрипіння однієї хворої, що її не було видно. І сумна була ця мала процесія в півтемряві, де вирізнялися тільки жовтими плямами вогники воскових свічок.

Але божественне з'явище являло собою обличчя Марі, що повернулася до свого захоплення. Не дали причастя Гривот, вона мала причаститися уранці в церкві Розер, теж голодна на хліб життя; а пані Ветю, мовчазна, мовчки отримала облатку на свого почорнілого язика в передсмертній гикавці... Тепер настала черга Марі; в блідому світлі свічок, прекрасна вона була серед саява свого золотого волосся, з розширеними очима, з обличчям захопленим вірою, що всі залюбувалися. Вона запричастилася, не тямлячи себе; небо, очевидячки, зійшло до неї, в її бідолашне юне тіло, доведене до такого лихого фізичного стану. З хвилину вона тримала П'ера за руку.

— О, друже мій, вона мене зцілить, вона щойно мені про це сказала... Ідіть, одпочиньте. Я засну зараз таким чудесним сном.

Одходячи з абатом Жюденом, П'ер помітив маленьку пані Дезаньйо в глибокому кріслі, де її перемогла втома. Жадна сила не могла її розбудити. Було пів до другої ранку. А пані де-Жонк'єр, за допомогою сестри Гіяцінти, все обходила хворих, мила їх та перев'язувала... Одначе палата затихала, поринала в невиразне забуття, чарівне з того часу, як тут пройшла Бернадетта із своїми чарами. Маленька тінь блукала поміж ліжками, тріумфальна, зробивши своє діло, принісши клаптик неба кожній знедоленій, доведеній до розпуки на цій землі; і поринаючи у вісні вони бачили її схилену, таку кволу, таку хвору, що схилялася до них та цілувала їх, посміхаючися.

ДЕНЬ ТРЕТІЙ.

I.

Цього чудесного, серпневого ранку, ясного та теплого, Герсен о сьомій годині встав уже та докінчував свою туалету в одній з двох маленьких кімнат, що він їх мав щастя винаймати на третьому поверсі готелю З'явлень, на вулиці Гроту. Ліг він був об одинадцятій годині, чудесно виспавсь і причепурився; і зараз же пішов до другої кімнати, де перебував П'єр. Але той, повернувшись о другій годині, довго боровся з безсонням і заснув тільки на світанку, отже ще не прокидався. Сутана його, що валялася на стільці, його інша розкидана одежа говорили за втому та хвилювання.

— Ах, ви, ледарюго, — весело скрикнув де-Герсен. — Хіба не чуєте, як дзвонять дзвони?

П'єр скочив, непорозуміло озираючись у тісній готелевій кімнаті, заллятій яскравим соняшним світлом. У незачинене вікно справді лунали радісні дзвони, ціле місто гуло та раділо.

— Нізащо нам не встигнути на восьму до лікарні, щоб захопити з собою Марі: ми ж, звичайно, будемо снідати.

— А розуміється. Хутчій скажіть дати нам дві чашки шоколяди. Я зараз встаю і вмент одягнуся.

Залишившись сам, П'єр скочив з постелі, хоч ломило йому всі члени, та почав сквапно одягатися... Він ще вмивавсь, освіжуючися холодною водою, як Герсен, що не міг і хвилинку сам побути, знов з'явився.

— Я дав розпорядження, нам зараз принесуть... Ах! цей готель! Чи бачили ви господаря, пана Мажесте, у білому одязі, що так важно сидить собі в своїй конторі. Здається, у них люду, як оселедців у бочці, ніколи не бачив такого стиску... Та який неймовірний гомін! Мене тричі буджено цієї ночі. Я не знаю, що діялося в сусідній кімнаті; ось і зараз там вовтузяться за стіною, якийсь шепіт, зідхання...

Він сам себе перервав, щоб спитати:

— Ну, і добре вам спалося?

— Та де там, — відповів П'єр. — Я був надзвичайно знесилений і довго не міг заснути. Без сумніву, це від того гомону, що ви кажете.

Він і собі почав розводитися про тонкі перегороджі, про те, що готель переповнений подорожніми, що їх порозташовували по всіх закутках. Скрізь чути незрозуміле стукотіння; бігають, важко ступають коридорами, страшні голоси здобуваються невідомо звідкіля; що й говорити вже про стогнання хворих, про кашель, страшний кашель, який наче виходить з кожної стіни. Очевидячки, цілісіньку ніч люди то входили, то виходили, вставали та знов лягали; бо тут не дотримувалися годин, живучи серед безладу нервових збурень, ішли на молитву, як ідуть звичайно на якусь громадську розвагу.

— Ну, а Марі? Яку ви її вчора увечері залишили? — ураз запитав де-Герсен.

— З нею багато краще, — мовив священик. — Од страшного нападу розпуки вона знов повернулася до своєї мужности та непохитної віри.

Коротенько помовчали.

— О, я а ні трохи не турбуюся, — знов почав батько із своїм спокійним оптимізмом. — Побачите, що все піде чудесно... А щодо мене, я захоплений. Я удавався до святої діви з моїми справами, — знаєте, мій видатний винахід з повітряними бальонами, що ними можна керувати. І ось уявіть собі, вона вже виявила до мене свою милість! Так, так, учора ввечері, розмовляючи зо мною, абат де-Гермуаз обіцяв знайти мені в Тулузі капіталіста, що напевне погодиться дати

потрібні кошти на моє підприємство; він має серед своїх приятелів одну багатющу людину, що цікавиться механікою! Я зараз побачив у цьому перст божий.

І він засміявся своїм дитячим сміхом. А тоді додав:

— Яка чудова людина, цей абат де-Гермуаз! Пополудні я подивлюся, чи не можна буде мені влаштувати з ним подорож до цирку Гаварні, дуже економно.

П'єр, що взявся платити за все, за помешкання в готелі та інше, почав по-дружньому умовляти старого.

— Розуміється, не втрачайте нагоди одвідати гори, якщо вам так хочеться; дочка ваша щаслива буде, коли ви зробите собі таку приемність!

Тут їх перервала служниця, що принесла дві чашки шоколяди з двома маленькими хлібинами на підносі, накритому скатертиною. А що вона залишила двері відчинені, то перед ними видно стало частину коридору, що йшов анфіладою.

— Еге! Кімнату сусіди мого вже прибирають! — зауважив зацікавлений Герсен. — Він жонатий, правда?

Служниця здивувалася.

— О ні, він зовсім один!

— Як так? Але ж там увесь час метушня була, а сьогодні вранці у нього розмовляли, зідхали!

— Цього не може бути; він зовсім один. Тепер сусіда ваш пішов, звелівши якнайшвидше прибрати помешкання. Там у нього одна кімната з великою шафою в стіні, а ключ від неї взяв він з собою... Мабуть, там у нього гроші заховані...

Вона забалакалася, розставляючи на столі чашки з шоколядою.

— О, це цілком поважний добродій. Того року він залишив за собою один з маленьких окремих павільйонів, що їх пан Мажесте винаймає на сусідній вулиці. Але тепер оце він трохи запізнивсь, і йому довелося задовольнитися з однієї кімнати! це, правда, його дуже засмутило. А що він не хоче їсти спільно з усіма, то каже подавати собі нагору, і замовляє все найкраще, п'є чудесне вино.

— Ось що, — весело мовив де-Герсен, — ну мій

сусіда, виходить, надто добре сам самісінький вчора пообідав.

П'єр слухав уважно.

— А з мого боку, здається, вмістилися дві пані з паном та хлопчик на милиці?

— Так, пане абате, я їх знаю. Тітка, пані Шез, взяла одну з цих кімнат, а панство Віньєронів, із своїм сином Густавом, мусять тіснитися в другій. Ось уже другий рік приїзять вони до нас. О! це теж чудесні пані.

Уночі П'єрові, справді, чути було голос Віньєронів, що його мабуть мучила спекота. Далі служниця, розбалакавшись, перерахувала інших мешканців в коридорі; ліворуч священник, мати з трьома дочками та двоє поважних старих, чоловік з жінкою; праворуч знов самотній добродій, самотна молода дама, та ще ціла родина з п'ятьма маленькими дітьми. Готель був повний, аж по саме горище. Служниці, повіддавши свої кімнати подорожнім, спали покотом у пральні. Учора вночі понаставляли складаних ліжок навіть на сходах кожного поверху. Одній поважній духовній особі довелося спати на більярді.

Коли служниця нарешті пішла собі, а чоловіки напилися шоколяди, Герсен поспішив до своєї кімнати знов помити руки, бо дуже дбав за вигляд свій; а П'єр і собі на хвилинку вийшов на маленький балкон, куди його привабило сонце. Всі кімнати третього поверху з цього боку готелю мали балкони, з вирізними дерев'яними баясками. Абата чекала тут надзвичайна несподіванка. На сусідньому балконі, який виходив з кімнати самотного добродія, він побачив жінку, що висунула голову з дверей, і впізнав в ній пані Вольмар: це безперечно була вона із своїм подовгастим обличчям та тонкими, млостю допитими, рисами; це були її великі, чудесні очі, що палали вогнем, та час від часу застелювалися якимось туманом, хвилястою димкою і згасали. Перелякана, вона одкинулася назад, пізнавши П'єра. Він так само хутко одійшов, збентежений та засмучений тим, що налякав її. І враз він все зрозумів: добродій, що не

знайшов іншого помешкання, ховав тут од усіх свою коханку, замикав її до шафи, поки поралися в кімнаті, годував її стравами, що їх йому приносили нагору, пив з нею з однієї шклянки; отже нічний гомін з'ясувався дуже просто. Вона мусіла перебути три доби у справжньому ув'язненні і віддавалася божевільній пристрасті у цій замкненій кімнаті. Коли кімнату прибрано, вона мабуть ризикнула відчинити шафу зсередини та висунула голову крізь балконові двері, щоб поглянути, чи не повертається її коханий. Так ось чому її невидко було в шпиталі, де маленька пані Дезаньйо раз-у-раз запитувалася про неї?! П'єр завмер на місці, схвильовано поринув в глибоку задуму, уявляючи собі це існування знайомої йому жінки, ці тортури подружнього життя в Парижі поміж лихою свекрухою та бридким чоловіком, а тоді раз на рік ці три дні цілковитої волі, цей вибух кохання під приводом послужити в Люрді богам. Сльози, що їх він сам не міг з'ясувати, закипіли йому десь всередині, в надрах його істоти, в глибині його доброхитньої чесноти, і напливали на очі йому, охопленому безмежним сумом.

— Ну щож, ідемо? — гукнув весело Герсен, з'являючись знов в рукавичках, затягнутий у свій сірий сукняний жакет.

— Так, так, ходімо, — відповів П'єр, оглядаючись та шукаючи свого капелюха, а zarazом витираючи очі.

Входячи вони почули грубий голос Віньєронів, що надто гучно вичитував ранішніх молитов. Але їх особливо зацікавила одна зустріч: у коридорі вони стикнулися з чоловіком років на сорок, сильним та кремезним з чудесними бакенбардами. А втім він одвернувся та пройшов так хутко, що ні П'єр, ні Герсен не встигли розглянути його обличчя. В руках він мав якийсь добре загорнутий пакунок. І він встромив ключа у двері, розчинив та знов замкнув за собою їх, прослизнувши в них як тінь, без найменшого шелесту.

Герсен обернувся.

— Еге, це самітний добродій... Мабуть, він ходив на базар та несе собі щось смачне.

П'єр удав наче нічого не чує, бо уважав він свого супутника за надто легковажного, щоб звірятися йому з чужою таємницею; до того абатові стало ніяково; збентеження та якийсь цнотливий жах охопили його на думку про цю розкриту інтригу, де гріховна плоть брала своє в оточинах містичного захоплення, що віяло навкруги.

Вони прийшли до шпиталю саме в той момент, коли виносили хворих, щоб їх відпровадити до Гроту. Вони знайшли Марі дуже веселою, вона добре виспалася. Вона поцілувала батька та насварилася на нього, довідавшись, що все ще нічого не вирішив він із своєю подоріжжю до Гаварні. Якщо він не поїде туди, то дуже її засмутить. А втім вона говорила із своїм бадьорим, усміхненим виглядом, що сьогодні іще не буде їй зцілення.

А тоді почала вона прохати П'єра, щоб той здобув для неї дозвіл перебути цілу наступну ніч перед Гротом: це була особлива ласка, палке бажання усіх, але її зазнавали на превелику силу одиниці. Спочатку він повстав проти цього, боячися, що нічне перебування під одкритим небом пошкодить на її здоров'я, але мусів поступитися, бачучи, як страшенно засмутилася хвора на його відмову. Безперечно, вона, сподівалася, що свята діва почує її тільки на самоті, серед глибокого спокою нічної темряви. Цього ранку Марі стало тяжко посеред натовпу хворих, скупчених перед Гротом, і вона попрохала одвезти себе до лікарні ще з десятої години ранку, жаліючися, що яскраве соняшне світло ріже їй очі.

Коли батько та священник улаштували її знов у палаті св. Гоноріни, вона дала їм відпустку на цілий день.

— Ні, не приходьте по мене, я не повернуся по полудні до Гроту, це марне... Але сьогодні увечері о дев'ятій я чекатиму вас, П'єре. Це умовлено, ви мені даєте слово честі?

Абат потвердив, що вживе всіх заходів отримати дозвіл, що удасться, як треба буде, до отця Фуркада.

— Отже, люба моя, до вечора, — додав і собі Герсен, цілючи дочку.

І вони її залишили, цілком спокійну, в постелі; вона була охоплена якоюсь думкою й дивилася у простір своїми всміхненими, замріяними очима.

Коли вони повернулися до готелю З'явлень, було тільки пів на одинадцять. Герсен, захоплений чудесною годиною, забажав поспідати зараз, щоб якнайшвидше вирушити на оглядини Люрду. Але йому треба було раніш зайти до себе в кімнату; П'єр пішов за ним, і тут вони натрапили на несподівану драму. Двері Віньєронів широко були розчинені; видно було малого Густава на канапі, що була йому за ліжко. Він був страшенно блідий, непритомний, і батьки налякалися, що це вже йому кінець. Пані Віньєрон, впавши на стільця, не могла ще отямитися з переляку; в той час чоловік її метушився з кутка в куток, наштовхувався на меблі та готував нашвидкуруч шклянку води з цукром та ліками. Але чи чувана річ? Хлопча, ще такий міцний, враз знепритомнів, став білий, як курча. І він дивився на пані Шез, тітку, що стояла перед канапою з таким здоровим виглядом цього ранку; йому руки тремтіли ще дужче, непокоїла його думка, як цей дурний напад забрав би йому сина, і багатий спадок вислизнув би від них назавсіди. Батько був несамовитий, він розціпив зуби хлоп'яті і силоміць примусив його випити цілу шклянку. Проте, коли той зідхнув та розплющив очі, батьківська добродушність повернулася до нього: він заплакав, називав сина своїм маленьким чоловічком. Тоді підійшла пані Шез, але Густав відтрутив її рухом брутальної ненависти, наче зрозумів ту моральну розпусту, що до неї призвели його батьків гроші цієї жінки. Ображена старенька сіла віддалік, поки батько з матір'ю, уже заспокоєні, дякували святій діві, що зберегла їм любе маленя, а хлопчисько посміхався тонкою та неймовірно сумною усмішкою, знаючи все та втративши, п'ятнадцятилітній, смак до життя.

— Чи не можемо ми вам допомогти чимнебудь? — привітно запитав П'єр.

— Ні, ні, дуже вам вдячний, шановний добродію, — відповів Віньєрон, виходячи на хвилинку до кори-

дору. — Так, у нас зчинився чималенький сполох! Ще б пак, єдиний син і такий же він нам любий!

Навколо них година снідання звела на ноги цілий готель. Двері ляскали, на коридорах та на сходах линував ненастанний шепіт. Три дорослі панни промчали повз у вихорі своїх спідниць. У сусідній кімнаті ревіли маленькі діти. Далі побігло схвильоване у цій шарпанині стареньке подружжя; священники, забувши свою гідність, підхоплювали обома руками поли довгої сутани і теж тупотіли слідком за іншими. Згори до низу дерев'яні помости ходором ходили під надмірною вагою цього люду, накопиченого по всіх закутках. Служниця, з цілим сніданком на підносі, постукала до кімнати самотнього добродія; їй довго не відчиняли; нарешті двері розчинилися і видко було прибрану кімнату, де добродій був сам і стояв спиною до входу; а коли служниця вийшла, вона зачинила за собою двері.

— О, я сподіваюся, що тепер усе скінчено, і свята діва зцілить його, — повторював Віньєрон, що не залишав своїх обох сусідів. — Ми йдемо снідати. Признаюся вам, що ця історія примусила мене страшенно зголодніти, і я тепер люто хочу їсти.

Коли П'єр з Герсеном зійшли, вони прикро були вражені, не знайшовши вільного куточка у спільній їдальні. Там була страшенна тіснота, і деякі, ще порожні, місця враз позахоплювано. Льокай сказав, що з десятої ранку до першої їдальня була переповнена; апетит гостям особливо більшав від свіжого гірського повітря. Довелося покірливо перечекати; вони попрохали льокай сказати їм коли звільниться два накриття. Не знаючи, куди себе подіти, почали вони переходжуватися перед готелем, що виходив на вулицю, де ненастанно сновигало безліч по-святочному вбраного люду.

Але ось з'явився власник готелю З'явлень пан Мажесте, власною персоною, весь у білому; він надзвичайно ввічливо сказав:

— Чи не вгодно вам, шановні добродії, пройти до сальону?

Господар був сорокап'ятилітній огрядний добродій, що намагався величньо носити своє ім'я. Лисий, гладкий, з круглими голубими очками на восковому обличчі, з потрійним підборіддям, він тримався дуже вельможно. Прибувши сюди з Неверу із своїми двома сестрами, що працювали в сирітському домі, оженився він з мешканкою Люрду, маленькою смаглявою чорнявкою. Удвох вони, ще не минуло й десять літ, перетворили свій готель в одну з найбагатших та найпопулярніших гостиниць міста. Кілька років тому господар завів ще торгівлю священними речами, що їх накопичено було у великій крамниці ліворуч будинку. Там торгувала молоденька небіжка подружжя, під оком пані Мажесте.

— Може панове ласкаві будуть посидіти у сальоні? — твердив власник готелю, що йому П'єрова сутана вселяла особливу пошану.

Але гості воліли проходжуватися, або постояти на свіжому повітрі. Тоді Мажесте залишився з ними, бажаючи побазікати хвилинку, як це звичайно він робив із усіма клієнтами, що він їх хотів пошанувати. Розмова спочатку точилася про вечірню процесію із свічками, що мала бути чудова за такої прекрасної години. У Люрді тепер зібралося понад п'ятдесят тисяч подорожніх, багато публіки прибуло з усіх сусідніх лікувальних станцій; а тому й така тіснота за табльдотом. Ще може у місті забракне хліба, як це й було минулого року.

— Бачите, який у нас стиск; ми просто не знаємо, як повернутися. Я справді невинний, що вам доведеться трохи почекати.

У цю хвилину підійшов листоноша з великою купою газет та листів, що він їх поклав у конторі на столі. Тоді, не випускаючи з рук останнього листа, він запитав:

— А чи не у вас зупинилася пані Маз?

— Пані Маз, пані Маз,— повторював власник готелю, щось пригадуючи. — Ні, такої у нас рішуче немає.

П'єр, почувши, підійшов та мовив:

— Пані Маз? Така є; вона, здається, зупинилася у сестер незайманого зачаття, у „Блакитних сестер“, як їх називають тут, коли я не помиляюся.

Листоноша подякував і пішов. На вустах Мажесте в той час з'явилася гірка посмішка.

— „Блакитні сестри“, — прошепотів він, — ах, ці вже блакитні сестри...

Він скосив очі на сутану П'єрову, тоді враз урвав свою мову, щоб не прохопитися. Одначє, серце його було повне гризоти і йому хотілося полегшити себе; цей молодий священник з Парижу, мабуть, вільнодумець, мабуть він не бере участі у цій банді, як господар називав усіх службовців біля Гроту, усіх, хто набивав кишеню за допомогою люрдських чудес. Поволі він осмілів.

— Пане абате, присягаюся вам, що я добрий католик. А втім, ми усі тут такі. І я ходжу до церкви, говію перед великоднем... Але, справді, повторюю, не слід би черницям тримати готелів. Ні, ні, це зовсім не відповідна справа!

І він почав висловлювати свою злість комерційної людини, що страждає від незаконної конкуренції. Невже ці черниці незайманого зачаття, ці „Блакитні сестри“ не могли обмежитися своєю справжньою роллю: готувати облатки на причастя, чистити та лагодити священні убори та покрови?! Але ні! Вони обернули свій монастир на величезний готель, де самітні панії винаймали окремі кімнати та їли за спільним столом, коли не хотіли брати їжу до себе до хати. Усе там було дуже чисте, дуже гарно влаштоване і недороге, завдяки тисячам привилеїв, що їх мали в монастирі. Жаден готель в Люрді стільки не працював.

— Але кінець кінцем, хіба це пристойно? Черниці — і враз торгують супою! Додайте до цього, що настоятелька їхня — жінка з головою. Коли вона побачила, що сюди ринули багатства, то зараз захотіла забрати їх для однієї своєї обителі й рішуче відділилася від монахів Гроту, що гадали прибрати її до рук. Так, пане абате, вона пішла до самого Риму, виграла справу

і тепер загребає гріш. Черниці, черниці, боже мій, понизитися до умебльованих кімнат та тримати табльдот! — Він підніс руки до неба, він задихавсь.

— Але,— обережно зауважив кінець кінцем П'єр,— якщо в вашому готелі повно, якщо ви не маєте жадного ліжка, жадної вільної тарілки, куди б ви встромили подорожніх, як би їх зібралось ще більше?

Мажесте живо заперечив:

— Ах, пане абате, зараз видно, що ви не знаєте місцевих умовин. Під час національної прощі, правда, ми працюємо на славу, годі тут скаржитися. Але триває це якихось чотири-п'ять день, тоді як під звичайний час одвідувачів значно менше... О, я, богу дякувати, завсіди завдоволений. Готель мій відомий, він не згірший від готелю біля Гроту, що на ньому люди нажили собі вже два маетки. А проте, як собі хсчете, прикро бачити, як „Блакитні сестри“ вершки збирають з подорожніх, перехоплюючи від нас паній з буржуазії, що живуть у Люрді по два і по три тижні, завсіди під спокійну годину, коли люду мало. Розумієте, це найвиборніша публіка, жінки освічені, що терпіти не можуть шуму, ходять молитися до Гроту самі, залишаються тут цілими днями і платять за все не торгуючися.

Пані Мажесте, що її ні П'єр ні Герсен не помічали досі, схилену над реєстром, де вона перевіряла рахунки, зайшла й собі до спільної розмови, зауваживши своїм трохи гострим голосом:

— Ось минулого року, шановні добродії, у нас прожила так одна цілі два місяці. Вона ходила до Гроту, поверталася звідти, тоді знов ішла, їла, лягала спати. І ніколи жадного слова, завсіди вона з усього була завдоволена. Ця панія заплатила, навіть не поглянувши на рахунок... Ах, ось яких мешканців шкода!

Вона встала з місця, маленька, суха, смаглява, вся в чорному і почала пропонувати свій крам.

— Якщо панове бажають придбати щось на спомин про Люрд, прошу нас не забувати. Тут, поруч, ми тримаємо крамницю, де ви знайдете багато най-

потрібніших речей... Мешканці нашого готелю, звичайно, нікуди не вдаються купити щось, крім як у нас.

Але Мажесте знов мотнув головою з своїм виглядом побожного католика, що болю йому завдають спокуси віку.

— Звичайно, я маю пошану до всечасних отців, але не можна не признатися, надто вже вони загребуші. Чи ви звернули увагу на крамничку, яку вони влаштували біля Гроту, та де повсякчас повно народу? Там ченці гандлюють священними речами та свічками. Деякі священники кажуть, що це просто сором і що треба знов вигнати крамарів з храму... Є також чутка, що ченці завідують крамницею, великою крамницею проти нашого готелю та постачають крам дрібним крамарям у місті. Нарешті, як вірити поголокам, вони тримають у руках усю торгівлю священними речами та беруть певний відсоток від продажу чоток, статуй та медалів, що розходяться в Люрді цілими мільйонами.

Він понизив голос, тому що його обвинувачення були тепер дуже невиразні і скінчив тим, що злякався власної довірливості до цілком незнайомих йому людей. Але лагідне, уважне обличчя П'єрове заспокоїло його; трохи згодом Мажесте знов заговорив із запалом ображеного конкурента, що намірився висловитися до краю.

— Розуміється, у всьому цьому, мабуть, багато прибільшення. А проте це дуже сумно для релігії, що преподобні отці тримають крамниці, як останній з нас... Ось я, справді, не почну ж я вимагати своєї частки з тих грошей, що їх вони отримують за свої служби божі, або відсотків з їхніх подарунків? Нащо ж тоді вони починають гандлювати крамом, що ним гандлюю я? Минулого року ми мали дуже невеличкий зиск через них. Нас і так тепер надто багато, кожен важить нажитися коштом господа бога в Люрді, і незабаром тут забракне хліба на прожиток та води напитися... Ах, пане абате, хоч свята діва ласкаво перебуває з нами, одначе часом нам кепсько ведеться!

Один з подорожніх покликав господаря, але він повернувся саме в ту хвилину, коли молода дівчина прийшла до пані Мажесте. Це була Люрдська тубільчина, гарненька, маленька та огрядна, з чудесним чорним волоссям та круглим ясним веселим личком.

— Наша небога Аполліна,— мовив Мажесте.— Вже два роки вона тримає нашу крамницю. Це дочка брата моєї дружини, людини незаможної; вона пасла стадо в Бартре, а ми зворушені її вродою вирішили взяти малу до себе; і не шкодуємо, бо з неї вийшла чудесна дівчина й гарна продавчиня.

Але дядько промовчав за одну дрібничку, а саме за не дуже гарну славу про Аполліну. Її бачили вечорами з молодими парубками на надбережжі Гава. Проте, ця дівчина справді як скарб була господарям; вона притягала покупців саме своїми чорними великими очима, що так охоче сміялися. Рік тому Жерар де-Пейральонг не виходив з крамниці, і тільки думка про добру партію, що блукала йому в голові, заважала мабуть перебувати йому там і тепер. Його, здається, заступив галянтний абат де-Гермуаз, що приводив чимало знайомих паній до крамниці купувати.

— Ах, ви говорите про Аполліну? — встряла пані Мажесте, повернувшись з крамниці, — ви не помітили, шановні добродії, однієї речі: її надзвичайну подібність до Бернадетти... Чекайте, ось там на стіні фотографія Бернадеттина, коли їй було вісімнадцять років.

П'єр та Герсен підійшли, а Мажесте гукнув:

— Це сама Бернадетта, але це Аполліна, тільки куди менш вродлива, сумна та злиденна.

Нарешті прийшов льокай та оголосив, що звільнився маленький столик. Герсен двічі вже марно кидав оком до їдальні, палаючи бажанням поснідати та швидше піти десь цієї чудесної години. Отже він поквапився, не зважаючи більше на балакучого Мажесте, що з привітною посмішкою зауважив, що їм недовго довелось чекати. Вільний столик був у глибині, їм довелось перейти усю довгу їдальню.

Це була велика заля, розмальована під ясний дуб,

брудно-жовтявою олійною полупленою фарбою, заляпана плямами. Помітно було, як тут хутко все линяло та зношувалося в ненастанній поквапливій зміні їдців, що завдовольняли в цій залі свої здорові апетити. І єдина прикраса цієї кімнати були олів'яний годинник на каміні, що виблискував позолотою, з двома мізерними канделябрами побіч. Були тут і гіпюрові занавіски на п'ятьох вікнах, що виходили на вулицю, саме проти сонця. Але крізь спущені штори, проте, добувалися пекучі стрілки соняшного проміння. Посеред залі тіснилося сорок чоловіка біля спільного столу, вісім метрів завдовжки, де на превелику силу уміститися могло тридцять; а біля маленьких столиків праворуч та ліворуч тіснилося ще сорок, що їх кожної хвилини штовхали трое льокаїв, які сновигали туди й сюди. Як увійти, враз приголомшував надзвичайний гул сили голосів, стукотіння виделок та брязкіт начиння; здавалося, наче потрапили до вогкої доменної печі, просякнутої задушливими від страв пахощами.

Спочатку П'єр нічого не міг розгледіти. Але коли вони вдвох з Герсеном розсілися біля маленького садового столика, внесеного до кімнати й такого тісного, що два накриття не залишали в ньому вільного місця, абат здивований був і навіть його занудило від вигляду великого столу. Уже цілу годину завдовольняли свій голод тут дві зміни гостей, і безладдя на ньому панувало, а скатертина заллята була вином та совсами.

Слуги не дбали навіть за симетрію ваз з овочами, що становило єдину прикрасу. Особливо вражала різноманітна публіка, що збігалася сюди з усіх усюдів: гладкі священики, сухорляві молоді дівчата, дебелі матірки, червонопикі самітні чоловіки, цілі родини, що вишикувалися рівною лінією, низка покоління, що потворність їх росла та все жахливіша ставала. Увесь цей люд упрівав, жадібно ковтав їжу, сидячи навкося до столу, притиснувши лікті до себе та незграбно вправляючися руками серед страшного стиску. І посеред цих велетенських апетитів, збільшених від втоми, посеред цих намагань скоріш

набити собі шлунки, щоб знов повернутися до Гроту, у центрі столу, сидів гладкий священник, який зовсім не поспішав, їв кожну страву помірковано й повільно, ненастанно та поважно, працюючи щелепами.

— Пху,—мовив Герсен,—тут не холодно. Проте я залюбки попоїм; не розумію: як тільки приїхав до Люрду, мене раз-у-раз тягне їсти. А ви теж голодні?

— Так, так, я їстиму,—відповів П'єр; йому вже нудно ставало.

Меню було різноманітне: лососина, яечня, котлети з картопляним пюре, соте з нирок, цвітна капуста, холодне м'ясо та торти з абрикосами; але це все перестоялося на вогні та пливало в приторній підлеві, яка дхнула пригорілим салом. Проте у вазах були досить гарні овочі, особливо персики. А втім одвідувачі були, очевидно, люди невибагливі, вони їли все не розбираючи. Тендітна, молоденька дівчина чудесної вроди, з ніжними очима та шовковою шкурою, стиснута поміж старим священником та якимсь бородатим добродієм, з вигляду дуже брудним, захоплено їла нирки, що плавали в сіруватій воді, яка правила за совс.

— Слово чести,—зауважив сам Герсен,—ця лососина нічогенька. Додайте трохи соли й чудесно вийде.

П'єр мусів їсти, щоб підтримати свої сили. А за маленьким столиком поруч помітив він пані Віньєрон та пані Шез; здавалося, вони чекали своїх, зійшовши додолу заздалегідь, та сиділи одна проти одної. Справді, незабаром з'явився Віньєрон з Густавом; хлопчина був ще дуже блідий та ще важче спирався на свою милицю.

— Сідай поруч тітки,—мовив батько,—а я сяду з мамою.

Тоді, помітивши своїх сусідів, він підійшов до них.

— О, він тепер себе цілком добре почуває. Я його зразу обтер кольонською водою і трохи згодом він може взяти ванну у купелі.

Віньєрон сів до столу та узявся жадібно їсти. Але який сполох! Він знову мимохіть згадав про нього

вголос, так сильно вплинув на нього той переляк, коли подружжя ризикувало втратити сина перше, аніж тітка помре. А та розповідала, що напередодні, схиливши коліна перед Гротом, вона враз почула полегшення. І бідолашна хвора хвалилася, що видужала вона від своєї хвороби серця, розповідала деталі, що їх зять її слухав, вирячивши очі, де видно було не-свідомий неспокій. Що правда, був він людина добра, нікому смерті не бажав: одначе він обурювався на думку, що свята діва могла зцілити цю підстаркувату жінку, поминувши його сина, такого ще юного. Він-єрон дібрався вже до котлет та жадібно поїдав картопляне пюре, підхоплюючи його великими шматками на виделку, як враз здалося йому, що пані Шез копилить губу на племінника.

— Густаве, — мовив він враз, — а ти прохав про-бачення у тітки?

Хлопчисько здивовано розкрив свої ясні очі на-змарнілому личкові.

— Авжеж, ти був лихий, ти штовхнув її там на-горі, коли вона підійшла до тебе.

Пані Шез поважно мовчала, вичікуючи, в той час, як Густав, що доїдав без апетиту дрібно накришений шматочок котлети завбільшки як горіх, сидів уту-пивши очі в тарілку; він завзявся цього разу і не хотів виявляти удаваної прив'язаности, що її від нього вимагали.

— Слухай, Густаве, будь чемний; ти знаєш, яка добра тьотя і як вона багато хоче зробити для тебе.

Ні ні, він не поступиться! Він ненавидів цієї хви-лини цю жінку, що поволі вмирала, що отруювала йому любов батьків до такої міри, що коли вони ме-тушилися навколо нього, він не знав, чи це робиться, щоб уратувати самого його, чи майбутній спадок, який залежав від його життя.

Але пані Вінєрон, завсіди така поважна, приєд-налася кінець-кінцем до змагань чоловікових.

— Справді, Густаве, ти мені надто жалю завдаєш. Перепроси зараз тьотю, коли не хочеш, щоб я ціл-ком розгнівалася.

І він поступивсь. До чого боротися? Чи не краще буде, коли ці гроші отримають його батьки. Однаково, він потім помре, а родинні справи їхні, принаймні, покращають. Хлопчисько знав це, він усе розумів, навіть речі, що про них мовчали, остільки недуга погостила вухо його; він угадував, навіть, сховані думки.

— Тьотю, пробачте, я був непривітний до вас.

Дві буйні сльози скотилися йому з очей, хоч він посміхався з виглядом людини, лагідної та невибагливої, яка мабуть багато пережила. Пані Шез зараз поцілувала його, кажучи, що вона ні трішки не гнівається, і з тої хвилини життєрадісність Віньєронів засяяла знов, добродушна та щира.

— Якщо нирки й не особливі, — зауважив П'єрові Герсен, — ось вам чудесна, смачна цвітна капуста.

І в їдальні з одного до другого кінця тривало далі страшне чавкання. Ніколи ще П'єр не бачив, щоб люди їли так багато, обливаючись потом. Дух від страв як дим густішав. Розмовляючи, доводилося кричати, бо всі присутні таракотіли дуже голосно, а слуги, приголомшені метушнею, шпурляли посудом, підхоплюючи його в повітрі, не говорячи вже про роботу щелепами, про це тертя млинарських жорен, що їх виразно було чути. А надто дратувала молодого священика надзвичайна мішанина публіки за табльдотом, де чоловіки, жінки, молоді дівчата, духовні особи тісчилися побіч, завдовольняючи голод свій, наче спущена згряя собак, що видирають шматки похапцем. Коші з хлібом, що їх передавали з рук до рук, хутко порожніли. Тут були цілі гори холодного м'яса, усі рештки вчорашніх страв: баранини, телятини, шинка, і гарнір біля них з прозорого желе. З'їли вже надто багато; одначе м'ясо збуджувало апетит, а тут ще думка, що не треба проминати жадної страви. Священик, що посередині сидів, великий мистець попоїсти, захопивсь овочами; він їв вже третього персика, поволі зчищаючи шкурку з цих величезних овочів, та ковтав їх скибочками, із згірченим виглядом.

Але враз у кімнаті зчинився рух; льокай став розносити листи, що їх пані Мажесте закінчила розбирати.

— Чи ви бачите, — скрикнув Віньєрон, — лист до мене! Дивне диво, нікому я не давав своєї адреси!

Потім він схаменувсь.

— Ах, це мені пише мабуть Саважо, що заступає мене в міністерстві фінансів.

Коли він розкрив листа, руки йому затрусилися, він скрикнув.

— Мій начальник помер.

Схвильована пані Віньєрон теж не могла стримати язика.

— Отже тобі дадуть його місце!

Це була таємна мрія подружжя, — плекали її віддавна: помре начальник відділу, а сам Віньєрон, десять років відправивши за його помічника, міг кінцево кінцем досягти вищої посади, що для нього вона дорівнювала маршальському жезлові. І радощі його такі великі були, що він виплескав усе:

— Ах, люба моя, свята діва, без сумніву сприяє мені... Не далі, як сьогодні вранці, я благав в неї про вищу посаду, і вона послухала мене!

Враз він відчув, що не личить так тріюмувати, зустрівшись очима з панією Шез, що пильно дивилася на нього, та помітивши Густавову посмішку. Кожен у родині, мабуть, дбав за себе, випрохуючи у святої діви те, чого йому треба. І він зауважив з своїм добродушним виглядом:

— Я хочу сказати, що свята діва любить усіх нас, і що ми поїдемо звідцільа завдоволені... А цей бідолашний начальник! Мені справді страшенно шкода його. Треба б написати картку, висловивши співчуття його вдові.

Не вважаючи на всі зусилля, він не міг залишатися спокійний, радів, не сумніваючись більш, що всі його таємні бажання здійсняться, навіть ті, що він в них не признавався самому собі. І торти з абрикосами залюбки докінчили, навіть Густавові дозволили маленького шматочка.

— Дивно, — зауважив П'єрові Герсен, що замовив собі чашку кави, — дивно, що тут цілком не видно хворих. Вся ця купа народу, як на мене, має чудесний апетит.

Одначе, не рахуючи Густава, що годувався крихтами, як курча, він помітив, уважно придивившись до публіки, хворого з зобом, який сидів біля столу поміж двох жінок, що одна з них напевне мала пістряк. Далі молода дівчина сиділа, така худа й бліда, що можна було припустити сухоти. Далі, проти них сиділа ідіотка, що її привели попід руки дві родички; із своїми порожніми очима та мертвим обличчям, вона їла тепер страву ложкою, викидаючи її на серветку. Може, були тут ще й інші хворі, що їх підбадьорила подорож, примусивши їх їсти так, як вони вже давно не їли. Абрикосові торти, сир, овочі, тут це все ковтали посеред неладу накриття, а на скатертині залишалися самі плями від совсу та вина.

Було щось біля дванадцятої.

— Ми підемо зараз, звичайно, до Гроту, правда ж? — мовив Віньєрон.

Взагалі тут тільки й чути було: до Гроту, до Гроту! З повними ротами поспішалися доїсти решту, повернутися до молитви та хвальних пісень.

— Слухайте! — мовив Герсен своєму супутникові, — сьогодні ми маємо вільний день, і я пропоную вам оглянути місто; до речі, я підшукаю екіпаж для своєї подорожі до Гаварні, якщо моя дочка так цього бажає.

П'єр задихався й радий був піти з їдальні. Під брамою він вільно зідхнув. Але там була нова хвиля гостей, що чекали своєї черги. Маленькі столики брали з боєм, найменшу щілину біля спільного столу зараз же захоплювали. Ще годину буде тривати ця облога; страви чергуватимуться так само знов, і все це проковтнуть тут під чвакання щелепів, серед задухи, що ненастанно росте серед бридких пахощів.

— А, вибачте, — мовив П'єр, — мені треба піти до себе, я забув гаманця.

А нагорі, в глибокій тиші порожніх сходів та

коридорів, почувтив він тихий гомін, підходячи до дверей своєї кімнати. Із сусідньої хати добувався ніжний сміх, після необережного стукотіння виделкою. Потім залунав невловимий, швидше вгаданий, аніж помічений, тремтливий поцілунок, чиїсь уста притулилися до інших, щоб змусити їх мовчати. Самітний добродій теж, очевидно, снідав.

II.

На вулиці П'єр та Герсен поволі йшли пішоходом посеред невгамовної хвилі по-святочному вдягнутого люду. Небо було чисте, блакитне, сонце заливало місто; і в повітрі чути було святочні веселощі, це радісне оживлення великого ярмарку, коли життя народу виливається на вулицю. Зійшовши алеєю Гроту, де повно було люду, вони спинилися під тиском натовпу край Мерляської рівнини, де не могли роз'їхатися численні екіпажі, де чути було заглушливе тупотіння кінських копит.

— Нам нікуди поспішати, — зауважив Герсен. — У мене є думка зійти на площу Маркадаля у старому місті. Служниця з готелю сказала мені, що там є голяр, а брат його постачає за недорого платню коней. Чи згодні ви піти туди?

— Я! — скрикнув П'єр. — Я піду з вами, куди ви бажаєте!

— Гаразд, до речі, я там поголюся.

Вони прийшли на площу Розер, перед галявою, що стелилася до Гаву, як враз спинала їх несподівана зустріч. Пані Дезаньйо та Раймонда де-Жонк'єр стояли тут, весело розмовляючи з Жераром де-Пейрельонгом. Обидві пані були у легких, ясних убраннях, що їх носять на морських купелях, а їхні білі шовкові парасольки сяяли проти сонця. Вони провадили світську розмову, вибухаючи свіжим молодим сміхом.

— Ні, ні, — твердила пані Дезаньйо. — Ми нізащо не підемо до вашого „притону“ в той час, як там сидять біля столу усі ваші товариші.

Жерар припрохував, як галянтний кавалер, удаю-

чись переважно до Раймонди, що її повне обличчя сьогодні сяяло свіжістю здоров'я.

— Але запевняю вас, це дуже цікаво побачити, вас зустрінуть там з пошаною... Панно, ви можете здатися на мене; а крім того ми, мабуть, зустрінемо мого кузена Берто, що радий буде показати вам наш заклад.

Раймонда посміхалася, а очі її говорили, що вона не від того. Саме у цю мить наблизилися П'єр з Герсеном, щоб привітатися з паніями. Їм зараз же сказали у чому справа. „Притоном“ прозвали якусь ресторацію з табльдотом, що його заснували члени Піклування божої матері-спасительки, санітари, доглядачі Гроту, купелів та шпиталів, щоб користуватися спільно дешевими харчами. А що чимало з них були незаможні, бо до Піклування приймали з усіх шарів суспільства, подбали вони, щоб у Люрді влаштуватися недорого: вони вносили три франки щодня до спільної каси і одержували сніданок, обід та вечерю; залишалася навіть дешиця на старців. Але вони завідували всім сами, купували харчі, наймали кухаря, інших помічників і навіть дещо сами поралися, щоб додержувати кращого порядку у своєму „притоні“.

— Це мабуть дуже цікаво!—підхопив Герсен.— Підемо туди всі, якщо ми не зайві будемо!

Тоді маленька пані Дезаньйо погодилася.

— Ну, як іти цілою компанією, та я згодна. Я боялася, що це не зовсім пристойно.

Вона засміялася, а всі й собі почали реготатися. Вона взяла під руку Герсена, а П'єр пішов ліворуч; йому подобалася ця весела, маленька жінка, така жвава, така мила, із своїм білим пухким волоссям та молочною шкурою.

Позаду ішла Раймонда під руку з Жераром; вона розпочала з ним поважну розмову, як панна солідна, під своїм виглядом юнацької безжурности. І як їй трапляється нарешті наречений, що про нього мріяла, вона пообіцяла собі цього разу перемогу. І вона п'янила його своїми пахощами здорової, вродливої дівчини, захоплюючи одночасово розумінням щодо

господарства та економії у дрібницях; розпитувала Жерара щодо їхнього закупна та доводила йому, що товариство їхне могло б іще скоротити свої видатки.

— Ви, мабуть, страшенно стомилися?—запитав Герсен пані Дезаньйо.

Вона обурилася та скрикнула, справді розгнівана:

— А ні трішки! Уявіть собі, що втома підкосила мене вчора ввечері, і я заснула в кріслі в одинадцятій ночі, у себе в палаті. А наші панії мали добрість у серці своєму й мене не будили.

Знов усі засміялися. Але вона була обурена.

— І так я проспала, як у воду впірнула, вісім годин зразу. А я ж присягалася вартувати цілу ніч!

Кінець-кінцем сміх і її розібрав; вона закотилася, показуючи чудесні білі зуби.

— А що, гарна доглядачка?.. Бідолашній панії де-Жонк'єр довелося самій клопотатися аж до ранку. І зараз марно я намагалася спокусити її та потягнути з нами.

Раймонда, почувши це, почала голосніше:

— Так, справді, бідна мама ледве трималася на ногах. Я силоміць поклала її до ліжка, запевняючи, що вона може спокійно спати, бо все піде гаразд і без неї.

І вона кинула на Жерара ясний усміхнений погляд. Йому видалося навіть, що вона ледве притиснула його руку своєю свіжою круглою рукою, наче радіючи, що вони вдвох і що можуть без нікого свої справи відбувати. Це його захоплювало; він почав з'ясовувати, чому сьогодні вранці не снідав із своїми товаришами: одна знайома родина запрохала його до буфету на вокзалі та звільнила його вже, як од'їхав поїзд о пів до дванадцятої.

— Ах бешкетники!—гукнув він.—Ви чуєте?

Підійшовши, вони почули, справді, галас молодих голосів; здобувався він з-під купи дерев, що під її тінню ховалася стара побудова з глини та олова, де містився „притон“. Спочатку Жерар їх повів до кухні, просторої, гарно влаштованої кімнати з величезною пічкою та широким столом, а також з кольосальними казанами. Він показав їм, що куховар, чорнопикий

чоловік, також носив на своїй білій куртці червоного хреста, бо й він одбував прощу. Потім Жерар штовхнув двері та повів гостей до спільної їдальні.

Це була довга зала, де стояли подвійною лавою прості соснові столи. Не було тут інших меблів, крім ще одного стола на десерт та дешевих стільців із солом'яним сідалом, що їх уживають по шинках. Одначе потинковані набіле стіни та блискучий червоний поміст дуже були охайні посеред цього добротного убозтва, що нагадувало монастирську трапезну. Але особливо викликали усмішку, ще на порозі, дитячі веселощі, що панували тут: щось із півтора ста гостей різного віку їли з чудесним апетитом, кричали, співали та ляскали в долоні. Надзвичайне братерство єднало всіх, що зійшлися звідусіль, з усіх кляс суспільства, з усіх станів, з усіх провінцій. Чимало незнайомих було поміж себе, але щороку сходилися на три дні, жили тут по братерському, та знов роз'їздилися, щоб не знати одне одного увесь дальший час. Що могло бути чарівніше за цю зустріч, що повторювалася на ґрунті милосердя, за ці три дні, коли всі перебували вкупі серед страшенної втоми, але з такими хлоп'ячими веселощами; це навіть схоже було трохи на веселу прогулянку дорослих хлопчаків, що їх звільнили на волю, щоб могли вони побавитися, а вони раді були жертвувати себе та сміятися. Навіть сама мізерність столу, це горде почуття обходитися без сторонньої послуги, їсти, що купив сам та сказав зготувати,—сприяло загальному доброму настроєві.

— Ось бачите,—мовив Жерар,—ми не сумуємо, не вважаючи на нашу важку професію... Піклування налічує понад триста членів, але одвідувачів тут усього півтора ста, бо довелося влаштувати два столи на полегшення персоналові у Гроті та шпиталях.

Від появи гурту одвідувачів, що зупинилися на порозі, веселощі присутнім наче ще подвоїлися. Берто, начальник санітарів, що край столу сидів, привітно підвівся назустріч паніям.

— Але тут справді дуже гарно!—гукнула пані

Дезаньйо з властивою їй легковажністю,—чи не запрохаєте ви нас взавтра покуштувати вашої кухні?

— О ні, тут паній не приймають!—відповів посміхаючись Берто.— Але якщо ці панове бажали б узавтра розділити з нами обід, вони нам зроблять велику втіху.

З одного погляду помітив він приятні взаємини поміж Жераром та Раймондою і, здавалося, захоплений був, бо дуже бажав цього шлюбу для свого кузена.

— Правда ж, це маркіз Сальмон-Рокбер?—запитала молода дівчина,—ось там поміж двох молодих людей, схожих на крамарчуків?

— Справді, це сини дрібного крамаря папером з Тарбу... А той добродій не хто інший, як маркіз, сусіда ваш з вулиці Ліль, власник королівського готелю, один з найзаможніших та найвельможніших людей Франції. Подивіться, як він уминає наше рагу з баранини!

Справді, маркіз з своїми мільйонами, здавалося, залюбки годувався за три франки на день; йому подобалося зовсім по-демократичному сидати за стіл з дрібними буржуа, ба навіть робітниками, що не на-смілилися б вклонитися йому на вулиці. Чи не було це випадкове товаришування втіленням соціального єднання на ґрунті широкої добродійности? Цього ранку маркіз був особливо голодний, бо встиг скупати щось із шістдесят хворих, встромляючи до цілющої води оті бридкі недуги мізерного людства. І навколо нього, біля цього столу, була зреалізована евангельська спільність; але, розуміється, вона існувала така чудесна й весела, тільки з тією умовиною, що визначалася усього на три дні.

Герсен хоч і поснідав, але заманулося йому з цікавості покуштувати рагу з баранини: воно видавалося йому чудесне. У цей час П'єр помітив барона Сюїра, директора Піклування; він походжав з поважним виглядом, наче мав на меті приглядатися всьому, навіть тому, як годуються його підлеглі. Тут молодому абатові враз пригадалося палке бажання Марі провести ніч перед Гротом, і він подумав, що барон може дати дозвіл.

— Розуміється,—відповів той поважно,—іноді ми допускаємо такі речі; але це завсіди така делікатна справа! Ви мені ручитесь, принаймні, що та молода особа несухітна?.. Ну що ж, якщо кажете ви, вона так завзято цього намагається, я скажу слівце отцеві Фуркадові та повідомлю пані де-Жонк'єр, щоб вона дозволила вам взяти хвору.

Сюїр був, власне, щира людина, хоч і силкувався себе висунути наперед, як людину потрібну, що на ній полягає найтяжча відповідальність. Він і собі пристав до одвідувачів та повідомив їх про найменші деталі щодо організації Піклування: у них відбуваються спільні молитви, дві адміністративні наради щодня, на них присутні начальники відділів, а також ченці та деякі священики. Причащаються вони якнайчастіше. Взагалі тут сила складних справ, службовий персонал найрізноманітніший та перемінний, сила-силенна народу, що ним треба керувати твердою рукою. Барон говорив тоном бойового генерала, який щороку зазнає блискучої перемоги над духом віку; і він одіслав Берто кінчати свій сніданок, а сам неодмінно захотів супроводити паній на засипане піском невеличке подвір'я попід тінню дерев.

— Дуже цікаво, дуже цікаво!—твердила пані Дезаньйо. О! як ми вам вдячні, пане, за вашу чемність.

— Але прошу, пані, мені дуже приємно скористуватися з нагоди показати вам моє маленьке господарство.

Жерар не відходив од Раймонди. Герсен та П'єр вже не раз переглядалися, думаючи про те, що їм пора на площу Маркадаля, як враз пані Дезаньйо згадала про доручення однієї приятельки, що прохала прислати їй пляшку води з Люрду; вона запитала Жерара, як це можна зробити.

— Хочете, щоб я послужив вам ще за поводитаря?—запитав він,—почекайте, якщо цим добродіям завгодно ще з нами перейти, я раніш проведу вас до крамниці, де наливають пляшки, закорковують їх та вкладають у скриньки, а потім відсилають. Це дуже інтересно.

Герсен зразу ж погодивсь, і всі п'ятеро пішли далі, пані Дезаньйо поміж архітектором та священиком,

Раймонда з Жераром попереду. Натопи ріс під жагучим сонцем, площа Розер переповнена була мішаним та святочним людом, як в дні прилюдних процесій. А втім майстерня була десь близько, ліворуч, під однією аркою. Це була анфілада з трьох залях. В першій пляшки наливали найзвичайнішим способом: водовоз привозив на собі з Гроту невелику олів'яну діжку, пофарбовану назелено, схожу на ці, що їх уживають поливати вулиці; потім з неї наповняли пляшки з білого скла просто через крант, причому робітник, що цідив воду, не завсіди охайно виконував свою справу: біля діжки на землі ввесь час була калюжа. На пляшках не було етикеток; напис з назвою міста був тільки на корку з доброго матеріялу, прикритий олів'яною капсулею; потім її заливали ще смолою. У двох інших залях пакували: тут наче справжня пакувальна майстерня була із варстатами, струментами, купами стружок. Тут виробляли скриньки на одну та на пару пляшок, що виходили дуже доладні, куди клали скляний посуд на дрібну тирсу. Це схоже було на магазини з квітками у Ніцці та з зацукереними овочами в Грассі.

Жерар давав пояснення завдоволенням та впевненим тоном.

— Бачите, воду беруть з Гроту і це цілком заперече недоречні жарти, що бувають поміж громадянством. Тут нема жадних ускладнень, усе природне, усе відбувається при світлі денному... Хочу звернути вашу увагу, між іншим, що священники не продають води, як це їм закидають. Так, пляшка куплена тут, коштує всього двадцять сантимів, ціна самого скла. Якщо ви захочете її переслати, тоді звичайно додаєте за пакування та пересилку, і вона коштуватиме один франк сімдесят сантимів... А втім ви вільні наповняти сами біля джерела стільки посуду, скільки вам забажалося привезти.

Пер подумав, що тут користь ченцям була невелика; вони бо заробляли тільки на фабрикуванні скриньок та пляшок, — вироблювано їх тисячами, і, звичайно, тоді одна не варта й двадцять сантимів. Але

Раймонда та пані Дезаньйо, так само як і де-Герсен, люди з живою уявою, дуже були розчаровані, побачивши усього тільки маленьку зелену діжку та капсулі, обмазані мастикою. Вони мабуть уявляли, що пляшки наповнюють чудодійною водою з різними релігійними церемоніями, що духівництво в ризах благословляє воду, а дитячий хор в той час зворушливо співає. І П'єр замисливсь про велику силу віри, придивляючися до цих звичайних процесів розливання та пакування. Коли одна з цих пляшок прибуде кудись дуже далеко, до кімнати хворого, коли її розпакують, а страдник впаде вмить на коліна, захоплений встромить очі на цілющий напій та почне пити цю чисту воду і бува викличе нарешті зцілення своєї недуги, для цього наслідку, справді, треба надзвичайного пориву всемогутньої ілюзії.

— Ах,—схопивсь Жерар, провожаючи одвідувачів назад,—чи не бажаєте ви ще оглянути комору на воскові свічки, перше ніж піти до контори? Це дуже близько.

І не чекаючи на згоду інших, він потягнув ціле товариство на другий бік площі Розер, дбаючи тільки власне за те, щоб зробити приємність Раймонді. Справді, дивитися комору на воскові свічки ще менш було цікаво, ніж магазини до пакування, звідки вони щойно вийшли. Комора містилася під однією з арок праворуч та являла собою щось подібне до підвала або глибокого льоху, переділеного дошками на широкі ляди. На цих лядах лежала сила воскових свічок, розподілених за розміром. Тут переховувався й лишок дарунків від прочан до Гроту. Вони були безліку численні; спеціально призначені на це візки, що на них сами прочани клали свічки біля ґратів, кілька разів на день приїздили сюди розвантажуватися та поверталися назад, щоб знов наповнитися. За регламентом, кожному подаровану свічку конче треба було спалити перед лицем святої діви, але їх нагромаджувалося надто багато і хоч по двісті свічок обов'язково горіло день і ніч, але не було жадної змоги перевести ввесь цей велетенський запас, що неначе станно збільшувався. Були чутки, наче б то ченці зму-

шені були перепродувати віск. Певні прихильники Гроту, що близько стояли до справи, з пихою признавалися сами, що цією операцією можна було покрити всі видатки.

Сама вже кількість вразила Раймонду та пані Дезаньйо. Така сила свічок! Така сила-силенна. Особливо багато було маленьких, ціною від десяти су до франка: їх лежала там неймовірна сила. І Герсен, зажадавши цифр, пустився в статистику, де остаточно заплутавсь. Пер мовчки споглядав цю гору з воску, що пожертвували їй на те, щоб випаровувалася вона на славу божу під яскравим соняшним світлом; і хоч не був він утилітарист, хоч розумів насолоду радощів, уявленої втіхи, що годують людину так само, як і хліб насушний, але не міг не подумати про те, скільки добродійства можна було б заподіяти на ці гроші, заплачені за увесь цей віск, що мав він стати та перетворитися на дим.

— Ну, а як же бути з пляшкою, що її треба мені одіслати?—запитала пані Дезаньйо.

— Ми підемо до контори,—одповів Жерар.—Це справа п'ятьох хвилин.

Ім знов довелося перейти площею Розер та зійти сходами, що вели до базиліки. Контора містилася на горі, ліворуч біля входу до Голготського шляху. Будівля була цілком мізерна, лиха халупчина, зруйнована від вітру та дощів, з написом на простій дощі: „Зголошуватися сюди із замовленнями на службу божу, із жертвами та дорученнями від братств. Тут приймають поминання. Посилають люрдську воду. Приймають передплату на газету „Літопис люрдської богоматері“. Цілі мільйони пройшли через цю блаженку контору, що виникла, мабуть, ще в роки невинности, коли щойно клали фундамента сусідньої базиліки.

Усі увійшли, цікаві подивитися. Але вони нічого не побачили, окрім кватирки. Пані Дезаньйо мусіла нахилитися, щоб дати адресу своєї товаришки; а коли вона внесла один франк сімдесят сантимів, їй подали вузького квитка, клаптик паперу, що їх видають у багажному відділі залізничних станцій.

Вийшовши з контори, Жерар провадив далі свої пояснення, вказуючи на величезну побудову, двісті або триста метрів звідціля.

— Гляньте, це оселя ченців Гроту.

— Але їх ніколи не видко,—зауважив П'єр.

Молодий чоловік, здивований, зупинивсь на хвилинку.

— Їх ніколи не видко, розуміється, бо вони віддають Грот та все інше на час національної прощі ченцям ордену успіння.

П'єр дивився на будинок, що нагадував укріплений замок. Вікна зачинені були, наче там було порожньо. А проте все виходило звідти і все йшло туди. І молодому священикові почувся наче тихий, а разом страшний удар граблями, що захоплювали всю долину, підбирали юрби народу та тягли сюди все золото від численних прочан.

Але Жерар провадив далі тихим голосом:

— Чекайте, ось бачите, вони з'являються. Он саме йде всечесний отець Капдебарт, директор.

Справді, повз них проходив чернець, селянин, що заледве скинув з себе природну брутальність, з вузлуватим тілом, з товстою наче обрубаною сокирою головою. У очах йому нічого не можна було вичитати; його ніби стерте обличчя заховувало земляну сірість, рудавий та похмурий відтінок землі. Монсеньйор Лявранс колись, справді, вчинив, як тонкий політик, доручивши організацію та експлуатацію Гроту цим місіонерам з Герезону, цим жадібним та суровим гірнякам, пристрасним коханцям ґрунту.

Далі поволі усі п'ятеро зійшли Мерляським плятом на широкий бульвар, що обрамлює лівий узвіз та з'єднується з алеєю Гроту. Уже година минула, але в набитому подорожніми місті усе ще тривав час сніданку; п'ятдесят тисяч прочан та туристів ще не всі встигли потовктися по рестораціях, в тісноті спільного столу. П'єр, що залишив і в себе в готелі повний стіл, побував на сніданку у „притоні“, знов зустрічав скрізь столи й столи. Скрізь тільки їли та їли. Але тут на свіжому повітрі, з обох боків

широкої соші, тільки нищий люд захоплював столи, поставлені на пішоходах, збитих з довгих простих дощок, накритих вузьким полотном, з двома довгими лавками. Тут продавали бульйон, молоко, каву по два су за чашку. Хлібинки у високому коші теж коштували два су. Почеплені до паличок, що підтримували намет, теліпалися ковбаси, шинки, сосиски. Одні з тих вуличних рестораторів смажили тут картоплю, інші готували м'ясо з цибулею. Їдкий дим, гострі пахощі линули під жагучим сонцем, змішувалися з курявою, що її збивали перехожі, які ненастанно сновигали туди й сюди. І хвости дочікувалися перед кожним шатром, одвідувачі все змінювалися на лавках, вздовж дошки, оббитої цератою, що правила за стіл, а вона така вузька була, що на ній ледве вміщалися вширш дві чашки із бульйоном. Усі поспішали, хапаючися, ковтаючи страву, підганяв бо їх гострий голод, той ненастанний апетит, що виникає від сильних моральних збуджень. Тваринне в людині брало своє й жадібно завдовольняло себе після виснаження від безконечних молитов, після забуття тіла в легендарному небі. І під осяйним небом чудесних недільних днів це був справжній ярмарок на свіжій повітрі, розгул жадоби люду, що бенькетує, насолода життям, не вважаючи на жахливі недуги й надто нечисленні чудеса.

— Вони їдять, вони розважаються, що ж ви хочете! — мовив Жерар, вгадуючи розмисли свого приемного товариства, що він йому за поводитаря був.

— Ах, — пробурмотів П'єр, — бідодашні люди мають право на це.

Він був дуже зворушений цим реваншем природи. Але коли вони знов опинилися край бульвару на дорозі до Гроту, його обурило нахабність продавчинь свічок та букетів. Цілими бандами блукали вони та робили брутальний наступ на перехожих. Здебільшого це були молоді жінки з одкритим волоссям або з хустиною на голові, безмежно настирливі, траплялися й старі, не менш зухвалі. Усі вони тримали під рукою один сувій свічок, а другим вимахували в повітрі й всовували свій крам просто до рук перехожим. — „Доб-

родію, добродію, купіть у мене свічку, це вам щастя принесе“. Одного добродія так обаранили троє молоденьких дівчат, що мало не обдерли йому поли сурдута. Та сама історія знов починалася з букетами, з великими, круглими букетами, але пов'язаними, схожими на качан капусти. „Букет, добродійко, букет для святої діви“. Якщо пані ухилялася, услід їй чулася притишена лайка. Крамарство, безсоромне крамарство чіплялося отже за прочан до самого входу до Гроту. Воно тріумфувало, не тільки угніздившись по всіх крамницях, що накопичувалися одна на одну, обертаючи кожную вулицю на базар, але бігло теж бруком, перегороджувало дорогу, розвозило в ручних візках чотки, медалі, статуї, малюнки священного змісту. Із усіх боків купували, купували майже стільки, як їли, щоб привезти додому пам'ятку про ярмарок біля святих місць. І строкатість та веселощі цієї комерційної жадоби, цієї штовханини блюзників, побільшувалася від метушні хлоп'ят, що крутилися поміж натовпом із „Газетою Гроту“. Їхні пронизливі голоси лунали над вухом: „Газета Гроту! Сьогоднішнє число! Два су „Газета Гроту“!“

Серед натовпу від ненастанної штовханини та руху товариство порізнилося. Раймонда з Жераром залишилися позаду. Вони розмовляли проміж себе стиха, інтимно посміхаючися. Кінець-кінцем пані Дезаньйо зупинилася покликати їх.

— Ідіть же, а то ми розгубимося.

Як наближувалися вони, П'єр почув слова молодої дівчини:

— Мама й вільної хвилини не має! Перебалакайте з нею до нашого від'їзду.

І Жерар відповів:

— Само собою. Ви мене робите щасливою людиною, панно.

Це був завойований та вирішений шлюб, заручини вирішені під час чудесної прогулянки посеред люрдських принад. Вона сама докінчила свою перемогу, і він наваживсь кінець-кінцем вирішити свою долю, почувавши її на своїй руці, таку веселу й таку розважливу,

Тут Герсен, підвівши очі, вигукнув:

— Он там вгорі, на балконі, сидять, здається, ті багатії, що їхали з нами, пам'ятаєте, ця хвора молода пані з чоловіком та сестрою?

Він говорив про родину Деляфей. Справді, це вони були на балконі помешкання, у новому будинкові, що виходив вікнами на луки Розер. Вони мали там бельетаж, умебльований з розкішшю, яку тільки міг дати Люрд, із килимами, занавісками; не рахувати вже цілий двір челяді, що попереду прибула з Парижу. А що була чудесна година, хвору вивезли на свіже повітря у великому кріслі з коліщатами. Одягнена вона була в мережаний пеньюар. Чоловік, як і раніш, бездоганно затягнутий у сурдут, стояв праворуч неї, тим часом як сестра в чудесному убранні кольору мальви, ліворуч сиділа усміхнена й нахилилася раз-у-раз до хворої, розмовитися з нею, але відповіді не одержувала.

— О,— розповідала маленька пані Дезаньйо,— я часто чула про пані Жуссер, оцю молоду панію в червоному. Вона дружина одного дипломата; він кинув її, не вважаючи на її чарівну вроду. Минулого року багато чуток було за те, що вона закохалася в молодім полковникові, дуже відомім в паризькому світі. Але католицькі сальони запевнюють, що пані Жуссер опанувала свою пристрасть, завдяки релігії.

Усі зупинилися, піднявши голови до балкону.

— І уявіть собі,— провадила вона далі,— сестра її, ота хвора, була живий портрет цієї красуні. В її ризах навіть більше було лагідної доброти та веселощів... А тепер, гляньте-но! Це—мертва, виставлена проти сонця; розтале тіло, бліде, як віск, і без кісток. Її бояться рушати. Ах, нещаслива!

Тоді Раймонда почала запевняти, що пані Деляфей, одружена заледве три роки, привезла сюди всі дорожності з свого шлюбного кошика, щоб пожертвувати їх люрдській божій матері. Жерар потвердив цю чутку; йому вранці казали, що привезені скарби вже передано до різниці базиліки, не лічучи ліхтаря, засипаного коштовним камінням, та грубих грошей

на розподіл поміж старців. Одначе хворій стало немов ще гірше.

З тієї хвилини П'єр наче нічого не бачив, крім цієї молоді жінки на розкішному балконі, цієї злиденної істоти з її багатством, що панувало над веселою, безжурною юрбою, над Люрдом, який бенькетував та сміявся під чудесним, святочним небом. Двоє любих істот, що доглядали її з такою ніжністю, сестра, що одмовилася задля неї від світських тріумфів чарівної жінки, і чоловік, який забув свій банк, звідкіля мільйони котилися на всі чотири сторони світу, ще підсилювали своєю бездоганною пристойністю сумне вражіння від цієї групи там, угорі, над морем голів, перед чудесною долиною. Там не було нікого, крім них, цих шалено багатих та безмежно нещасних людей.

Одначе п'ятеро подорожніх, що зупинилися посеред алеї, ризикували щохвилини бути роздавлені. Широкими дорогами ненастанно під'їздили екіпажі, надто багато ляндю, запряжених четвіркою, мчали з веселим брязкотом бубенців. То були туристи з люрдських купелів, з По, з Баренсу, з Котре, приваблені цікавістю, захоплені чудовою годиною, оживлені хуткою їздою по горах; вони залишалися тут по кілька годин, бігли до Гроту, до базиліки в своїх убраннях, призначених на морські прогулянки, а тоді їхали собі, весело посміхаючися, завдоволені з усього, що бачили. Родини в ясних убраннях, групи молодих жінок з яскравими парасолями, сновигали в безбарвній, невідчуждливій юрбі прочан, остаточно надаючи їй вигляду ярмаркового збіговиська у святочний день, коли вищий світ зласкавлюється й собі прийти повеселитися. Зненацька пані Дезаньйо скрикнула:

— Як це ти, Берта?

І вона кинулася обіймати високу, чарівну чорнявку, що виходила з ляндю, ще з трьома молодими особами; вони всі сміялися й були дуже оживлені. Вони переривали одна одну, захоплені з такої зустрічі.

— Але, моя любя, ми живемо в Котре. А оце ми четверо, виїхали на прогулянку, як і всі тепер. І чоловік твій з тобою?

Пані Дезаньйо засміялася.

— Е, ні! Він у Трувілі, ти це добре знаєш. Я поїду до нього в четвер.

— Так, так, правда! — підхопила висока чорнявка, що теж мала вигляд милої легковажниці. — Я й забула, що ти відбуваєш прощу... А скажи ж...

Вона знизила голос, оглядаючися на Раймонду, що стояла тут, посміхаючися:

— Скажи, це запізнене дитячко, ти прохала його у святої діви?

Пані Дезаньйо трохи почервоніла, змусила подругу замовкнути й шепнула їй:

— Звичайно, я прохаю за нього вже два роки, і мені страшенно прикро, що досі нічого нема ще. Але цього разу, я вірю, все буде гаразд... О, не смійся, я безперечно щось таке почувтила сьогодні вранці, коли стояла біля Гроту.

Проте її розбирав сміх; усі вони кричали, пустували, мов божевільні, мов навіжені. Тут прочанка запропонувала себе за поводитарку, обіцяючи показати їм усе менш, як за дві години.

— Але ходімо з нами, Раймондо. Ваша мати не турбуватиметься.

Вони попрощалися з П'єром і де-Герсеном. Жерар теж попрощався, при чому він ніжно потиснув руку молодій дівчині, зазираючи їй в-вічі, наче на те, щоб закріпити їх союз. Тоді панії віддалилися, прямуючи до Гроту; їх було шестеро, усі життєрадісні, сяючи чудесною вродою молодощів.

Коли Жерар і собі повернув на бік, поспішаючи до своїх обов'язків, де-Герсен мовив П'єрові:

— А що ж наш голяр на площі Маркадаля? Мені треба, одначе, зайти до нього... Ви підете зо мною, правда ж?

— Звичайно, куди ви забажаєте. Чому б мені не піти, якщо ми обоє непотрібні Марі?

Вони дійшли до нового мосту алеями, посеред широких луків, що стелилися перед Розер. Тут чекала їх ще зустріч з абатом де-Гермуазом, що супроводив двох паній, які приїхали цього ранку з Тарбу. Він ішов поміж них, з люб'язним виглядом світського

священника, і показував їм Люрд, умисне обминаючи його темні сторони: злидарів, хворих, усю цю атмосферу мізерії людської й злигоднів, що майже зникли звідси цієї чудесної днини, з прекрасним сонцем.

На перші слова Герсенові до нього про екіпаж, про подорож до Гаварні, абат, здавалося, налякався, що доведеться розлучитися йому із своїми гарненькими супутницями.

— Робіть, як вам подобається. Візьміть уже на себе ці речі; і ви маєте рацію, треба умовитися якнай-дешевше, бо зо мною поїдуть дві духовні особи, не з багатеньких. Нас буде четверо... А сьогодні ввечері повідомте мене про годину, коли рушати.

І він знов прилучивсь до паній та повів їх до Гроту тінистою алеєю, вздовж берега Гава, свіжою й дискретною алеєю закоханих.

П'єр тримавсь на боці під час розмови; від втоми прихилився він спиною до парапету нового мосту, і уперше сила-силенна священників, що сновигали в юрбі, вразила його. Він дививсь на них, на безліч їх на мосту. Тут зустрічалися всілякі відміни цього стану: священники доброго тону, що прибули з прочанами, — вони мали впевнений та чепурний вигляд; убогі з сільських парафій, соромливі, зле одягнені, що дісталися вони до Люрду на превелику силу, у всьому собі одмовляючи, та розгублені тинялися вулицями; кінець-кінцем безліч нештатного духівництва невідомо звідкіля, що на повній волі тут перебувало, невідомо навіть, чи одправляли вони щороку месу. Тутешня воля, очевидячки, була така їм люба, що більшість їх, як і абат де-Гермуаз, залишалися в Люрді на спочинок та розвагу, завдоволені, що священник тут може жити, як приватна людина, що може загубитися тут посеред страшеного натовпу. І починаючи з чепурно вистроєного наперфумованого молодого вікарія, до старого парафіяльного священника у брудній сутані та дерев'яних черевиках, тут траплялися всі типи: худі, високі й низенькі. Одних віра привела, вони палкі бо та ретельні були, інші одбували совісно й щиро своє ремесство; ще були інтригани, що приїхали

до Люрду задля самої тільки мудрої політики. П'єр був здивований: скільки священників перейшло повз нього, і кожен захоплений був своєю особистою пристрастю, всі поспішали до Гроту, як на повинність, як на посаду чи на розвагу, або виконуючи нудний обов'язок. Він помітив посеред них одного маленького, тонкого, смаглявого; схожий він був на італійця, із своїми блискучими очима, що ними наче охоплював план Люрду, нагадуючи одного з тих шпигунів, що обачно ризкують ворожою країною перед здобуттям її. А в той час, інший абат, височенний на зріст, з по-батьківському добродушним обличчям, засапавшись по надто доброму сніданкові, зупинивсь перед якоюсь старою та сунув їй сто су.

Кінець-кінцем де-Герсен прилучивсь до свого супутника.

— Нам треба тепер перейти тільки бульвар та Нижню вулицю, — мовив він.

П'єр мовчки пішов за ним. Він сам не почував сутани на своїх плечах, і ніколи не здавалася вона йому така легка, як посеред цієї метушні прочан. Він жив в якомусь підсвідомому стані, сподіваючись, що віра осяє його, як блискавиця, не вважаючи на незрозуміло важке почуття, що росло в ньому від оточення.

І все більший потік священників не обурював його вже, він знаходив до них братерське почуття: скільки поміж них було таких, що без віри, чесно виконували, як і він сам, високу місію проводарів та розрадників!

Герсен голосніше заговорив:

— Ви знаєте, це новий бульвар. І що тих будинків понабудували тут за двадцять літ, це щось неймовірне! Тут навсправжки ціле нове місто.

Лапака-ріка протікала праворуч, поза будинками. З цікавості вони пройшли до завулку й наштотхнулися на кумедні низенькі побудови, що обрамлював їх вузький струмок. Чимало старих млинів висували тут свої старі колеса. Їм показали того млина, що його монсеньйор Лявранс подарував батькам Бернадеттиним після з'явлень. Там показували ще й халупку, ніби то теж Бернадеттину, де оселилися Субіру,

переїхавши з вулиці Пті-Фоссе; тут молода дівчина, що її вже прийняли до братства Неверських сестер, ночувала, мабуть, дуже зрідка. Кінець-кінцем Нижньою вулицею дійшли вони до площі Маркадаля.

То був довгий, трикутний пляц, найоживленіший та найрозкішніший пляц у старому місті; сюди виходили кав'ярні, аптеки, чудесні крамниці. Одна з них особливо вбирала очі; пофарбована назелено, вона сяяла високими дзеркальними вікнами, і над ними пишалася широка вивіска з золотими літерами: Казабан, голяр.

Де-Герсен з П'єром увійшли туди. Одначе не було нікого в сальоні, їм довелося чекати. Страшенне стукотіння виделками добувалося з сусідньої кімнати, звичайної їдальні, що з неї зроблено табльдот, де снідало чоловіка з десятеро, хоч година була вже друга. Уже полуднева година минула, але на всіх кінцях Люрду скрізь усе ще їли. Як і інший домовласник міста, Казабан незалежно від своїх релігійних переконань, за сезону прощі винаймав свою власну кімнату, віддавав їдальню, а сам ішов до льоху, де їв та спав, залазячи з дружиною в яму без повітря на три квадратні метри завглибшки. Це був справжній смак до гандлярства; уся місцева людність зникала, наче в завойованому місті, віднаймаючи прочанам навіть постелі жінок та дітей, садовлячи їх біля свого власного столу, даючи їм їсти із своїх власних тарілок.

— Чи тут нема нікого? — гукнув де-Герсен.

Нарешті з'явився маленький чоловічок, типовий жвавий та вузлуватий пірінеєць, з випнутими вилицями на довгому обличчі, з засмаленою, в червоних плямах шкурою. Його великі, блискучі очі а ні на хвильку не залишалися спокійні; уся худорлява постать тріпотіла й нервова рухливість виявлялася зайвими словами та жестами.

— Вам поголитися, правда ж? Прохаю вибачити, мій підмайстер вийшов, а я забаривсь там з комірниками. Ласкаво прохаю сісти; зараз усе наготую.

І Казабан, зласкавлюючись сам, своєю особою взявся до справи, збивав мило та гострив бритву. Він

занепокоєно поглядав на сутану П'єра, що мовчки сів до столу, розгорнув газету, й, здавалося, поринув у неї.

Настала мовчанка. Але Казабанові годі було витерпіти її; і намілюючи підборіддя своєму клієнтові, він почав:

— Уявіть собі, добродію, мої комірники так забарилися біля Гроту, що тільки но зараз з'явилися на сніданок. Чуєте, який гомін? Я з ввічливости залишався з ними... Але ж, прошу вас, треба ж мені й до клієнтів, треба завдовольнити всіх.

Тут архітект, що теж любив язика почесати, почав його розпитувати.

— А ви здаєте кімнати прочанам?

— О, пане, усі ми тут так робимо,— простодушно відповів голяр.— В нашій країні інакше неможливо.

— І ви їх провозаєте до Гроту?

Враз Казабан обуривсь і, піднявши бритву в повітря, мовив запишавшись:

— Ніколи, пане, ніколи! Ось уже п'ять літ не бував я в новому місті, що його тут будують.

Він ще стримувавсь і знов метнув погляд на П'єрову сутану, на його схилену над газетою постать. Та й червоний хрещик, приколотий до жакета архітектового, змушував його дотримувати обережності. Але язик його скакав далі:

— Послухайте, добродію, усі думки вільні, я поважаю вашу, але сам я не впірнаю у ці фантазмагорії. І я ніколи не ховав цього. За Імперії, добродію, я вже був республіканець та вільнодумець. Нас було четверо таких на ціле місто. Авжеж, я пишаюся з цього.

Він узявсь як переможець до лівої щоки. З цієї хвилини слова йому полилися невичерпним потоком. Насамперед він повторив обвинувачення Мажесте проти печерних ченців,—торговля священними речами, безоглядна конкуренція іншим крамарям. А „блакитні сестри“ ордену незайманого зачаття! Казабан теж страшенно ненавидів їх, бо вони позбавили його двох комірниць, двох стареньких паній, що перебували в Люрді три тижні щороку. І в цьому надто почувалося озлоблення, що поволі росло, а тепер через

вінця лилося, озлоблення старого міста проти нового, що хутко виросло по той бік Замку, цього багатого міста з величезними будинками, що не поступляться їй перед палацами. Туди відходило все життя, усі розкоші, усі кошти, при чому росло воно й ширилося ненастанно, в той час, як старе, давне, злиденне гірське місто остаточно завмирало із своїми маленькими, пустельними вуличками, порослими травною. Боротьба, проте, провадилася далі; старе місто не хотіло вмирати, силкувалося примусити невдячного молодшого брата поділитися з ним, забираючи до себе прочан та відкриваючи крамниці. Але крамниці мали поспіх тільки біля Гроту, і самі неімаючі прочани погоджувалися жити далеко. І ця нерівна боротьба поглиблювала сутичку, робила з горішнього та долішнього міст непримиренних ворогів, що потай намагалися постійними інтригами проковтнути одне одного.

— О ні, нізащо мене не побачать біля їхнього Гроту,—мовив Казабан завзято.—І як вони зловживають своїм Гротом. Як частують ним під усіма совсами! Таке поганство, такі страшні забобони в дев'ятнадцятому столітті!.. Поспитайте їх, чи за цих двадцять років зцілили вони хоч одного недужого з тутешніх? А проте ми досить маємо калік на вулицях. Спочатку тутешні мешканці зазнавали ласки й відчували на собі чудеса, але давно вже, очевидячки, люрдська чудодійна вода втратила для нас свою силу: надто близько бо ми, нам треба здалека приїхати, щоб вона вплинула на нас... Справді, це занадто недоречне, ви мене не примусите й за сто франків піти туди, вниз!

П'єр нерухомо сидів, і це мабуть драгувало його. Перейшовши на праву Герсенову щоку, він закінчив свою грізну промову, накинувшись на отців незайманого зачаття, що ніяк до згоди не могли прийти єдине через свою жадібність. Ці ченці, що були в себе вдома, бо купили спільно землі, де мали намір будуватися, не пошанували навіть умови, складеної з містом, що формально забороняла всіляку торгівлю, забороняла продавати воду та священні речі. Щодня можна було з ними позиватися. Але вони глузували з цього,

вони почували себе такими дужими, що не допускали жадної пожертви до парафії, і всі гроші збиралися в них, рікою текли до Гроту, до базиліки.

Тут Казабан наївно вигукнув:

— Якби вони хоч чемні були, якби вони згодні були поділитися!

Потім, як Герсен, що вмивавсь, знов сів, він додав:

— І якби я міг, добродію, вам змалювати, що зробили вони з нашим бідним містом. Років сорок тому дівчата тут були взірцеві, запевняю вас. Я дуже добре пам'ятаю за молодощів своїх, коли хлопчина хотів погуляти, було їх тут таких тільки три чи чотири, що побавитися можна було з ними; і в ярмаркові дні чоловікам, як гусям доводилося в черзі біля їхніх дверей вичікувати, слово чести!.. Але тепер усе змінилося, зовсім інакші звичаї стали. Тепереньки кожна майже дівчина гандлює свічками й букетами; і ви бачили, як нахабно вони чіпляються до перехожих, як силоміць стромляють їм до рук свої речі. Це просто сором, таке нахабство! Вони чимало заробляють, привчаються до ледарства, байдики б'ють узимку, чекаючи сезону великої прощі. І запевняю вас, парубки-гультаї знаходять тепер з ким побавитися... Додайте до цього мінливу й підозрілу людність, що нас обсаджує з перших весняних днів: фірмани, носії, крамарі з харчами, весь бродячий люд нижчого гатунку, грубий та розпусний, і ви зрозумієте, яке чесне нове місто подарували вони нам з юрбами різного народу, що сунуть до їхнього Гроту, до їхньої базиліки.

П'єр, дуже вражений, облишив свою газету. Він слухав, і вперше в його уяві виникло два Люрди, стародавній, розбещений та розпусний від такої сили мільйонів, що тут побувала, від наїзду чужоземців, що хвилею сунули сюди на короткий час, робили наскок на місто, від неминучого розтління через тісноту, та чіпкі лихі приклади. Які страшні наслідки, якщо пригадати невинну Бернадетту, схилену перед диким, первісним Гротом, і всю наївну віру, усю щирю чистоту перших проведарів справи! Хіба вони хотіли отруїти країну користю та людським брудом? Досить

було, щоб людність сюди ринула, і пошесть враз виявилася.

Казабан, помітивши П'єрову увагу, зробив останній жест погрози, наче маючи намір змести усі шкідливі забобони. Потім мовчки він закінчив зачісувати де-Герсена.

— Уже готово, добродію!

Тут тільки архітект зняв розмову про екіпаж. Голяр спочатку чемно відмовивсь, виправдуючися, що для цього треба бігти до його брата на громадське поле. Потім, одначе, він погодивсь. Ляндю з парою коней до Гаварні коштувало п'ятдесят франків. Але щасливий досхочу наговоритися, зачарований привітністю до себе, він кінець-кінцем погодився на сорок франків. Це припадало по десять франків на кожного з чотирьох. Ухвалено було виїхати вночі, о третій годині, щоб повернутися другого дня, у понеділок увечері, завчасу.

— Екіпаж буде біля готелю З'явлень призначеної години,—повторив Казабан із властивою йому пихою.— Здайтеся на мене, добродію!

Він нашорошив уха. У сусідній кімнаті ненастанно брязкотіли начинням. Там усе їли в розпалі ненажерливості, що розходилася з одного кінця міста до другого. Хтось підніс голос, прохаючи хліба ще.

— Вибачте!— живо мовив Казабан,— мене кличуть мої комірники.

І він кинувсь до їдальні з непомитими після гребеня руками. Крізь розчинені на мить двері, П'єр побачив на дверях їдальні малюнки релігійного змісту і, між іншим, Грот; це здивувало його. Але мабуть господар вивішував їх тільки на час прощі, щоб догодити гостям.

Було біля третьої. На вулиці П'єр і де-Герсен здивовані були гучним гудінням дзвонів, що лунали в повітрі. На перший заклик до вечірні в базиліці відповіла парафіяльна церква, а тепер монастирі один по одному прилучалися до передзвону, що все ширився. Дзвін кармеліток, з його кришталевим звуком вторував серйозному тонові дзвонів незайманого зачаття; веселі дзвони Неверських сестер та домініканок зливалися в один голос. Ясними святочними днями цер-

ковні дзвони зранку до вечора лунали в повітрі, жваво ширилися над Люрдом... І не було нічого веселішого за цей звучний переспів під широкою банею блакитного неба, над цим ненажерою-містом, що кінець-кінцем поснідало, і з ситим шлунком, щасливе, проходжувалося проти сонця.

III.

Як настала ніч, Марі нетерпеливитися почала в лікарні божої матері-скорботниці; знала бо вона від пані де-Жонк'єр, що барон Сюр одержав од отця Фуркада для неї дозвіл перебути ніч перед Гротом. Щохвилини вона запитувала сестру Гіяцінту:

— Сестрице, будьте ласкаві, скажіть, вже є дев'ята?

— Та ні бо, дитино моя, тільки пів до дев'ятої... Ось вам тепла вовняна хустина, щоб загорнутися на світанку, бо Гав тут зовсім близько, а ранками в цій гірській країні буває дуже свіже повітря.

— О, сестрице, ночі такі прекрасні! І потім я зовсім мало сплю в цій палаті. Мені не може бути гірше на повітрі! Боже мій, яка я щаслива! Яка радість перебути цілу ніч із святою дівою!

Ціла палата їй заздрила. То була ні з чим незрівняна втіха, найвище раювання молитися так цілісіньку ніч перед Гротом. Говорили, що обраниці напевне бачать святу діву серед тиші й нічної темряви. Але треба було високу руку мати, щоб зазнати такої ласки.

Ченці неохоче давали на це дозвіл з того часу, як кілька хворих умерло таким чином, наче заснувши в релігійному екстазі.

— І ось що, дитино,— мовила знов сестра Гіяцінта,— ви ж не забудьте причаститися в Гроті, поки вас приведуть сюди.

Вибило дев'яту. Невже П'єр, повсякчас такий акуратний, за неї забув? Біля неї почалися розмови про процесію з смолоскипами, що її вона побачила б від початку до кінця, якби вирушила зараз. Щовечора церемонії церковні кінчалися такою процесією, але в неділю вона була пишніша, а цього вечора мала бути незрівняної краси, яку мало коли доводилося

бачити. Щось із тридцять тисяч прочан мали йти з свічками в руках. Нічні чудеса мали розкритися й зірки зійти на землю. Хворі скаржилися, що їм сумно лежати тут прикутими до ліжка й не бачити такого дива.

— Люба моя, — мовила підходячи пані де-Жонк'єр, — ось вам батько, ось вам і пан абат.

Марі засяяла, забувши прикре чекання.

— О, П'єре, благаю вас, поспішаймо, поспішаймо!..

Марі знесли сходами; священник повіз маленького візка, що тихо котився під засипаним зірками небом, тим часом як де-Герсен ішов збоку. Ніч була не місячна, але чудово прекрасна, небо — справжній синій оксамит, засяяний діамантами. Повітря було надзвичайно м'яке й ніжне, як тепла ванна, напахчена ароматами гір. Сила прочан тіснилася вулицями, простуючи до Гроту; але юрба була чемна, хвиля людська посувалася повагом, не нагадуючи веселого ярмаркового збіговиська денного. І починаючи з Мерляського плята, нічна темрява наче ширшала під велетенською банею неба; левади й дерева немов розповзалися в одну темну масу, де нічого не можна було розгледіти, крім тонкого й блілого кінця базилики, трохи ліворуч.

П'єр відчув неспокій перед цією численною юрбою, що густішала в міру того, як вони посувалися наперед.

На площі Розер ледве можна було посуватися наперед.

— Треба облишити думку наблизитися зараз до Гроту, — мовив П'єр, зупиняючися. — Найкраще буде проїхати до алеї за прочанським притулком і там перечекати.

Але Марі неодмінно хотіла бачити, як рушає процесія.

— Друже мій, на бога, спробуйте дістатися до Гава. Я побачу здаля, я не прохаю, щоб мене везли ближче.

І де-Герсен, так само як і вона, зацікавлений, і собі обстоював.

— Не турбуйтеся, я йду позаду й пильную, щоб Марі не штовхали.

П'єр мусів знов тягти візка. Йому треба було

чверть години, щоб перейти під одну з арок правого узвозу, — такий страшений тут був стиск. Потім він узяв трохи навкоси й опинився, кінець-кінцем на надбережжі Гава, де глядачі посідали весь пішоход; тут йому пощастило посунутися вперед ще метрів на п'ятдесят, а тоді він поставив візка до самого парапету, звідки Грота було видно як на долоні.

— Чи тут вам гарно буде?

— О, так, дякую! Тільки мене посадовити треба, буде мені тоді видніше.

Герсен посадовив дочку, а сам виліз на кам'яну лаву, що йде з одного краю надбережжя до другого. Тут тіснилося стовпище цікавих, як це буває на феєрверках. Усі ставали навшпиньках, витягаючи шиї. І П'єр вкупі з усіма, зацікавився видовиськом, хоч і бачив не надто багато.

Було тут мабуть щось із тисяч тридцять люду, а юрба все ще росла. Кожне мало в руці воскову свічку, загорнуту в дудочку з білого паперу, з одбитим на ній блакитним зображенням люрдської божої матері. Але свічок поки не запалювали. Над рухливим морем голів видно було тільки Грот, що саяв огнями та відкидав од себе червонуватий блиск, наче кузня. Чути було невиразний гомін, відчувався людський подих і через це одне знати було, що тут тиснуть тисячі людських істот, задихаючись та загубившись у темряві, живою скатертиною хилитаючись та стелячись все ширше й ширше. Люди тулилися й попід деревами, за Гротом, по темних западинах, що їх не можна було вгадати. Кінець-кінцем ілюмінація почалася з кількох свічок, що заблищали тут і там; вони схожі були на раптові іскри, що навмання розтинали темряву. Але число їх хутко побільшувалося; утворювалися островки з зірок, тим часом як на інших пунктах текли смуги світла, молочні шляхи поміж сузір'ями. То були тридцять тисяч свічок, що запалювалися одна по одній все ближче та ближче, змушуючи мерхнути яскравий блиск Гроту, котячи з одного краю бульвару до другого маленькі, жовті вогники безмежного багаття.

— О, П'єре, як чудесно! — прошепотіла Марі. — Наче воскресіння нищих, маленьких, убогих душ, що прокидаються й блищать.

— Чудесно, прекрасно! — твердив де-Герсен в запалі артистичного захоплення. — Дивіться он туди, на ці дві лінії, що перехрищуються й утворюють хреста.

А П'єр був розчулений з того, що зараз сказала Марі. Справді, це було так: маленькі вогники, ледве помітні, світлі цятки, скромні, як нищий люд, що всі вкупі давали блиск і сяйво сонця. Од них повсякчас робилися нові, далекі і наче заблудні іскорки.

— Ах, — прошепотів абат, — гляньте на того вогника, що зовсім один з'явився віддалік та ледве блимає... Бачте, Марі, як він хилитається й поволі пливе, щоб загубитися в величезнім озері вогню.

Стало тепер видно, як удень. Деревя, освітлені знизу, були яскраво-бурштинового кольору, наче намальовані на театральній декорації. Корогви над рухливим багаттям не коливалися; їх добре було видно з їх гаптованими іконами та шовковими шнурами. І велетенський відблиск здіймався вздовж скелі до базиліки, що її шпиль виринав тепер цілком білий на чорному небі, тим часом як по той бік Гаву горби теж світилися, показуючи ясні фасади монастирів, посеред темного листя. Минула ще одна хвилина нерішучости. Вогняне озеро, що його кожен червоний гвотик був маленькою хвилькою, котило свої мінливі вогники зірок, і наче готове було прорватися й полинати рікою. Аж ось корогви похитнулися: помітно стало рух.

— Чекайте, — мовив де-Герсен, — та хіба вони не повернуть сюди?

Тут П'єр нашвидку пояснив, що хресний похід на-самперед піде вгору дорогою; прокладеною зігзагами на лісистому горбі, що на неї витрачено багато коштів. Далі він обійде базиліку позаду, перше ніж зійти вниз знов правим схилком і розгорнутися поміж садами.

— Дивіться, он перші свічки зіходять і замаячили посеред зелені.

Це було чарівне видовище. Маленькі тремтливі вогники відокремлювалися від величезного вогнища

й тихенько здіймалися, немов на легких крилах, бо не можна було розібрати, хто тримає їх біля землі. Це схоже було на маячіння соняшних порошинок, посеред темряви. Незабаром вогники утворили косу смугу; потім смуга зігнулася під гострим кутом і визначилася вже нова, яка теж зробила заворот. Поволі ввесь горб зборознила полум'яна зізага, схожа на блискавицю, що падає з чорного неба, як це бува малюють на картинках. Але цей ясний слід не зникав, маленькі вогники все пливли, поволі та ніжно посуваючися наперед. Тільки часом зчинялося раптове затемнення, коли процесія обгинала купи дерев. Далі свічки знов займалися, все линучи до неба складними зізагами, що ненастанно уривалися, щоб займатися знов. Але ось настала хвилина, коли вони перестали линути вгору, знявшись на горба, і тоді зникли вони за останнім заворотом дороги.

З юрби почулися голоси:

— Ось вони повертають за базиліку!

— О, чекайте, їм треба ще двадцять хвилин, щоб зійти з другого боку.

— Авжеж, добродійко, їх бо тридцять тисяч; і за годину останні прочани щойно вирушать од Гроту.

З самого початку глухий рокіт юрби перейшов у гімн. То була пісня Бернадеттина на шістдесят строф, де янгольське вітання правило за приспів, а ритм його настирливо повторювався. Проспівавши всі шістдесят куплетів, починали з початку. І вколисували ці ритмічні слова, що ненастанно повторювалися: „Ave, ave, ave, Maria!“ Вони затуманювали розум, млостю знесилювали члени, викликали справжнє райське видіння перед очима тисяч істот, що поволі впірнали немов у якийсь сон. Уночі, коли вони вже спали, ліжка під ними розгойдувалося в такт приспіву й вони все ще його повторювали.

— Хіба ми тут залишимося? — запитав де-Герсен, що дуже швидко стомлювався. — Тепер уже нічого нового не буде.

Прислухавшись Марі до розмови глядачів, і собі зауважила:

— П'єре, ви слушно казали, краще було б повернутися туди, під дерева... Мені так хочеться все бачити!

— Але, розуміється, — відповів священник, — ми зараз пошукаємо місця, звідки вам усе буде видно. Важко тільки нам звідцїля вилізти тепер.

Справді, стовпище глядачів стїною стояло перед ними. П'єрові довелося шлях собі прочищати поволі та настирливо, прохаючи потїснитися трохи задля хворої. Марі поверталася, бажаючи ще раз помилуватися скатертиною вогників перед Гротом, озером з маленькими блискучими хвильками, звідки текла в безмежність процесія, що сама не зменшувалася а ні трохи. Де-Герсен замикав процесію, захищаючи візок, пильнуючи, щоб його не штовхнули посеред натовпу.

Кінець-кінцем усі трое опинилися на боці, поза натовпом. Це було біля однієї з арок, де вільно було цілком, де можна було хвилинку перепочити. Чути їм було здаля тільки невиразне гудіння голосів з незмінним приспівом, а видно самий відблиск свічок, що ясною хмаркою коливалися на тому боці, де височила базилика.

— Найкраще видно, — мовив де-Герсен, — з Голготи. Служниця з готелю з'ясувала мені це сьогодні вранці. Мабуть з верховини стелеться феєричне видовище.

Але за це й мислити не можна було. П'єр почав говорити про труднощі.

— Як би ви гадали злізти так високо з візком? А тоді треба ж і назад зійти; це дуже небезпечно вночі, посеред неймовірної тісноти.

Сама Марі теж волїла залишитися в садах, під деревами, де було так приємно. І вони рушили туди, виїхали на Есплянаду, проти великої статуї завітчаної божої матері. Вона була ілюмінована різнобарвними вогнями, що оточували її сяйвом ярмаркового свята з авреолею з блакитних та жовтих шкляночок. Не вважаючи на свою побожність, де-Герсен оголосив, що в цьому нема жадного смаку.

— Чекайте, — мовила Марі, — ось у цьому куточку нам добре буде.

Вона показувала на купу кущів, поруч з прочан-

ським притулком; справді, місцина була чудесна; звідти можна було бачити, як процесія зійде з лівого боку горба, — простежити за нею до нового мосту, вздовж галявин, простежити подвійний паралельний рух назад і вперед. Крім того, від сусідства Гаву зелень набувала чудесної свіжости. Нікого там не було, панувала непорушна тиша попід великими плятанами, що обгороджували алею.

Де-Герсен навшпиньки випинавсь, нетерпляче чекаючи, коли видно стане перші свічки з-за повороту базиліки.

— Нічого ще не видно, — бурмотів він. — Ах, тим гірше! Я мушу присісти трохи на траві. Ноги мені наче поламані.

І він враз стурбувавсь за дочку.

— Може тебе накрити? Тут дуже свіжо.

— О, ні, батьку, мені не холодно. Я така щаслива! Давно вже не заживала я такого приємного повітря... Тут, напевне, є десь троянди... Чуеш, ці чудесні пахощі?

Тоді вона, повернувшись до П'ера, додала:

— Друже мій, де ж ці троянди? Ви їх бачите?

Коли де-Герсен сів побіч візка, П'ерові заманулося піти подивитися, чи нема поблизу трояндових кущів. Але марно блукав він темними луками, нічого там не було, окрім буйних зелених рослин. І коли, повертаючись назад, абат проходив повз прочанський притулок, цікавість змусила його й туди зазирнути.

Це була велика зала з дуже високою стелею, освітлена з двох боків височенними вікнами. Вистелена камінням із голими стінами, вона не мала інших меблів, крім лавок, зсунутих туди й сюди. Жадного столу, жадної дошки, отож безпритульні прочани, змушені тут шукати захисту, порозсовували свої кошики, вузлики, валізки в амбразури вікон, що перетворилися таким способом на вантажні переділи. А втім зала була порожня, усі убогі, що знайшли собі тут притулок, брали участь у процесії. І хоч двері залишилися широко відчинені, панував тут непереносний сморід. Сами стіни тут пересякнуті були злиднями,

закаляні, плити долівки вогкі були, не вважаючи на чудесний соняшний день, запльовані, залляті салом та вином. Тут усе робилося, тут їли, тут спали на лавках в тісноті брудних тіл...

П'єр подумав, що чудесні трояндові пахощі не можуть іти звідціль. Одначе, він обійшов цілу залю, де чадили чотири тьмяні ліхтарі; він уважав, що вона цілком порожня, аж побачив здивований, при лівій стіні невиразні зариси людської постаті; це була жінка в чорній сукні й тримала вона на колінах якийсь білий сувій. Вона сиділа сама-самісінька серед цієї пустки й не ворушилася, широко розплющивши очі.

Священик підійшов ближче й пізнав Вінценту, що мовила до нього тихим, розбитим голосом:

— Так, Роза тяжко страждала сьогодні! Вона не-настанно стогнала з самого рання... А ось тепер вона заснула, вже минає дві години, і я не можу поворухнутися, щоб не збудити її, щоб вона знов не стогнала.

І вона залишилася непорушна, ця мати-мучениця, що вже кілька місяців так тримала свою дівчинку на колінах з упертою надією її вилікувати. Вона її занесла до Люрду на руках, вона її гуляти виносила, спати вкладала — все на своїх руках, не маючи ні кімнати, ні навіть ліжка в шпиталі.

— Бідній крихітці не покращало? — запитав П'єр, а серце йому кров'ю обливалося.

— Ні, пане абате, ні, не думаю.

— Але, — провадив він далі, — вам дуже незручно на цій лаві. Вам треба було поклопотатися, щоб не залишитися на вулиці. Доньку вашу неодмінно приймуть кудись, я цього певен.

— О, пане абате, нащо це? Їй дуже гарно в мене на колінах. Та й чи дозволили б мені повсякчас бути з нею?.. Ні, ні, краще хай вона зо мною так буде; мені здається, що кінець-кінцем вона зцілиться.

Дві буйні сльози скотилися їй на застиглий лиця.

Вона провадила далі своїм заглушеним голосом:

— Я ж не без грошей. Було в мене тридцять су, як виїздила я з Парижу, а тепер залишається ще

десять... З мене досить і самого хліба, а вона, голубочка, не п'є вже більше й молочка... Я маю з чим перебути до од'їзду, і як Роза одужає, о, ми будемо багаті, багаті, багаті!

Вона нахилилася, вона вдивлялася при мерехтливому світлі сусіднього ліхтаря в безкровне личко Розине, що їй з напіврозтуленого ротика вилітало тихе дихання.

— Подивіться, як вона спить!.. Правда ж, пане абате, свята діва змилосердиться над нею й зцілить її? Нам залишається тільки один день, але я не хочу в розпач упадати; я молитимуся цілісіньку ніч, не сходячи з цього місця... Це задля завтрішнього, треба бо жити до завтра.

Від безмежних жалощів стиснулося серце П'єрові, він пішов, щоб і собі не розплакатися.

— Авжеж, авжеж, бідолашна моя, майте надію. — І він залишив її в глибині величезної, порожньої зали з задушливим повітрям, посеред безладно зсунутих лавок, таку захололу в своїй матірній скорботі; затримувала дихання вона, щоб хвилюванням грудей не збудити крихітку хвору. У своїх смертельних тортурах вона з заціпленими вустами палко молилася.

Коли П'єр повернувся до Марі, вона жваво запитала:

— Ну й щож? Де ці троянди? Є тут трояндові кущі?

Він не хотів смутити її, та не розповів про те, що допіру бачив.

— Ні, я обшукав усі галяви, а троянд не знайшов.

— Диво - дивне, — провадила хвора задумано. — Ці пахощі такі тонкі й zarazом міцні... Ви їх чуєте, правда? Ось і зараз... дивний аромат, наче всі райські троянди зацвіли вночі навколо нас!

Але поклик батька її перервав. Де-Герсен став, побачивши вогняні цятки, що з'явилися на горі узвозів, ліворуч од базиліки.

— Нарешті, ось вони!

Справді, з'явилася голова процесії. Ясні цятки зараз помножилися, витяглися подвійною хисткою лінією,

Морок затоплював усе, це все відбувалося наче дуже далеко, вогники виринали з чорних невідомих глибин. І в той самий час співи, настирливий гімн, залунали знов; але згучали вони так віддалено, так тихо; здавалося, то легке шамотіння було бурі, що починалася серед галуззя.

— А я казав, — промимрив Герсен, — треба було йти на Голготу, щоб усе бачити.

Він повертавсь до першої своєї думки з дитячою впертістю, скарживсь, що вони обрали невігідну місцину.

— Але, тату, — мовила нарешті Марі, — чому ти не зійдеш туди, на Голготу? Ще є час... П'єр залишиться біля мене.

І вона додала, сумно посміхаючися:

— Не бійсь, ніхто мене не вкраде.

Де-Герсен одмовлявсь, а далі погодивсь, не маючи сили боротися із своїм бажанням. Йому треба було поспішати й швидше поминути галяви.

— Не рухайтесь звідси, чекайте мене під цими деревами. Я розповім вас усе, що побачу згори.

П'єр і Марі самі залишилися в темному, затишному куточкові, де чути було пахощі троянд, хоч поблизу не було жадної квітки. Вони не розмовляли, дивилися тільки на процесію, що зіходила вниз, покволом, безперервно линучи наперед.

Це наче подвійна горожа була з тремтливих зірок, що, витягнувшись з-за лівого кутка базиліки, розтягалася тепер монументальним узвозом, обрисовуючи його круглий вигин. На такій відстані знов не можна було бачити прочан, що несли свічки; видно було самі рухливі вогники, що слухняно креслили в темряві цілком правильні лінії. Самих побудов під темно-синім небесним склепінням видно не було; вони ледве позначалися тільки своїми темними зарисами. Але по волі, в міру того, як побільшувалося число свічок, архітектурні лінії висвітлювалися, виринав стрункий острів базиліки, циклопічні арки узвозів, важкий та присадкуватий фасад Розер. З цією ненастанною річкою живих іскорок, що текла, текла по волі із упертістю хвилі,

що вийшла з берегів і не зустрічає перешкод, немов виринала ранішня зоря, осяйна хмаринка, що захоплювала все більший простір, щоб залляти кінець-кінцем увесь обрій своїм сліпучим блиском.

— Дивіться, дивіться, П'єре! — гукала Марі по-дитячому захоплюючися. — Цим вогникам кінця-краю нема, їх усе більше та більше.

І справді, на горі раптова поява маленьких блискучих цяток ішла далі з механічною правильністю, наче якесь невичерпне небесне джерело виливало цю соняшну куряву. Голова процесії досягла садів на височині монумента уквітчаної богородиці, подвійна лінія вогників обрамлювала тільки верхівку Розер та узвозів. Та наближення численного натовпу почувалося в хилитанні повітря, в живому подуві, що здаля почувалося; особливо чутніші стали голоси, пісня Бернадеттина росла, як гомін морського припливу, що котив хвилі приспіву: „Ave, ave, ave, Maria“, з ритмічним розгойдуванням, що все голосніше та голосніше ставало.

— Ах, цей приспів, — прошепотів П'єр, — він так і входить до нашої істоти. Мені здається, що все моє тіло почне кінець-кінцем співати його.

Марі знов по-дитячому розсміялася.

— Це правда, він скрізь лине за мною, я чула його, засинаючи минулої ночі. А сьогодні ввечері він знов опанував мене й наче вколисує мене над землею. Вона урвала свою мову, щоб зауважити:

— Ось вони вже на тім боці левади, навпроти нас.

Процесія тяглася тепер довгою правою алеєю, потім повернувши біля хреста Бретонців навколо галяви, зійшла другою, правою, алеєю. Треба було чверть години, щоб так завернути. А тепер подвійна лінія обрисовувала дві довгі паралельні смуги полум'я, що над ними височіла постать тріумфального сонця. Але чарівніший за все був ненастанний рух уперед цієї огняної змії, що її золоті кільця тихо звивалися чорною землею та витягалися, при чому, здавалося, цьому велетенському розкрученому тілу не було кінця-краю. Багато разів, очевидячки, зчинявся стиск, ясні лінії

вигиналися наче готові розірватися; але приходило знов до порядку і вони знов линули вільно й поправно. На небі, здавалося, менше ставало зірок. Чумацький шлях немов звалився згори, обливаючи дрібним пилом вогнів, що були окремими світами, і кружляння небесних світил наче продовжувалося на землі. Блакитне світло линуло скрізь; все загинуло, окріч неба, будівлі й дерева прибирали вигляд привидів у таємному сьайві сили-силенної свічок, що число їх усе збільшувалося.

Марі вихопився приборканий покрик захоплення; вона не знаходила слів і тільки твердила:

— Як це прекрасно! Боже мій, як це прекрасно... Подивіться, П'ере, краса яка!

Але з хвилини, коли процесія проходила в кількох кроках од них, вона вже не нагадувала собою тільки стрункового руху зірок, що посувалися без сторонньої допомоги. Тепер в ясній хмарі видко було людські постаті, пізнати можна було іноді окремих прочан, що проходили повз із свічками в руках. Спочатку пройшла Гривот, що неодмінно бажала брати участь у церемонії, перебільшуючи своє зцілення та запевняючи, що ніколи не почувала вона себе так чудово; вона й тепер наче пританцьовувала в своєму захопленні, здригаючися від свіжого нічного повітря. Далі виринули Віньєрони, попереду батько із свічкою, що тримав він її дуже високо; за ним пані Віньєрон та пані Шез, ледве живі від втоми, тим часом як маленький Густав, цілком змучений, стукотів по піску своєю милицею, закапавши воском праву руку. Усі хворі, що могли ходити, були тут; була, між іншим, Еліза Руке, що пройшла наче заклятий привид із своїм одкритим червоним обличчям. Багато сміху було; Софі Куто, зцілена минулого року, забулася, пустуючи, та гралася із свічкою, як з паличкою. Голови, голови, що їм кінця-краю не було, одна по одній виринали, переважно жіночі, то звичайнісінькі, непоказні й бридкі, то з чудесним виразом обличчя; вони маячили на мент і знов поринали в фантастичному освітленні. І кінця-краю цьому не видко було, ненастанно надходили ще й ще,

і ось позначилася надзвичайно скромна тінь; це була пані Маз, що її й пізнати не можна було б, як би вона не підвела голови з блідим обличчям, зрошеним слізьми.

— Дивіться, — пояснював П'єр Марі, — ось перші вогники процесії виходять на пляц Розер, а я певен, що половина прочан ще не встигла вирушити від Гроту.

Марі звела очі. Угорі, з-за лівого кутка базиліки, справді, виринали все нові й нові вогники, ритмічно й ненастанно, наче за якимсь механічним рухом, що немов ніколи не припинявся.

— Ах, — мовила вона, — скільки мандрівних душ! Бо ж кожний із цих вогників це стражденна душа, яка близька до спасіння, правда ж?

П'єрові довелося нахилитися, щоб почути хвору, бо Бернадеттина пісня заглушувала їх з того часу, як натовп проходив повз них. Голоси гриміли й від цього все дужче голови крутилися, куплети поволі переплуталися, кожна ланка процесії співала своє, тоном одержимих, що не чули, більше самих себе. То був дивовижний невиразний лемент, лемент юрби, що втратила голову, остаточно п'яна від запалу своєї віри. А втім приспів „Ave, ave, ave, Maria“ повертався та переважав, із своїм настирливим ритмом.

Враз П'єр та Марі здивовані були, побачивши Герсена.

— Ах, діти мої, я не хотів залишатися там, на горі, і двічі перерізав процесію, щоб протовпитися сюди... Але яке видовисько! Безперечно, це перша примітна, чудесна річ, що тут бачу.

І він почав описувати процесію, як її видно було з верховини Голготи.

— Уявіть собі, діти мої, друге небо долі, що одбиває верхне, але небо, що цілком захоплене одним велетенським сузір'ям. Ці зорі, що тисячами мерехтять десь у просторі, дуже далеко, у темних нетрях, а вогнений потік являє собою ніби дароносицю, так, так, справжню дароносицю, що ніжка її вирисовується узвозами, — підставка двома паралельними алеями,

а скляний ковчежець з дарами круглим над ними му-ріжком. Ця золота дароносиця горить як жар, палає в темряві, в той час, як рухливі зорі постійно маячать. Ви нічого не бачите, крім неї, велетенської та велич-ньої... Справді, досі я не бачив нічого, щоб зрівнятися могло з таким видовиськом.

Він вимахував руками, несамовитий від ажітації, захоплений до краю, як артист.

— Таточку,— ніжно мовила Марі, — що ти все тут, тобі б слід було спати. Тепер вже біля одинадцятої, а ти маєш виїхати о третій ранку.

Вона додала, намовляючи його:

— Мені вельми приємно, що ти влаштовуєш цю екскурсію!.. Тільки но повертайся зараня завтра ввечері, бо ти побачиш, ти побачиш...

І вона не наважувалася виявити свою впевненість щодо одужання.

— Ти маєш рацію, я піду покладуся спати, — мовив заспокоєний де-Герсен. — А що П'єр з тобою, то я не буду турбуватися.

— Але, — скрикнула вона, — я не хочу, щоб П'єр вартував тут цілу ніч. Коли він мене завезе зараз до Гроту, то прилучиться до тебе... Мені більше нікого не треба буде, перший — ліпший санітар завезе мене до шпиталю завтра уранці.

П'єр мовчав. Потім він коротко зауважив:

— Ні, ні, Марі, я залишаюся... Я перебуду, як ви, ніч перед Гротом.

Вона розкрила рота, щоб обстоювати та гніватися. Але він сказав це так лагідно й дівчина в словах його почувала таку жадобу щастя, що промовчала, глибоко схвильована.

— Ну, діти мої, — знов почав батько, — улаштууй-тесь, як хочете, я знаю, що обое ви дуже розважливі. Надобраніч вам, не турбуйтеся за мене.

Він довго цілував дочку, потиснув обидві руки молодому священикові й загубився поміж тісними лавами процесії, що знов мав крізь неї перейти.

І вони тоді залишилися самі у своїм темнім саміт-нім куточку, попід високими деревами, — вона все так

само сиділа у візку, він на колінах у траві, спершись на одне з коліщат. І це було чудесно, поки свічки маячили повз і збиралися в одну масу, повертаючи на площу Розер. П'єра особливо тішило те, що над Люрдом і сліду наче б то не залишилося тих розпусних веселощів, що так неприємно вони на нього вдень впливали. Немов свіжий вітер повіяв з гір і заніс дух сили-силенної їстівного, дух святочного об'їдання, всю цю пекучу й отруйну куряву ярмаркової метушні, що літала понад містом. Залишилося саме небо безмежне з чистими собі зорями та свіжі хвилі Гаву-ріки, а на легких крилах повітря добувалися раз-у-раз пахощі польових квітів. Безмежність таємниці губилася в божественному спокоеві ночі, від brutальної матерії залишалися самі маленькі вогники воскових свічок, що Марі їх порівнювала із стражденними душами, близькими до спасіння. Від цього всього віяло дивним спокоєм та безмежною надією. З початку, як П'єр тут був, огидливі спомини минулого дня, неможливі апетити, безсоромна симонія, старе місто, розбещене й розпусне, поволі розвівалися під впливом цієї божественної свіжости, цієї красуні-ночі, що до неї ціла істота припадала, як до цілющої води воскресення.

І Марі й собі, охоплена небесною втіхою, пробурмотіла:

— Ах, яка була б щаслива Блянш, якби бачила всі ці чудеса!—Вона думала за старшу сестру, що залишилася в Парижі, посеред метушні свого важкого ремества вчительки, та бігає з лекції на лекцію. І цього простого слова, — імени цієї сестри, що про неї недужа не згадувала з самого прибуття до Люрду і враз тепер несподівано пригадала, — досить було, щоб воскресити все минуле.

Марі й П'єр, не говорячи ні слова, у думках пережили кожен своє дитинство, колишні забави в двох сусідніх садках, розділених огорожею. Потім свою розлуку, той день коли він пішов до семінарії, а вона поцілувала його в обидві щоки, обливаючися гарячими сльозами та присягаючися ніколи його не забувати. Минули роки, і вони зустрілися роз'єднані на віки,

він, священик, вона прикута недугою до постелі, без надії зробитися жінкою. Тут була ціла їхня історія, палка ніжність, що довго себе не усвідомлювала, далі цілковитий розрив, наче вони вмерли, хоч і жили собі побіч. Їм уявилося тепер мізерне приміщення, де старша сестра із своїми лекціями понад силу працювала, намагаючись хоч трохи добробуту запровадити; це мізерне житло, що його вони покинули, щоб потрапити до Люрду, після такої боротьби, стількох суперечок, сумнівів з боку П'єра та пристрасної віри Марі, що взяла кінець-кінцем гору. І це, справді, чудесно було: опинитися ось так удвох, цілком на самоті, у цьому темному куточку, коли на землі стільки зірок було, скільки на небі.

Марі й досі заховувала маленьку дитячу душу, непорочну душу дівчинки, як казав їй батько, добру та чисту. Вражена недугою в тринадцять років, вона не постарілася з того часу. Тепер, маючи двадцять три роки, дівчина залишилася наче тринадцятилітня дитина, що замкнулася в собі, зосередкована на катастрофі, що її вбивала. Це було помітно з її очей, що кудись усе дивилися в далечінь з виразом розгубленості, властивої тим, кого переслідує настирлива думка, бо не було в неї іншого бажання, крім бажання одужати. І жадна жіноча душа не могла бути простіша за цю, зупинену в своєму розвитку, невинну душу дівчинки-підлітка, що в неї збуджена пристрась завдовольняється міцними поцілунками в щоку. Не зазнала вона іншого роману, oprіч прощання в сльозах із своїм милим, і цього було досить для Марі, щоб цілі десять літ сповнялося її серце. Безконечними днями перебуваючи на своєму страдницькому ложі, вона ніколи не заходила далі в свої мрії, що як би вона була здорова, П'єр, звичайно, не пішов би у священики, щоб жити з нею. Романів вона ніколи не читала. Книги релігійного змісту, що ними їй дозволяли тішитися на дозвіллі, підтримували її в екзальтації неземного кохання. Усілякий відгомін життєвих бур завмирав біля порогу її кімнати, де вона жила черницею; і за минулих часів, коли її возили

з одного кінця Франції до другого, на різні цілющі води, Марі проходила побіч сили-силенної народу, як сновида, що нічого не чує й не бачить, уся захоплена неодчипною ідеєю свого каліцтва, рокових путів, що зв'язують її стать. Звідси ця чистота й ця дитинність. Ця чудесна дівчина-страдниця виросла з покаліченим тілом, заховуючи в своєму серці саму тільки несвідому дитячу любов своїх тринадцяти років.

Рука Марі, в темряві шукала П'єрової руки, а коли знайшла її, цю руку, що поривалася до неї назустріч, то довго стискала її. Ах, яка втіха! Ніколи не зазнавали вони такого чистого й цілковитого блаженства бути вдвох, далеко від усіх, серед глибоких чарів темряви й таємниці. Навкруги них нічого не було, крім зоряного кола, співи вколисували й солодко крутилася від них голова, а від того наче на крилах полинули вони й знялися у простір. І Марі добре знала, що зцілиться завтра після чарівної ночі перед Гротом; цього вона була певна, вона вблагає святу діву, вона її схилить до милосердя, як тільки залишиться віч-на-віч з нею, щоб благати про своє зцілення. І вона розуміла, що П'єр хотів сказати зараз, коли висловив бажання й собі перебути ніч цілу перед Гротом. Чи не наважився він випробувати останнє зусилля віри, стати на коліна, як дитина, і благати всемогутню матір, щоб вона повернула йому втрачену віру. Ще й тепер, коли вони вже не мали потреби гсворити, потиском руки вони повторяли собі про це. Вони взаємно обіцяли молитися одне за одного, вони захопилися й загубилися одне в одному з таким палким бажанням свого зцілення, свого взаємного щастя, що відчули на мить усю глибину любови, яка віддається й жертвує собою. Це було божественне упоїння.

— Ах, — прошепотів П'єр, — ця синя ніч, цей безмежний морок, що захоче усю потворність людську й умовини життя, ця безмежна свіжа тиша, де я хотів би приспати свої сумніви...

Голос йому завмер, Марі й собі мовила ледве чутно:

— А троянди, ці пахощі троянд... Чи ви їх чуєте, друже мій? Де ж ці квітки, якщо ви їх не бачили?

— Так, так, я чую ці пахощі, хоч тут нема жадних троянд. Я, звичайно, побачив би, бо шукав їх скрізь.

— Як можете ви казати, що немає троянд, коли околиці повітря сповнене їх пахощами, і ми немов купаємося в цих ароматах! Чекайте! Хвилинами пахощі такі міцні, що мені голова крутиться від захвату! Напевне, троянди тут, нам під ногами, напевне їх сила-силенна.

— Але, присягаюся, я все обдивився і квіток не знаходив. Та, може, вони невидимі, може вони ця сама трава, що ми її топчемо, ці великі дерева, які нас оточують; може пахощі їхні йдуть од землі, з сусіднього потоку, добуваються з лісів з гір...

Вони на хвилину замовкли. Потім вона провадила так само тихо:

— Як чудесно вони пахнуть, П'єре! Мені здається, що наші руки, до купи з'єднані, теж запашний букет.

— Так, вони чудесно пахнуть, і це од вас, Марі, йдуть ці пахощі, наче троянди розцвітають у вашому волоссі.

І молоді люди більше не говорили. Процесія все посувалася, живі іскри все виринали біля повороту до базиліки, бризкаючи з темряви невичерпним джерелом. Величезна смуга маленьких рухливих вогників у своєму подвійному кружлянні оперізувала темряву полум'яною стрічкою. Але видовисько надто цікаве було на площі Розер, де голова процесії, продовжуючи свій повільний рух, закручувалася, утворюючи все більш та більш узьке коло, якесь ненастанне кружляння, що остаточно п'янило прочан, розбитих утомою, при чому співи їхні ставали все несамопитіші.

Коло обернулося в одну вогняну масу, радше туман ядра, що біля нього обвивалася вогняна стрічка, розмотуючися без кінця-краю, а ядро все ширшало, подібне спочатку до вогняної калюжі, а далі вже до цілого озера. Уся широка площа Розер була — вогняне море, що котило свої маленькі хвилі в цьому ненастанному шаленому вирі. Базиліка біліла відблиском

вечірньої зорі. Решта обрїю поринула в глибокім морці. Віддалік видно було кілька загублених свічок; вони, самотні, посувалися, як світляки, що намацують шлях за допомогою свого маленечкого ліхтарика. Одначе рухливий хвіст процесії мабуть знявся на Голготу, бо зірки подорожували й там на височині, під самим небом. Кінець-кінцем настав момент, коли з'явилися останні свічки, обігнули луки, потекли й злилися з морем полум'я. Тридцять тисяч свічок палало тут, кружляючи, роздуваючи свій огонь під широченним тихим небом, де блідли нічні світила. Ясна хмарка одлітала разом з гімном, що все не ущухав, настирливо повторюючися. І рокіт голосів вигукував: „Ave, ave, ave Maria“, нагадуючи тріскання цих вогняних сердець, що згорали в молитві, щоб зцілити тіло й спасти душі.

Одна по одній згасали вже свічки, ніч запановувала знов непроглядна, темна та надзвичайно тиха ніч, коли П'єр та Марі опам'яталися й помітили, що вони все ще тут сховані в таємничих сутінках дерев, рука в руці. Вдалені, темними вулицями Люрду пленталися тільки розгублені прочани, розпитували шлях, щоб повернутися до себе ночувати. У сутінках чути було шелест, останній відгомін завмерлих, святочних веселощів і оживлення. Усе брело по домівках та втихомирювалося, засинаючи. А вони двоє забулися й усе не рухалися, чарівно-щасливі посеред пахощів невидимих троянд.

IV.

П'єр прикотив візка з Марі до Гроту й поставив його якнайближче до штахетів. Уже північ минула, ще залишалося там із сотню осіб; одні жінки сиділи на лавках, інші стояли навколїшках, поринувши в молитву та забуваючи все на світі. Зокола Грот сяяв, палав, як жар, від сили-силенної свічок, наче тимчасова капеля біля труни мерця, і в ній нічого не можна було розібрати, окрім цієї куряви зірок, звідки висувалася у своїй ніші статуя богородиці, біла, як привид, як мрія. Виткі рослини, що обрамлювали вхід до Гроту, зеленіли як смарагди; тисячі милиць, поче-

плених під склепінням, нагадували гущавину хмизу, що ладен знов зацвісти. І ще темніший був морок ночі від такого яскравого блиску; околиці речі пірнули в густих сутінках, наче б то нічого більш не було, ні стін, ні дерев, і чути самий ненастанний глухий гомін Гава, під безмежним темним небом, що нависло наче перед грозою.

— Чи добре вам тут, Марі? — тихенько запитав П'єр. — Чи ви не змерзли?

Вона злегка тремтіла, але мабуть від тихого подуву з надприродного світу, що ним, здавалося, віяло з Гроту.

— Ні, ні, мені так хороше! Накрийте тільки хустиною мені коліна. Дякую вам, П'єре, і не турбуйтеся за мене, мені не треба більш нікого, бо я тепер з нею...

Голос Марі завмирав, вона вже поринала в екстаз, здійнявши очі до білої статуї, при чому її жальке, виснажене обличчя сяяло блаженством. Одначе П'єр залишався ще тут кілька хвилин. Він залюбки оповив би цілу її теплою хустиною, бо бачив, як тремтять їй схудлі руки. Але боявся роздратувати недужу й тільки накрив їй ноги, як дитині, підіткнувши хустину з усіх боків; вона нічого вже не бачила більше, упираючись ліктями в береги візка та півлежачи на них.

Тут була лавка, і абат сів на неї, зібрати свої думки; враз побачив він жінку, схилену в темряві. В чорному зодягнена, вона трималася так скромно, так непомітно, що П'єр не помітив її спочатку. А згодом він угадав, що це пані Маз. Думка про листа, що вона його отримала того ранку, шибнула його. І йому стало шкода її; він зрозумів, яка самотна ця безталанна жінка, що не мала жадної фізичної рани до зцілення та благала святу діву полегшити недугу її серця, навернувши невірною чоловіка. У листі мабуть була жорстока відповідь, бо пані Маз, похнюпившись, наче тягаром пригнічена, молилася, маючи жалюгідний вигляд побитої істоти. Вона охоче залишалася тут тільки вночі, щаслива, що ніхто не бачить її, що вона

може плакати цілими годинами, болюче переживати свої тортури, благати про повернення колишнього кохання, при чому ніхто й не здогадувався про її болісну таємницю. Вона навіть устами не ворушила; саме її пошматоване серце виливалося в молитві, шалено вимолюючи своєї пайки любови й щастя.

Але ця ненастанна жадоба щастя, що приводила сюди всіх їх, поранених тілом і душею! П'єр її теж відчував, відчував, як висушує вона йому горло, палко вимолюючи заспокоєння. Він охоче кинувся б на коліна й прохав би божественної допомоги із смиренною вірою цієї жінки. Але члени йому були наче скуті, він не знаходив потрібних слів. І відчув полегшення, коли чиясь рука злегка торкнулася його плеча.

— Пане абате, ходімо зо мною, якщо ви ще не бували в Гроті. Посидьмо там з вами; у ньому так гарно під цю пору.

Підвівши голову, П'єр пізнав барона Сюїра, директора Піклування божої матері-спасительки. Очевидячки, ця добродушна, проста людина уподобала П'єра. Він погодивсь, пішов за ним до Гроту, тепер цілком порожнього. Барон навіть замкнув за ними ґратовані двері, бо ключ у нього був свій.

— Бачте, пане абате, під цю годину тут справді найкраще. Коли я перебуваю кілька днів у Люрді, то здебільшого лягаю світанками, бо маю звичай кінчати тут ніч... Нема тут нікого, тут можна бути цілком самотньому, правда? І так привітно почуваш себе в гостях у святої діви!

Він добродушно посміхавсь, і трохи знеможений своїм похилим віком показував, як старий знайомий, цей Грот, цей чудесний куточок, що він його дійсно ніжно любляв. А втім, хоч і який побожний був, він не церемонився, розмовляв і давав пояснення з фамільярністю людини, що має себе за приятеля неба.

— Ах, ви дивіться на свічки... Їх щось із двісті горить тут зразу, удень і вночі, кінець-кінцем тут душно навіть стає... Узимку навіть тепло.

П'єр, дійсно, трохи задихався від теплого духу воску. Засліплений яскравим світлом біля входу, він дивився на великий центральний пірамідальний свічник, весь мов зірками засіяний, заліплений маленькими восковими свічками. В глибині правий свічник, як підніс поставлений на землю, призначений був на грубі свічки, що витягалися, одна більше, друга менше, наче дудки органу, деякі як людське стегно завтовшки. І ще інші свічники, наче важкі канделябри, розставлені були тут і там на виступах скелі. Склепіння Гроту знижувалося ліворуч, каміння на цьому місці було наче спечене і закопчене від вічних вогнів, що його розпікали з року в рік. Віск ненастанно капав, падаючи непомітними сніжинками; свічники були закапані й побіліли під шаром пилу; ціла скеля просякнута була воском, масна, як торкнутися її, а ґрунт так вкривався ним, що люди, бува, падали й долі довелося розстелити щось подібне до солом'яних матів.

— Ось подивіться на цих товстунів,— люб'язно провадив барон Сюїр,— це найдорожчі свічки; за них платять по шістдесят франків, і горять вони цілий місяць. Найменших, по п'яти су, вистарчає тільки на три години... О! ми не шкодуємо їх, у нас раз-у-раз багато цього добра. Он ще два кошики, що їх не встигли занести до магазину.

Потім барон показав умебльовання Гроту: органгармонію під чохлам, шафи з широкими висувними скриньками, де зберігалися церковні ризи, лавки та стільці для небагатьох обраних, що їх пускали сюди під час церемоній; і кінець-кінцем чудесний рухливий вівтар на коліщатах, вкритий срібними, ритованими дошками, дар однієї вельможної пані; тільки уживали його під час багатих прощ, побоюючися, щоб не зіпсувався він від вогкості.

П'єрові ніяково ставало від базікання привітного свого супутника. Його побожний настрій дещо втрачав. Увіходячи сюди, не вважаючи на брак віри, він відчував хвилювання, якесь тремтіння душі, наче перед ним мала розкритися таємниця. Йому стало страшно й солодко. Бачив бо тут речі, що безмежно

зворушували його, букети, купами навалені біля ніг святої діви, дитячі дарунки за обітницею, маленькі злинялі черевички, милиця наче на ляльку, подібна до якої цяцьки. Внизу природного склепіння, де відбулося чудесне з'явлення, на тому місці, де прочани натирали чотки й медалі, бажаючи їх посвятити, скеля була витерта й рівна. Мільйони жадібних уст припадали до неї з такою силою любови, що каміння перепалилося й з своїми чорними жилками блищало, як мармур.

Але П'єр зупинився в глибині Гроту перед западиною, де набралось досить листів та інших паперів.

— Ах, я й забув! — мовив жваво барон Сюр, — ось де найцікавіше. Це листи, що їх день-у-день кидають вірні до Гроту, крізь ґрати. Ми їх підіймаємо, кладемо сюди, а взимку я розважаюся, розкладаю їх... Розумієте, їх не можна спалити, не розкриваючи, бо в конвертах часто-густо гроші трапляються, монети по десять су, по двадцять, а частіше поштові марки.

Він рився в листах, вихоплюючи кілька з них навмання, показував підписи, розкривав, щоб читати. Усі майже були нікчемні листи неписьменних, із старанно виписаною величезними кривулями адресою до люрдської божої матері. Тут були переважно прохання або подяка в незграбних висловах, з убійчою ортографією; але часом траплялися зворушливого змісту прохання; один прохав уратувати маленького брата, другий виграти процеса, та благала утримати коханця, інша вийти заміж. У інших листах кореспонденти гнівалися, сваритися починали з святою дівою, що не зволила відповісти на першого листа, виконавши всі бажання адресатові. Але були й інші цидулки, написані вибагливішою рукою, вишуканими реченнями, палкі благання жіночої душі, що писали до цариці небесної про те, чого вони не наважувалися й священникові розповісти в сутінках сповідальні. Нарешті в останньому розкритому листі були самі світлини: маленьке дівча посилало свого портрета люрдській богородиці з таким написом: „моїй добрій матері“.

Кінець-кінцем, це було щодня ціле листування всемогутньої цариці, що отримувала прохання й признання, а на них треба було відповідати милостями й усіляким добродійством. Монети на десять, двадцять су дуже наївно надсилано в знак любови, щоб змилосердити святу діву, а щодо поштових марок, то їх прикладали просто задля вигоди, полегшуючи пересилку грошей, якщо це не робилося з наївністю, як у листі однієї селянки, що в пост-скриптумі додавала: прикладаю марку й чекаю на відповідь.

— Запевняю вас, — закінчив барон, — тут трапляються чудесні листи, зовсім не такі дурні, як можна було сподіватися... Три роки я знаходив дуже цікаві листи від однієї панії, що нічого не чинила, не повідомивши про це святу діву. Це була заміжня жінка, що найнебезпечнішу пристрасть мала до чоловікового приятеля... І уявіть собі, пане абате, вона вийшла переможниця над спокусою, свята діва їй відповідала, надіславши їй броню своєї цнотливости, цілком божественну силу побороти своє серце...

І він сам себе урвав, щоб сказати:

— Та ходімте, пане абате, сідайте ось тут. Ви побачите, як тут гарно!

П'єр сів поруч нього на лавці ліворуч, на тому місці, де скеля спускалася. Тут справді був чудесний затишний куточок. Ні один, ні другий розмови не підтримували; запанувала глибока тиша, як враз священник почувив поза своєю спиною невизразне дзюрчання, легке кришталеве брязкотіння, що наче виходило з надрів невидимого.

Він зробив рух, що його барон Сюїр зрозумів.

— Це ви плюскіт джерела чуєте? Воно біжить у землі за цими штахетами. Хочете його бачити?

І не чекаючи на П'єрову відповідь, він уже нахилився над тахлями, що обгороджували джерело; тут так замикають, казав він, бо бояться, щоб вільнодумці не кинули отрути до джерела. Така неймовірна вигадка на хвилину ошарашила П'єра; але він кінець-кінцем залишив її на сумлінні барона, що справді був дуже дитинний.

А той ввесь час вовтузився над шифрованим замком, що ніяк не піддавався йому.

— Дивна річ, — шепотів він, — тут потрібне слово: Рим, і я напевне знаю, що його не змінiali... Від вогкості у нас все псується. Ми мусимо щодва роки відновляти милиці он там нагорі, бо вони розпадаються на порошок. А дайте мені свічку.

Коли П'єр посвітив баронові восковою свічкою, що взяв її з одного свічника, тому нарешті пощастило відімкнути позеленілу мідяну колодку. Гратчасте панно повернулося й з'явилося джерело. В западині скелі, на дні з брудної жорстви поволі дзюркотіла вода, що виходила з-під землі прозора, без кипіння і, здавалося, посідала досить широке місце. Як казав барон, тут попрокладали рурки, вкриті цементом, щоб одвести її до водозборів. Він признався навіть, що поза купелями довелося виригти резервуар, де вода за ніч збиралася, бо, через незначний приплив, її могло не вистарчити на щоденні потреби.

— Хочете її покуштувати? — несподівано запропонував Сьюїр. — Вона ще краща тут, де виходить з-під землі.

П'єр не відповів, він дививсь на цю спокійну, невинну воду, що бралася дрібними брижами, відбиваючи в собі тремтливе світло воскової свічки. Краплини воску, падаючи додола, примушували тремтіти її поверхню. І абат думав про все, що вона приносила таємного з далеких надрів землі.

— Та випийте шкляночку.

Барон зачерпнув води шклянкою, що завсіди на поготові була, і священникові довелося випити. Вода була смачна, чиста, прозора й свіжа, як по всіх гірських рівнинах Піренейських.

Замкнувши колодку, обоє знов посідали на те саме місце на дубовій лавці. П'єр знов чув раз-у-раз позад себе дзюркіт джерела, подібний до тихого щебету захованої пташки. Тепер барон розповідав йому про Грот під усі пори року, за кожної години, доходячи в своїй розчуленій балаканині до найнезначніших подробиць.

Літо це брутальний сезон, ко́ли до Лю́рду збіга-
лися ярмаркові юрби великих прощ, з гомінливою
ретельністю тисяч прочан, що одночасово галасували
й молилися. Але з осені починалися дощі, справжній
потоп; вони хлюскотіли цілими днями біля порогу
Гроту; під цей час з'являлися пілігрими з далеких
країв, з Індії, з Малайських островів, з Китаю навіть;
мовчазними, захопленими купками ставали вони на
коліна просто в болоті, на знак місіонерів. У Франції,
із усіх стародавніх провінцій Бретань посилала най-
побожніших прочан цілими парафіями, де чоловіків
так само було багато, як і жінок, а богомільність,
щира віра та добропристрасність цих людей могли за-
взірець бути цілому світові. А там надходила зима,
грудень із своїм страшним холодним і рясним сні-
гом, що закидав гірські дороги. Тоді родини місцевих
мешканців залазили до своїх порожніх готелів, а вірні,
не вважаючи ні на що, ранками приходили до Гроту,
усі хто любив тишу, бажав розмовляти з дівою, серед
солодкої близькості насамоті.

Були серед цих прочан такі, що їх ніхто не знав;
вони показувалися тоді тільки, коли самі були, коли
вони могли пасти ниць та любити, як заздрісні коханці,
і тікали налякані, як тільки найменша погроза була
від юрби. А як тут хороше під зимову негоду!
Чи дощ, чи вітер, чи сніг, а Грот палає, як жар. На-
віть уночі, як хуртовина завиває, і навкруги а ні ля-
лечки, він сяє серед порожнечі й темряви, палаючи
вогнем любови, що його ніщо не могло погасити.
Барон розповідав, що надзвичайно снігової минулої
зими він пересиджував на цьому місці, на цій лаві
з півдня до вечора. Тут повсякчас трималася приємна
теплота, хоч Грот звернений на північ, і сонце ніколи
не зазирає до нього. Звичайно, скеля, весь час на-
гріта свічками, підтримувала цю приємну температуру,
але чому не припустити, між іншим, особливої ласки
діви, що забажала, — хай панує тут вічний квітень?
І маленькі пташки чудесно це знали; усі околишні
зяблики, застудивши в холодному снігу свої лапки,
шукали тут притулку, пурхали в плющі навколо свя-

щенної статуї. Але ось кінець-кінцем наставало збудження весни. Гав-ріка котила розталі сніги свої з громовим гуркотом, дерева знов зеленіли під натиском соків, а юрби прочан галасливо заволодівали осяйним Гротом, виганяючи звідти небесні пташини.

— Так, так — повторював барон Сюїр вже мляво, — я перебував тут цілком сам чудесні зимові днини... Сюди заглядала одна єдина жінка, що ставала на коліна там перед штахетами, щоб не застудитися на снігу. Була вона дуже молода, може років двадцять п'ять і дуже гарненька чорнявка з прекрасними голубими очима. Вона нічого не говорила, навіть наче не молилася, а залишалася так цілі години безмежно-сумна... Не знаю, хто ця жінка, ніколи я її більше не бачив.

Він замовкнув; а дві хвилини згодом, глянувши на нього, здивований його мовчанкою, П'єр помітив, що Сюїр заснув. Склавши руки на животі, підборіддя притиснувши до грудей, спав він невиразно посміхаючися, спокійним сном дитини. Звичайно, кажучи, що перебуває тут ніч, барон хотів сказати, що насолоджується в Гроті першим сном щасливого старого, якого одвідують янголи.

І П'єр тоді сам зазнав чарів тутешньої самоти. Справді, в цьому куточку під скелею надзвичайна розрада лилася в душу. Сприяв цьому й трохи задушливий дух воску, й засліплення екстазу посеред яскравого блимання свічок. Він не відрізняв уже ні милиць під склепінням, ні подарунків, поначіплюваних на бічних стінах, ні ритованого срібного віктаря, ні органа-гармоніюма під чохлам... Солодка млюсть охопила його, немов ціла істота його поволі танула. Але найсолодше було божественне відчуття, що він далеко від цілого світу, в надрах неймовірного й надприродного, наче прості залізні штахети стали за перегороджу безкрайого.

Тихий гомін ліворуч П'єра змусив його поворухнутися. Це було джерело, що ненастанно текло з своїм пташиним щебетанням. Ах, як бажав би П'єр схилити коліна й повірити в чудо, перейнятися завзятою

думкою, що ця божественна вода бризнула з скелі тільки на зцілення страдницького людства! Аджеж прийшов він сюди, щоб упасти ниць і благати святу діву повернути йому дитинячу віру. Чому ж він не молився, не просив у нього цього високого дару благодаті? У Гроті ставало все задушливіш, свічки за-сліплювали його, аж млосно йому ставало. І враз шибнула думка його, що ось уже два дні на повній волі, що її мають священики в Люрді, через недбайливість він не правив служби божої. То був гріх, і, мабуть, це він давив йому серце тягаром. Болісне почуття таких непереносних страждань завдавало, що він мусів підвестися й піти. Він обмеживсь тим, що тихо засунув штахети, залишаючи барона Сюїра спати на лавці.

Марі не ворушилася в своєму візку, підвівшись на ліктях та не зводячи захоплених очей з божої матері.

— Марі, чи гарно вам тут? Чи не холодно?

Вона нічого не відповідала. Він помацав їй руки, відчув, що теплі вони та м'які, хоч трохи й тремтіли.

— Ви не з холоду тремтите, Марі, ні?

А вона мовила тихо, наче зідхнула:

— Ні, ні залишіть мене; я така щаслива. Я її побачу, я почувую це... Ах, яка розкіш!

Тоді він трохи вище натягнув на неї теплу хустину і пішов собі в темряву, охоплений невиразним збуренням. Після яскравого світла в Гроті ніч була надто чорна; це була якась безодня темряви, куди він котився навмання. Далі очі його звикнули, він побачив себе біля Гаву; пішов берегом, обрамленим алеєю з високими деревами, де знов війнуло свіжим повітрям. Від цього йому легше ставало, нічна темрява й свіжість, здається, його заспокоювали. І він дивувався тільки, чому не став на коліна й не моливсь, як Марі, вся віддавшись богам. Яка перешкода стояла тут на заваді? Звідки походив протест, що не давав йому перейнятися вірою, навіть тоді, коли його перевтомлена, збурена істота прагнула злитися з богом? Він дуже добре тямив, що повстає

в ньому тільки розум; і в цю хвилину П'єрові хотілося його забити, як ненажерливого ворога, що з'їдає його життя, заваджає йому тішитися щастям невинности простих душ. Може, як би він чудо побачив, примусив би себе повірити. Ось, прикладом, як би Марі враз підвелася й пішла перед ним, чи не впав би він, нарешті переможений, на коліна? Образ Марі, що зцілилася та одужала, так хвилював його, що він зупинився й підніс руки до неба, засіяного зірками. Ах, великий боже, яка прекрасна ніч, глибока й таємнича, запашна й легка, і яка безодня радощів у цій надії повернутого вічного здоров'я, вічної любови, що відроджується без кінця-краю, як весна! Потім він пройшовся до кінця алеї. Але сумніви його знов починалися: хто вимагає чуда, щоб увірувати, той нездатен вірити. Бог не потребує доводити своє існування. П'єрові зле стало на думку, що поки він не виконає свого обов'язку священника, відправивши службу божу, господь не почує його. Чому б йому не піти зараз у церкву Розер, що її вівтарі з півночі до півдня йшли до розпорядження прибулих священників? Абат пішов назад другою алеєю й опинився попід деревами, звідки він дивився з Марі на процесію із свічками. Тепер ніде не було вогнів, саме море безмежної темряви.

Тут П'єр знов почув занепад духу; і він механічно увійшов до прочанського притулку, наче бажаючи вигадати час. Двері залишалися відчинені навстяж, але проте іще замало повітря було у величезній залі, набитій народом. З перших кроків йому вдарило в лице задушливим жаром від цих скупчених тіл, гидотним духом людського дихання й поту. Чадні ліхтарі так зле світили, що молодий священник мав оберігатися, щоб не наступити на розкидані члени сплячих; тіснота була страшенна, не знаходячи місця на лавках, багато люду залягло на вогкій кам'яній підлозі, замашеній плювками та об'їдками з самого ранку. Тут була неймовірна мішанина чоловіків, жінок, священників, що спали покотом, кому де пощастило притулитися; розбиті втомою, вони попадали на до-

лівку й заснули, як забиті, розкинувшись у вісні, роззявивши рота. Чимало хрипіло сидячки, притулившись спиною до стінки, мотаючи головою, що звисала на груді. Інші перепліталися ногами із своїми сусідами; одна молода дівчина лежала поперек старого сільського священика, що солодко спав спокійно, як дитина, з усмішкою на вустах. То був якийсь хлів: безпритульні старці раділи з випадкового притулку, усі, хто не мав пристановища цього чудесного святочного вечора, зійшлися сюди й повалилися на поміст знесилені й заснули в братерських обіймах.

Дехто проте не знаходив собі спочинку; і ці метушилися, як у пропасниці, а то схоплювалися докінчити свої харчі в кошиках. Були й непорушні, з широко розплющеними очима, устромленими в темряву. Тут і хропіли, і марили, і стогнали. Від безмежних невиразних жалощів щеміло серце на вид цієї отари бідаків, скинутих на купу, в їхніх бридких ганчірках, тим часом як непорочні душі цих людей, без сумніву, ширяли далеко в чарівній країні містичної мрії.

П'єр одходив уже із стиснутим серцем, як його зупинило тихе, безупинне стогнання. Він упізнав на тому самому місці, в тій самій позі Вінценту, що вколисувала маленьку Розу—на своїх колінах.

— Ах, пане абате,—бурмотіла вона,—чуєте, вона прокинулася вже ось із годину і з того моменту все кричить... Проте, присягаюся, як спала вона, я не поворохнула й пальцем, така щаслива я була, коли вона спала.

Священик нахилився, вдивляючись в дівчинку, що не мала сили навіть повіки розкрити. Разом з диханням стогони їй вилітали з рота; і така була вона бліда, що П'єр здригнувся, відчуваючи близьку смерть.

— Боже мій, що мені робити?—питала змучена мати, вкрай знеможена.—Це так далі не може тривати; я не можу більше чути її криків... Як би ви знали, чого я їй тільки не казала: „Мій скарбе, моє дорогоцінне янголятко, благаю тебе перестань кричати, благаю тебе, будь чемна, свята діва тебе зараз зцілить!“ А вона все стогне...

Вона ридала, буйні сльози падали на личко дитині, що не переставала кричати.

— Як би це день, я пішла б з цієї залі, тим паче, що моя крихітка турбує інших. Одна стара пані навіть розгнівалася... Але я боюся, щоб не було холодно, та й куди підеш уночі?.. Ах, свята діво, свята діво, зглянься над нами!

П'єр, почувавши, як сльози йому застелюють очі, поцілував біляве Розине волосся і поспішив одійти, щоб не залишатися з цією бідолашною матір'ю, просто до церкви Розер, наче наважившись перемогти смерть.

Він бачив уже Розер удень і йому не подобався цей припертий до скелі храм; обмежений місцем архітект змушений був надати будівлі округлої форми та зробив її надто низьку, але з великою банею, що спиралася на чотирикутні пілони. Найгірше було те, що, не вважаючи на архаїчний візантійський стиль, церква всередині не збуджувала релігійного настрою; не було в ній нічого таємничого, що спонукало б до побожності, подібна вона була на клуню, куди крізь баню та скляні двері продиралося занадто багато світла. А втім церкву ще не було закінчено; їй бракувало прикрас; голі стіни з прихиленими до них вівтарями вкриті були тільки трояндами з кольорового паперу та блаженськими дарами за обітницею; це остаточно надавало церкві вигляду широкої перехідної залі з кам'яною підлогою, що за дощової години бруднилася болотом, як поміст пасажирської залі на залізничній станції. Тимчасовий головний вівтар був дерев'яний, розфарбований. Численні шереги лавок наповнювали центральне півколо, що становило громадський притулок; сюди можна було прийти посидіти повсякчас, бо ж і вдень і вночі Розер широко розчиняла двері перед прочанами. Так само, як і притулок, це був ніби хлів, де господь гостив бідаків, як у вертепі Віфліємським.

І П'єр, увіходячи сюди, знов почувив себе наче на ринку, посеред вулиці.

Але надто яскраве світло не заливало тепер білих стін; самі свічки, що горіли на всіх вівтарях, роз-

віювали похмурі тіні, які дрімали під склепінням. Опівночі правили велику урочисту обідню, що відбували її надто пишно, серед блиску світильників, у співах, у золотих ризах, з тиміямом кадильниць що хилиталися в повітрі. Але від усієї цієї пишноти не залишалося нічого, крім визначеного за порядком числа свічок, потрібних для відправи на п'ятнадцяти бічних вівтарях. З півночі тут починалися обідні аж до самого півдня. Тільки в самій Розер їх відправляли близько чотириста за ці двадцять годин. На цілий Люрд, де рахували з п'ятдесят вівтарів усіх мес на добу відбувалося понад дві тисячі. І священників така сила-силенна прибувала, що на превелику силу могли вони добитися черги виконати свій обов'язок; доводилося стояти в хвості годинами, перше ніж мати вільний вівтар. Здивувавсь дуже П'єр, побачивши в сутінках вівтарів групи священників, що терпеливо чекали на свою чергу внизу на сходах, поки той, хто служив відправу, нашвидку вимовляв латинські речення, широко христячися; і втома їхня така надмірна була, що більшість сідали на землю, а де-хто засинав на східцях, звалившись на купу, цілком знесилений, покладаючись, що сторож його збудить.

Хвилину П'єр проходжувався, вагаючися. Чи стане він очікувати, як усі інші? Але дивне видовисько притягало його увагу.

Біля усіх вівтарів за всіма месами, хвиля прочан тіснилася й причащалася нашвидку, з якимсь жадібним завзяттям. Чаші наповнялися й порожніли ненастанно; руки священникам стомлювалися розподіляти хліб життя. І абат знову дивувавсь; ніколи не бачив він куточка землі, до такої міри зрошеного божественною кров'ю, звідки віра підносилася б в такому зльоті душ. Це ніби поворот був до героїчних часів церкви, коли народи падали на коліна під однаковим подувом віри, охоплені жахом свого незнання, віддавали себе до рук всемогутньому богові. П'єр міг уявити, що він перенісся на вісім, на дев'ять віків назад, до часів дужого піднесення громадської побожності, коли люди сподівалися на близький кінець

світу. Юрба народу, всі хто були на великій обідні, позалишалися на лавках; їм добре було в домі божому, як у себе в хаті. Більшість не мали притулку. Хіба дерево не було їм за дім, за притулок, де їх чекала розрада удень і вночі? Хто не мав нічлігу, хто не знайшов куточка навіть у прочанському притулкуві, увіходив до Розер і кінець-кінцем десь уможувався на лавці або лягав на плитах помосту. Інші, на кого чекала готова постіль, залишалися тут задля втіхи перебути ніч цілу в цій небесній оселі, сповненій прекрасних снів. До самого ранку не меншала тіснота й приплив народу: усі лавки повні, сонні прочани по всіх кутках за всіма пілястрами, чоловіки, жінки, діти, схилившись одне до одного, впустивши голову на сусідове плече, дихаючи на себе із спокійною несвідомістю; цілковите безладдя священних зборів переможених сном, церква обернута в випадковий притулок, з широко прочиненими дверима, що в них поспішали всі перехожі із темряви, лихі й добрі, стомлені й загублені; відусіль з кожного з п'ятнадцяти віттарів ненастанно лунали дзвінки, що позначали здійснення дарів, а тоді з купи, де спали, щохвилини підхоплювалися купки вірних, що йшли до причастя й знов поверталися, щоб загубитися серед цієї отари без імени та без дозорця, яка валялася в сутінках, прикрита ними задля пристойности, як шатами.

П'єр блукав далі у своїй тривожній нерішучості, поміж чадних купок народу, як раптом один старий священник, що на східцях сидів, поманив його до себе. Уже дві години очікував він тут; коли дійшла до нього черга, почувив він таку знесилу, що волів уступити своє місце, побоюючись, що сили йому не вистарчить відправити службу божу. Мабуть П'єр, із своїм розгубленим розхристаним у темряві виглядом, зворушив його. Він показав йому де ризниця, почекав, поки той повернувся з одягом та чашею і зараз же міцно заснув на одній з сусідніх лавок. Тоді П'єр одправив месу, як це робив у Парижі, з ретельністю совісної людини, що виконує свій професійний обов'язок.

Назверх він виявляв щирю віру, одначе ніщо його не зворушувало, не розчулювало йому серце, як цього він міг чекати від двох останніх гарячкових днів і від цього надзвичайно зворушливого оточення, де він жив ось уже другу добу. Він сподівався, що в момент причастя, коли відбувається божественна таємниця, ціла його істота збуриться, що благодать зійде на нього, що перед ним небо розкриється, і побачить він себе віч-на-віч з богом. Одначе не трапилося нічого такого; його захололе серце навіть не затремтіло, і він виголосив до кінця всі звичайні слова, зробив усі потрібні рухи з машинальною витримкою людини, що звикла до свого ремесла. Не вважаючи на всі зусилля перейнятися захопленням, одна настирлива думка напосілася на П'єра: він думав, що ризниця надто мала на таку силу обідень. Як паламарі могли вправитися постачати священний одяг та білизну?

Потім П'єр, здивований, побачив себе на вулиці. І знов пішов він серед нічної темряви, а ніч, здавалося, була ще темніша, ще мовчазніша, і безмежна порожнеча охоплювала його. Місто було наче мертво, не блимало ніде а ні вогника. Залишався самий рокіт Гаву, але вухо, звикле до нього, не відчувало вже гомону хвиль. І враз Грот засяяв перед ним, залляв темряву світлом свого негасимого полум'я, що палало, як нескорінима любов. П'єр несвідомо повернувся туди, мабуть приваблений думкою про Марі. Було вже близько третьої, лавки порожніли, публіки залишалося чоловіка з двадцятєро, невиразні темні постаті, що як у тумані виринали, схиливши коліна, півсонні у своєму екстазі, завмерлі в божественному упоєнні. Можна було сказати, що ніч, посуваючися наперед, немов згущувала морок, одсуваючи Грот у далину, наче в неяснім сновидінні. Все оповивалося серпанком підо впливом чарівної втоми; від безмежних темних околиць сходив тільки сон; а голос невидимих вод нагадував дихання цього чистого сну, що в ньому сяяла усмішкою свята діва, уся біла, в авреолі з свічок. І поміж кількох жінок, що лежали непритомні,

пані Маз, як і перше, стояла на колінах, склавши руки та похнюпивши голову; вона знітилася, наче розтанула в своїм палкім благанні.

П'єр зараз же наблизивсь до Марі. Його трусило, і він уявив собі, що вона страшенно змерзла під ранок.

— Благаю вас, Марі, загорніться щільненько. Не вже ви хочете ще більше занедужати?

І він поправив зсунуту хустку, намагаючись зав'язати кінці їй на шиї.

— Вам не холодно, Марі? Руки вам цілком похололи.

Вона не відповідала, залишаючись у тій самій позі, як і дві години тому, коли він пішов. Спираючись ліктями на береги візка, вона напівпіднеслася на них, немов пориваючись до святої діви; обличчя, преображене, сяяло небесною втіхою. Уста їй ворушилися, не мовлячи й звуку. Може вона провадила далі таємничу розмову в зачарованій країні напів у-вісні, що поринуло в неї, як її но привезли на це місце. Він ще до неї говорив, але вона так само не відповідала йому. Тоді сама до себе прошепотіла голосом, що наче здалеку доносився.

— О, П'єре, яка я щаслива!.. Я її бачила й прохала за вас, а вона мені посміхнулася, вона мені головою хитнула, на знак, що почула мене й сповнить моє благання... Вона не говорила до мене, П'єре, але я зрозуміла, що вона мені сказала. Сьогодні о четвертій пополудні, я одужаю, саме, як понесуть повз святі дари.

Він слухав, глибоко схвилюваний. Чи вона спала з розплющеними очима? Адже тільки у-вісні вона могла бачити, як свята діва мармурова хитнула їй головою та посміхнулася! Він дуже зворушений був на думку, що ця чиста дитина молилася за нього. І він пішов до штахетів, він упав на коліна, бурмочучи „О, Маріє! о, Маріє!“ не знаючи, чи цей крик його серця до діви звернутий, чи до улюбленої подруги його дитинства. Тоді він залишивсь там, знищений, очікуючи благодаті.

Безконечні хвилини упливали. Тепер, цього разу

це було надприродне зусилля, чекання чуда, що його він сам тут шукав; він чекає раптового з'явлення, що блискавично розбиває усілякі сумніви та повертає до віри простих душ. Він оддавався увесь, він хотів, щоб вища сила перевернула й перетворила ціле його ество. Але, як і допіру, під час меси, він почував в собі саму безмежну мовчанку, відчував бездонну порожнечу. З ним нічого не відбувалося, його серце доведене до розпуки, здавалося, перестало битися. І він якнайретельніше силкувався зосередитися на молитві, шалено скупчити свої думки до цієї всемогутньої діви, такої ласкавої до нищих: все на марне, думка його десь одлітала, знов захоплена зовнішнім світом, якимись дрібницями. По той бік штахетів, у самому Гроті помітив він на лавці барона Сюїра, що все ще солодко спав, склавши руки на животі. Ще інші речі його розважали, букети біля ніг святої діви, листи розкидані там, як на небесній пошті, ніжне мереживо воску, що не розтавало навколо полум'я товстих свічок та огороджувало його, як витворна філігранова смужка з срібла. Далі, без ніякого наочного зв'язку П'ер перескочив до свого дитинства, і йому особливо виразно уявилася постать брата Гільйома. Од самої смерти матері вони не бачилися. Абат знав тільки, що старший брат живе дуже самотно, віддаючись науці в маленькому будинкові, де він оселився, як пустельник, з своєю коханкою та двома великими собаками. І не мав би він про брата жадних відомостей, як би не прочитав нещодавно ймення Гільйомового в газеті з нагоди революційного замаху. Говорили, що він захоплений студіями над вибуховими речовинами й водиться з найвидатнішими членами партії. З якої ж речі Гільйом уявлявся П'ерові в цьому місці екстазу, серед містичного сяйва воскових свічок і такий, як знав він його колись, добрий, ніжний брат, з бурхливим милосердям до кожного страждання? Хвилину П'ер не міг одігнати його образу, гірко тужачи, що втратив цю братерню приязнь. Тоді, знов таки, без жадного зв'язку, повернувся він до самого себе й зрозумів, що марно стоятиме тут

цілі години, що віра до нього не повернеться. Одначе, він почував якесь у собі внутрішнє тремтіння, останню надію, неспівливу думку: як би свята діва заподіяла чудо, зціливши Марі, він, звичайно, повірив би. Це неначе б то останнє відрочення було, що він собі його давав, побачення з вірою того самого дня, о четвертій пополудні, коли нестимуть повз святі дари, як мовила Марі. І враз збурення його припинилося; він залишивсь на колінах, розбитий утомою, охоплений непереможною дрімотою.

Години спливали, Грот уже одкидав у нічну темряву сліпуче сяйво полум'яної капелі, сягаючи аж до сусідніх горбів й освітлюючи фасади монастирів. Але П'єр побачив, що яскраве світло поволі блідне, і здивований отямився, здригаючися від холоду; це день народжувався в каламутному небі, завантаженому важкими темно-синіми хмарами. Він зрозумів, що гроза, одна з тих, які так раптово налітають у гірських країнах, хутко насувалася з півдня. Уже грім в далені гуркотів, тим часом як пориви вітру здіймали куряву на шляхах. Може П'єр також поспав і собі, бо барон Сюїр зник, а він не бачив, як той відходив. Перед Гротом залишалося щось чоловіка з десятеро: поміж них він знов помітив пані Маз із затуленими руками обличчям. Але помітивши, що розвиднюється і вже видко її, вона підвелася й одійшла вузькою стежкою, що вела до монастиря Блакитних сестер.

П'єр, занепокоєний, підійшов до Марі, кажучи, що тут не можна їй далі залишатися, якщо вона не хоче промокнути до кісток.

— Я одвезу вас до лікарні.

Вона одмовлялася, вона благала.

— Ні, ні! Я чекаю меси, я обіцяла тут запричаститися... Ви не турбуйтеся за мене, ідіть швидше відпочити до гостиниці, я вас благаю. Ви знаєте, що по недужих приїдуть закриті карети, коли падає дощ.

Вона так і завзялася на цьому, в той час, як він твердив, що спати не хоче. Обідню, справді, дуже вчасно відправили в Гроті, і для прочан це була божественна радість причаститися після дивної ночі екстазу,

серед блиску ранішнього сонця. Коли дощ полив буйними краплями, священник з'явився в облаченні з двома церковними служниками, при чому один тримав над його головою розкритий білий шовковий парасоль, з золотим мереживом, щоб накрити чашу із святими дарами.

Присунувши візка до самих штахетів, щоб захистити Марі під виступом скелі, куди заховалися й інші присутні, П'єр дививсь, як молода дівчина з палким захопленням приймала причастя; враз його увагу притягло жальке видовисько, що від нього серце переверталось.

Під зливним дощем, рясним та буйним, він побачив Вінценту, що простягала на руках своїх до святої діви свою маленьку Розу, цей коштовний та скорботний тягар свій. Не маючи змоги залишатися в притулкові, де знялися нарікання на ненастанні плачі дитини, мати понесла її в глузу ніч, блукала в темряві більш, як дві години, розгублена, ошаліла з цією скорботною плоттю од її плоті, що палко пригортала її до грудей, не маючи змоги полегшити її страждання. Вона не знала, якими ходила шляхами, попід якими деревами блукала, палко обурюючись на несправедливу недугу, що так немилосердо знущала з маленької істоти, такої кволої, такої чистої, ще нездатної до гріха. Чи не огидливі ці кайдани недуги, коли вони шарпали без перерви, тижнями цілими, бідолашне створіння, що його криків нещаслива мати не могла заспокоїти? Вона носила свою недужу, вколисувала її на шляхах, бігаючи з місця на місце, із завзятою надією, що їй пощастить заколисати дитину, втихомирить ці крики, що від них краялося їй серце. І враз, змучена, ледве жива від агонії своєї дочки, вона оце опинилася перед Гротом, біля ніг чудодійної діви, яка пробачала та зціляла.

— О, свята діво, дивна мати, зціли її!.. О, діво, мати божественного милосердя, зціли її!

Вона впала на коліна, усе простягаючи свою напівмертву дочку на тремтливих руках, охоплена бажанням і надією, що її підтримували. А дощ, що вона

Його не почувала за своєю спиною, хльостав її ззаду, з гуркотом потоку, що вийшов з берегів, у той час, як від страшних ударів грому трусилися сусідні гори. На мить одну Вінцента уявила, що молитву її вчуто, бо Роза злегка затремтіла, немов до неї доторкнувся архангол, розкрив очі й ротика, біла, як полотно; і востаннє зідхнула вона та перестала кричати.

— О, свята діво, мати спасителева, зціли її!.. О, діво, всемогутня мати, зціли її!

Але вона почувила, що дитина стала ще легша на її простягнутих руках. І тепер вона налякалася, що не чує більш жалібних стогнань Розиних, налякалася, що вона така бліда, з розтуленим ротом і не дихає? Чому вона не посміхається, якщо вона зцілилася? І враз дикий, шалений лемент, лемент матері залунав біля Гроту, заглушуючи удари грому, серед страшної грози. Її дочка померла. І вона підвелася, стала на рівні ноги й обернулася од діви, глухої до материних благань, що давала помирати дітям; і вона несамовита пішла під ненастанним дощем, несвідомо посуваючися наперед, несучи й все вколисуючи бідний маленький труп своєї крихітки, що її не спускала з рук стільки днів та ночей. Грім ударив і розкришив одне з сусідніх дерев, наче ударом велетенської сокири, під заглушливий хрускіт зігнутого та поламаного гілля.

П'єр кинувся навздогін Вінценті, щоб піти з нею та допомогти. Але дігнати не міг її, бо вона зараз же загубилася за каламутним серпанком дощу. Коли він повернувся, обідню кінчали, дощ ущухав і священник, що правив службу божу, кінець-кінцем пішов собі під білим шовковим парасолем із золотою мережкою, в той час, як щось подібне до омнібуса, чекало на небагатьох хорих, щоб везти їх назад до шпиталю.

Марі стиснула обидві руки П'єрові.

— О, яка я щаслива!.. Не приходьте по мене раніш, як о третій пополудні.

Залишившись сам під дощем, що став дрібніший та настирливіший, П'єр увійшов до Гроту й сів там

на лаві, поруч джерела. Він не хотів лягати спати, не вважаючи на втому: думка про сон його дратувала у цьому стані нервового збудження, що в ньому він перебував з учорашнього дня. Смерть маленької Рози ще підсилювала його знервовання; він не міг одігнати від себе думки про цю розіп'яту матір, що блукає брудними шляхами з тілом своєї дитини. З якої речі свята діва саме так вчинила? П'єр не приставав на думку, що вона могла вибирати; йому б хотілося знати, чому її серце божественної матері могло наважитися зціляти тільки десять на сто, чому відбувалося тільки десять відсотків чудес за статистикою, що її організував лікар Бонамі? Він ще напередодні сам себе запитував, кого б він обрав, як би мав змогу врятувати десяткох. Жахлива можновладність, жахливий вибір,—йому не вистарчило б на це сили! Чому саме цей, а не інший? Де була справедливість, де була добрість? Бути безмежно могутнім та зцілити всіх, чи не був то поклик, що йшов від усіх сердець? І богородиця, на думку П'єрову, жорстока була, зле освідомлена, така сама сувора й байдужа, як безстрасна природа, що розподіляє життя й смерть, наче б то випадково, керуючись законами, невідомими людині.

Дош ущух. П'єр аж дві години там пересидів, і тільки тепер почувив, що ноги йому мокрі. Він глянув і був дуже здивований: чудодійне джерело лилося через край поміж штахетами. Долівка в Гроті була вся заллята, і вода витікала геть далі під лавки, до парапету Гава. Останні гроби, мабуть, спричинилися до поводі на околицях. Абат подумав, що джерело, з усією своєю чудодійною силою, підлягає загальним законам і з'єднується із природними басейнами, куди витікала та де збиралася вода. І П'єр пішов собі, щоб не змокнути ще дужче.

V.

П'єр ішов, відчуваючи потребу повітря, а голова йому була така важка, що мусів бриля скинути, щоб

освіжити своє гаряче чоло. Не вважаючи на втому цієї страшної безсонної ночі, спати йому зовсім не хотілось; збурені почуття хвилювали ціле його ество, що ніяк не могло заспокоїтися. Восьму вибило, і він ішов навмання під яскравим ранішнім сонцем, що сяяло на безхмарнім небі, ніби обмитім грозою від учорашньої недільної куряви.

Але враз він, занепокоєний, озирнувся, щоб з'ясувати, де він; здивований був, що зайшов так далеко аж до залізничної станції, біля міської захоронки. Він вагавсь на перехресті двох доріг, не знаючи куди йому завернути, аж чиясь дружня рука лягла йому на плече.

— Куди ви прямуєте під таку пору?

Це був лікар Шасень, високий та рівний, ввесь у чорному, заціпнутий у свій редингот.

— Чи не заблудилися ви та не потребуєте якої поради?

— Ні, ні, дякую,—мовив П'єр збентежений.—Я перебув ніч біля Гроту, з цією молоденькою хворою, моєю подругою дитинства, і мені так важко стало на серці, що я пішов пройтися та прийти до пам'яті перше, ніж повернутися до готелю й трохи заснути.

Лікар усе дививсь на нього, вичитуючи з очей його жорстоку боротьбу, його розпач від неможливості забути у вірі, увесь біль його марного зусилля.

— Ах, бідна моя дитино! — прошепотів він.

А тоді по-батьківському додав:

— Ну, якщо ви проходжуєтеся, чому б нам разом не піти? Я саме хотів зійти цим боком до Гава. Ходімо, ви побачите чудесний краєвид.

Лікар Шасень проходжувався так щоранку дві години, завсіди один, намагаючися розігнати свою тугу втомою. Насамперед, підвівшись із ліжка, ішов він на кладовище помолитися на могилах дружини й дочки, що він їх прикрашав квітками кожного сезону. Тоді він блукав дорогами, несучи з собою свої сльози і повертався додому аж на сніданок, розбитий та знесилений.

Рухом П'єр погодивсь, і обидва почали сходити

поруч, не мовлячи й слова. Довго тривала мовчанка. Цього ранку лікар сумніший був, як звичайно, наче німа бесіда з любими небіжками ще дужче змушувала кров'ю обливатися його серце. Бліде обличчя його з орлиним носом, обрамлене сивим волоссям, було сумне, а в очах стояли ще сльози.

А було так гарно, так приємно проти яскравого сонця цього прекрасного ранку! Тепер шлях ішов правим берегом Гава, по другий бік нового міста. Видко було сади, узвози на гору, до базиліки. А далі й Грот з'явився фасадом своїм, з негасимим блиском свічок, що бліднули проти денного світла.

Лікар Шасень, повернувши туди голову, побожно перехрестивсь. П'єр спочатку не зрозумів. Але, побачивши й собі Грота, здивовано глянув на старого свого приятеля, не розуміючи, як і позавчора, зостановляючись перед цим дивним з'явищем: людина науки, атеїст та матеріяліст, що його лихо прибило, вірував тепер задля єдиної втіхи: зустрітися в потойбічному житті з своїми любими небіжками, що він їх так гірко оплакував. Серце взяло гору над розумом; старий та самотній жив він тільки надією на радісне побачення в раю. І важке почуття дужче стало гнітити молодого священика. Невже й він мусить чекати, доки постаріє та зазнає такого самого лиха, щоб знайти кінець-кінцем захист у релігії?

Вони все йшли, одходячи далі від міста, за течією Гава. Їх немов вколисували ці ясні води, що котилися серед каміння поміж берегів, обсаджених деревами. Мовчки обоє йшли рівним кроком, кожен поринув у свою тугу.

— А ви знали Бернадетту? — зненацька запитав П'єр.

Лікар підніс голову.

— Бернадетту?.. Так, так, я її бачив раз, пізніше. Він знов на хвилину замовк, а далі мовив:

— Ви розумієте, року 1858, під час з'явлень, було мені тридцять років, жив я тоді в Парижі. Молодому лікареві, ворогові всього надприродного, й на думку не спадало повертатися в рідні гори, щоб глянути

на дівчинку, що має галюцинації... Але п'ять чи шість років згодом, р. 1864, я побував мимохідь у Люрді і заманулося мені з цікавості одвідати Бернадетту, що перебувала вона тоді в захоронці у неверських сестер.

П'єр пригадав, що й до Люрду привело його почасти бажання мати ще відомості про Бернадетту для своїх досліджень.

І хто знає, чи не зійде на нього благодать від покірливої та чудесної дівчинки того дня, коли він переконається в місії божественного прощення, що її покликано було виконати на землі? Може для нього досить було б пізнати її гаразд, переконатися, що вона, дійсно, свята й обраниця.

— Розповідайте мені про неї, благаю вас. Все скажіть, що ви знаєте.

Легка усмішка промайнула на устах лікареві. Він розумів усе, він бажав би заспокоїти душу священикову, сповнену болючих сумнівів.

— О, залюбки, моя бідна дитино. Я щасливий був би допомогти вам, пролити світло в вашу душу... Маєте рацію полюбляти Бернадетту, в ній вам поратунок. Я багато міркував про ці, тепер уже далекі, події і по ширості кажу, не траплялося мені зустрічати такого доброго, чарівного створіння, як Бернадетта.

І в такт до їхніх повільних кроків прекрасною, сонцем освітленою дорогою, серед чарівної свіжості ранку, лікар розповів про свої одвідини до Бернадетти, року 1864. Їй щойно двадцять минуло, це вже шість років було по з'явленнях; вона на диво була проста, розважлива й цілковито скромна. Неверські сестри, що навчили Бернадетту читати, тримали її в себе у захоронці, щоб одвідувачі їй не надокучали своєю цікавістю. Вона там працювала, допомагала їм в чорній роботі, але так часто хворіла, що тижнями перебувала в ліжку. Що особливо вражало в ній, це її чудові очі, по-дитячому чисті, наївні й щирі. В цілому, обличчя її не було вродливе, нечистого кольору й з загрубілими рисами; як глянути на неї, була вона звичайна служниця, маленька, непоказна, квола. Вона була, як

і колись, побожна, але не така захоплена, екзальтована, як цього можна було чекати; навпаки, виявляла тверезий розум без жадного піднесення і повсякчас сиділа за якимсь рукоділлям, плетивом або вишиванням. Коротко, Бернадетта нічим не висувалася понад рівень звичайних людей й а ні трохи не нагадувала пристрасних послідовниць Христових. Видіння ніколи більше не повторювалися, і ніколи сама вона не згадувала за вісімнадцять появ, що вирішили її долю. Тут доводилося розпитувати її й ставити докладні питання. Дівча відповідало коротко й намагалось припинити розмову, бо не любило розводитися над цими речами. Коли від неї хотіли витягнути більше, цікавлячись, які це три таємниці довірило їй божественне одкровення, вона замовкала й одвертала очі. Не було жадної змоги довести її до протиріччя самій собі, завсіди подробиці були однакові з її першою версією; вона, здається, завчила все, слово до слова, і розповідала навіть з тими самими інтонаціями голосу.

— Я її затримував довший час після полудня,— провадив лікар,— і вона твердила те ж саме без змін. Це мене нервувало... Але присягаюся, вона говорила правду, вона не брехала.

Та П'єр дозволив собі заперечити.

— Одначе, лікарю, чи не думаєте ви, що тут можлива хороблива воля? Авжеж тепер припускають, що деякі звироднілі суб'єкти з нерозвиненим розумом, коли їх вразить якийсь сон, галюцинація, гра уяви, не можуть позбутися цього особливо, як їх підтримує оточення, де відбувався феномен?.. Бернадетта в монастирі, весь час на самоті, жила своєю причіпливою ідеєю, отже, природно уперта була щодо цього.

Лікар знов злегка посміхнувся й відповів з широким невиразним жестом:

— Ах, дитино моя, ви забагато від мене вимагаєте! Ви знаєте, що я тільки бідна стара людина, що й на думці не має пишатися із своєї вчености й не має претенсій щось з'ясовувати... Правда, був у мене примітний клінічний приклад, коли молода дівчина морила

себе голодом у своїх батьків, уявляючи, що в неї поважна шлункова недуга, і почала їсти, як перевели її в інше місце... Але, признатися, це тільки поодинокий факт, а так багато інших йому заперечують!

Хвилинку вони помовчали. Чути було на дорозі самі їхні розмірені кроки. Тоді лікар провадив далі.

— А втім правда, що Бернадетта всіх уникала та щаслива була в своєму затишному куточку. Вона не мала ніколи близької приятельки, або якої особливої людської прив'язаности. Була вона лагідна та добра до всіх, виявляючи любов тільки до дітей... А що лікар, не вважаючи ні на що, в мені ще не вмер, признаюся, мене турбувала справа, чи залишилася Бернадетта незаймана духовно, як без сумніву була фізично. Це дуже можливо, темпераменту вона була, зауважте, флегматичного, мало не завсіди хвора; та й оточини, де вона виросла, невинні, — спочатку в Бартре, далі в монастирі. Одначе взяли мене сумніви, коли я довідавсь, що Бернадетта ніжно піклувалася дитячим притулком неверських сестер, побудованим на цій самій дорозі. Туди приймають бідних маленьких дівчаток, щоб уратувати їх від небезпеки залишатися на вулиці. Вона хотіла поширити притулок, щоб міг він умістити всіх беззахисних овечок; отже вона, можливо, тому так близько цю справу до серця брала, що не могла забути, як сама боса бігала де доведеться, і тепер тремтіла надумку, що б з неї могло стати, як би свята діва не стала їй в допомозі?

Він провадив далі, почав змальовувати, які численні юрби приходили подивитися на Бернадетту й поклонитися їй. Її це надзвичайно стомлювало. Не було дня, щоб не з'являвся цілий натовп одвідувачів. Вони ринули сюди з усіх країн Франції, ба навіть з-за кордону; доводилося одрізняти просто цікавих та допускати до неї самих-но вірних, осіб духовних, людей відомих, що перед ними непристойно було б зачиняти двері. Одна черниця повсякчас була при Бернадетті, щоб захищати її від надто настирливих прохань, бо бідолашну засипали питаннями й доводили до нестями, примушуючи раз-у-раз розповідати свою історію. Вельможні панії кидалися перед нею на коліна, цілували

Її сукню їй поривалися понести з собою шматочок цієї одежини, як святиню. Вона мусіла берегти від них свої чотки, бо ці одвідувачі в своєму захопленні благали продати їм чотки за великі гроші. Одна маркіза робила спробу здобути їх, пропонуючи на обмін інші чотки, з правдивих перлів, оздоблених золотим хрестом. Чимало одвідувачів сподівалися, що Бернадетта погодиться довершити перед ними чудо; до неї приводили дітей, щоб їх вона доторкнулася, питалися її поради щодо різних недуг, намагалися купити її безсумнівний вплив на святу діву. Бернадетті пропонували скарби, засипали б її царськими подарунками, як би вона погодилася бути королевою, прикрашеною коштовним камінням та завітчаною золотом. Люди ниці покірливо залишалися на колінах біля порогу, а владарі цього світу тіснилися б навкруги неї й мали б за честь оточити її своїм почетом. Розповідали навіть, що знайшовся вродливий та багатий князь, який одного ясного квітневого дня приїхав сватати Бернадетту.

— Але,— перервав П'єр,— мене завсіди неприємно вражала одна обставина, це її од'їзд з Люрду, коли їй було двадцять два роки, це раптове зникнення; її посадовили до монастиря св. Жільдари в Невері і звідти вже вона ніколи не вийшла... Чи не було це в зв'язку з брехливими чутками про її божевілля? Чи не давав цей факт приводу підозрівати, що її замкнули, змусили зникнути, щоб вона чогось не сказала й не виявила таємниці довгого ошуканства?.. І скажу я вам одверто, мені їй досі здається, що з нею штуку встругнули.

Лікар Шасень тихо похитав головою.

— Ні, ні, у всій цій справі не було жадної плуваної історії, якоїсь великої мелодрами, розпочатої в сутінках, що потім її більш чи менш совісні актори відіграли. Все трапилося само собою, виключно силою речей, а ці факти були завсіди дуже складні й вимагали тонкої аналізи... Отже річ безсумнівна, що Бернадетта перша забажала залишити Люрд. Повсякчасні одвідини сторонніх стомлювали її; їй не по собі було

від шумливого поклоніння. Вона шукала самого тільки спокійного, загубленого куточка, де могла б жити спокійно, а некорисливість її була така, що кидала вона на підлогу гроші, коли їй приносили їх з побожною метою замовити обідню чи просто свічку поставити. Ніколи вона нічого для себе не приймала, ні також для своєї родини, що залишалася в злиднях. А як людина така горда, така природно проста й має бажання знітитися, зрозуміло, що вона вирішила замкнутися далі від Люрду і там приготуватися до побожної смерті... Її справу зроблено, почався цей надзвичайний рух, що вона його зчинила невідомо для чого й як; і, справді, ця дівчина вже не була корисна, інші мали вести розпочате від неї та забезпечити тріумф Гроту.

— Даймо, що поїхала вона з своєї власної охоти, — мовив П'єр. — Одначе, це дуже значне полегшення для людей, що ви про них говорите, для тих, хто з того часу ставав тут за цілковитих господарів під дощем мільйонів, що сипалися з усього світу.

— Ах, звичайно, я не хочу сказати, що її затримували! — вигукнув лікар. — Широ кажучи, я ладен навіть припустити, що Бернадетту почасти умовляли поїхати. Кінець-кінцем вона на заваді стояла; не тому, щоб можна було побоюватися недоречних балачок з її боку, але, згадайте, ця дівчина була непоказна й сором'язна й часто-густо перебувала в ліжку. І потім, хоч яке маленьке її було місце в Люрді, хоч яка вона сама була покірлива, проте це була сила, що приваблювала юрби і мимохіть наче конкурувала з Гротом. Щоб Грот сам панувати залишився, сяючи в країну легенд, Бернадетті слід було стушкуватися, одійти в країну легенди... Такі, звичайно, були причини, що примусили єпископа Тарбського, монсеньйора Лявранса прискорити її від'їзд. Даремно тільки казали, що це робиться, щоб огородити Бернадетту від усіляких впливів, наче пастирі духовні побоювалися, щоб вона не запишалася й сама повіривши в свою святість; побоювання були страшенно несправедливі, бо Бернадетті пиха так само була невластива, як і брехня;

ніколи не було дитини щирішої та скромнішої за неї.

Шасень захоплювався, гарячився. Але враз він заспокоївся й легка усмішка промайнула на його обличчі.

— Правда, я її люблю; що більше думаю за неї, то більше люблю... Але, бачите, П'ере, вам не треба мати собі в голові, що я, як побожний, то й зовсім дурний став, і що в мене не всі дома. Якщо я є тепер частка потойбічного світу, якщо в мене з'явилася потреба вірити в інше, краще й справедливіше життя, все ж я не забуваю, що на цьому світі залишилися люди, і що навіть тоді, коли вони носять рясу або сутану, справи їхні часто бувають бридкі.

Настала мовчанка. Кожен мислив про своє. Нарешті лікар сказав:

— Я хочу вам розповісти, яка ідея переслідує мене... Уявіть собі, що Бернадетта не була б простодушна та дика дитина; дайте їй дух інтриги й панування, зробіть з неї переможницю й проводарку народів, і спробуйте уявити, що б з цього вийшло... Очевидячки, Грот належав би їй, базиліка була б до її послуг. Ми бачили б її, як царицю, на церемоніях, під балдахіном, у золотій митрі. Це вона давала б лад чудесам; її маленька ручка вела б до неба юрби народні царственным рухом. Вона сяяла б, як свята обраниця, що одна вона достойна була бачити божество віч-на-віч. І, власне кажучи, це було б найсправедливіше; Бернадетта розділила б з іншими успіх; вона осяяна славою тішилася б з того, що сама створила... А тепер ви бачите, що її справді ошукали й пограбували. Чудесні вруна, що їх вона посіяла, жнуть інші. Ці двадцять років, що вона перебувала в монастирі св. Жільдари, навколішках, загублена, тут раділи переможці, священники в золотих ризах виспівували діла благодаті, посвячуючи церкви й статуї, побудовані з мільйонів. Тільки самої Бернадетти бракувало на тріумфі нової віри, що над нею вона попрацювала... Ви скажете, що вона бачила сон. Ах, який прекрасний сон, що підняв на ноги цілий світ й що

від нього вона, любе створіння, ніколи не прокидалася!

Вони зупинилися й присіли на скелі край дороги перше, ніж повернутися до міста. Гав-ріка, глибока в цій місцині, котила перед ними свої блакитні води, покряні темними смугами, тоді як далі, вільно розливаючись на ложі з великих кругляків, вона перетворювалася на саме шумовиння, схоже на білий мох, легкий мов сніг. Свіже повітря доносилося з гір під золотим дощем соняшного проміння.

Ґер мав нову поживу для свого обурення, слухаючи історію Бернадетти, визискуваної та гнаної; спустивши очі долі, думав він про несправедливу природу, про той закон, що вимагає, щоб сильний пожерав слабшого.

І піднісши голову, він запитав:

— А абата Пейрамалю ви теж знали?

Очі лікареві запалали і він жваво відповів:

— Звичайно! Це була людина щира й дужа, це святий апостол був. Разом з Бернадеттою він був великий робітник люрдської божої матері. Як і Бернадетта, він тяжко страждав від цього, і як вона, від цього помер. Як не знати його історії, то нічого не зрозумієш в драмі, що тут відбувається.

І він почав детально все розповідати. Абат Пейрамаль був парафіяльний священник у Люрді під час як відбувалися з'явлення. Це був високий кремезний чолов'яга місцевого походження з великою левиною головою, з живим розумом, дуже чесний, добрий, але часами запальний та владнолюбний. Ворог усілякої перебільшеної побожності, він наче сотворений був боротися і виконував свої обов'язки, як людина широких поглядів. Тому він і одмовлявся був спочатку вірити оповіданням Бернадеттиним, суворо розпитував її та вимагав доказів. І вже згодом, коли подув віри став непереможний, підкоряючи найнепокірливіших, захоплюючи юрби народу, він схилився перед вищою волею. Та й тут, головне, перемогла його любов до нищих та пригночених того дня, коли Бернадетту хотіли посадовити до в'язниці: горожанська влада

переслідувала одну з його пастви, серце пастиря заговорило в ньому, і він почав боронити її з властивою йому пристрасстю до справедливости. Потім особисті чари цієї дитини вплинули на нього; він зрозумів, яка невинна, яка правдива Бернадетта і сліпо повірив в неї, почав любити її, як любили всі навкруги. Пощо усувати чудо, якщо про нього говориться в священних книгах? Не прислужникові віттаря, хоч би й який був він обачний, мудрувати, якщо цілі народи падали ниць і церква, здавалося, була напередодні нових тріумфів. Усе це були важливі докази, не кажучи вже про те, що ватажок народній, який сидів в Пейрамалі, ініціатор та будівничий, знайшов кінець-кінцем свій правдивий шлях, широке поле для своєї діяльності, велике діло, що він йому міг віддатися цілком з своїм запалом та потребою перемоги.

З цього часу абат думав тільки про те, щоб виконати веління святої діви, що він їх отримав через Бернадетту. Він доглядав як улаштовували все біля Гроту: там поставили штахети, воду з джерела провели в канали, розпочали земляні роботи, щоб вільніше було досягнути. Але божа мати насамперед вимагала собі капелі; і він захотів побудувати їй церкву, тріумфальну базиліку. Він все проектував у великих розмірах, смикав архітектів, вимагаючи, щоб вони творили палаци; гідні цариці небесної, сповнений спокійної певности, що на допомогу йому прийде з радістю весь християнський світ. А втім дари линули, золото падало дощем з найвіддаленіших округ, золотий дощ, що мав усе збільшуватися й ніколи не припинятися. То були щасливі роки для абата Пейрамаля, його раз-у-раз зустрічали поміж робітників, що підбадьорював їх добродушним тоном товариша, сам завсіди готовий узятися до кирки й лопати каменя, хапаючись побачити здійснення своєї мрії. Але настали важкі часи, він захорів і мало не помер саме 4 квітня 1864 року, коли перша процесія вийшла з його церкви, щоб вирушити до Гроту, процесія на шістдесят тисяч прочан, що розгорталася посеред величезної юрби народу.

Коли абат Пейрамаль, уратований цього разу від смерти, підвівся з ліжка, він був пограбований. Ще раніш, щоб полегшити йому працю, єпископ монсеньйор Лявранс, прислав до Люрду одного з своїх колишніх секретарів, отця Сампе, що його він призначив був на директора місіонерства Брезон, інституції, що той її сам заснував. Отець Сампе був маленький чоловічок, худий, тонкий на вигляд та дуже покірливий, але душа його палала жадобою шанолюбства. Спочатку він додержувався свого рангу, слугуючи люрдському священикові за вірного помічника, пораючись скрізь, щоб його полегшити, знайомлячись геть чисто з усім, щоб без нього не можна було перебути. Він, звичайно, зразу зрозумів яка багата фарма з Гроту, яких велетенських прибутків можна зажити з нього, коли мати хоч трохи спритності. Він повсякчас вештався в єпископському палаці, не відставав од єпископа, людини вельми холодної, вельми практичної, що дуже потребувала грошей для своїх старців. Отже так пощастило отцеві Сампе за важкої недуги абата Пейрамаля цілком відірвати від люрдської парафії всю околицю з Гротом, що її йому віддали до керування разом з кількома черницями ордену незайманого зачаття, при чому єпископ його поставив на чолі, призначивши Сампе на їхнього ігумена.

І незабаром почалася боротьба, глуха, завзята, смертельна, як буває під суворою дисципліною духівництва. Привід до розриву був очевидний, поле битви, де можна було побити ворога мільйонами: побудова нової парафіяльної церкви, більш простої та величної, аніж стара, що затісна ставала з того часу, як приплив вірних збільшувався. А втім це була давня ідея абата Пейрамаля, що хотів бути за точного виконавця розпоряджень божої матері. Вона мовила, кажучи про Грот: „Туди прийдуть процесією“. І він завсіди уявляв собі прочан, що виходять з хресним ходом з міста, щоб повернутися туди ввечері, як це спочатку й робилося. Отже потрібний був центр, єднальний пункт, і мріяв він про чудесну церкву, про собор велетенських розмірів, що міг би вмістити цілий

народ. З своїм темпераментом будівника, палкого робітника неба, він уже бачив, як цей храм виростає з землі, пишаючись на яскравому сонці своєю дзвіницею з голосними дзвонами. Це теж був його будинок, що він хотів його збудувати, його акт віри та поклоніння, храм, де він був би папа й тріумфував з солідними споминами про Бернадетту, споглядаючи поруч велику справу, що йому її забрали. Звичайно, в його великій скорботі від цієї втрати, ця нова парафіяльна церква була йому як нагорода, як частина власної слави абатової, це був спосіб виявити свою войовничу діяльність, дати вихід гарячці, що його палила з того часу, як він з розбитим серцем перестав навіть сходити до Гроту.

Спочатку це викликало новий вибух ентузіазму. Старе місто, почувавши, що його одсунули, почало йти вкупі із своїм парафіяльним священиком, розуміючи, що всі гроші, усе життя погрожують перейти до нового міста, яке виростає з землі навколо базилики. Міська рада ухвалила субсидії сто тисяч, але її, на жаль, мала видати аж тоді, коли церква буде під дахом. Абат Пейрамаль ухвалив плани архітекта, велетенський, як він і хотів, проект, та умовлявся з одним підрядником з Шартру, що брався закінчити церкву за три-чотири роки, як обіцяні виплати будуть йти правильними внесками. Пожертви, звичайно, мали пливти звідусіль, і абат кинувся в це величезне підприємство ні трохи не збентежений, охоплений безжурним запалом, уважаючи, що небо не покине його на півдорозі. Він навіть був певний, що новий єпископ, монсеньйор Журдан, підтримає його, він бо на урочистих закладах виголосив промову, де ствердив потребу та важливе значіння розпочатої побудови. Здавалося, що й отець Сампе, із своєю звичайною покорою й собі з цим погоджувався, нічого не маючи проти неприємної конкуренції, що спонукала його ділитися; він принаймні удавав, що цілком поринув у справи Гроту й дозволив навіть в базиліці карнавку поставити на пожертви для нової парафіяльної церкви.

Але потай глуха, завзята боротьба почалася знов.

З абата Пейрамаля кепський був адміністратор; він заривався, бачучи, як хутко росте його церква. Робота йшла повною ходою, і більш нічого він не вимагав, певний, як і колись, що свята діва за все заплатить. Священик приголомшений був, як помітив кінецькінцем, що пожертви зменшилися, що гроші вірних не доходили до нього більш. Хтось, наче ховаючися в тіні, непомітно відсунув їхнє джерело. І ось настав день, коли йому нічим було платити. З ним покінчили дуже хитро-мудро, але це вже він потім зрозумів. Отець Сампе знов зумів привернути виключну ласку єпископа до Гроту; була чутка навіть про конфіденціальні обіжники по єпархіях, де говорилося, щоб гроші більше не надсилали на парафію. Жадібний Грот, ненажерливий Грот усе хотів загарбати, усе пожирав; доходило до того, що білети в п'ятсот франків, покладені до карнавки в базиліці, залишилися у ченців: вони спокійнісінько виймали звітля гроші, обкрадаючи парафію. Але священик, охоплений пристрастю до церкви, що будували, до церкви, що була йому як дочка, боровсь завзято і не пошкодував би власної крові. Спочатку він складав умови від імення церкви; коли там нічим уже було платити, повів справу на свою власну руку.

Усе життя своє він тут поклав, героїчно напружував усі зусилля. З обіцяних чотириста тисяч франків він міг дати тільки двісті, а міська рада не хотіла сплачувати ухвалених грошей, перше ніж дах зроблять над побудовою. Чинити інакше, це, виходило б, іти проти очевидних інтересів міста. Отець Сампе, — такі були чутки, — збивав з пантелику рядчика. І враз, він міг тішитися, роботи зупинилися.

І оце вже почалася агонія. Священик Пейрамаль, кремезний гірняк з обличчям лева, вражений у саме серце, захитався й упав, як дуб, розбитий грозою. Він звалився й більше не вставав. Плескали, наче б то отець Сампе намагавсь пролізти під якимсь побожним приводом до парафіяльного церковного будинку й пересвідчитися, що його небезпечного супротивника поранено вже смертельно. І люди додавали, що ченця

довелося вигнати геть з кімнати недужого, де йому зовсім не випадало бути. Далі, коли парафіяльний священник сконав, отруений гіркотою, переможений, можна було бачити отця Сампе, що пишався з перемоги на похороні, звідки його не наважилися усунути. Плескали, наче б то він виявляв зловтішну пиху й сбличчя йому сяяло з радощів. Нарешті позбувсь він людини, що стояла йому на заваді, людини, що її законного авторитету міг він боятися! Тепер він ні з ким більше не мав ділитися, коли двох працівників люрдської божої матері усунуто, — Бернадетта в монастирі, абат Пейрамаль у землі. Грот належав тільки йому самому, жертви йшли тільки до нього, і він витрачатиме на свій смак вісімсот тисяч франків, що матиме їх кожного року. Він докінчить велетенські роботи, що зроблять з базиліки цілком окремий світ з усім, що йому потрібне, він сприятиме пишноті нового міста, щоб ще більше огородити його від старого, одсунувши старе за скелю, як нікчемну парафію, що загубилася в проміннях слави свого всемогутнього сусіди. То була тверда царська влада, усі кошти й цілковите панування.

Проте нова парафіяльна церква, не вважаючи на те, що роботи припинено було й вона дрімала загорожена дошками, побудована була більше як на половину, аж до бічних склепіннів. Цей храм залишався тут загрозою, бо місто могло раніш чи пізніш взятися його докінчувати. Отже треба було вбити й цю побудову, зробивши з неї непоправну руїну. І прихована боротьба йшла далі, чудо жорстокости та повільної руйнації. Насамперед нового парафіяльного священника, людину простувату, ігумен Сампе так прибрав до рук, що той не розкривав більше навіть грошових посилок, за адресованих до парафії; усі грошові листи йшли просто до ченців. Далі почали критикувати місце, обране для нової церкви, примусили єпархіяльного архітекта написати рапорта, що стара церква цілком міцна й задовільна для потреб парафії. Але особливо почали натискати на єпископа і мабуть виявили йому в лихому світлі грошові труднощі, що виникли з рядчиком,

Цей Пейрамаль був людина гаряча, уперта, якийсь божевільний, що в своїй зайвій ретельності мало не компромітував релігії. І єпископ, забуваючи, що він сам поблагословив першого каменя нової церкви, наклав на неї заборону, забороняючи яку-будь у ній відправу; це був останній найтяжчий удар. Почалися процеси без кінця-краю; рядчик, що отримав тільки двісті тисяч франків з п'ятисот, що йому належали за виконання роботи, зчинив позов проти заступника парафіяльного священика, церковного майна та міста, при чому останнє все відмовлялося сплатити ухвалені сто тисяч франків. Спочатку рада префектури відмовилася від розправи, але коли державна рада надіслала їм цю справу назад, вона присудила, щоб місто заплатило сто тисяч франків, щоб заступник добудував церкву, а з церковного майна відповідальність рада зняла. Одначе вжили нових клопотань перед державною радою і цей вирок скасовано було, а тоді, затримавши в себе справу, державна влада ухвалила стягти гроші на користь рядчика з церковного майна, а як його нема, із заступника. Виявилось, що обидва неспроможні були і справа а ні скільки не посунулася наперед. Процеси ці тривали п'ятнадцять літ. Місто, кінець-кінцем, наважилося дати свої сто тисяч франків; тепер рядчикові винні залишилися тільки двісті тисяч. А втім усілякі позви та відсотки, що понаростали, так побільшили цю суму, що виносила вже вона шістсот тисяч франків; а що з другого боку вираховано було, що церкву добудувати коштуватиме чотириста тисяч, отже треба було вже, виходить, цілого мільйона, щоб уратувати від неминучої руйнації цілу справу. З цього дня ченці з Гроту могли спати спокійно: вони церкву вбили, церква була мертва.

Дзвони в базиліці дзвонили на всю свою силу; отець Сампе — переможець нарешті. Він святкував перемогу у цій велетенській боротьбі, у цій війні на ножах, що в ній вбивали вже каміння, забивши раніш людину у тихих стінах ризниці. І старий Люрд, упертий та нерозважливий, жорстоку кару поніс за те, що не зумів постояти за свого парафіяльного свяще-

ника, який помер, постраждавши з любови до своєї парафії. З того часу нове місто ненастанно росло й процвітало коштом старого. Усі гроші йшли до першого, ченці з Гроту наживалися, закладали готелі й крамниці, свічки продавали, продавали воду з джерела, хоч було їм заборонено яку-будь торгівлю провадити за формальним пактом контракту з міською громадою. Ціла країна розбещувалась, перемога Гроту породила таке шаленство наживи, таку гарячку володіти й користуватися, що під хлюстким дощем мільйонів розпуста звичаїв усе побільшувалася з кожним днем, обертаючи в Содом та Гомору Віфлеєм Бернадеттин. Отець Сампе закінчив тріумф віри серед загибелі душ, велетенські побудови виринали з-під землі; п'ять чи шість мільйонів було вже витрачено, усі жертви пішли на те, щоб тримати парафію на боці, щоб привласнити собі цілком усю здобич. Величезні узвози, що коштували страшених грошей, виникали тут наче б то на бажання святої діви, яка вимагала, щоб до Гроту „ішли процесією“. Зійти від базиліки ліворуч, щоб сходити до неї праворуч, це радше кружляти на одному місці, аніж іти процесією. Та ченці примудрували зробити так, щоб виходячи від них, прочани поверталися знов таки до них; отже вони зробилися єдині власники, чудесні господарі фарми, що загребали до своїх житниць усі жнива. Абата Пейрамаля поховано було в склепі його церкви, недокінченої й зруйнованої, а Бернадетта довго світом нудила в долині, серед монастирської самоти, де вона тепер також спала вічним сном під плитою капелі.

Тиша глибока настала, коли лікар Шасень закінчив своє довге оповідання. Потім він на превелику силу підвівсь з місця.

— Люба дитино, незабаром уже десята, я хочу, щоб ви трохи відпочили... Повертаймося.

П'єр мовчки ішов за ним. Вони повернулися до міста, трохи приспішаючи ходу.

— Ах, так, — знов почав лікар, — було тут безліч страшного хаосу та сила-силенна страждання. Щож ви хочете, людина псує найпрекрасніші речі... І ви не

можете ще й уявити собі, якою мірою сумно це все, що я вам розповів. Треба бачити, треба торкнутися пальцем... Хочете одвідати сьогодні увечері зо мною кімнату Бернадеттину та недобудовану церкву абата Пейрамаля?

— Ну, розуміється, залюбки!

— Гарзд, чекатиму вас після процесії, о четвертій, перед базилікою; звідти й підемо разом.

Вони більше не розмовляли, кожен поринув у свої роздуми.

Праворуч від них тепер Гав протікав великою розколиною, вигинаючись, де він немов зникав поміж кущами. Але раз-у-раз було видно його ясну смугу, подібну до матового срібла.

Далі круто завернувши, річка розливалася на рівнині блискучими озерами, які мабуть повсякчас міняли ложе, бо піскуватий та кам'янистий ґрунт поритий був у всіх напрямках. Сонце починало вже дуже пекти, посунувшись високо в безмежному небі, що його прозора блакить темнішала від краю до краю величезного нагромадження гір.

Саме тут, на цьому завороті, перед очима П'єрові та лікареві Шасеневі став Люрд, покищо в далені. Цього чудесного ранку місто біліло на обрії серед золотої та пурпурової куряви, із своїми будинками, монументальними побудовами, усе ясніш вирисовуючись в міру того, як вони наближалися. І лікар без слів, широким та зажуреним рухом, вказав своєму супутникові на це місто, що ненастанно росло, наче прикликаючи його за свідка до історій, що він їх розповів. Це був живий приклад, що виринав у світлі блискучого дня.

Уже помітно було полум'яний Грот, хоч зблідлий під цю годину, посеред зелених просторів. Далі розкинулися велетенські споруди: надбережжя з обтесаного каміння вздовж Гава, що його течію довелося одсунути, новий міст, який з'єднував нові сади з недавно влаштованим бульваром, велетенські узвози, масивну церкву Розер та прозору, з пориванням до неба базиліку, яка з гордою грацією височіла понад

усім. Навколо них звідси видно було тільки білі фасади нового міста, блищали нові черепичні дахи, великі монастирі, готелі, багате селище, що виросло наче чудом яким на первісному злиденному ґрунті, тим часом як позаду скелястої маси, де вирисовувалися руїни замку, висувалися невиразні й загублені простенькі дахи старого міста, мішанина маленьких дахів, поточених роками, що налякано тулилися до купи. І як тло до цього втілення життя вчорашнього та життя сьогоднішнього, під яскравим блиском вічного сонця, височіли малий Жер та великий Жер, загороджуючи обрїй своїми пустельними схилками, де косе соняшне проміння кидало жовті та рожеві смуги.

Лікареві Шасеневі захотілося відпровадити П'єра до готелю З'явлень; і тільки тут він його залишив, пригадавши йому, що умовилися вони побачитися сьогодні ввечері. Одинадцятій ще не було. П'єр, що враз відчув страшенну втому, змусив себе попоїсти, перше ніж покластися до ліжка; відчував бо він добре, що важкий настрій його почасти залежить від знесення. Він знайшов, на щастя, вільне місце біля столу, їв напівсонний, з розплющеними очима, не бачучи, що йому подають; тоді підвівсь та пішов до себе, кинувсь на своє ліжко, сказавши служниці збудити його о третій.

Але, як ліг він, гарячкове збурення знов охопило його та не давало заснути. Пара рукавиць, забутих у сусідній кімнаті, нагадали йому про Герсена, що удосвіта вирушив до Гаварні і мав повернутися тільки ввечері. Який щасливий дар безжурність! Він тепер знеможений, з розгубленими думками відчував смертельну тугу. Здавалося, усе йшло наперекір його добрій волі повернути собі свою дитячу віру. Трагічні пригоди абата Пейрамаля ще побільшили почуття обурення, що викликала в ньому історія Бернадетти, цієї обраниці та мучениці. Невже істина, що він її приїхав шукати у Люрді, замість повернути йому віру, ще більше погострить його обурення проти темряви та легковажності, приведе до гіркого пересвідчення, що людина самітна на цьому світі із своїм розумом?

Кінець-кінцем він заснув. Але бентежили його примари у його важкому сні. Це був Люрд, зіпсований грішми, Люрд, що став місцем брулоти та загибелі, що перетворився на величезний базар, де все продавалося, обідні і душі. Привидився йому абат Пейрамаль, мертвий та похований посеред руїн своєї церкви, у кропиві, що поросла від невдячності. І він заспокоївсь, він зазнав солодкого небуття вже тоді, коли останнє видіння, бліде й жальке затуманилося і зникло, образ Бернадетти у Невері, схиленої в темному закутку, що мріяла про свій утвір там в далені, що їй його ніколи не судилося побачити.

ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ.

I.

В шпиталі божої матері-скорботниці Марі сиділа цього ранку на своєму ліжку, обкладена подушками. Перебувши ніч цілу біля Гроту, одмовилася вона, щоб її тепер знов туди завезли. І коли пані де-Жонк'єр наблизилася до неї підсунути подушку, вона її запитала:

— А який у нас день сьогодні, пані?

— Понеділок, моя дитино.

— Ах, справді. Тут не помічаєш, як життя посувається, правда ж?.. Та й до того, я сьогодні така щаслива! Сьогодні свята діва мене зцілить.

Вона посміхнулася божественною усмішкою; вона немов у сон солодкий поринула, очі встромивши у простір, така захоплена невідступною думкою, що оточини для неї не існували. І палата св. Гоноріни спустіла, усі хворі рушили до Гроту; залишалася тільки на сусідньому ліжку пані Ветю, в агонії. Але Марі не помічала її, захоплена тишею, що навколо неї запанувала. Відчинили вікно на подвір'я; яскраве ранішнє сонце ринуло звідтіля яскравою широкою смугою, а маленькі порошинки кружляли над простиралом Марі, над її блідими руками. Тепер так гарно було у цій залі, зловісній уночі, з накопиченими постілями страдників, із задушливим повітрям та кошмарами, тепер так радісно було від цілющого соняшного світла, свіжого, ранішнього повітря та спасенної тиші.

— Чому ви не спробуєте трохи заснути?— ласкаво запитала доглядачка.— Ви мабуть дуже знесилені після безсонної ночі.

Марі наче б то здивована була; їй навпаки було дуже легко, вона не почувала свого тіла.

— Але я цілком нестомлена і спати не хочу... Спати! О, ні, це було б дуже сумно, у вісні я могла б забути, що я маю зцілитися.

Директриса засміялася.

— Тоді чому ви не хочете, щоб вас повезли до Гроту? Вам сумно тут буде у ліжку, цілком самій.

— Я не сама, пані, я з нею.

Вона склала руки, у своєму захопленні, в той час, як осяяне видіння ставало перед нею.

— Знаєте, цієї ночі я її бачила, вона мені хитнула головою, вона мені посміхнулася... Я добре зрозуміла, я добре почула її голос, хоч вона не розкривала уст. О четвертій годині, коли понесуть св. дари, я зцілюся.

Пані де-Жонк'ер трохи схвильована цим її станом сновиди, хотіла заспокоїти її. Але хвора твердила:

— Ні, ні, мені зовсім не погано, я чекаю... Тільки, ви розумієте, пані, мені не треба цього ранку йти до Гроту, бо вона мені побачення призначила на четверту.

І Марі додала тихенько:

— О третій з половиною П'єр прийде по мене... О четвертій я буду здорова.

Сонце поволі посувалося вище по її голих руках, таких прозорих та ніжних від недуги; а її чудесне ясне волосся, що попадало на плечі, схоже було на соняшне сяйво, що заливало цілу її постать. Співи пташині добувалися з подвір'я і тремтлива тиша палати оживлялася від цієї пісні. Попід віконням гралася мабуть дитина, звідти лунав легкий сміх, розлітаючись у свіжому повітрі, чудесно спокійному.

— Ну,— закінчила пані де-Жонк'ер,— то й не спіть, коли вам не хочеться.— Але будьте слухняна та відпочивайте.

В той час на сусідньому ліжку умирала пані Ветю. Не наважилися її понести до Гроту, побоюючись, що

в дорозі це трапиться. Хвилину лежала вона з заплющеними очима, і сестра Гіяцінта покликала до себе пані Дезаньйо, щоб висловити їй своє важке передчуття. Обидві вони стояли тепер, схилившись над мручою та спостерігали її, вельми занепокоєні. Обличчя їй пожовкло ще більше, очі запали, губи стали тонші, а головне в грудях їй клекотіло хрипіння, бридкий сморід подиху, отруєного пістряком, що докінчав свою руйнацію над понівеченим від болячки шлунком. Враз вона підняла повіки та налякалася, побачивши обличчя обох жінок, схилених над нею. Невже її смерть уже близька, що на неї так дивляться? Безмежна туга промайнула їй в очах, розпачливий жаль за життям. Це не був вибух обурення, не мала бо вона сили боротися; але яка жахлива доля покинути свою крамницю, покинути свої звички, чоловіка свого, щоб знайти смерть так далеко! Перенести жорстокі муки цієї подорожі, молитися удень, молитися вночі і не одержати милости і померти в той час, як інші одужують!

Вона могла тільки бурмотіти:

— Ах, як я страждаю! як я страждаю... Благаю вас, вчиніть щонебудь, щонебудь зробіть, щоб я не страждала.

Маленька пані Дезаньйо, із своїм вродливим білим личком, обрамленим розпатланим білявим волоссям, була збурена. Вона не звикла бачити агонію, вона віддала б половину свого серця, як вона казала, щоб спасти цю бідолашну жінку. Вона підвелася та одвела на бік сестру Гіяцінту, так само зворушену, плачущу, але примирену вже з тим, що страждання уратовують душу. Невже справді не можна нічого зробити? Невже не можна спробувати якихось засобів, як це прохала мруча? Цього ранку дві години тому абат Жюдєн напутив її та запричастив. Отримала вона допомогу небесну, це єдине, на що могла вона важити, бо тепер вже нічого не чекала вона від людей.

— Ні, ні, треба нам поклопотатися! — гукнула пані Дезаньйо.

І вона пішла шукати пані де-Жонк'єр, що була біля ліжка Марі.

— Чуєте, пані, як ця бідолаха страждає? Сестра Гіяцінта вважає, що не проживе вона й кількох годин. Але ми не можемо залишити її так страждати... Є речі на заспокоєння. Тут є молодий лікар, чом його не покликати?

— А звичайно,—відповіла директриса.— Зараз, у цю мить!

За лікаря ніколи не згадували тут у цих палатах. Тоді тільки хапалися панії за цю думку, як наставала страшна криза, як їхні хворі починали вити з болю.

Сестра Гіяцінта, сама здивована, що не згадала за Феррана, який мав бути в сусідній кімнаті, запитала:

— Як хочте, пані, я піду й приведу Феррана.

— Але, безперечно, приведіть його хутчій.

І коли сестра пішла, пані де-Жонк'єр, за допомогою пані Дезаньйо, піднесла трохи вище голову мручій, гадаючи, що це її полегшить. Ці дві панії залишалися цілком самі на варті цього ранку, усі інші панії-підкувальниці пішли хто у своїх справах, хто до сповіді. В глибині порожньої просторої залі, серед приємної тиші, тепла та тремтливого соняшного проміння, час-від-часу здобувався легкий сміх дитини, що її ніде не було видно.

— Чи це не Софі пустує та гомін зчиняє,—тихо мовила директриса, трохи роздратована катастрофою, що насувалася.

Вона хутко пішла, простуючи до кінця залі; це справді була Софі Куто, маленька дівчинка, що чудо на неї зійшло минулого року; вона сиділа долі, поруч одного ліжка і, не вважаючи на свої чотирнадцять років бавилася з лялькою, що змайструвала собі її із шмаття. Вона до неї говорила, вона була така щаслива, така захоплена із своєї гри, що втішно сміялася.

— Тримайтеся рівно, панночко! А протанцюйте но польку, подивімося! Раз, два! Танцюйте, повертайтеся, поцілуйте ту, що вам подобається!

Але тут з'явилася пані де-Жонк'єр.

— Моя маленька, тут є тяжко хвора, що вельми страждає, їй дуже погано... Не треба так голосно сміятися.

— Ах, пані, я не знала.

Вона підвелася, все тримаючи ляльку в руці, але стала дуже поважна.

— Пані, невже вона помре?

— На жаль, це мабуть так буде, дитино моя.

Тоді Софі стала тихенька. Вона пішла за директрисою, вона сіла на сусіднє ліжко; і своїми великими очима, з палкою цікавістю, зовсім без жаху дивилася вона, як пані Ветю страждала в агонії. Пані Дезаньйо, знервована, непокоїлася, що досі лікар не приходив; а Марі, поринута у свій екстаз, заллята соняшним світлом, наче чужа була до всього, що навколо неї відбувалося, радісно чекаючи чуда.

Сестра Гіяцінта не знайшла Феррана у маленькій кімнаті, де він звичайно перебував, поруч з коморою на білизну; і вона пішла його шукати по цілому будинкові. Уже два дні молодий лікар не знаходив собі місця у цьому дивовижному шпиталі, де по його допомогі посилали тільки під час агонії. Маленька аптечка, що він її носив, була цілком непотрібна; тут бо жадного лікування не вимагали, хворі прибували сюди не лікуватися, але просто зразу одужувати, умить, за допомогою чуда; отже він уділяв тільки пілюлі з опіюму на заспокоєння надто важких страждань. Він не знав, що й подумати, обходячи з лікарем Бонамі палати. Це була проста прогулянка, лікар ходив з цікавості, не інтересуючись хворими, не оглядав їх, не розпитував. Виключно його цікавили можливі зцілення; він зупинявся перед знайомими жінками, що бачив їх у себе в конторі, де стверджувалися чудеса. Одна з них мала три недуги; а свята діва досі злоскавилася вилікувати тільки одну; всі одначе сподівалися, що те саме вона заподіє з двома іншими. Іноді хвора, напередодні зцілена, скаржилася, відповідаючи на запитання, що страждання їй поновилися, але це не порушало спокійної упевненості лікаря; він завжди ладен був потішати хворих та вірив, що небо докінчить те, що воно розпочало. Коли із здоров'ям заходило на краще, то хіба це вже не чудесно? Отож це були його улюблені слова: вам уже трохи краще,

потерпіть іще! Чого він найбільше боявся, це коли пані директриси чіплялися до нього; вони всі хотіли його затримати, щоб показати йому надзвичайні випадки. Кожна уявляла, що у її відділі найтяжчі хворі, виключні випадки, жахливі взірці різних хвороб, отже їй горіло їх занотувати, щоб потім пишатися. Одна тягла його за руку, запевняючи, що має вона хвору на проказу. Друга благала піти подивитися молоду дівчину, що спина їй вкрита риб'ячою лускою. Третя шепотіла йому в ухо жахливі подробиці про недугу однієї заміжньої пані з кращого товариства. Він тікав, відмовлявся когонебудь оглядати, кінець-кінцем обіцяв повернутися пізніше, коли він матиме час. Як слухати всіх цих паній, казав він, треба цілі дні перебувати тут, даючи їм непотрібні поради. Потім враз він спинявся перед однією з хворих, зціленою чудом, підкликав рухом Феррана і казав: „Ах ось цікаве зцілення!“ І розгублений Ферран мусів слухати описи недуги, що цілком зникла від першого ж разу по купелях.

Кінець-кінцем абат Жюден, що його сестра Гіяцінта зустріла, сказав їй, наче молодого лікаря покликано до сімейної палати. Він уже вчетверте заходив туди до брата Ізідора, що йому страждання не припинялися. Ферран міг тільки їх заливати опіумом. Тяжко страждаючи, брат Ізідор прохав хоч трохи заспокоїти його, щоб мати силу повернутися поплудні іще до Гроту, куди він не міг піти уранці. Але біль подвоївся, він втратив притомність.

Увійшовши, сестра побачила лікаря, що сидів у головах над місіонером.

— Пане Ферране, ходім швидше зо мною до палати св. Гоноріни, там у нас хвора вмирає.

Він їй посміхнувся; поява цієї дівчини завсіді його тішила та підбадьорювала.

— Зараз піду з вами, сестро, але ще хвилиночку, гаразд? Мені хотілося б привести до пам'яті цього бідолашу.

Чекати вона вміла й почала йому допомагати. Родинна палата в нижньому поверсі теж яскраво була освітлена сонцем та чисте повітря лінуло до неї

з трьох великих вікон, що виходили в сад. Поруч брата Ізідора, залишався в ліжку самий тільки Сабатьє, щоб відпочити трохи, в той час, як пані Сабатьє, користуючися з нагоди, пішла дещо купити, медалі та образки, призначені на подарунки. Сидячи посеред подушок, Сабатьє пересував чотки; однак він не моливсь, а механічно та не уважно ворушив пальцями, звернувши погляд на сусіду та засмучено стежачи за його стражданнями.

— Ах, сестро, — мовив він до сестри Гіяцінти, що наблизилася, — цей бідолашний брат захоплює мене. Учора я почав вагатися, мав сумнів на хвилинку щодо святої діви, бо вона не зглянулася наді мною, хоч вже сім років я навідуюсь сюди; а приклад цього мученика, такого покірного у своїх стражданнях, присоромив мене... Ви не можете собі уявити, як він страждає, і треба бачити його перед Гротом, коли очі йому палають божественною надією. Це справді прекрасне видовисько. Я знаю в Люврі картину невідомого італійського майстра, де така сама голова ченця, обожествлена такою самою вірою.

Людина інтелігентна прокидалася в ньому, професор вихований на літературі й мистецтві, що під ударами долі удавався до Піклування над хворими, забажав бути ницим, щоб зворушити небо. Повертаючись до своїх власних думок, він додав, що упертий в своїй надії, і ця сьома, без наслідків, подорож до Люрду не могла перемогти її.

— Але ж я маю ще час пополудню, бо виїздимо ми тільки ввечері. Вода надто холодна, але я скупаюся востаннє; і з самого ранку сьогодні я молюся, прохаю вибачити мені мій вчорашній вибух... Правда ж, сестро, святій діві досить одної хвилинки, якщо вона захоче зцілити когось з своїх дітей... Хай сповниться її воля та хай ім'я її благословенне буде!

І він знов почав повторювати „богородицю“ та „отченаш“, повільніше пересуваючи намистинки чоток; повіки йому напів закривалися на його змінному обличчі, що набирало дитячого виразу, так довго не бачучи людей.

А Ферран рухом покликав Марту, сестру брата Ізідора. Вона стояла там, у ногах біля ліжка, спустивши руки та дивилася на мручого, що його обожнювала, без сліз, із саможертвою бідної простої дівчини. Немов відданий пес, ішла за своїм братом, витрачаючи свої мізерні заощаджені копійки, щоб тільки його бачити. Отже, коли лікар звелів їй підвести трохи хворого, Марта була дуже щаслива — на щось і вона придалася. Її товсте похмуре обличчя, засипане ластовинням, прояснилося.

— Потримайте його, поки я спробую йому налити ліків.

Вона його підняла, і Ферранові пощастило просунути йому маленькою ложкою між стиснутих зубів кілька краплин рідини. Мало не зараз хворий розплющив очі, глибоко зідхнув. Він став спокійніший, опієм зробив своє діло, приспав біль, що він його відчував у шлункові, наче його пекли розпеченим залізом. Але залишавсь він такий слабкий, що коли хотів говорити, треба було наблизити вухо йому до рота, щоб почути.

Ледве помітним рухом попрохав він Феррана нахилитися.

— Пане, ви лікар, правда ж? Дайте мені сили, щоб я ще міг піти до Гроту сьогодні пополудні... Я певен, як я піду, свята діва мене зцілить.

— Але, розуміється, ви підете, — відповів молодий чоловік, — хіба ж ви не відчуваєте себе значно краще?

— О, значно краще — ні! Я дуже добре знаю, що зо мною, бо я бачив як багато наших братів вмирало там, на Сенегалі. Коли захоплено печінку та болячка виходить назверх, і це кінець. Тоді піт, гарячка, маріння... Але свята діва доторкнеться болячки своїм пальцем і настане зцілення. О, я вас благаю всіх, занесіть мене до Гроту, як би я був навіть непритомний!

Сестра Гіяцінта також нахилилася до нього.

— Не турбуйтеся, любий брате. Ви підете до Гроту по сніданку, і ми всі молитимемося за вас.

Аж ось тепер могла вона повести Феррана, схвильована з цього запізнення, дуже турбуючись за пані

Ветю. Одначе їй шкода було і брата Ізідора; і сходячи, вона запитала лікаря чи має він якусь надію. Той зробив безнадійний рух. Це було божевілля їхати до Люрду у такому стані.

Він знов почав з привітною посмішкою:

— Пробачте мені, сестро. Ви знаєте, що я маю нещастя не вірити.

Та вона й собі посміхнулася, пробачлива, як подруга, що мириться із хибами любої людини.

— О, це нічого, я вас знаю, ви дуже хороший хлопча. Та й, крім того, ми бачимо стільки людей, ми, бува, ходимо до таких безвірників, що нас могли б дуже скандалізувати.

Нагорі, у палаті св. Гоноріни, вони побачили пані Ветю, що увесь час стогнала з непереносного болю. Поруч ліжка залишалися пані де-Жонк'єр та пані Дезаньйо, бліді, схвильовані від цих передсмертних криків, що не ущухали. Коли вони пошепки запитали Феррана, він відповів тільки злегка здвигнувши плечима: ця жінка безнадійна, іде справа про години, а може навіть хвилини. Все, що міг він зробити, це дати їй наркотику, щоб полегшити страшну агонію. Мруча дивилася на лікаря, вона була цілком притомна, дуже слухняна і не відмовлялася від жадних ліків. Як і всі інші, вона мала одне тільки палке бажання повернутися до Гроту.

Вона про це бурмотіла голосом дитини, що побоюється чи почують її.

— До Гроту, правда ж? до Гроту...

— Вас туди зараз понесуть, я вам це обіцяю,— мовила сестра Гіяцінта.— Тільки треба слухатися. Спробуйте трошки заснути, щоб набратися сил.

Хвора, здавалося, задрімала, а пані де-Жонк'єр мала змогу одвести панію Дезаньйо на протилежний кінець палати, де вони узялися рахувати білизну,— справа трудна, що з нею вони не могли вправитися, завсіди недораховуючися рушників. Софі була непорушна, сидячи проти на ліжку. Вона поклала ляльку на коліна, чекаючи, поки пані помре, бо їй сказали, що вона має вмерти.

Проте, сестра Гіяцінта залишилася поруч мручої; не бажаючи марнувати часу, вона взяла голку з ниткою полагодити корсаж однієї хворої, що луснув по швах.

— Ви з нами хвилинку залишитеся, правда? — запитала вона у Феррана.

Той увесь час спостерігав пані Ветю.

— Так, так... Вона може сконати з хвилини на хвилину. Я боюсь кровотечі.

Потім, побачивши Марі на сусідньому ліжку, тихо запитав:

— Як її справи, чи не почуває вона полегшення?

— Ні, покищо. Ах люба дитина, ми всі щиро бажаємо їй зцілитися. Така молода, така прекрасна і так важко хвора! Подивіться на неї зараз. Яка вона чудесна! Наче свята, серед цього соняшного сяйва із своїми великими захопленими очима та золотистими кучерями.

Ферран, зацікавлений, дививсь на дівчину. Вона вражала його своєю глибокою задумою, своєю байдужістю до оточення, палкою вірою, гарячою внутрішньою радістю, що її цілком охопили.

— Вона одужає, — пробурмотів він, наче про себе роблячи діагносту.—Вона одужає.

Тоді він наблизивсь до сестри Гіяцінти, що сиділа в амбразурі високого вікна, широко розчиненого, щоб освіжити кімнату. Сонце почало повертати і лягало тільки вузькою золотою смужкою на білу намітку та білий апостольник черниці. А він залишавсь стояти перед нею і дививсь, як вона шила, притулившись спиною до лутки.

— Знаєте, сестрице, що ця подорож до Люрду, на яку я пристав тільки з приязні до товариша, залишиться одним з найкращих споминів мого життя.

Вона не зрозуміла і наївно запитала:

— Як саме?

— А саме тому, що я вас знайшов, тому, що я тут з вами, що я допомагаю почасти у ваших чудесних, самовідданих справах. Якби ви знали, який я вам вдячний, як я вас люблю, як я вас шаную!

Вона підвела голову, щоб глянути просто на нього, та почала жартувати без жадного збентеження. Вона була чудесна із своїм лілейним кольором лиця, маленьким, веселим ротиком та чудовими, вічно усміхненими очима, тоненька та гнучка, з хлоп'ячим станом, така невинна й така щира.

— Ви мене любите! Ось як! А чому саме?

— Чому я вас люблю? Ви прекрасніше створіння, що несе втіху та братерську приязнь. Ви і досі у моєму житті найцільніший спомин, найсолодший, і я завжди вас згадував, коли я потребував підтримки та розради... Хіба ви забули, як ми прожили з вами цілий місяць у моїй комірчині, коли я був хворий, і користувався з вашого приятного догляду?

— А як же, а як же!.. Але в мене давно не було такого слухняного хворого, як ви. Все, що я давала, ви приймали; і коли я вас накривала, змінивши вам білизну, ви лежали непорушно як дитина.

І вона усе дивилася на Феррана, наївно посміхаючися. Він був дуже вродливий, дужий чоловік, з трохи великим носом, чудесними очима та червоним ротом, під чорними вусами, у повному розцвіті своєї мужньої юности. Але Гіяцінті, здавалося, просто приємно було бачити його перед собою, зворушеного до сліз.

— Ах, сестричко, я помер би був без вас. Це тільки завдяки вам я одужав.

Поки вони дивилися обидва так на себе, радісно захоплені, пригадали вони чудесний місяць, що перебули його вкупі. Вони не чули більше передсмертного хрипіння пані Ветю, не бачили палати, заставленої ліжками, схожої своїм безладдям на імпровізований шпиталь під час якогось страшного громадського лиха. Перед ними виринула тісна мансарда на горищі високого похмурого будинка у старому Парижі, з єдиним вузьким вікном, що виходило на безмежне море міських дахів. І як радісно їм було вдвох, Ферранові, знеможеному від пропасниці, і Гіяцінті, що з'явилася із свого монастиря, як добродійний янгол, товариш, який не боявся нічого! Вона доглядала одна-

ково старанно хворих жінок, дітей та чоловіків, що з ними її зводила доля, і була щаслива від того, що могла полегшувати страждання своїм близьким. Вона забувала навіть цілком за свою статъ. Він так само не бачив у ній жінки, хоч нагадувала йому хіба про це ніжність її рук, ласкавий голос та чудесний вплив її присутности: і він мав од неї усю ніжність матері, усю любов сестрину. Три тижні вона доглядала його, як маленьку дитину, підводила його та клала знов, не соромлячись та без відрази робила йому різні послуги, при чому обох їх ратувала свята чистота страждання та милосердя. Це відбувалося поза життям. Потім, коли настало одужіння, яка приємна близькість запанувала поміж ними обома, як щиро вони сміялися, наче старі приятелі! Вона ще доглядала його, ляскала його по руках, коли він висував їх з-під ковдри. Він дививсь, як вона прала у мідниці йому сорочки, щоб заощадити йому п'ять су на прачку. До них ніхто ніколи не заходив, вони були самі на тисячу льє від усього світу, зачаровані у цій самоті, де їм так весело було, молодим, з'єднаним братерською приязню.

— Пригадуєте, сестрице, ранок, коли я пішов уперше? Ви мене підняли, ви мене підтримали, а я похищувавсь на своїх ослаблених ногах... Від цього нам обом стало дуже смішно.

— Авжеж, авжеж, ви були вратовані, я була дуже задоволена.

— А той день, коли ви мені принесли вишень... Я бачу ще нас і зараз, як я сидів на подушках, а ви край ліжка, а поміж нас вишні лежали на білому великому папері. Я не хотів і доторкнутися до них, якщо ви не їстимете зо мною... Тоді по черзі почали ми брати по ягоді й на папері враз нічого не залишилося, а вишні були такі смачні.

— Так, так, дуже смачні... Те саме було й з порічковим варенням: ви його хотіли їсти тільки зо мною.

Вони засміялися голосніше, зачаровані споминами. Але болісне зідхання змусило їх схаменутися. Лікар

нахилився, поглядаючи на недужу, що не ворушилася. У палаті панувала тремтлива тиша, що її порушував тільки дзвінкий голосок пані Дезаньйо, яка рахувала білизну.

Задихаючись від хвилювання, Ферран казав тихо:

— Ах, сестрице, я можу прожити сто літ, можу зазнати всіх радощів існування, пережити всіляку любов, але ніколи не полюблю жадної жінки так, як люблю вас!

Тоді сестра Гіяцінта а ні трохи не збентежена, схилила голову та почала шити. Ледве помітний рум'янець залив її личко.

— Я теж, пане Ферране, дуже вас люблю... Тільки не треба мене вихваляти. Я зробила для вас те, що я робила для багатьох інших. Це моя професія, розумієте? А доброго є тут тільки те, що милосердний бог допоміг вам одужати.

Розмову їхню знов перервали. Гривот та Еліза Руке повернулися від Гроту перші. Гривот зараз же умостилася на своєму матраці долі, у ногах пані Ветю; вона витягла з кишені шматок хліба та почала його жадібно їсти. Ця сухітна дуже зацікавила Феррана з учорашнього дня, і він уважно стежив за нею, спостерігаючи тепер інтересний період піднесення, її надзвичайний апетит та гарячкову потребу метушитися. Але у цю хвилину стан Елізи Руке ще дужче вразив його; він бо був цілком певний, що вовчий лишай, який поточив їй обличчя, уже зникав. Вона все ще змочувала рану біля чудесного джерела і щойно повернулася з бюро стверджень, де лікар Бонамі святкував перемогу. Ферран, здивований, підійшов до неї, оглянув болячку, уже зблідлу, що підсохла, і хоч ще не загоїлась, але вже знати було потайну роботу відновлення знищених тканин. Цей випадок видався йому дуже цікавий, і заманулося йому зібрати деякі відомості для одного з своїх колишніх професорів, що вивчав нервові походження деяких нашкурних недуг, що залежали від недостатнього годування.

— Ви не почували, щоб вас кололо?—запитав він.

— Ні, ні! Я тільки намочую лице і щиро відчитую молитви, от і все!

Гривот, чванькувата та заздрісна, що ще вчора пишалася посеред натовпу, покликала лікаря до себе.

— А ось я, пане, я цілком одужала, я остаточно зцілилася!

Він зробив привітний рух, але оглядати її відмовився.

— Я знаю, дитино. У вас уже все минуло.

У цю хвилину сестра Гіяцінта покликала його. Вона кинула шитво, бачучи, що пані Ветю підвелася, бо її страшенно занудило. Хоч і як поспішалася, сестра не встигла підскочити з мідницею: хвора знов блювала ніби сажею і цього разу серед блювотини з'явилися фіялкові жилки крові. Це й була кровотеча, що її побоювався під кінець Ферран.

— Попередьте пані директрису, — мовив він півголосом Гіяцінті, стаючи сам поруч ліжка.

Сестра Гіяцінта побігла до пані де-Жонк'єр. Білизну пораховано, і сестра знайшла директрису, захоплену поважною розмовою з дочкою Раймондою. Вони одійшли в куток та шепталися, поки пані Дезаньйо мила руки.

Раймонда вихопилася на хвилинку з трапезної, де була того дня чергова. Це для неї був найнеприємніший обов'язок: ця довга заля з двома лавами заляпаних салом столів та прикрим духом пригорілого смальцю дхнула такими злиднями, що її починало нудити. І вона чимдужч побігла нагору скористуватися вільною півгодиною, що залишалася в неї поки повернуться хворі. Засапана, рум'яна з блискучими очима, Раймонда кинулася на шию до матері.

— Ах, мама, яке щастя!.. Все влаштувалося!

Пані де-Жонк'єр, що їй голова крутилася від клопоту та дзвеніло в ухах, спочатку здивована нічого не зрозуміла.

— У чому справа, дитино моя?

Тут Раймонда притишила голос і, злегка червоніючи, додала:

— Моє подружжя!

Мати тут і собі зраділа. Жива радість засвітилася на її повному обличчі дозрілої жінки, хоч ще вродливої та приємної. Враз уявилося їй маленьке їхнє мешкання на вулиці Ваню, де вона від смерти свого чоловіка виховувала, розраховуючи кожен гріш, дочку свою з кількома тисячами франків, що залишив їй чоловік. З заміжжям Раймонди відновлялося колишнє життя, розчинялися сальони, поверталось колишнє блискуче становище.

— Ах! дитино моя, яка я завдоволена! — Але враз їй стало ніяково. Бог їй за свідка буде, що вона приїздила до Люрду три роки, маючи потребу чинити добро, маючи єдину мету доглядати своїх любих хворих. Може, якби вона цілком щиро перевірила свої сумління, мусіла б признатися, що почасти тут мала значіння її звичка наказувати та давати розпорядження, заснована на її владній вдачі. А надія знайти чоловіка для своєї дочки поміж молодих людей з великого світу, що їздили на прощу до Гроту, стояла на останньому місці. Вона думала про це між іншим, як про можливу річ, але ніколи про це не говорила.

Однак в щасливому захопленні їй вихопилося признання:

— Що тобі пощастило, дитино моя, це мене не дивує. Ще сьогодні вранці благала я про це святу діву.

А тоді їй захотілося цілком упевнитися, і вона почала розпитувати Раймонду докладно. Раймонда ще не розповідала їй про свою довгу прогулянку напередодні під руку з Жераром, бажаючи переказати всі ці цікаві подробиці, аж коли настане цілковита перемога, коли вона певна буде, що здобула собі нарешті чоловіка. І ось уже все влаштувалось, як вона про це весело та голосно оповістила; цього ранку вона знов зустрілася біля Гроту з молодим чоловіком, що зробив їй формальну пропозицію. Мабуть, Берто прийде сватати її за свого кузена, поки вони виїдуть з Люрду.

— Ну,—мовила пані де-Жонк'єр, одкинувши зайву делікатність, усміхнена та захоплена,— я сподіваюся,

що ти будеш щаслива, бо ти розважна і не маєш потреби в мені, щоб улаштувати свої справи...
Поцілуй мене!

Саме тут підійшла сестра Гіяцінта сказати, що пані Ветю одходить. Раймонда вже пішла поспішаючись. А пані Дезаньйо, витираючи руки, лаяла паній-помічниць, що наче умисне зникли всі саме сьогодні вранці, коли їх тут так треба.

— Ось,—додала вона,—хоч би пані Вольмар... Скажіть, будь ласка, куди вона поділася! Ми не бачили її тут і жадної години, як приїхали.

— Дайте спокій панії Вольмар!—трохи нетерпляче мовила пані де-Жонк'єр,—я вже вам сказала, що вона нездужає.

І вони обидві поспішили до пані Ветю. Ферран чекав їх, стоячи біля ліжка; сестра Гіяцінта запитала його, чи не треба щось зробити, він заперечив, хитнувши головою. Мруча, що їй наче полегшало від блювотіння, лежала не порушена, з заплющеними очима. Але її знов страшенно занудило, і в чорній рідині знов з'явилася кров. А тоді хвора, на хвилину заспокоївшись, розплющила очі і побачила Гривот, що смачно жувала хліб на розстеленому долі матраці. І, почувавши свій кінець, мруча запитала:

— Адже вона зцілилася, правда?

Гривот, почувши це, запишалася:

— Так, так, пані, зцілилася, зцілилася, остаточно зцілилася!

На хвилину пані Ветю охопила безмежна туга, протест істоти, що не хоче одходити, коли інші собі й далі живуть. Але ось вона уже скорилася. Чути було, що додала вона цілком тихо:

— Молодим і треба залишатися.

Її очі, що залишалися широко розплющені, оглядали усіх, наче прощалися з усім цим світом, з усіма, що їх вона, здивована, помітила поруч. Вона намагалася усміхнутися, зустрівши жадібний та цікавий погляд маленької Софі Куто, що не переставала дивитися на неї: ця мила дитина приходила ще сьогодні вранці поцілувати її у ліжку. Еліза Руке, байдужа

до всіх, взяла своє люстерко та поринула поглядом у своє лице, уявляючи, що вона кращає кожної хвилини, відколи її рана почала засихати. Але що особливо захопило мручу, це вигляд Марі, такої чарівної у своєму екстазі. Вона на неї довго подивилася, кілька разів поверталася до неї, як до ясного, радісного видіння. Може, їй здавалося, що вона бачить святих у раю, серед соняшного сяйва. Враз її страшенно занудило; і з тої хвилини блювала вона самою скрученою зіпсованою кров'ю винного кольору. Струмиський їй такий був дужий, що заляпав простирано, забруднив цілу постіль. Намарне пані де-Жонк'єр та пані Дезаньйо приносили рушники, обидві дуже бліді, а ноги їм підгиналися. Ферран, почувавши своє безсилля, одсунувся до вікна, на те місце, де він зазнав зараз такого чудесного хвилювання — тоді як інстинктовним рухом, що його вона й сама не зауважила, Гіяцінта теж повернулася до цього щасливого вікна, наче бажаючи прихилитися до нього.

— Боже мій! — повторяла вона, — невже ви не можете нічого допомогти?

— Ні, нічого, вона згасне отак, як вигоріла лампа.

Тепер знесилена пані Ветю із струмком крові, що стікав з її уст, дивилася напружено на пані де-Жонк'єр, ворушачи губами. Доглядачка нахилилася до неї, вислухуючи повільні речення.

— Я... це до мого чоловіка... У нас крамниця на вулиці Муфтар, о, цілком маленька, недалечко від Гобеленів... Мій чоловік годинникар, він, звичайно, не міг зо мною їхати задля покупців; і тяжко йому буде управлятися, коли він побачить, що я не повернуся... Я ж бо чистила діаманти, я ходила у справах...

Голос їй слабнув, слова переривалися передсмертним хрипінням.

— І ось, пані, я хотіла вас прохати написати туди, бо сама я цього не зробила, а тепер уже кінець... Скажіть йому, хай моє тіло залишить у Люрді, везти його було б за-дорого... і хай він оженився знов, для комерції це потрібне... З кузиною, скажіть йому, щоб з кузиною...

Чути було невиразне бурмотіння. Знемога надто велика була, дихання зупинялося. Проте очі залишалися розплющені ще та живі на жовтому обличчі, прозорому як віск. Очі її, здавалося, зупинялися в розпуці на минулому, на усьому, що мало незабаром зникнути; вони бачили перед собою маленьку крамничку з годинниками в густо залюдненому кварталі, одноманітний та приємний рух хатнього життя з працюючим чоловіком, вічно схиленим над своїми годинниками, а тоді недільні розваги, прогулянки під міськими вежами, де діти гралися, пускаючи змія. Трохи згодом ці розширені очі вже марно шукали чогось серед жасного мороку смерті, що все насувався.

Востаннє пані де-Жонк'єр схилилася, бачучи, що губи мручої знов заворушилися. Але це було вже саме кволе тремтіння повітря, голос з іншого світу, що здобувався наче здалека та лепетав з безмежним сумом:

— Вона мене не зцілила.

І пані Ветю тихо одійшла у вічність.

Маленька Софі Куто тільки наче цього і чекала. Завдоволена зстрибнула вона з ліжка і пішла гратися із своєю лялькою на другий кінець палати. А ні Гривот, що з захопленням доїдала свій хліб, а ні Еліза Руке перед своїм дзеркальцем не помітили катастрофи. Але від холодного подуву, що пронісся кімнатою, від розгублених голосів паній де-Жонк'єр і Дезаньйо, не звиклих бачити смерть, Марі отямилася, вийшла з свого захопленого чекання, із стану безперервної молитви цілої своєї істоти, молитви без слів, із стиснутими устами. Коли вона зрозуміла все, братерня жалість до недужої подруги опанувала її, і певна свого власного зцілення, вона заплакала.

— Ах, бідна жінка, померти так далеко, далеко від близьких, на самоті і не дочекавшись відродження!

Ферран і собі глибоко схвильований, не вважаючи на професійну байдужість, підійшов, пересвідчитися, що настала смерть; він зробив знак, і сестра Гіяцінта накрила простиралом лице мертвої, бо не можна було й думати винести зараз тіло. Хворі поверталися пар-

тіями від Гроту, палата така спокійна хвилину тому, осяяна соняшним промінням, наповнялася звичайною метушнею злиднів та страждання, лунав голосний кашель, човгали кволі ноги, війнуло гидким духом від жалюгідного скупчення усіляких людських хвороб.

II.

Сьогодні, в понеділок, натовп неозорний сунув до Гроту. Це бо останній був день національної прощі в Люрді; і отець Фуркад у своїй ранішній інструкції оголосив, що треба зробити надзвичайне зусилля любови й віри та сподобитися всіх милостів та чудесних зцілень, що їх небо ласкаво захоче дати. Отже з другої години дня двадцять тисяч прочан зібралися вже там, гарячково захоплені, оживлені палкими надіями. — З кожною хвилиною юрба збільшувалася до такої міри, що барон Сюїр, наляканий, вийшов з Гроту і ще раз мовив до Берто:

— Друже мій, буде лихо, ось побачите... Треба подвоїти вашу варту, позсовувати ланцюги щільніш...

Піклування божої матері-спасительки само дбало, як знало, додержувати ладу, бо тут не існувало ні вартових, ні поліцаїв; ось чому голова Товариства так непокоївся. Але Берто вмів себе показати за скрутних обставин; його енергія заспокоювала, а підлеглі корилися йому з одного слова.

— Будьте спокійні; я за все відповідаю... Я не рушу з місця, поки не пройде ціла процесія.

Одначе він підкликав до себе Жерара.

— Зроби твоїм людям найсуворіші розпорядження. Хай вони пускають публіку тільки з квитками... Та ближче їх позсовуй одне до одного, хай міцно тримають вони мотуза.

Просто під гірляндами з плющу, що спадав із скелі, Грот розкривався у вічному сяйві своїх свічок. Здалеку він виглядав трохи стиснутий, нерівний, досить тісний та обмежений, як на подих вічності, що звідти виходив, примушуючи бліднути всі обличчя та схилятися всі голови. Статуя божої матері білою

плямою рухалася в тремтливому повітрі, нагрітім силою малюсіньких жовто-полум'яних язичків. Треба було навшпиньки звестися, щоб угледіти всередині за ґратами срібний вівтар, орган-гармоніюм, звільнений від чохла, силу накиданих букетів та понамощувані подарунки, що купами тулилися біля закоптілих стін. Днина була чудесна; чисте, ясне небо стелилося над неозорним натовпом; чарував тихий лагідний вітерець по нічній грозі, що зменшила надто страшну спеку двох останніх днів.

Жерарові довелося ліктями просуватися, щоб повторити розпорядження. Посеред натовпу вже стиск починався.

— Сюди ще двох! Отут, як треба, четверо ставайте та добре натягніть мотуза.

Це було щось стихійне, непереможне: двадцять тисяч чоловіка, що скупчилися на місці, поривалися до Гроту, тиснулися до нього, наче якась непоборна сила їх тягла, вабила жагуча цікавість, змішана з жадобою таємниці. Усі очі втупилися туди, усі уста, усі руки тяглися до блілого сьйва свічок, до білої рухливої плями, до мармурової діви. І щоб широкий простір перед ґратами, залишений для хворих, не залила юрба, яка все росла, доводилося обвести його товстими мотузами, що їх санітари тримали двома руками з інтервалами на два-три метри. Вони одержали наказа перепускати самих хворих з квитком Товариства піклування, або хіба окремих осіб, що мали спеціальний дозвіл. Вони піднімали тоді мотуза, а потому знов натягали його позаду обраних, не слухаючи жадних благань. Вони трималися навіть трохи засуворо, мимохіть захоплюючися з приємности показати свою владу, що надано їм на один цей день. Правду кажучи, їх страшенно штовхали і вони могли триматися один за одного, тільки напружуючи всю силу своїх спинних м'язів, щоб не зімняли їх та не відсунули геть.

В той час, як лавки перед Гротом та обширий, залишений для них простір, сповнювали хворі, ручні візки з ними та ноші, незчисленна юрба котилася навкруги. Вона йшла з площі Розер, розливалася

бульваром вздовж Гава, де пішоходи чорні були від натовпу; ця людська хвиля, що ненастанно котилася, зупинила тут увесь рух. На парапеті довга лінія жінок, сидячи, ба навіть стоячи, щоб краще бачити, наставляла проти сонця ясні шовкові парасольки, що барвами своїми святочного вигляду надавали. Хотіли залишити одну алею вільну, щоб нею проводити хворих; але повсякчас на ній товклася така сила народу, що візки й ноші зупинялися на дорозі, застрягнувши, затерті в юрбі, поки санітари не пересували їх далі. А втім це було тупцання покірливої отари; юрба поводитася з лагідністю невинних овечок, вона мимохіть збочувала, тягнучися за своїм сліпим інстинктом до блиску свічок. Ніколи тут не траплялося нещасних випадків, не вважаючи на захоплення, що росло та виходило за межі розважливості.

Але знов барон Сюїр поспішав до переходу.

— Берто! Берто! Та пильуйте, щоб похід не насувався... Тут душать жінок і дітей.

Цього разу Берто зробив нетерплячий рух.

— Ах, боже мій, не можу ж я скрізь бути... Зачиніть на хвилинку ґрати, якщо це потрібно.

Справа йшла про похід, що завжди відбувався пополудні, коли прочан пускали до Гроту. Вірних впускали крізь ліві двері, а виходили вони правими.

— Замкнути ґрати! — обурився барон. — Але це гірше буде, там тоді всі натискатимуть.

Саме виринув тут Жерар, що на хвилинку заблакався з Раймондою, яка стояла по той бік ланцюга, тримаючи чашку з молоком для старої параліжованої жінки. І Берто звелів молодому чоловікові поставити двох санітарів біля входу за ґрати та наказати їм не пускати більше, як десять чоловіка відразу. Жерар, виконавши цього наказу та повернувшись, побачив Берто біля Раймонди; вони сміялися, жартували. Коли вона пішла, обидва кузени дивилися здалека, як вона напувала параліжовану.

— Вона чарівна, і це вирішено, ти одружишся з нею, правда ж?

— Сьогодні увечері я освідчуся матері. Я важу на тебе, ти підеш зо мною?

— Але безперечно... Ти пам'ятаєш, що я тобі казав. Це дуже розважливий крок. Дядько тебе влаштує, не мине й півроку.

Натовп хлюпнув і розділив їх. Берто пішов упевнитися на свої очі, чи додержують ладу, чи немає стиску, як проходить процесія крізь Грот. Тут цілими годинами ринув потік; жінки, чоловіки, діти — усі, хто хотів, усі, хто десь увзявся, ненастанний строкатий натовп з цілого світу. Кляси й стани перемішалися, жебраки в шматті поруч із заможними буржуа, селянки, вистроєні панії, простоволосі служниці, босоніжки й поруч напомажені дівчата з стрічкою на голові. Вхід був вільний, таємниця розкривалася перед усіма, перед безвірниками, як і перед вірними, однаково перед тим, хто з цікавості закинувся сюди, і хто побожно підходив, з серцем, що палало любов'ю. І треба було їх бачити, усіх майже однаково зворушених, серед теплих пахощів воску, злегка задиханих у важкій атмосфері скінії, в цьому повітрі, що линуло попід скелею, змушених дивитися собі на ноги, щоб не посковзнутися на чавунних ґратах помосту. Чимало їх зупинялося приголомшені, навіть не вклонялися, а розглядалися навколо себе, охоплені невиразним неспокоєм байдужих глядачів, що заблудилися серед незнайомих, лячних стін святині. Але побожні християни, іноді кидали листи, ставили свічки, клали букети, цілували скелю під статуєю, або терли об неї чотки, медалі, різні дрібні речі, що священні ставали від цього дотику. І процесія сунула, сунула далі, ненастанно, без кінця-краю, цілими днями, місяцями, роками; здавалося, ціла земля обертається в глибині цього куточка скелі, з усіма злиднями й стражданням людським, як зачароване коло, пошукуючи щастя.

Переконавшись, що все йде якнайкраще, Берто став походжати, як простий споглядач, назираючи за своїми підлеглими. Турбувала його тільки наступна процесія з св. дарами, тоді бо такий захват побожності виявлявся, що потерпати треба було нещасних

випадків. Цей останній день надто ревний заповідався, гарячкове захоплення віри почувалося, все ширяло понад юрбою.

Захоплення доходило до краю після нервового напруження подорожі, ненастанного повторення тих самих гімнів та релігійних вправ, безконечних розмов про чудеса та напруження думки, непохитно спрямованої до Гроту, до його божественного полум'я. Чимало й таких було, що не спали всі три ночі поряд і від безсоння марили, як у-вісні. Спочинку тут вони не мали, ненастанні молитви немов ударом бича тримали в напруженні їхні душі. Поклики до святої діви не вщухали ні на хвилину, священники на катедрі раз-у-раз змінювалися, вигукуючи про всевітнє страждання, керуючи розпачливими благаннями юрби, в той час як хворі залишалися там, перед блідою мармуровою статуєю, що посміхалася, склавши руки, очі піднісши до неба!

У цю хвилину на білій кам'яній катедрі, праворуч від Гроту, навпроти скелі, уместився священник з Тулузи, що його Берто знав особисто; слухаючи його тепер, Берто хвально похитував головою. Це був товстий чоловік, з соковитою мовою, славнозвісний своїм успіхом промовця. А втім і не треба було тут особливого красномовства, досить було здорових легенів та влучного речення, досить кинути вигук, що його підхоплювала юрба. Це був лемент, що ущухав тільки для „вірую“ та „отченаш“.

Священник, перемацавши до кінця свої чотки, силкувався підвестися на коротких своїх ногах; ось він кинув перший поклик з літаній, що їх сам вигадував на свій смак, згідно з своїм надхненням:

— Маріє, ми тебе любимо!

А юрба повторяла тихше, невиразно та уривчасто:

— Маріє, ми тебе любимо!

Тоді вигуки линули ненастанно. Голос промовця згучав щосили, голос юрби підхоплював, сокрушено бурмочучи:

— Маріє, ти єдина наша надія!

— Маріє, ти єдина наша надія!

— Діво чиста, зроби нас чистими поміж чистих!

— Діво чиста, зроби нас чистими поміж чистих!

— Діво всемогутня, поратуй наших хворих!

— Діво всемогутня, поратуй наших хворих!

Бувало, що надхнення священникові увірветься, або заманеться йому глибше кинути в серце слухачів якийсь вигук, і повторював він його тоді тричі; покірлива юрба робила те саме, повторювала й собі тричі, тремтячи з нервового збурення, від цих настирливих ляментаций, що побільшували її гарячку.

Літанії тривали далі, і Берто повернувся до Гроту. Ті, що проходили серединою, могли бачити, повернувшись лицем до натовпу хворих, надзвичайне видовисько. Чималеньке місце, обгороджене мотузом, посіли з тисяча хворих, що їх привела сюди національна проща; і це, під величним, чистим небом, в проміннях чудесної днини, було найжахливіше видовисько.

Усі три шпиталі міста кинули сюди свої страшні палати. Трохи далі, на лавках, розташували тих, хто ще міг сидіти. Проте багатьох і тут пообкладали подушками; інші спиралися на плече сусіда, дужчі підтримували слабших. Спереду, перед самим Гротом поклали важко хворих, затопивши всі плити бруку цією жалюкою хвилею, цією калюжею людського нещастя, що розхлюпнута, застоюлася. Тут усе переплуталося,—візки, ноші, матраци. Дехто у візках, якихось жолобах, подібних до труни, підводився напівсидячки, вище ставав, в той час, як більшість простягнувшись, лежали наче б то на самій землі. Одні були зодягнені й лежали просто на голім матраці. Інших поприносили разом з їхньою постелею, та самі їхні голови й бліді руки висувалися з-під простирал. Обмаль цих страдницьких одрів були чисті. Де-не-де кілька подушок, блискучо-білих, з гаптованими волянами останньої кокетерії, вирізнялися посеред брудних злиднів, купи шмаття, подертих укривал, закаляної білизни. Усе це на купу навернуте, тіснилося, купчилося, хто куди встиг трапити, жінки, чоловіки, діти, священники, одягнені разом з роздягнутими, під пекучим сонцем чудесної днини.

Сюди ринули всі недуги, страшна процесія, що двічі на день виходила з шпиталів та переходила вулицями наляканого Люрду. Голови, поточені екземою з болячками та висипом на лобі, носи й роти як рила від прокази. Далі лежали хворі на водянку, роздуті, як бурдюки, ревматики з покорченими руками, з опухлими ногами, подібними до мішків, набитих ганчір'ям; одна жінка з водяною на голові, що її величезна, надто важка чашка раз-у-раз одкидалася назад. Далі лежали сухітні, що тремтіли у гарячці, виснажені дисентерією, з блідою шкурою та худі, як кістяк. А потім покорчені, кривобокі, згорблені, з викрученими руками, зведеними на бік шиями, бідолашні істоти, поламани, понівечені, непорушні, в позах трагічних манекенів. Бідолашні рахітичні дівчата, з тонкою шиєю, поточеною золотухою; жовтолиці жінки, з тупим поглядом нещасних, що їх з'їдає пістряк; інші, бліді з болю, боялися поворухнутися, щоб не роз'ятрити своїх наростів на животі, що під вагою їхньою вони задихалися. На лавках приголомшені німі не чули нічого, але все однієї співали; сліпі, тримаючи голову рівно, цілими годинами залишалися на одному місці, лицем до мармурової діви, що вони її не могли бачити. Була тут ще й божевільна, ідіотка без носа; вона сміялася, жакливо регочучи, роззявляючи беззубого, чорного рота; інша, що страждала на падучу, лежала після нападу бліда, як смерть, з піною біля роту.

Але ні хвороб, ні страждань не існувало більше, з тої хвилини, як усі вмощувалися тут, сидячи чи лежачи, з очима, встромленими до Гроту. Змарнілі, висхлі обличчя землистого кольору перетворювалися, палали надією. Руки з розпухлими суглобами склалися на молитву, обважнілі повіки знаходили силу здійматися, пригаслі голоси оживлювалися на поклик священика. Спочатку це було невиразне бурмотіння, схоже на подув вітру, що линуло то там, то тут понад юрбою. Але поволі покрик дужчав, ширився, котився юрбою з одного до другого краю величезної площі.

— Маріє, незаймано зачата, молися за нас!— вигукував священник своїм громовим голосом.

І хворі, укупі з прочанами, вторували все голосніше та голосніше:

— Маріє, незаймано зачата, молися за нас!

Далі це розвивалося, ширилося:

— Пречиста мати, незаймана, чада твої припадають до стіп твоїх!

— Пречиста мати, незаймана, чада твої припадають до стіп твоїх!

— Царице янголів, промов одне слово, і наші хворі зціляться!

— Царице янголів, промов одне слово, і наші хворі зціляться!

Побіч катедри, у другому ряді умістився Сабатьє. Він звелів себе раніш принести, бажаючи обрати місце, як людина бувала, що знає вигідні куточки. Опріч того, дуже важливо йому здавалося, міститися ближче, на очах у святої діви, начеб то їй треба було бачити хворих, щоб не забути за них. Усі ці сім років, що їздив він до Люрду, тишився надією, що божа мати помітить його кінець-кінцем і пощастить йому розчулити її, щоб отримати зцілення, якщо не по заслугі, то хоч заради його вірності. Це вимагало тільки терпеливості, а віра його а ні трохи не хиталася. Але цей бідолаха покірний своїй долі, трохи сумував і попускав собі час-від-часу розважатися. Йому дозволили залишати біля себе дружину, що сиділа поруч нього на складному стільці, і Сабатьє залюбки розмовляв з нею, ділячися своїми вражіннями.

— Люба моя,— мовив він їй,— підсунь мене трохи... Я сповзаю з подушки, мені дуже незручно.

Одягнутий в сподні та вестон з грубої вовни, він сидів на своєму матраці, спиною до перевернутого стільця прихилившись.

— А так тобі краще?— запитала пані Сабатьє.

— Авжеж, авжеж...

Потім він звернув увагу на брата Ізідора, що його кінець-кінцем теж принесли; той лежав поруч на матраці, накритий простиралом по саме під-

боріддя, тільки зложені руки виставивши на укритті...

— Ах, нещасна людина... Це досить необережно принести його сюди, але свята дівка всемогутня, коли вона захоче...

Він узявсь знов до своїх чоток, як знов перервав молитву, помітивши пані Маз, що встигла просунутися в огорожену місцину; така маленька, така скромна, мабуть пролізла під мотузкою так, що її не помітили. Сіла собі край лавки, посідаючи місце не більше, як на дівчину; сиділа тихо, непорушно. Її подовгасте обличчя з потомленими рисами, ціла постань тридцятидвохлітньої білявки, відцвілої передчасно, дихало безмежним сумом опущеної істоти.

— Отже,— тихо почав Сабатьє, удаючися до своєї жінки та злегка киваючи підборіддям,— ця пані ретельно молилася за навернення свого чоловіка... Це ти з нею зустрілася сьогодні в крамниці?

— Так, так,— відповіла пані Сабатьє.— І потім я про неї розмовляла з іншою панею, що знає її... Чоловік її— мандрівний комерційний агент... Він залишає її на шість місяців, водиться з різними тварями. О, то вельми веселий, вельми милий хлопчина й не шкодує для неї грошей. Але ж вона його божевільно кохає і не може миритися з його байдужістю, ось і приїхала вона благати святу дівку повернути його... Саме тепер він у Люшоні з двома паніями, двома сестрами...

Рухом Сабатьє урвав мову дружини. Він показав на Грот, в йому бо прокинувся колишній знавець, людина освічена, з художнім смаком, з пристрасстю до мистецького.

— Бачиш, вони зіпсували Грота, бажаючи надто його прикрасити. Я певен, він був куди кращий у своїй колишній природній дикості. Він втратив властиві йому прикмети... І яку бридку крамничку притулили вони до нього ліворуч!

Але враз сумління почало докоряти йому за неуважність. А що, як у цей час свята дівка звернула свою увагу на когось з сусідів, ретельнішого в молитві, що краще поводитьсь ніж він? Занепокоєний,

він знов зробився скромний, терпеливий з погаслим бездушним зором, чекаючи ласки з неба.

А втім звуки нового голосу привернули недужого до цього самозабуття, до цієї смерти освіченого мислителя, що ним він був минулі роки. Уже другий проповідник зійшов на катедру, цього разу капуцин, що його гортанні вигуки, уперто повторюючись, збурювали юрбу, викликаючи в ній тремтіння.

— Пресвята діво серед дів, будь благословенна!

— Пресвята діво поміж дів, будь благословенна!

— Пресвята діво поміж дів, не одверни лиця твого од дітей своїх!

— Пресвята діво поміж дів, не одверни лиця твого од дітей своїх!

— Пресвята діво поміж дів, подуй на наші болячки й вони підсохнуть!

— Пресвята діво поміж дів, подуй на наші болячки й вони підсохнуть!

Край першої лавки, біля центрального переходу, що все більше сповнявся народом, пощастило притулитися родині Віньєронів. Вони всі були тут. Маленький Густав сидів, похилившись, тримаючи милицю поміж колінами; поруч його мати повторяла молитви з гідністю витриманої буржуазки; тітка, пані Шез, по другий бік хлб'яти задихалася, стиснута поміж натовпом, а Віньєрон, вельми мовчазний, уважно придивлявся до неї з хвилинку.

— Що вам таке, моя любя? Чи з вами не погано?— кінець-кінцем запитав він.

Вона ледве дихала.

— Не знаю сама... Не почуваю ні рук, ні ніг і забракло мені повітря.

Він саме подумав, на скільки ця метушня, ця гарячковість, ця шарпанина під час прощі могли пошкодити їй з її хворим серцем. Звичайно, він нікому не бажав смерті, він ніколи не прохав святу діву про такі речі. Якщо свята діва вволила його бажання щодо вищої посади через раптову смерть начальника, тому виходить приділено було од вищої сили залишити цей світ. Також, якби пані Шез померла перше,

ніж Густав, залишивши йому цілий свій маєток, Віньєронові зоставалося б тільки схилитися перед волею божою; отже це так вже ведеться, щоб люди старші вмирили перше, ніж молодші. Одначе надія вмить охопила його й не міг стриматися він, щоб не обмінятися поглядом з дружиною, що й нею оволоділа та сама підсвідома думка.

— Густаве, посунься!— гукнув він.— Ти заваджаєш тітці.

І побачивши побіч Раймонду, Віньєрон удався до неї:

— Панно, чи не могли б ви дістати шклянку води? Нашій родичці зле.

Одначе пані Шез зробила заперечливий рух. Вона почала приходити до пам'яті, вона важко зідхнула.

— Ні, не треба, дякую... Мені вже краще... Ах, я гадала, що вже зовсім задихнуся цього разу!

Перелякана, вона тремтіла, а очі на її блідому обличчі розгублено блукали. Знов склала вона руки й почала благати святу діву поратувати її від таких нападів надалі та й остаточно зцілити. А Віньєрони, чоловік та жінка, ці порядні люди, знов поринули в мрії, уявляючи собі принадне щастя, що знайшли вони його в Люрді: щаслива старість, заслужена двадцятьма роками чесного життя, і чималенький маєток, що з нього вони користатимуть на заході днів своїх, посеред квітів на сільському привіллі. Малий Густав, що все бачив, усе помічав своїми жвавими очима, своїм проникливим розумом, погостреним від страждання, не моливсь, а невиразно дививсь перед себе у простір, і загадкова, розгублена посмішка блукала йому на устах. Чого б він мав молитися? Він знав, що свята діва його не зцілить, знав, що він помре.

Але Віньєрон не міг довго спокійно всидіти і знов почав розглядати сусідів. Посеред центрального перехо́ду, запруженого натовпом, поставили пані Деляфей, що з нею спізналися; він залюбувався на ці розкоші, на її оббиту білим шовком скриню, де молода жінка лежала, в рожевому пеньюарі, у хвилях валянсьєнового мережива. Чоловік у сурдуті і сестра в чорній

сукні, простій, але надзвичайно елегантній, стояли поруч. Абат Жюден, схилившись на коліно поруч недужої, ревно моливсь.

Коли священик підвівсь, Віньєрон посунувсь трохи на лаві, даючи йому місце; а тоді враз почав розпитувати:

— Ну й щож, пане кюре, краще тій бідолашній молодій панії?

Абат Жюден зробив безмежно сумний рух.

— Гай-гай, ні!.. А я стільки надій покладав! Це я спонукав цілу родину сюди приїхати. Як свята діва два роки тому виявила мені свою надзвичайну прихильність, зціливши мої бідні сліпі очі, то важив ще в неї заслужити ласки... Але я не хочу зневірятися. Ще маємо час до завтра.

Віньєрон впився в це жіноче обличчя з довгим овалом, чистими лініями, чудесними очима, тепер безтямне, олів'яного відтінку, що нагадувало машкару мерця посеред прекрасного мережива.

— О, це, справді, дуже сумно,— пробурмотів він.

— А якби ви її бачили минулого літа!— провадив священик.

— У них власний замок у Салінї, у моїй парафії, і мене часто-густо запрошено туди обідати... Ах, я не можу без болю дивитися тепер на старшу сестру, пані Жусер, оцю панію в чорному; вони дуже подібні, а недужа ще вродливіша була, одна з перших красунь Парижу. Порівняйте, гляньте, тут блиск, королівна грація, а тут злиденне, підтяте недугою створіння. Мимохіть серце стискається! Який жахливий іспит!

Він хвилинку помовчав. Ця свята людина, що нею він природно був, без пристрастів, без надто жвавого розуму, що міг би спокушати його віру, щиро й наївно захоплювався красою, багатством, могутністю; що на них ніколи він не був заздрий. Одначе, він наваживсь висловити сумнів, що затьмарював звиклу йому ясність духу.

— Хотілося б мені тільки, щоб вона прибула сюди простіше, без такої пишноти, бо свята діва прихиль-

ніша до нищих... Хоч я гаразд розумію, є певні громадські вимоги. Та й крім того, чоловік і сестра надто люблять її! Уявіть, їм довелося залишити свої справи, свої розваги, на думку, що можуть втратити її! Завсіди їм на очах сльози й такі вони розгублені, як оце зараз! Отже чи не слід пробачити їм, що хочуть бачити її красивою аж до останньої години?

Віньєрон погодивсь — потакуючо хитнув головою. Ах! Заможні люди не мають долі біля Гроту! Служниці, селянки, жебрачки одужують, а панії повертаються з своїми хворобами, не отримавши зцілення, не вважаючи на їхні багаті дарунки та грубі свічки.

Тут Віньєрон мимохіть озирнувся на пані Шез, що спочивала з блаженним виглядом після нападів.

Але ось над юрбою полинув шепіт, і абат Жюдєн додав:

— Бачте, отець Масіяс сходить на катедру. Послухайте його, це святий.

Отця Масіяса знали всі; як він з'являвся, душі всіх оживлялися раптовою надією, бо казали, його палка ревність спричинялася до чудес. Його голос, міцний та ніжний, прихилив до милосердя святу діву.

Голови всіх підвелися, захоплення ще збільшилося, як побачили отця Фуркада, що дійшов до підніжжя катедри, спираючись на плече свого улюбленого брата, обраного перед усіма; він залишився тут і собі бажаючи послухати проповідника. Подагра з ранку дужче ніж завсіди його мучила, і багато мужности треба було мати, щоб посміхаючися залишатися на ногах. Але він щасливий був від палкого захоплення юрби, передбачав нові чудеса, блискучі зцілення, на славу Марії та Ісуса.

На катедрі отець Масіяс заговорив не зразу. Він був такий високий, блідий, худий, з лицем аскета, що від злинялої бороди наче ставало довше. Очі йому палали, великий красномовний рст тремтів.

— Господи, спаси нас, ми загибаємо!

І юрба, захоплена його словами, з гарячковим збудженням, що все збільшувалося з хвилини на хвилину, повторила:

— Господи, спаси нас, ми загибаємо!

Він розкрив обійми, кидаючи свій запальний покрик, що наче виривався йому з його палкого серця.

— Господи, коли ти захочеш, то можеш зцілити мене!

— Господи, коли ти захочеш, то можеш зцілити мене!

— Господи, я негідний, щоб увійшов ти під кров мій, але промов слово, і я зцілюся.

— Господи, я негідний, щоб увійшов ти під кров мій, але промов слово, і я зцілюся.

Марта, Ізидорова сестра, розмовляла стиха з панією Сабатьє, що поруч неї вона кінець-кінцем сіла. Обидві зазнайомилися в шпиталі; і спільна доля страждання зблизила їх; служниця з буржуазкою розмовляла фамільярно, виливала перед нею турботи свої за брата; бо вона бачила, йому залишилося три чисниці до смерти. Свята діва могла б поспішити, якщо бажає зцілити його. Це вже було чудо, що його живого принесли до Гроту.

Покірлива своїй долі, як людина ница, вона не плакала. Але на серці їй так важко було, що ці короткі слова застрявали в горлі. А далі хвиля споминів линула на неї, і на превелику силу ворушачи язиком, по довгій мовчанці, вона виговорювалася, полегшуючи своє серце.

— Нас було четверо дома, в Сен-Макію, біля Ванн... Ізидор, такий високий на зріст, завсіди був кволий; і ось парафіяльний священик взяв його до себе, а тоді вмістив до духовної школи. Старші брати поділили землю, а я пішла в найми. Одна дама повезла мене до Парижу, і там я п'ять літ прожила... Ах, важко на світі жити! Усім так важко!

— Ви маєте рацію, дочко моя, — відповіла пані Сабатьє, поглядаючи на свого чоловіка, що побожно повторював кожне речення за отцем Масіясом.

— Ну ось, — провадила Марта, — останнього місяця я довідалася, що Ізидор, повернувшись з теплих країн, де він був за місіонера, захопив там лихої недуги... Я побігла до нього, а він каже, що неодмінно помре,

як не повезти його до Лурду, але це ж неможливо, немає бо кому його супроводити... А тоді в мене лежало заощаджених вісімдесят франків; я одійшла од місця й ми поїхали з ним удвох... Бачте, дуже я його люблю, пані; він мені порічок приносив, як я мала була, від нашого священика; в той час як од інших братів, крім штурханців, я нічого не бачила.

Вона знов поринула в свою мовчанку; на обличчі їй було знати тяжке горе, але жадної сльози не заблищало на її червоних від безсоння очах. Вона пробурмотіла ще кілька уривчастих слів:

— Подивіться на нього, добродійко... Жаль серце крає... Ах, боже мій, його бідне обличчя, його жальке підборіддя.

Справді видовисько було жахливе. Панії Сабатьє серце переверталось, як дивилася вона на брата Ізидора, на його жовте з землястим кольором обличчя, що на ньому виступав холодний передсмертний піт. З-під простирала, як і раніш, видно було самі його складені руки й обличчя, обрамлене рідким волоссям; але, коли воскові руки, здавалося, мертві були, коли подовгасте, страдницьке обличчя захололо непорушне, зате очі ченцеві ще жили, очі палали невгасимою любов'ю, що осяювали непоказні риси. І ніколи ще не виступав так виразно контраст між цим низьким чолом, цією обмеженою тваринною зверхністю мужика та божественним сяйвом, що йшло від цього жалького людського обличчя, виснаженого й освяченого стражданням, що надавало йому неземної краси в останню годину розлуки з життям, в запалі пристрасної віри. Усе тваринне в цій людині наче розтануло, перейшло в самий подих, в погляд, в світло.

Відколи його тут поклали, він не зводив очей з статуї богородиці. Ніщо інше для нього не існувало. Він не бачив величезної юрби, не чув одчайдушних вигуків священних, вигуків ненастанних, що збурювали цю захоплену юрбу. Самі тільки очі залишилися йому, і ці очі палали безмежною ніжністю, і утуплені були в святу діву, щоб не одриватися більше од неї. Він упивався її виглядом до самої смерті, останнє бажання

його було зникнути, згаснути в ній. На хвилюку рот йому розкрився і вираз небесного блаженства розіллявся на обличчі. Потім усе заспокоїлося, очі залишилися широко розкриті, настирливо встромлені на білу статую.

Кілька хвилин минуло. Марта відчула холодний подих, що пробіг їй попід волоссям.

— Чекайте, добродійко, але ж подивіться! Він вже не рухається. Рот йому розкритий, але він не рухається.

Тоді обидві вони здригнулися, зрозумівши, що настала смерть. Він одійшов без хрипіння, без зідхання, наче життя одлетіло з його великих розкритих очей, сповнених любови та жадібної пристрасти. Він сконав, не спускаючи очей з діви, і ніщо не могло дорівнятися радісному блаженству цього споглядання; він все ще дививсь на неї й мертвими очима з невимовною ніжністю.

— Спробуйте затулити йому очі, — пробурмотіла пані Сабатьє. — Тоді ми знатимемо напевне.

Марта підвелася; нахилившись, щоб не видно їй було, вона силкувалася закрити очі тремтючим пальцем. Але щораз очі розкривалися, знов уперто дивилися на діву. Він сконав, а його великі померхлі очі все ще поринуті були у безмежний екстаз.

— Ах, це кінець, це справді вже кінець, добродійко! — бурмотіла вона.

Дві - сльози скотилися їй з обважнілих повік та капнули на її щоки; пані Сабатьє схопила її за руку, змушуючи мовчати. Шепіт навколо полинув, неспокій вже ширився. Але що зараз вчинити? Посеред такого стиску, під час молитов, неможливо винести це тіло, не ризикуючи викликати небажаних наслідків. Краще було так і залишити його, чекаючи сприятливого моменту. Він не скандалізував нікого, він наче не більш був мертвий, як дві хвилини тому, і всі могли думати, що його полум'яні очі все ще жили, палко благаючи божественної ніжності святої діви.

Поодинокі особи, з найближчих, помігали. Наляканий Сабатьє запитливо глянув на дружину; отри-

мавши довгий мовчазний знак potwierдження, він почав знов проказувати молитви, бліднучи перед таємничою всемогутністю, що посиляла смерть, коли її благали про життя. Надзвичайно зацікавлені Віньєрони схилилися, перешіптувалися, наче мали справу з вуличною пригодою, одною з тих різних подій, що батько приносив раз-у-раз із своєї контори і розмовляли про них цілий вечір. Пані Жусер повернулася й кинула коротке слівце на вухо панові Деляфей, а тоді вони знов, глибоко зворушені, втопили очі в свою дорогу недужу. Абат Жюден, довідавшись від Віньєрона, став на коліно й тихо, надзвичайно схвильований, прочитав молитву за мертвих. Чи не був цей місіонер справді святий, коли він приїхав з чужих країн, де шкідливе підсоння, смертельно хворий, щоб сконати тут, під усміхненим зором святої діви? І пані Маз позаздрила на таку смерть, вирішила випрохати в неба й собі такого тихого непомітного кінця, якщо її молитви повернути чоловіка не дійдуть до неба.

Але ось голос отця Масіяса знов розлігся, залунав з жахливою силою одчаю, наче груди йому рвалися від ридання:

— Ісусе, сине Давидів, я загибаю, спаси мене!

А юрба заридала й собі:

— Ісусе, сине Давидів, я загибаю, спаси мене!

Далі вигуки йшли ненастанно, наче в них виливалася незмірна скорбота всього світу:

— Ісусе, сине Давидів, зглянься над твоїми недужими чадами!

— Ісусе, сине Давидів, зглянься над твоїми недужими чадами!

— Ісусе, сине Давидів прийди, зціли їх і хай вони живі будуть!

То було якесь шаленство. Отець Фуркад, біля підніжжя катедри, в ревному запалі підніс руки догори й теж кричав своїм гучним голосом, намагаючись змусити небо сповнити благання. Захват усе ріс під впливом завзятого бажання, що змушувало схилитися юрбу, ширячись усе далі й далі, аж до молодих жінок,

що як цікаві глядачки сиділи здаля, на кам'яному парапеті над Гавом; вони враз зблідли під своїми барвними парасольками. Злиденна людськість кричала з глибини своєї безодні страждання, від лементу здригалися потилиці, і увесь натовп в передсмертнім змаганні, не бажаючи вмирати, благав від бога життя вічного. Ах, жити, жити! Усі ці безталанні, усі ці мручі, що прибули здаля, що не налякалися перешкод, прагнули тільки життя, самого життя вимагали в своїй нерозважній потребі жити ще, завсіди жити. О, господи, хоч які наші злидні й печалі, хоч які болі наші на цьому світі, зціли нас, дай нам почати життя знову, щоб ми знов страждали, так як уже страждали. Хоч і безталанні ми вельми, проте, хочемо жити. Ми не неба благаємо собі, ми благаємо землі, дай нам землю, дай нам покинути її якнайпізніше, або й зовсім ніколи не покидати її, якщо могутність твоя зволить на це. І навіть тоді, як ми не фізичного благаємо зцілення, а морального, ми знов таки благаємо щастя, щастя, що так жадібно його прагнемо. О, господи, зроби, щоб ми щасливі були й здорові й залиши нас жити, залиши нас жити!

Цей божевільний покрик, цей покрик лютої жадоби життя, що його кидав отець Масіяс, розбивався, слізьми виходив з усіх грудей.

— О, господи, сине Давидів, зціли наших хворих!

— О, господи, сине Давидів, зціли наших хворих!

Двічі Жерар мусів кидатися на поратунок, щоб не луснули мотузи під стихійним натиском юрби. Доведений до розпуки, збитий з своєї позиції, барон Сюр жестаами закликав на допомогу; Грот бо вже запруджений був і процесія обернулася на безладний рух отари, що рине туди, куди її кидає захоплення. Марно Жерар знов залишив Раймонду й сам став біля входу за ґрати, щоб перепускати зразу не більше, як десять чоловіка. Його заштовхали й одсунули на бік. Увесь народ, охоплений гарячкою, екзальтований, вдирався потоком в полум'яне сяйво свічок, кидав букети й листи до святої діви, цілував скелю, що лисніла від дотику мільйонів уст. Це була віра, що пірвала всі

кайдани, велика сила, що її ніщо не могло більше стримати.

І тоді Жерар, притиснутий до штахетів, почув розмову поміж двох селянок, що потопали в юрбі, викликану видовиськом хворих, які лежали проти Гроту. Одну з них вразило надзвичайно бліде обличчя брата Ізідора з його великими, надприродно розширеними очима, утупленими на статую діви. Вона перехристілася й прошепотіла в запалі побожного захоплення:

— О, подивися на того, як він молиться від усього серця, як дивиться на Люрдську божу матір!

Друга селянка відповіла:

— Звичайно, вона його зцілить; надто бо він чарівний!

В захваті любови та віри, що тривала за межами буття, небіжчик зрушував усі серця безмежною увагою свого погляду, становлячи глибокий приклад народів, що його похід не припинявся.

III.

Нести св. дари під час пополудневої процесії мав добрий абат Жюден. З того часу, як свята діва учинила над ним чудо, зціливши йому очі, чудо, що про нього й досі галас здіймали католицькі газети, він став один з носіїв слави Люрду; тут йому було перше місце, тут його дуже шанували й давали йому перевагу.

О третій з половиною він підвівсь, щоб вийти з Гроту. Але надзвичайний стиск серед натовпу його налякав; він боявся запізнитися, якщо йому не пощастить визволитися звідціля. На щастя, прибула допомога.

— Пане кюре, — з'явився перед ним Берто, — не пробуйте перейти Розер, ви звідти не вилізете. Краще піти шляхом, що йде зігзагами... Але чекайте! Ідіть за мною, я сам вас провожу!

Він почав розштовхувати натовп, прокладаючи дорогу священникові, що висловлював йому свою щирю подяку.

— Ви надто люб'язні!.. Це я сам винний... Я надто забаривсь... Але, боже мій, як це ми зараз пройдемо з процесією.

Ця процесія вельми бентежила й самого Берто. І в звичайні дні вона викликала на своєму шляху божевільну кризу екзальтації, що змушувала його вживати спеціальних заходів. Щож буде тепер з натовпом тридцять тисяч чоловіка, охоплених таким піднесенням віри, готових до всіляких шалених поривань? Як людина розважна, Берто скористувався з нагоди дати кілька поважних порад.

— Ах, пане кюре, скажіть духівництву, що треба йти поволі, не залишаючи поміж себе інтервалів та щільно один одного триматися. А надто міцно треба тримати корогви, щоб їх не скинули... Щодо вас, пане кюре, пильнуйте, щоб носії балдахіну були міцні й дужі, а сами візьміть дарносицю обома руками, обгорніть її знизу пеленою та тримайте щосили.

Трохи наляканий такими порадами, священник дякував та дякував.

— А, звичайно, звичайно, ви такі люб'язні... Ах, пане, як мені дякувати, що допомогли мені вилізти з цього стиску!

І кінець-кінцем звільнившись, він подався хутко до базиліки вузькою дорогою зігзагами, що вела на схил; тим часом як його супутник знов упірнув у юрбу, щоб стати на своїй варті.

Під цю хвилю П'єр, везучи Марі у візку, наштовхнувся з іншого боку площі Розер на непоборну стіну натовпу. О третій годині його збудила служниця в готелі, і він пішов узяти молоду дівчину з шпиталю. Поспішати їм було нічого, вони мали досить часу встигнути до Гроту перед процесією. Але ця велетенська юрба, ця тверда стіна, що її хто зна як обійти, непокоїла П'єра. Ніяк не просунутися йому з маленьким візком, якщо люди не приділять їм трохи уваги.

— Послухайте, добродійко, посуньтесь будь ласка!.. Бачите, я везу недужу.

Але панії не поворухнулися, захоплені виглядом Гроту, що палав вдалені, здіймаючись навшпиньки,

щоб нічого не пропустити з цікавого видовиська. А втім ледве чи й чути було за гучними співами літанії благання молодого священика.

— Пане, посуньтеся, дайте мені пройти... Трошечки місця для недужої, будь ласка. Та послушайте ж...

Проте й чоловіки такі самі були байдужі та не думали посуватися; у несамовитому захваті були вони, всі сліпі й глухі до всього.

Марі проте безжурно посміхалася, мов не помічаючи перешкод, непохитно упевнена, що ніщо на світі не стане на заваді до її зцілення. А втім, як П'єр знайшов кінець-кінцем змогу просунутися трохи наперед, становище стало надто небезпечне. З усіх боків живі хвилі вдарялися об блаженського візка, погрожуючи хвилинами цілком проковтнути його. На кожному кроці доводилося спинятися, вичікувати, знов прохатися. П'єрові ніколи не було так лячно посеред натовпу. Хоч був він не погрозливий, невинний та пасивний, як отара, але захоплення, збурення його надто були небезпечні. І не вважаючи на його любов до людей простих, нищих, ці негарні, звичайні собі, зіпрілі обличчя навколо, смердючий подих, прикрий дух від старого шмаття злидарів, болісно вражали його, аж нудити його стало.

— Послушайте, пані, послушайте, панове, тут хвора... Трошечки місця для хворої, прохаю вас!

Візок, потопавши в цьому безмежному морі, що хилалося туди й сюди, посувався з перервами, з боем, за кілька хвилин посуваючись на кілька метрів. На мить він наче цілком загубився. Але ось уже виринув, вибився нагору до купелів. Вигляд молодої дівчини викликав кінець-кінцем загальне співчуття; хоч яка виснажена недугою, була вона все ще прекрасна. Змушені уступитися, коли П'єр їх мимохить розштовхував, люди оглядалися; але вони вже не гнівалися, їх охоплювала ніжність до цього худенького, стражденного личка в сяйві пишного золотистого волосся, вони вже зворушувалися. Вигуки жалісного співчуття та захоплення лунали навколо. Ах, бідна дитина! Каліка в такому віці! Хай свята діва

зглянеться над нею! Інші дивувалися, зворушені екстазом в її ясних очах, широко розкритих та повних надії. Вона бачила небо, воно зцілить її безперечно. Мізерний візок залишав за собою сліди захоплення й братнього милосердя, перерізаючи юрбу з такими труднощами.

П'єра проте вже цілком охопив одчай, він украй знесилився, аж ось йому прийшли на допомогу санітари, що мали звільнити дорогу для процесії; Берто дав їм наказа тримати мотуза на два метри один од одного. Відтоді він повіз Марі вже без перешкод і досяг кінець-кінцем вільного місця, де вони й спинилися ліворуч біля Гроту. Тут не можна було поворухнутися й з хвилини на хвилину ставало тісніше. Після важкої дороги члени П'єрові нили, він відчував жахливе вражіння від цього натовпу; здавалося, немов був він посеред океану, а грізні хвилі бушували навколо.

З самого шпиталю Марі не розкривала рота. Він зрозумів, що вона хоче заговорити й нахилився.

— А батько мій тут? — запитала вона. — Він уже повернувся з своєї екскурсії?

Він мусів їй сказати, що Герсен ще не повернувся, що він безперечно несподівано для себе затримався. Вона додала тільки посміхаючися:

— Ах, любий тато буде щасливий побачивши мене здорову!

П'єр дивився на неї, захоплений та зворушений. Ніколи ще така чарівна вона не була, не вважаючи на сліди жорстокої недуги, що поволі руйнувала ніжний організм. Розкішне волосся, що його недуга ще не торкнулася, зодягало її пишними хвилями. Її висхла голівка набрала мрійного виразу, очі дивилися кудись в далену, риси захололи, немов вона спала, охоплена невідступною думкою, чекаючи, що розбудить її поштовх майбутнього щастя. Самої її наче тут не було, вона мала повернутися, коли на це буде воля божа. І ця чудесна крихітка, маленька дівчинка в двадцять три роки, що в розвиткові своєму зупинилася на тій хвилині, коли випадок вразив її стать,

загальмовуючи її дозрілість, заваджаючи їй розвинути ся в жінку,—ця дівчинка кінець-кінцем була готова до янгольських одвідин, до чудодійного поруху, що мав вирвати недужу з її скам'янілости й поставити на ноги. Її ранішній захват усе ще тривав, руки складені були, а ціла істота поривалася од землі, заледве побачила вона св. діву. Вона молилася, вона віддавалася їй в божественному блаженстві.

П'єрові це була година глибокого збентеження. Він почував, що тепер має вибухнути драма в його житті священика; якщо віра не повернеться до нього під час цієї кризи, то він нізащо потім не відшукає її.

Він не мав лихих думок, він не протививсь, він палко бажав, щоб вони зцілилися обоє зараз. О, разом вірити, разом спастися, одночасово! П'єр хотів молитися, як молилася Марі, палко, самовіддано. Але мимохіть розгублював свої думки, юрба заваджала йому, ця безкрая юрба, що в ній він так силкувався розтанути, зникнути, стати собі листячком лісовим, загубленим в тріпотінню інших листочків. Він не міг утриматися, щоб не аналізувати, не розважати. Він знав, що ця юрба захоплена й перебуває під впливом оточин ось уже чотири дні: пропасниця від довгого подорожування, нові краєвиди, дні й ночі перед пишнотою Гроту, безсоння, завзяте страждання, що прагнуло ілюзії. А далі ці ненастанні молитви, гімни, ці літанії, що ненастанно збурювали юрбу. Уже інший священик став на зміну Масіясові, смаглявий, худий, невеличкий абат, що покликів до богородиці та Ісуса уривчастим голосом, подібним до ударів бича, тим часом як отець Масіяс з отцем Фуркадом, станувши біля підніжжя катедри, диригували вигуками юрби, що її лемент здіймався все голосніше під ясным сонцем. Захват усе ріс; це була година, коли невідступні молитви викликали чудеса.

Враз одна параліжована підвелася й пішла до Гроту, тримаючи свою милицю в повітрі; як прапором, вимахувала вона нею над рухливим морем людських голів, а вірні захоплено кричали. Присутні підстерігали чудеса, вичікували їх певнісінькі, що вони відбудуться

численні, одне дивне, а друге ще дивніше. Очі усе наче бачили їх, схвильовані голоси про них віщували. Ось ще одна зцілена! А ось друга, третя! Глуха чула, німа говорила, сухітна воскресла! Як, сухітна? Але розуміється, це поспіль траплялося. Ніхто вже ні з чого не дивувався, хоч би навіть комусь враз виросла відтята нога. Чудо ставало наче природна, звикла річ.

Людська уява була така збурена, що надзвичайні історії здавалися цілком прості та й могутня була надія на святу діву. Треба було тільки прислухатися до оповідань, що ширилися серед юрби, до спокійних стверджень, треба було бачити цілковиту впевненість, коли недужа гукала несамовито, що вона зцілилася. Ще одна! Ще одна! Іноді, що правда, лунав засмучений голос: „Ах! вона то зцілилася, ото їй пощастило!“

Уже в бюрі стверджень П'єрові завдавала жалю зайва легковірність оточення. Але тут це було понад міру; його доводили до одчаю неймовірні речі, що він їх чув, висловлювані так спокійно, з ясною усмішкою немовлячої невинности. Він намагавсь зосередкуватися, не слухати. „Боже мій, зроби так, щоб мій розум знищився, щоб я не бажав більше розуміти, щоб я припустив надприродне й неможливе!“ Хвилину йому здавалося, що він умер для аналізу і дає себе захопити благальними вигуками: „Господи, зціли наших хворих!.. Господи, зціли наших хворих!..“

Він повторяв це разом з іншими, сповнений гуманности, він складав руки, пильно дивився на статую богородиці; аж голова йому крутилася, аж починало йому здаватися, що ворухиться вона. Чому він знов не стане на молитву, як дитина, за прикладом інших, коли щастя в незнанні та самоошуканстві? Зараза кінець-кінцем вплинула б і на нього, він обернувся б у піщинку поміж піщинок, в ницого поміж нищих, під жорновом, не турбуючись за те, які сили дроблять слухняну матерію. І саме в ту мить, коли П'єр сподівався, що вбиває в собі ветху людину, що він знищився з своєю волею та розумом, потайна думка

ворушилася в його мозкові, ненастанна, непереможна. Поволі, навспак усім зусиллям, він повертався до свого іспитування, сумнівавсь, шукав. Отже, яка невідома сила йде від цієї юрби, який життєвий струм, такий могутній, що викликає зцілення, які дійсно відбуваються у всіх на очах? Це якесь феноменальне з'явище, що його жаден учений фізіолог не досліджував. Чи припустити, що з юрби ставала одна колективна істота, що могла подесятирити в собі силу самогіпнози? Чи припустимо, що за певних обставин юрба перетворюється на агента вищої волі, примушуючи матерію коритися? Це з'ясовувало б, яким шляхом раптове зцілення сходить в нетрях цієї самої юрби на суб'єктів, найщиріше захоплених. Усі подуви зливалися в один подув і ділаюча сила була сила потіхи, надії, життя!

Ця думка про людське милосердя хвилювала П'єра. На мент ще він зміг опанувати себе й почав молитися про зцілення всіх, щиро зворушений цією вірою, йому хотілося скористуватися з неї задля своєї власної мети, задля зцілення Марі.

Але враз, через невідомий і для нього самого зв'язок ідей, вплив перед ним спомин про консультацію над недугою дівчиною, що він на ній настояв перед виїздом до Люрду. Ціла сцена воскресла перед ним надзвичайно виразно, аж до дрібниць; він побачив кімнату в сірих шпалерах з блакитними квітками, він чув, як трое лікарів сперечаються й роблять висновки. Двоє з них, що дали посвідчення, визначаючи параліж спинного мозку, говорили поволі, з мудрою повагою відомих практиків, шанованих та цілком поважних. А ще й інший голос вчуває він і зараз, голос жвавий, палкий свого молодого кузена Боклера, третього лікаря на консиліумі, людини молодого, з глибоким та відважним розумом. Він пам'ятає, старші його колеги до нього поставилися холодно, маючи його за авантюриста. І П'єр здивований був, як у цю рішучу хвилину в пам'яті його виникли речі, що про їх існування він не знав; це виключне феноменальне з'явище, що слова, ледве вчуті, сприйняті неувважливо

угніздяться мимохіть в нашому мозкові і враз воскресають, гучно переслідують нас, після довгого забуття. Йому здавалося, що саме наближення чуда викликало в його пам'яті умовини, за яких, на думку Боклера, мало воно відбутися.

Марно П'ер намагавсь відігнати цей спомин, виголошуючи молитви з подвійною ревністю. Забуті образи впливали перед ним, чути колись слова лунали в ухах, як сурмні звуки. Це була розмова вже в їдальні, де він з Боклером замкнувся, як обое лікарів пішли. І Боклер викладав історію недуги: падіння з коняки на ноги, в чотирнадцять літ, пошкодження внутрішнього органу, що перевернувся в животі й викривився на бік; розрив зв'язок без сумніву, і від того часу відчуття тягару в нижній частині живота та в попереку; кволі, наче паралізовані ноги. Згодом усі ці ушкодження поволі виправилися, внутрішній орган сам собі став на місце, зв'язки загоїлися, одначе болісні з'явища не могли припинитися у цієї дорослої дитини з розхитаною нервовою системою; мозок недужої,—тяжко збурений, вражений нещасливим випадком, не міг одхилити думок від нього в інший бік; ціла її увага болісно скупчилася на тому місці, де була недуга; вона завмерла тут, нездатна сприймати нові вражіння, що мабуть побільшало від розладу в годуванні, що ще й досі становить проблему, мало досліджену в медицині. Засновуючися на цих даних, Боклер легко пояснював суперечливі й хибні визначення численних лікарів, що вони лікували Марі, не дозволяючи собі детально кінцевого огляду, та чинили навмання. Одні припускали, що існує нарост, інші—таких була більшість—робили свої висновки про ушкодження спинного мозку. Тільки він один, довідавшись насамперед про спадковість недужої, казав, що це просто самогіпноза, що вона її вперто трималася підо впливом струсу та страшеного болю на початку недуги. І лікар тут подавав свої резони: вузькість поля зору хворої, очі встромлені в простір, неуважливе обличчя та особливий характер болю, що перейшов з внутрішнього органу до лівого яєшника,

де виявлявся страшним непереносним тягаром, а іноді до горла підкочувався й викликав жорстокі напади задухи. Раптова воля звільнитися від облудного уявлення про свою недугу, воля підвестися, зідхнути на повні груди, перестати страждати,— тільки одне це мало поставити Марі на ноги, зцілити, відродити її під наглим нападом надмірного збудження.

П'єр востаннє зробив спробу нічого не бачити, не чути, почував бо, що в іншому разі назавсіді втратить віру в чудо. Але, не вважаючи на всі його намагання, усю його ретельність, на захоплені його вигуки вкупі з іншими: „Ісусе, сине Давидів, зціли наших хворих!“— йому все вчувався голос Боклерів, бачив він його самого перед собою наче живого, що з спокійним усміхненим обличчям говорив про те, як відбудеться чудо. Це мало бути враз, як блискавиця, в мить надмірного збурення за тієї рішучої обставини, що остаточно підведеться й піде своїми, враз легкими ногами, що позбулися своєї олів'яної ваги, а тягар цей немов розтане й увійде в землю. Але особливо той тягар, що давив на живіт, підступав задухою до грудей та горла, вийде цього разу назверх, вирветься, як порив бурі, з рота і занесе з собою недугу. Чи не так воно за середньовіччя біснуваті жінки виригали з себе диявола, що довго мучив їхнє незаймане тіло? І Боклер додав, що з Марі стане жінка кінець-кінцем, що кров материнства зросить її охоплену радісним поривом найвищої втіхи; збудиться тіло її, що залишалося дитинним, запізніле в розвиткові своєму та розбите довгим кошмаром недуги, і враз повернеться дівча до життя з живими очима та з осяйним обличчям.

П'єр глянув на Марі, і його збентеження збільшилося: така вона жалька в своєму візкові, так палко благає люрдську божу мати, так поривається до тієї, що дає життя... Ах, як би тільки її вратовано, хоч би ціною його власної загибелі! Але вона надто недужа була; наука піддурювала, як і віра. П'єр не міг припустити, щоб ця дитина з помертвілими ногами, стільки літ параліжованими, могла повернутися до

життя. І в своїх болючих сумнівах, що поверталися з новою силою, незносно страждаючи, молодий абат гучніше кричав, повторював без кінця з несамовитою юрбою:

— Ісусе, сине Давидів, зціли наших хворих!.. Ісусе, сине Давидів, зціли наших хворих!

У цю хвилину над юрбою повилося замішання, голови заворушилися. Люди здригалися, оберталися, здіймалися навшпиньки. Під однією з арок монументального узвозу видко стало хреста, що його несли на чолі пополудневої процесії, яка трохи запізнилася цього дня. Тут заgrimів такий захоплений покрик, натовп так стихійно ринув наперед, що Берто з розпачливими рухами велів санітарам одсунути юрбу, натягнувши з усієї сили мотуза. Санітари, зімняті на мить, змушені були одкинутися назад, стираючи собі до крові руки від мотуза; кінець-кінцем їм пощастило зробити трохи більший прохід, куди поволі вступила процесія. Попереду виступав поважний та пишний швайцар в блакитній з сріблом ліберії, а за ним несли високого хреста, що сяяв, як зірка. Далі виступали делегації від різних прощ; несли корогви, прапори, едwabні, оксамитові, гаптовані золотом, сріблом та яскравими шовками, прикрашені нарисованими посталями, з назвами міст: Версаль, Реймс, Орлеан тощо. На однім, цілком білим прапорі, надзвичайно розкішнім, був напис червоними літерами: „Витвір католицьких клубів робітничих“. За корогвами потяглося духівництво — двісті чи триста священників у простих сутанах, щось із сотня в стихарях та п'ятдесят в золотих ризах, що палали як жар. Усі несли запалені свічки й голосно співали: „Laudate Sion salvatorem“. А ось у царській величі з'являється балдахін з пурпурового шовку, золотими галунами обшитий; несуть його четверо священників, що їх старанно вибрали поміж найдужчими. Попід ним, між двома священиками-асистентами, ішов абат Жюдєн, який трохи неспокійно озирався, міцно тримаючи обома руками масивну дароносицю, як це йому радив Берто і, занепокоєні погляди, що кидав він їх направо й наліво,

на захоплену юрбу, виявляли турботу провести в доброму порядку цей важкий та божественний обов'язок, що від нього вже йому руки тремтять. Коли сонце просто вдарило в неї своїм скісним промінням, вона сама запалала, як друге сонце. Хлопчаки-клірошани розгойдували кадильниці серед сліпучого пилу світла, що цілу процесію перетворював на один суцільний блиск.

Кінець-кінцем за балдахіном повалила хаотичною масою юрба прочан, вірних та просто цікавих, що линули потоком в місце, залишене для процесії.

Отець Масіяс знов з'явився на катедрі; цього разу він вигадав нові релігійні вправи. Після палких вигуків про віру, надію, любов, він враз запровадив цілковиту мовчанку, щоб кожен, не мовлячи й слова, міг зосередкуватися в собі, потай бесідуючи з богом дві чи три хвилині. Ця вмент запала тиша посеред незорної юрби, ці хвилини німих обітниць, коли всі душі розкривали свої надра, сповнена була дивною, надзвичайної величі. Урочистість мовчанки ставала небезпечна; в ній почувався льот бажання, безмежного бажання жити. А тоді отець Масіяс запропонував говорити самим недужим, благаючи бога післати їм те, чого вони бажали від його всемогутності. Тут знявся жалібний плач, розляглися сотні переривчастих розбитих голосів, що крізь сльози благали: „Господи Ісусе, якщо тобі вгодно, ти можеш зцілити мене! Господи Ісусе, зглянься над чадами твоїми, що вмирають з любови!— Господи, зроби, щоб я бачив, щоб я чув, щоб я ходив!“ Тонкий голос дівчатка, легкий та дзвінкий, мов фляйта, покривав загальне ридання, повторюючи десь здаля: „Спаси інших, спаси інших, господи Ісусе!“ Сльози точилися з усіх очей, ці молитви збурювали серця, доводили найтвердіших до шаленого екстазу братерської любови, перевертаючи все нутро, коли людина готова розкрити свої груди й офірувати ближньому своє здоров'я, свої молодощі. І отець Масіяс, не даючи прохолонуту цьому ентузіязмові, знов почав голосно молитися, збурюючи своїми вигуками несамовиту юрбу. А отець Фуркад в той час на

приступці біля катедри ридав, зводячи до неба зрешене слізьми обличчя, щоб змусити бога зійти на землю.

Але процесія наближалася; делегації й духівництво розмістилися праворуч та ліворуч. А коли балдахіна внесено до загорожі, залишеної для хворих перед самим Гротом, коли ці останні побачили дароносицю, що сяяла, як сонце в руках абата Жюдена, керувати прочанами було неможливо вже; усі голоси злилися в хаотичний гул благань, покликів, вигуків, стогнань ридання. Постаті недужих зривалися з їх мізерного ложа, руки тремтіли, простягаючи зведені пальці, наче хотіли спіймати чудо. „Господи Ісусе, спаси нас, ми загинемо! Господи Ісусе, ми обожнюємо тебе, зціли нас! Господи Ісусе, Христе, сине бога живого, зціли нас!“ Тричі розпачливі, скорботні голоси повторили цей тужливий плач, з лементом, що небо пронизував, і сльози потекли дужче, скочуючись на гарячі обличчя, що на них палало нестримне бажання.

Одну хвилину інстинктовний порив до святих дарів такий непереможний був, що Берто звелів санітарам утворити ланцюга. Це був маневр надзвичайної охорони; санітари вишикувалися праворуч і ліворуч балдахіну, кожен міцно обнявши сусіду за шию рукою, так що утворилася жива стіна. Тут уже ніхто не міг протиснутися наперед. Одначе й цей людський бар'єр мимохіть посувався під натиском нещасливих, що прагли життя та бажали доторкнутися, поцілувати Ісуса. І санітари похитнулися, одкинуті до балдахіну, що його вони захищали, та й самий балдахін, під загрозою, що понесе його юрба, хитався туди й сюди над морем людських голів, як священний корабель, що ось-ось має обламатися.

Тоді, в момент найвищого напруження священного божевілля, серед благань та ридань, як під час грози, коли розкривається небо й падає блискавка, почали відбуватися чудеса. Параліжована підвелася й кинула свої милиці. Залунав пронизливий покрик і якась жінка схопилася з свого ліжка, завинена в біле укривало, наче в похоронний саван; казали, що то

була сухітна, яка досі нерухомо лежала, напівмертва: тепер вона воскресла. Милосердя зійшло ще на двох страждальниць: сліпа враз побачила перед себе полум'яного грота; німа впала на коліна, дякуючи святій діві голосом чистим та гучним. І всі вони простерлися ниць, до ніг люрдської божої матері, несамо-вिति з радощів та подяки.

П'єр не зводив очей з Марі, і те, що він бачив, хвилювало його глибоко та зворушувало. Очі недужої, що дивилися ще непевно, розширилися, а бліде жальке лице викривилося наче з жорстокого болю. Вона мовчала, охоплена відчаєм, гадаючи мабуть, що на неї насувається новий напад недуги. Потім враз, як проносили повз святі дари і як вона побачила блискучу проти сонця дароносицю, в очах їй потьмарилося, наче її вдарила блискавиця. Очі їй засвітилися від цього блиску; в них спалахнуло кінець-кінцем полум'я життя й засяяли вони, наче як зоря. Лице недужій від припливу життєвих соків, оживлялося, закрашувалося рум'янцем, розцвітало, сяючи веселощами та здоров'ям. І абат побачив, як вона враз підвелася, стала рівно на своєму візку, похитуючися, лепечучи й не знаючи, що сказати, крім цих ласкавих слів: „О, друже мій... о, друже мій“...

П'єр кинувсь до неї підтримати її. Але вона усунула його рухом, вона міцніше стала на ноги, така зворушлива, така прекрасна в своїй простій чорній, вовняній сукні, в черевичках, що їх ніколи вона не скидала, тоненька й струнка в золотім сяйві свого прекрасного ясного волосся, накритого мережаною хустинкою. Усе її незаймане тіло відчувало дужі внутрішні поштовхи, воно наче відроджене було міцним могутнім шумовинням. Насамперед ноги недужої звільнилися від кайданів, що їх сковували. Потім в той час, як збуджувалася в ній кров і відновлялася вона для життя жінки, дружини й матері, останній напад вона мала; величезний тягар почав підходити від живота до горла. Тільки цього разу він не зупинився тут, не давив її, а наче викочувався з розкритого рота, розтанув серед вигуків неймовірної втіхи,

— Я зцілилася!.. Я зцілилася!..

Це було надзвичайне видовисько. Укривало скотилося їй до ніг, вона тріумфувала, з лицем осяяним та дивно прекрасним. Її вигук одужіння вихопився з таким упоенням, що ціла юрба була збентежена. У ту мить нічого не існувало, крім неї, не бачили нікого крім неї, що стояла на ногах, висока, радісна, божественна.

— Я зцілилася!.. Я зцілилася!..

П'єр від раптового збурення в серці почав плакати. Сльози полилися з усіх очей. З вигуками подяки та хвали, нестриманий ентузіазм опанував людей, ширячись усе далі й далі, межі цих тисяч прочан, що сунули наперед, на свої очі пориваючись побачити чудо. Вибухли оплески, ціла буря оплесків і грім їх розкочувався з одного краю долини до другого.

Отець Фуркад вимахував руками, отець Масіяс міг нарешті з височини катедри підвести голос:

— Бог одвідав нас, мої дорогі брати, мої сестри любі!..

І всі голоси, тисячі голосів зазвучали в гімні подяки. Процесія саме спинилася, абат Жюден міг іти до Гроту з дароносицею, але він вичікував, перше ніж дати благословення. А за штахетами його чекав балдахін, з священиками в стихарях і ризах, що блищали білосніжні й золоті під промінням вечірнього сонця.

А Марі на коліна схилилася, ридаючи; навколо співали, а її ціла істота поривалася до неба в захваті палкої віри та любови. Але юрба хотіла бачити, як вона ходить, ущасливлені жінки кликали її, її оточили групою, майже несли до бюро стверджень, щоб чудо було доведене й яскраво запалало, мов сонце. За візка її забули; П'єр ішов слідами своєї подруги, в той час як вона, що вже сім літ не послугувалася ногами, з чарівною незграбністю, розгублена, щось лепечучи, посувалася наперед з занепокоєним та щасливим виглядом дитини, що робить свої перші кроки. Це було таке зворушливе й чарівне, що П'єр ні про що не думав, крім величезного щастя бачити Марі відроджену для молодощів.

Ах, люба подруга дитинства, миле колишне кохання! Аж ось коли розквітне вона, ось коли стане з неї жінка, прекрасна й чарівна, як колись обіцяла ще малою дівчинкою, в садку в Нельї, де щаслива й весела, бавилася вона по під тінню дерев, пронизаних сонцем!

Юрба все ще вітала її; і всі очікували її, зупинившись в гарячковій нетерплячці перед дверима, коли вона увійшла до бюро, куди пустили з нею самого тільки П'ера.

Цього вечора небагато було людей в бюрі ствердженя. У маленькій чотирикутній залі, де від дерев'яних стін, розігрітих від сонця, спекота розливалася посеред злиденного умебльовання, солом'яних стільців та двох столів неоднакових заввишки, опріч службового персоналу було п'ятеро чи шестеро лікарів, що мовчки сиділи. Біля столів начальник службовців при купелях і два молоді абата заносили щось до реєстрів, перегортали справи; край одного столу отець Даржеле писав замітку до свого часопису. І лікар Бонамі саме оглядав вовчий лишай Елізи Руке, що втретє приходила сюди стверджувати повільне гоїння рани.

— Ну, ось, панове,— кричав лікар,— чи бачили ви коли, щоб вовчий лишай гоївся так швидко?.. Я знаю, нещодавно з'явився новий твір про цілющу силу віри, де сказано, що деякі рани бувають нервового походження. Тільки за вовчий лишай там не згадано, і я сумніваюся, щоб ціла комісія лікарів могла з'ясувати природними шляхами зцілення цієї дівчини...

Він урвав і повернувся до отця Даржеле:

— Ви занотували як слід, отче, що виділення гною цілком припинилося, а шкура набирає природного кольору?

Але відповіді він не очікував,— увійшла Марі з П'ером; у мент Бонамі здогадався, що привалило йому щастя, ледве глянувши на осяяне захватом обличчя зціленої дівчини. Вона була чудесна, наче створена захоплювати й наvertати юрби. Він похапцем облишив Елізу Руке, спитав ім'я новоприбулої й за-

питав одного з священників про її документи. Помітивши, що Марі похитнулася, він хотів посадовити її до крісла.

— О! ні, ні! — скрикнула вона, — я щаслива, що володію ногами!

П'єр поглядом шукав лікаря Шасеня, засмучений, що не зустрів його тут. Він тримавсь на боці, чекав, поки переривали шухляди, не знаходячи, серед безладу, документів Марі.

— Почекайте, — повторив лікар Бонамі, — Марі-де Герсен, Марі де-Герсен. Я напевне бачив це ймення.

Кінець-кінцем Рабуен знайшов документи, що помилково трапили під іншу літеру абетки; і лікар, зазнайомившись із змістом їхнім, палко заговорив:

— Ось це дуже інтересний казус, панове. Будьте ласкаві, вислухайте уважно... Молода особа, що ви її бачите в цю хвилину на ногах, страждала на важке ушкодження спинного мозку. Як би був хоч найменший сумнів, цих двох посвідчень досить, щоб переконати недовірливих, бо підписали їх двоє лікарів паризького факультету, що ймення їхні добре відомі в медичному світі.

Він передав посвідки присутнім лікарям; ті читали їх, злегка похитуючи головою. Справа була незаперечна; підписані були люди чесні та вправні лікарі.

— Отже, панове, якщо діагнози не можна заперечувати, а це неймовірно, коли недужа подає такі важливі документи, — то огляньмо тепер зміни, що зайшли в стані здоров'я пацієнтки.

Але перше, ніж розпитувати Марі, він повернувся до П'єра.

— Пане абате, ви, здається, приїхали з Парижу разом з панною Герсен. Відома вам була думка лікарів, ще як ви їхали сюди?

Священик збентежився, радощі його порушено.

— Я був на консультації, пане.

І знов уявилася йому та сцена. Він побачив перед собою двох старших лікарів, поважних та поміркованих, побачив Боклера, що посміхався, поки колега його списував їхні однакові свідчення.

Чи слід було подати це до відома, чи слід оповістити про іншу діагнозу, ту, що дозволяла науково з'ясувати зцілення?! Чудо було б заперечене, знищене на самому початку.

— Зауважте, панове,— знов почав лікар Бонамі,— присутність пана абата надає цим доказам нової сили... Тепер панна нам розповість докладно, що саме вона відчувала.

Він схилився до плеча отця Даржеле, радячи йому дати П'єрові ролю свідка в дописі про чудо.

— Боже мій! Панове, як це вам переказати?— гукнула Марі уривчастим голосом, що ослабнув від щастя.— Уже з учорашнього дня я певна була, що одужаю. А проте в той час, як пройшла мені комашня на ногах, я боялася, що це новий напад, мене на хвилинку взяв сумнів... Але ось комашня припиняється. Потім це знов повторилося, коли я почала молитися... О! я молилася, я молилася від щирого серця, покладаючись на волю божу, як дитина. „Свята діва, божа мати люрдська, сотвори зо мною все, що тобі вгодно...“ Комашня все ще крутилася в ногах, мені здавалося, що кров кипить всередині, а якийсь голос мені кричить: „Підведися! підведися!“ І я відчула чудо, усі кістки мені захрустіли, а тіло здригнулося, наче вдарила мене блискавиця.

П'єр слухав її цілком блідий. Боклер витлумачив був йому докладно, що одужіння настане немов од удару блискавиці, коли від поруху надто збуреної уяви прокинеться в ній віддавна параліжована воля.

— Насамперед свята діва звільнила мені ноги,— провадила вона далі.— Я цілком виразно відчувала, як залізні пута, що сковували їх, зслизнули по шкірі, немов розбиті кайдани... Потім тягар, що мене повсякчас давив, там з лівої частини живота, підсунувся вище; я гадала, що вже вмираю, так мені здавило подих. Але ця грудка пройшла крізь груди, посунулася горлянкою і враз рвачко викотилася геть з рота. Це вже кінець, я вже не хвора; моя хворість зникла.

Вона зробила важкий рух нічного птаха, що плеще крилами та замовкла, посміхаючись глибоко зворуше-

ному П'єрові. Це все пророкував Боклер, послуговуючися мало не тими самими словами, тими самими порівняннями. Прогноза здійснилася від літери до літери, це були передбачені й цілком природні феномени.

Рабуен, вирячивши очі, стежив за оповіданням з пристрасною цікавістю блаженного святоші, що його переслідує думка про пекло.

— Це сатана,— гукнув він,— це сатана вискочив їй з рота!

Але розсудливий лікар Бонамі звелів йому мовчати, та сам узяв слово, повернувшись до лікарів.

— Шановні добродії, ви знаєте, що ми завсіди уникаємо вимовляти велике слово „чудо“. Але ось є факт, і мені цікаво було б довідатися, як ви його з'ясуєте природним шляхом... Сім років у цієї молодій дівчини була тяжка форма параліжу, обумовлена очевидячки ушкодженням спинного мозку. І заперечувати цього неможливо, маємо бо поважні лікарські посвідки. Недужа не ходила, не могла ворухнутися, щоб не застогнати з болю, зазнала надмірного виснаження, що грозило сумно закінчитися в ближчому часі... І ось враз стає вона на ноги, ходить, сміється й сяє радощами. Параліж остаточно зник, болю жадного нема, вона така сама здорова, як ми з вами... А тепер, шановні добродії, огляньте її й скажіть, що тут сталося!

Бонамі тріумфував. Ніхто з лікарів не обзивався. Двоє, мабуть побожні католики, енергійно закивали головами. Інші ж і не поворухнулися; їм наче ніяково було, вони не бажали вплутуватися в цю історію. Одначе, один маленький, тощий чоловічок, виблискуючи очима крізь пенсне, кінець-кінцем підвівся, щоб ближче подивитися на Марі. Він узяв її за руку, глянув у очі, і наче б то цікавився тільки новим виглядом; не заходячи в суперечки, він повернувся на своє місце.

— Цей випадок не підлягає науці, ось усе, що я обстоюю,— закінчив з переможним виглядом лікар Бонамі.— Додам ще, що ми маємо тут до діла не з одужінням; здоров'я з'явилося все й одразу... Гляньте

на панну. Очі їй блищать, на обличчі грає рум'янець, жвава веселість осяює риси. Безперечно, відновлення тканин піде собі повільним темпом; одначе, можна сказати, що панна воскресла... Скажіть, пане абате, ви її бачите раз-у-раз, чи можна її тепер впізнати?

П'єр пробурмотів:

— Цілком слушно... цілком слушно...

Справді, йому здавалося, що Марі лиця поповніли й посвіжішали, й ціла вона зміцніла, цвітуча й весела. Але знов таки, Боклер передбачав це переможне відродження, цей розцвіт усього її знівченого тіла, коли в нього увійде життя, разом із непоборним бажанням одужати та щастя зазнати.

Знов лікар Бонамі нахилився над плечем отця Даржеле, що дописував свою замітку, подібну до протоколу. Вони стиха перекинулися кількома словами і лікар мовив:

— Пане абате, ви присутні були при цьому чуді і не відмовитеся підписати докладний опис його, що склав всечесний отець для часопису Гроту?

Йому підписатися під цією сторінкою омани й брехні! П'єр обурился, він ладен був ураз виголосити правду. Але почував тягар сутани на своїх плечах, а особливо тяжко було йому скаламутити небесну втіху Марі. Він сповнений був великого щастя, він бачив її вратовану. Як скінчили її розпитувати, вона підійшла до нього, сперлася на його руку та все ще посміхалася йому захопленим поглядом.

— О, мій друже,—тихенько шепотіла вона,—дякуйте святій діві. Вона була така добра, ось я тепер цілком здорова і прекрасна й молода! О, як зрадіє мій бідолаха-батенько!

І П'єр отже підписав. Усе перевернулося тоді в ньому, але з нього досить було, що Марі уратована; він уважав за зневагу піднести руку на чисту віру цієї дитини, зціленої через свою чисту віру.

На подвір'ї, коли з'явилася Марі, загальні привітання знов залунали, юрба їй плескала. Тепер уже, здавалося, чудо набрало офіційного характеру. Деякі добрі люди, обавляючись, що вона стомиться й відчує

потребу в своєму візкові, захопили візка з собою, залишеного було біля Гроту, і привезли сюди. Побачивши візка, дівчина глибоко схвилювалася. Ах! Цей її візок, де перебула вона стільки років, ця рухлива труна, що в ній, часом здавалося їй, поховано її за життя! Скільки сліз, скільки одчаю й чорних днів він, цей візок, бачив; враз спало їй на думку, що коли так довго він їй слугував, то має тепер теж поділяти з нею її тріумф. Щось наче її осяяло зненацька і вона, несамовито захоплена, взялася за ручку візка.

У цю хвилину переходила повз них процесія, повертаючися від Гроту, де абат Жюден благословляв народ. І Марі, тягнучи свого візка, пішла за балдахіном. У черевичках, з мережаною хустиною на голові, вона йшла так, випнувши груди, обернувши до неба осяяне чудесне обличчя та тягнучи за собою мізерного візка, рухливу труну, що в ній вона нещодавно вмирала... А юрба, несамовито захоплена юрба, радісно вигукуючи, йшла її слідами.

IV.

П'єр супроводив Марі; отже й він опинився позаду балдахіну разом з нею, наче підхоплений вітром слави, що змушував її з тріумфом тягнути за собою свого благенького візка. Ах, їх так штовхали кожної хвилини, що абата звалили б з ніг безперечно, як би чиясь тверда рука його не підтримала.

— Стережіться, за руку мене візьміть, інакше вам не встояти на ногах!

Він озирнувся й, здивований, побачив отця Масіяса; той залишив отця Фуркада на катедрі, щоб супроводити балдахін... Надзвичайне, гарячкове захоплення підтримувало й штовхало наперед цього ченця, твердого, як скеля, з очима, що мов вугілля палали, з екзальтованим обличчям, що з нього котився піт.

— Стережіться, кажуть вам, візьміть мене під руку.

Нова людська хвиля мало не зміла їх обох. І П'єр віддався на волю цієї страшної людини, свого колиш-

нього товариша шкільних літ. Яка дивна зустріч! І як він бажав би мати ту палку віру, що змушувала отця Масіяса невтомно вигукувати, задихаючися, з риданнями в голосі:

— Господи Ісусе, зціли наших хворих!.. Господи Ісусе, зціли наших хворих!

За балдахіном цей лемент не ущухав ні на хвилину; ненастанно якийсь голосномовець вигукував молитви, щоб не давати спокою занадто повільному божому милосердю, що десь забарилося. Чути було то плаксивий бас, то тонкий, різкий тенор, а знов інший бас владно гримів і закінчував, схвильовано ридаючи:

— Господи Ісусе, зціли наших хворих!.. Господи Ісусе, зціли наших хворих!

Голосна чутка про дивне зцілення Марі, про це чудо, що мало засяяти на цілий християнський світ, уже розкотилася з одного кінця Люрду до другого, і юрба ще більше ошаліла, захоплена марінням, що змушувало народ кидатися до святих дарів; дароносиця під балдахіном так і хилиталася на всі боки, наче під натиском бурхливих хвиль морських. Кожне підлягало несвідомому бажанню її торкнутися, кожному хотілося зцілитися, стати щасливим. Тут проходив бог, і не самі хворі палали жадобою життя; усіх томило бажання щастя, що підносило їх, примушуючи кров'ю сходити серця їхні та простягати жадібні руки.

Берто боявся надто міцного пориву цієї любови і сам захотів бути біля своїх підлеглих. Він командував ними, пильнуючи, щоб подвійний ланцюг санітарів з обох боків балдахіну не пірвано було.

— Ставайте щільніше, ще й ще! Міцно тримайтеся за руки.

Цим молодим людям, обраним з найдужчих, доводилося напружувати всі сили. Стіца, що вони її утворили, плече до плеча, охопивши сдин одного за стан та за шию, подавалася щохвилини під мимовільним натиском. Ніхто не бажав штовхатися, а проте людей випирало то тут, то там хвилястим рухом, що йшов здалека, погрожуючи все проковтнути й зімняти на своєму шляху.

Коли балдахін опинився в центрі площі Розер, абат Жюден облишив надію посунутися далі. На шім широкому просторі вирізнялося кілька суперечних течій, що утворювали вир, який насувався сюди з усіх боків. Він мусів зупинитися під балдахіном, що хилитався та розвівався, як вітрило. Він підняв дуже високо дароносицю своїми затеклими руками, щохвилини обавляючися, що його зіб'ють з ніг, та почувавши, що святиня, яка так сяє в його руках проти сонця, непереможно вабить до себе ці всі тисячі народу; в ній для них втілювався бог, що вони його поривалися торкнутися устами, злитися з ним та зникнути в ньому. Отже, не маючи змоги поворухнутися, він кинув на Берто занепокоєний погляд.

— Не пропускайте нікого!—гукнув той санітарам.— Чуєте, нікого!

А в той час навколо благали голоси; нещасні ридали, простягаючи руки, губи, охоплені шаленим бажанням, наблизитися й стати на коліна біля ніг священникові. Яка милість, коли тебе кинуть на землю, затопчуть! Скалічений показував свою висхлу руку, певний, що він зцілиться, доторкнувшись до дароносиці. Німа розштовхувала всіх своїми дужими плечима, щоб розв'язати свій язик, цілує святиню.

Сила люду кричало, прохало, кінець-кінцем кулаком погрожуючи жорстоким, що відмовляли їм в зціленні тілесних недугів та душевних. Та санітари не пускали нікого, побоюючися нещасливих випадків.

— Нікого, нікогісінько!—повторював Берто,— нікого не пускайте!

Але була жінка, що зворушила своїм виглядом усі серця.

У злиденному шматті, з непокритою головою та заплаканим обличчям, тримала вона на руках десятилітнього хлопця, що йому обидві ноги паралізовані були й висіли, як мертві. Це був надто важкий тягар для кволої жінки, але вона, здавалося, його не почувала. Вона несла своє хлоп'я, вона благала санітарів завзято й невідступно і ні слова, ні стиск її не зупиняли.

Вкрай зворушений, абат Жюден зробив рух пустити її. Скоряючись цьому наказові духовної особи, не вважаючи на небезпеку розбити ланцюга, двоє санітарів розступилися; нещасна жінка із своїм важким тягаром, кинулася на коліна перед священником. А той на мить поставив ніжку дароносиці на голову хлоп'яті. І мати припала до неї жадібними губами. А далі вона пішла слідком за балдахіном, засапана, з розпатланим волоссям, зігнута під своїм тягаром.

На превелику силу пощастило процесії перерізати площу Розер. А тут вона почала сходити на гору, де стояла базиліка із своїм тонким шпилем і звідки дзвони урочисто лунали, оголошуючи тріумф люрдської богоматері. До цієї апотеози поволі сунув балдахін, до цієї брами святині, що розкривалася, здається, в безмежжі, над неозорними юрбами, що все так само хвилювалися внизу, розливаючись площами та алеями з глухим рокотом морських хвиль. Уже пишній, блакитно-срібний швайцар був на висоті бані Розер із своїм хрестом, понад есплянадою дахів. Там уже розгорталася делегація й яскраві корогви, шовкові та оксамитові, розвівалися на тлі полум'яного заходу. За ними посувалося духівництво, священники в сніжнобілих стихарях, священники в золотих ризах, наче яскраві зірки. Кадильниці розгойдувалися, а балдахін усе підносився; носіїв не видно було і, здавалося, якісь таємничі сили, невидимі янголи несуть до широко відчиненої брами неба.

Співи почулися, голоси не вимагали вже зцілити хворих тепер, як хресний похід вийшов з юрби. Чудо сталося, і його голосно славили, під дзвони, що радісно лунали в повітрі.

— Величить душа моя господу...

Гімн подяки, що його проспівано вже біля Гроту, знов рвався всім із серця.

...І зрадів дух мій о бозі спасі моїм...

Марі в несамовитому захваті сходила разом із усіма до осяяної базиліки. Що далі вона йшла, то дужче й міцніше почувала себе на своїх воскреслих ногах, які так довго були мертві. Візок, що його молода

дівчина переможно тягла за собою, був наче рештки тієї недуги, того пекла, що з нього виратувала її свята діва; і хоч Марі натерла собі руки, вона конче хотіла завести його разом з собою нагору та кинути його господеві до ніг. Жадні перешкоди не зупиняли її; вона сміялася крізь сльози та йшла войовничою ходою, високо піднісши голову. Під час її ходи черевичок один розв'язався, а мережана хустина зсунулася з волосся; з рум'яним личком, у такому збудженні волі та сили простувала вона, що важкенький візок підскакував за нею на камінцях узвозу, мов дитяча цяцька.

П'єр, поруч з Марі, ішов, усе ще спираючись на руку отця Масіяса, що не випускав його. Абат був нездатний розважати посеред цього загального збурення. Гучний голос товариша приголомшував його.

— Скинув владарів з престолу й підніс нищих...

З другого боку праворуч ішов Берто, уже цілком спокійний тепер. З його наказу ланцюга навколо балдахину вже не було, і Берто поглядав завдоволено на це людське море, що допіру заваджало процесії. Що вище сходила процесія, то більшала площа Розер. Бульвари й садові алеї розширювалися долі, розгортаючися перед очима, чорні від натовпу. То був цілий народ з пташиного льоту, комашник, що все ширше та ширше розгортався.

— Але гляньте!—мовив Берто нарешті до П'єра.— Яке величне та прекрасне видовисько!.. Авжеж, цей рік непоганий.

Для нього Люрд був головне огнище пропаганди, де він завдовольняв свою політичну помсту, і він радів, дивлячись на численні прощі—це ж мало бути неприємне урядові. Ах, як би можна сюди привести робітничу людність з міст, утворити католицьку демократію!

— Минулого року,—провадив він,—прочан було ледве двісті тисяч, тепер, сподіваюся, буде понад двісті!

Із веселим виглядом людини, що любить життя заживати, не вважаючи на своє сектантство, він додав:

— Слово честі, коли зараз був такий стиск, я від-

чував завдоволення... Я казав собі: справа йде гаразд, справа йде гаразд.

Але П'єр не слухав його, вражений величчю видовиська. Ця юрба, що все росла в міру того, як він сходив понад нею, ця чудесна долина, що стелилася біля ніг йому, ненастанно ширшаючи, розкриваючи розкішний обрій гір, сповняли абата тремтливим захопленням. Вельми схвильований, він поглядом зустрівся з Марі й показав їй широким жестом на велетенське коло. Але вона його не зрозуміла, в своєму чисто духовному захопленні, вона не бачила матеріальної краси видовиська; вона подумала, що він бере землю за свідка чудесних милостей, що ними божа мати гойно обсипала їх обох. Дівчина уявляла, що П'єр теж сподобився чуда, що промінь благодаті, поставивши її на ноги, зціливши тіло, торкнувся його, близько її серця осяяв його душу, уратувавши її від сумнівів, тою самою божественною силою повернувши йому віру.

Як він міг бачити її надзвичайне зцілення і не переконатися? Та й вона так палко молилася минулої ночі перед Гротом!

Вона бачила П'єра крізь призму своєї надзвичайної радості, преображеного, що плачучи й сміючися повертається до бога. І це ще підсилювало її щасливе збурення, вона невтомно тягла візка, вона ладна була тягти його цілі милі ще й ще, все вище до недосяжних висот, до сліпучого райського світла, наче б то подвійного хреста вона несла цим лунким узвозом, — свою власну покуту й покуту свого друга.

— О, П'єре, — казала вона, — як солодко ділити пополам це велике щастя! Я палко молилася про нього, і свята діва спасла вас, спасаючи мене!.. Так, я почувала, як ваша душа зливалася з моєю. Скажіть же мені, що наші взаємні молитви вчуто, що я досягла вашого спасіння, як ви мого!

Він зрозумів її оману, він здригнувся.

— Як би ви знали, — вела вона далі, — яке смертельне горе було б мені самій підноситися до світла. О! бути обраною без вас, без вас сходити на небо...

Але з вами, П'єре, це на́солода... Спасіння вкупі, щастя навіки! Я почуваю в собі сили щасливою бути! О, я маю силу збурити світ.

І він мусів їй відповідати, він брехав, щоб не скаламутити її чистого раювання.

— Так, так, будьте щасливі, Марі. Я теж дуже щасливий, і всі наші страждання закінчилися.

Але ціла його істота відчула глибокий біль, наче б то брутальним ударом сокири їх відтято одне від одного. Досі, серед їхніх спільних жалів, Марі все була його маленька подруга, перша жінка, що вселила П'єрові невинну любов, і він уважав її за свою, бо вона нікому не могла належати. А тепер вона одужала, і він залишався сам у своєму пеклі, твердячи, що ніколи вона йому не належатиме. Вражений цією несподіваною думкою, він одвернувся, щоб не бачити, як вона сяjala безмежним щастям.

Співи лунали далі; отець Масіяс, не чуючи нічого, нічого не бачучи, возносячи палку подяку богові, закінчив останній вірш своїм гучним голосом:

— Як обіцяв батькам нашим, Авраамові й сім'єві його довіку...

Ще один узвіз, ще одне зусилля на цьому важкому шляху з широкими, сковзкими кам'яними плитами! Ось процесія посунулася ще вище, остаточно сходила на гору тепер посеред яскравого світла. Залишався ще останній заворот, колеса візка лунко вдарилися об гранітові баляски. Ще вище, ще! Візок котився все вище, щоб зупинитися край неба.

Тоді зненацька балдахін з'явився на верхівці велетенських узвозів, перед базилікою, на кам'яному балконі, що височів над околицями. Абат Жюден посунувся наперед, тримаючи обома руками в повітрі дароносицю. Поруч його Марі підняла візка; серце шалено від напруженого руху колотилося, обличчя палало в рамці золотого розсипаного волосся. Позад їх вишикувалося все духівництво, сніжно-білі стихарі, блискучі ризи, тим часом, як корогви й прапори розвівалися, барвними плямами пишаючися на білих балюстрадах. Настала урочиста хвилина.

Величне видовисько стелилося згори. Поперше, внизу юрба, людське море, з темними хвилями, з вічним припливом та відпливом, завмерло на мить; там можна було розрізнити тільки бліді цятки облич, обернених до базиліки, в чеканні благословення. І скільки око могло сягнути, від площі Розер до Гава, на алеях, бульварах, перехрестях — натовп аж до старого міста в далені. Маленькі бліді личка незчищенні множилися, без кінця-краю, очі втоплені в священний поріг, де небо мало зараз розкритися.

Далі величезним амфітеатром височіли горби й схилки, з усіх боків здіймалися верхівки, що губилися в безмежності, танули в блакитній далені. На північ, за рікою, на ближчих схилках поміж деревами, численні монастирі кармеліток, ордену успіння, домініканок, неверських сестер — сяяли золотом у заграві заходу. Далі купчилися терасами лісисті маси, сягали аж до верхів Буаля, що над ними височіла розкішна Жюло, з верхівкою Мірамон понад собою. На південь розкривалися інші глибокі долини, вузькі розколини поміж гряд велетенських скель, що їх підніжжя купалося вже в сизих тінях присмерок, тоді як верхівки сяяли під ласкавим прощальним промінням сонця. З цього боку горби Візан залляті були пурпуром, наче коралевий мис загороджував сонне озеро етеру, прозоре, як сапфір. Але на сході, навпроти, обрій ще ширшав на самім перехресті семи долин. Замок, що вартував біля них за колишніх часів, стояв на скелі, понад водами Гава, із своєю вежею, високими стінами та чорним профілем суворої стародавньої фортеці. Ближче сюди нове місто дивилося весело посеред своїх садів силою-силенною своїх фасадів; тут і великі готелі, умебльовані дома, прекрасні крамниці, що вікна їхні горіли, як заграви; а позаду замку — старий Люрд розкинувся невиразними зарисами своїх злинялих дахів у тьмяному рудуватому освітленні. Під цю пізню годину малий Жер і великий Жер, — дві величезні скелясті опуклості, оголені й засіяні тільки де-не-де плямами короткої трави, — були не більше як нейтральне лілове тло, як дві суворі

запони, засунуті край обрію тим часом, як за ними, по-царському велично заходило сонце.

І абат Жюден перед цим безмежним простором, підносив обома руками вище та вище св. дари. Він поволі провів дароносицю од одного краю обрію до другого й начертив нею великого хреста на небі. Ліворуч він поблагословив нею монастирі, верхівки, розколину Жюло, Мірамон; праворуч темні долини й повіті пурпуром горби Візана; просто проти себе благословляв обидва міста, замок понад водами Гава, малий Жер та великий Жер, уже поснулі. Він поблагословив ліси, потоки, гори, невиразні хребти далеких гостроверхів, усю землю поза межею видимого обрію. Мир землі, надія й потіха людям! Унизу юрба тріпотіла під широким хрестом, що обіймав її усю, невиразний рокіт пробіг посеред натовпу, усі славословили господа, коли дароносиця знов з'явилася проти вечірнього сонця, наче друге сонце, чисте, золоте, що полум'яними штрихами накреслило знак хреста на порозі безмежного.

Корогви, духівництво, абат Жюден під балдахіном увіходили вже до базиліки, коли Марі, що хотіла йти за ними із своїм візком, зупинили дві пані, які плачучи обняли її. Це була пані де-Жонк'єр з дочкою Раймондою, які прийшли сюди, щоб бути при благословенні, та довідалися про чудо.

— Ах, люба дитино, яка радість, — повторяла доглядачка, — і як я пишаюся що ви з моєї палати! Для всіх нас це дорогоцінна милість, що св. діва обрала саме вас.

Раймонда не випускала руки зціленої з своїх.

— Дозвольте мені називати вас своїм другом, панно; я так уболівала над вами й така рада, що ви тепер ходите, що ви зміцніли та встигли вже покращати!.. Дайте я вас поцілую ще. Це мені принесе щастя!

Марія бурмотіла захоплена.

— Дякую, дуже дякую, від щирого серця... Я така щаслива, така щаслива!

— О, ми залишимося з вами! — мовила пані де-

Жонк'єр.— Чуєш, Раймондо? Підемо за панною де-Герсен і станьмо на коліна поруч неї, а після церемонії одведемо її.

Справді, вони прилучилися до кортежу і пішли поруч з П'єром та отцем Масіясом за балдахіном до середини хорів, поміж лавами стільців, де вже розташувалися делегації. Самі короєви пускали за ґрати і розміщали їх по обидва боки головного віттаря. Марі теж пройшла наперед і зупинилася аж біля підніжжя сходів із своїм візком, що його важкі колеса стукотіли на кам'яному помості. Вона привезла його сюди, охоплена святим божевіллям, бажаючи показати візка, такого мізерного, такого злиденного посеред розкішної пишноти дому божого, як доказ чуда. Як увійшла процесія, органи заграли гімн тріумфу, славослов'я щасливого народу, і вирізвився небесний, янгольський голос, що чистий, як кришталь, весело бренів. Абат Жюден поставив св. дари на віттар, юрба наповняла церкву, кожне поспішало посісти місце, улаштуватися, поки почнеться церемонія. Марі зараз же впала на коліна, поміж панією де-Жонк'єр і Раймондою, що очі їм і досі були вогкі від сліз. Отець Масіяс, знесилений своїм екстазом, що охопив його біля Гроту, впав ниць і ридав, затуливши лице руками. П'єр та Берто зупинилися позаду; останній раз-у-раз оглядався, назираючи за порядком, навіть у хвилини найглибшого зворушення.

П'єр, схвильований, приголомшений звуками органу, підніс голову і почав оглядати середину базилики. Це була вузька церква, висока, розписана яскравими фарбами, залята вечірнім світлом з численних вікон. Бічні частини ледве помітні були, звужені до розмірів простого коридора поміж аркад та бічних капелъ; що ще побільшувало тонкість осередкової церкви — це ширяння вгору кам'яного склепіння, з тонкими крихкими лініями. Широ визолочені ґрати, прозорі, як мереживо, закривали хори, де головний віттар з білого мармуру, вкритий різьбою, пишався розкішшю незайманої пишноти, що перетворювала храм у справжню виставку всіляких вишиванок та ювелірних виробів,

корогов, численних подарунків, ціле море дарів, що лилися сюди й нагромаджувалися на стінах потоками золота, срібла, оксамиту, шовку, що згори донизу вкривали базиліку. Це було святилище, що ненастанно палало подякою; зібраними в ньому неозорними скарбами воно виспівувало повсякчасний гімн віри і вдячності.

Надто багато було корогов, численних, як листя на деревах. З тридцятото звішувалося із склепіння, прикрашаючи вгорі усю галерію на хорах, тим часом як інші розміщені були поміж колон. Вони йшли вздовж стін, вони містилися в глибині капелі, оточували хори наметом із шовку, оксамиту й еддабу. Їх нараховували сотні, око стомлювалося любуватися на них. Багато було невидано чарівних, так художньо зроблених, що відомі вишивачки приїздили їх оглядати. Така була корогва фур'єрської божої матері з гербами міста Ліону; корогва Ельзасу, вишита золотом на чорнім оксамиті; корогва Льотарінгії з виображенням божої матері, що плащем своїм покриває обох маленят; синьо-біла корогва Британії з протятим священним серцем у проміннях слави. Тут були представлені всі імперії, усі королівства земної кулі. Найвіддаленіші краї, Канада, Бразилія, Чілі, Гаїті мали тут свої корогви, як побожний дар цариці небесній.

Опріч корогов, ще одне диво дуже кидалося в око, — скрізь понавішувано тисячі тисяч золотих та срібних сердець, що блищали по стінах, наче зірки на небосхилі. З них вирисовувалися на стінах містичні троянди, фестони, гірлянди, що вилися на колонах, обрамлювали вікна, засипали сузір'ями глибокі капелі. Над зводом хорів влучно надумали великими літерами з цих сердець поскладати різні речення, що з ними свята діва удавалася до Бернадетти. І довгий карниз розгортався навколо, змушуючи побожних прочан з дитячою душею ретельно вчитувати ці написи. Це була сила-силенна блискучих сердець, безліч їх приголомшувала уяву, коли глядач уявляв собі всі ці тремтячі руки, що їх сюди принесли. Проте й інші дарунки, зовсім несподівані, спричинялися до прикраси.

У рамцях під склом переховувалися шлюбні букети, почесні хрести, дорогоцінності, фотографії, чотки, навіть остроги. Тут можна було зустріти й офіцерські еполети й шпади, а між ними пишалася розкішна шабля, залишена в церкві на пам'ять про чудесне повернення.

Але це було ще не все, ще й інші скарби, різно-рідні скарби сяяли з усіх боків: мармурові статуї, діядеми, засипані діамантами, чудесний килим, що його вишили французькі дами за рисунком, зробленим у Блюа, золота пальма, оздоблена емаллю від святого папи. Лямпади, що спускалися із стелі, так само належали до подарунків, деякі з масивного золота, найтоншої роботи. Їх не перелічити, вони світливали неф як дорогоцінні зорі. Перед скінією була одна, що її пожертвувала Ірляндія, справжній мистецький твір. Інші — з Валенсії, з Лілю, з Макао, з глибини Китаю, були мов цяцьки, засипані дорогоцінним камінням. Яке сяйво сповняло базиліку, коли запалювали двадцять люстр на хорах, коли сотні лямпад, сотні свічок горіли разом під час великих вечірніх церемоній! Тоді вся церква палала, усі ці маленькі вогники відбивалися мір'ядами іскор у золотих та срібних серцях. То були цілі снопи світла, полум'я лилося струмками по стінах, заповідалося сліпуче сяйво раю, тим часом як численні корогви навколо розгортали з усіх боків свої шовки, едаби, оксамити, вишиті серцями, що сходили кров'ю, переможцями-святими, виображенням святої діви, що її добра посмішка родила чудеса.

Ах, ця базиліка! Скільки церемоній уже одбувалося в ній з нечуваною пишнотою! Ніколи не припинялися в ній служби божі, молитви, пісні. Цілий рік палили там тиміям, звучали органи, похилені юрби молилися палко й ретельно від щирого серця. Повсякчас там правили обідні, вечірні, повсякчас виголошували казані, давали благословення, і щодня це все знов починалося, а великі свята відбувалися з надзвичайною пишнотою. Роковини найменших подій давали привід до розкішних урочистостей. На кожній

прощі учасники її мусіли мати свою долю й помилуватися з пишноти та розкошів. Цих страдників та злидарів, що прибули здалеку, належало потішати, заспокоїти, щоб повернули вони додому захоплені, із споминами про напіврозкритий рай. Вони побачили пишну розкіш дому божого, і збережуть вічний захоплений спомин. По вбогих, голих кімнатах, перед злиденними одрами недуги на цілому християнському світі базиліка, в сьайві своїх скарбів, вабила очі до себе, як мрія обіцянки й винагороди, як сама доля, скарб майбутнього життя, куди вбогі, звичайно, траплять колись, по довгих земних стражданнях.

Але П'єра це все не тішило; розкіш та пишнота навкруги ні розради йому не несли, а ні надії. Жахливе, важке почуття в його душі все розросталося; потім був глибокий морок, одна з тих похмурих гроз, коли думка й почуття бушують і виють, як буря. З тієї хвилини, як Марі встала з свого візка, гукаючи, що вона здорова, з тієї хвилини, як вона ходила, така міцна, жвава, він почував, що в душі його росла безмежна туга. А втім він її любив, по-братерському пристрасно, він відчував безмежну втіху, бачучи, що вона більше не страждає. Чому ж її раювання лютого болю йому завдавало? Він не міг більше дивитися на ню, схилену на коліна, що одночасово плакала й сяяла променястою радістю, розквітаючи у своїй відродженій красі; його бідне серце кров'ю обливалося, наче вражене смертельною раною. Проте йому хотілося залишатися, і він тільки очі відвертав, силкуючися зосередкуватися на Масіасі, що все ще лежав ниць та ридав. П'єр заздрів цій людині, цілком охопленій почуттям божественної любови. Одну хвилину він навіть наче зацікавивсь короговою й почав розпитувати про неї Берто.

— Яка? Мережана, он там?

— Так, ліворуч.

Цю корогву принесло місто Тюї. На ній герби Тюї й Люрду, з'єднані чотками. Мережана тканина така тонка, що цілу її можна убгати в жменю.

Абат Жюдєн уже виступив наперед; церемонія

починалася. Органи знов загули; хор виконав гімн, тоді як на вівтарі дароносиця сяяла, як царственне світло, посеред блиску золотих та срібних сердець. П'єрові забракло сили залишатися далі. А що пані де-Жонк'єр з Раймондою обіцяли проводити Марі, він міг піти собі, зникнути в темному кутку, щоб полегшити, кінець-кінцем, себе слізьми. Абат попрохав вибачення, його чекає лікар Шасень. Але він не знав, як вийти з переповненої церкви, аж щаслива думка шибнула його пройти до ризниці, звідки він зійшов до склепу вузькими внутрішніми сходами.

Тут його враз охопила глибока тиша, могильний морок після радісних голосних співів та незрівняного блиску нагорі. Склеп, вирубаний у скелі, складався з двох узьких коридорів, розділених стіною, що підтримувала неф (корабель церкви); вони вели до підземної капелі, що освітлена була лямпадами день і ніч. Темний ліс колон переплітався тут, у царстві містичного жаху, у сутінках, де тремтіла таємниця. Стіни залишалися голі, це був самий камінь могили, що в глибині її кожен має спати останнім сном. Вздовж коридорів, у стінах, вкритих згори донизу мармуровими дошками з посвяченнями, з двох боків йшли сповідальні, бо в цьому мертвому спокою під землею сповідають, і в Люрді є священники, що різними мовами говорять і можуть розв'язати провини грішникам з цілого світу.

У той час, як юрба тіснилася нагорі, склеп був цілком порожній; не чути було тут тріпотіння жадної живої душі; і серед цієї цілковитої тиші, в сутінках, серед свіжості могили, П'єр упав на коліна. Не тому щоб мав він потребу молитися, поклонятися, а просто ціла його істота знемагала під страшним моральним тягаром, що нищив його сили. П'єр охоплений був болючою жадобою розібратися у своїх власних почуттях... „Ах, чому він не міг ще більше поринути в мізерію речей, розважити все, зрозуміти і кінець-кінцем заспокоїтися!“

І П'єр пережив страшну агонію. Він силкувався зостановитися над кожною хвилиною з того часу, як Марі, зненацька підвівшись з свого страдницького

одра, радісно загукала, як воскресла з мертвих. Чому, не вважаючи на братню радість бачити її на ногах, він зазнавав неймовірно важкого болю, наче його підкосило смертельне горе? Невже він заздрів божественній милості? Чи може страждав від того, що божа мати, зціливши Марі, забула за нього, з його хворою душею? П'єр згадав за останній термін, що дав він собі його до того моменту, коли понесуть св. дари й Марі зцілиться. І ось вона зцілилася, а він проте не увірував і враз утратив надію колинебудь увірувати. В серці йому була жива рана. Одне виступало перед ним неблаганно й яскраво: вона уратована, а він гине. Чудо, що відродило її до життя, остаточно забило в ньому віру в надприродне. Він мріяв знайти в Люрді наївну, щасливу віру немовляти, але це для нього стало неможливе. Віра не могла розквітнути більше знов, після того, як він розчарувався в чуді, після того, як одужіння сталося достоменно так, як предрікав Боклер. Він не заздрів, ні, але спустошилася душа йому; охоплений смертельною тугою, мислив він про те, що самотній залишився, в крижаній пустелі свого духа, оплакуючи ілюзію, брехню, божественну любов нищих духом, що на неї нездатне вже було його серце.

Гірко стало абатові й сльози ринули йому з очей. Він впав ниць на кам'яні плити помосту, прибитий страшним тягаром. І згадалися йому чудесні дні з того часу, коли Марі, що вгадала болі й сумніви свого друга, відчула палке бажання повернути його на істинний шлях. Як часто брала вона його руку в сутінках і затримувала в своїх руках, нашіптуючи обіцянки молитися за невірного, молитися від щирого серця! Вона навіть благала святу діву, поратувати швидше його, аніж її, якщо божа мати могла вимолити одну тільки милість у свого божественного сина. Далі виринув інший спомін про блаженні години, що вони їх перебували вкупі серед густого мороку попід деревами, коли йшла процесія з свічками. Ще й там вони обоє молилися одне за одного, поринали в собі з бажанням взаємного щастя, пізнавали

на мить чари глибокого кохання, що віддається й жертвує себе. І ось їхня довгочасна взаємна ніжність, зрошена слізьми, чиста ідилія страждання, закінчилася раптовою розлукою: Марі поратована й вона радіє серед переможних співів, а він гинув і ридав, охоплений невимовною тугою, розчавлений в сутінках склепу, у крижаній самоті могили. П'єр наче втратив свою подругу вдрупе й це вже назавсіді!

На цю думку наче ножа встромили йому в серце. Він зрозумів нарешті свою недугу; наче раптовий промінь світла осяяв жорстоку кризу, що з нею він люто боровся. Уперше він утратив Марі того дня, коли висвятився на священника, сказавши собі, що він уже не чоловік, бо й вона ніколи не буде жінка, знівечена бо в своїй статі невігойною недугою. І ось вона зцілилася, вона здорова, сильна, вродлива жінка, здатна вселяти кохання й бути матір'ю! А сам він мертвий, сам він не чоловік вже! Ніколи він не підніме надгробка, що душив і сковував його плоть. Марі вирвалася на волю одна, залишаючи його в холодній, вогкій землі. Світ широкий знов розкривався перед нею, їй посміхалося щастя, кохання на освітленім соняшним промінням шляху; перед нею, мабуть, були чоловік і діти; а він, заритий в могилу по самі плечі, зберіг на волі самий свій розум, щоб ще тяжче страждати. Марі ще належала йому, поки ніхто інший не мав її, і цілу годину вже П'єрові шматувала серце розлука, що відбирала йому кохану подругу назавсіді.

Тут шалена лють опанувала П'єра.

Була спокуса піти нагору й гучно виголосити істину перед зціленою Марі. Чудо — це брехня! Милосерда допомога всемогутнього бога — сама порожня омана! Сама природа ділала тут, життя ще раз отримало перемогу. Він ладен був дати докази, переконати молоду дівчину, що саме життя панувало над усім, відновляючи здоров'я під час усіх земних страждань. І тоді вони вирушили б разом, далеко-далеко поїхали б щасливі. Але тут раптовий жах охопив абата. Як зробити замах на цю маленьку, невинну душу, забити в ній віру, перетворити в руїни все те,

що вона обожнювала. До такого спустошення призвести її, якого зазнав він сам? Такий вчинок — це огидлива зневага. Колись він бридкий став би самому собі та мав би себе за її убивцю, як би пересвідчився, що нездатний дати їй рівноцінного щастя. Та, може, вона й не повірила б йому. А втім, хіба Марі вийшла б заміж за священика, що одсахнувся свого сану, вона, що назавсіди заховає спомин про солодку хвилину, про екстаз свого зцілення? Усе це було якесь божевілля, дивоглядне, брудне. Його шалене збурення вже заспокоювалося, залишалася неймовірна знемога, жагучий біль невігойної рани, бо бідне серце йому було вирване й пошматоване.

Він опущений був у гнітючій порожнечі, до якої скотивсь, і передбачав шалену боротьбу. Що він почне? Йому захотілося бігти, не бачити більше Марі; він боявся тяжче страждати. Він добре розумів, що йому тепер доводиться брехати; вона гадає, що він зцілювався душею, як вона зцілилася тілом. Вона висловлювала йому радість свою, коли везла візка велетенськими узвозами до базилики. О, зазнавати цього щастя вкупі, удвох, почувати, як інші душі зливаються до купи! П'єр уже збрехав і змушений буде завсіди брехати, щоб не псувати їй чистої ілюзії. І він приборкав у собі останній чистий порив, присягаючися, що вистарчить йому сили на найбільше милосердя; виставляти назверх удаваний душевний спокій, удавано радіти з свого власного поратунку. П'єрові хотілося, щоб на Марі не зійшло й найменшого сумніву, щоб не скаламутилася чистота її віри, щоб певна вона була, що божа мати дала згоду на їхній сутомістичний союз.

Хіба це важливо, що його тортури чекають! Згодом це, мабуть, мине серед сумної самоти розуму чи не підтримає його краплина радощів від щастя Марі, що він їй бажав залишити втішну оману?

Минуло ще кілька хвилин. Знищений П'єр залишився на холоднім помості, намагаючися заспокоїти свою пропасницю. Він перестав думати, він не існував більше в страшній знемозі, що супроводила

жорстокі кризи. Але йому вчулися кроки, і він підвівсь на превелику силу, удаючи, що читає посвячення — написи, вирізьблені на мармурових дошках вздовж стін. А втім абат помиливсь; у склепі нікого не було; але він читав собі далі, спочатку машинально, щоб розважитися, а далі захоплюючися під впливом нового заворушення.

Це було щось неймовірне. Віра, обожнювання, подяка кричали з цих мармурових дощок, вирізьблені тут золотими літерами, в сотнях, тисячах примірників! Деякі з них викликали усмішку своєю наївністю. Якийсь полковник звелів зліпити свою ногу і зробив такого написа: „Ти зберегла мені її, хай же вона тобі служить“. Далі йшло: „Хай її милосердя пошириться на скляне виробництво!“ Чудні були часом прохання й невинна щирість подяки. „Непорочній діві Марії — батько родини, що йому повернулося здоров'я, що виграв процесу та посунувся на службі“. Але такі заяви губилися в масі палких вигуків, що здіймалися до неба. Ось вигук закоханих: „Павло та Ганна прохають благословення люрдської божої матері на їхній союз“. А ось покрик матірнього серця: „подяка Марії, що тричі зцілила вона моє дитя“. „Подяка за народження Марії-Антуанети, посвячую її, свою родину й себе святій діві“. „П. Д. у трьохлітньому віці залишився живий на втіху своїх“. Вигуки подружжя, вигуки хворих, що одужали, вигуки душ приведених до щастя: „Зглянься над моїм чоловіком, зроби, щоб чоловік мій одужав“. „Я не володіла обома ногами, і я зцілилася“. „Ми прийшли з надією“. „Я молилася, я плакала і мене вчуто“. І знов вигуки палкі, дискретні, що натякали на довгі романи: „Ти нас з'єднала, помилуй нас“. — „Марії — за найбільше добродійство“. І знов ті самі відозви, ті самі слова, що повторювалися з пристрасною ретельністю: подяка, признання, хвала, співи вдячних душ. Ах, ці сотні й тисячі покликів, назавсіди відбитих на мarmorі! З глибини склепу кликали вони до божої матері, повторюючи вічне блгання безталанних, що їм вона стала в допомозі.

П'єр невтомно перечитував ці написи з невимовною гіркотою та важким сумом. Виходить, він один не міг чекати жадної допомоги? Коли стількох істот, що страждали, було вчуте, він один не зумів добитися милости? І він уявляв собі надзвичайне число молитов, що їх у Люрді виголошують за рік. Він силкувався уявити собі хоч приблизну цифру; цілі дні, перед Гротом, ночі в церкві Розер, і церемонії в базиліці, і процесії при світлі сонця й при блиску зірок. Ці ненастанні щохвилинні благання й підрахувати не можна було. Священики говорили, що гріхи Франції спокутувати треба, і коли міра цієї покути виповниться, Франція матиме помилування. Яка сувора віра в конечність кари! Який жорстокий та чорний песимізм! Яке важке має бути життя, щоб таке благання, такий поклик нещастя фізичного й морального здіймався до небес!

І серед свого безмежного суму П'єр відчув глибоке співчуття. Ах, це мізерне людство! Воно його глибоко зворушувало, доведене до грані нещастя, таке беспорядне, слабе, опущене, що шукало воно собі можливого щастя в упоєнні мрією, що доходило до галюцинації. Сльози знов сповнили очі абатові; він плакав над собою, над іншими, над усіма нещасними змученими істотами, що відчувають потребу затамувати свій біль, приспати його, втекти від безрадсної дійсности. Здавалося йому, що він ще чує, як незорна юрба народу, тиснучись перед Гротом, схилена на коліна, виголошує палкі вигуки своїх молитов; що голоси двадцяти-тридцяти тисяч душ зливаються в один в палкому бажанні, яке летить до неба під яскравим сонцем, наче тіміям. Потім, ще нижче від цього склепу, у церкві Розер, запалала нова екзальтація віри, цілі ночі без перерви в раю екстазу, німі захоплення причастям, палкі заклики без слів, що в них кожне створіння горить, палає, підноситься над землею. А далі наче б то цих вигуків перед Гротом, цього ненастанного поклоніння в Розарії було не досить, — лемент палких молитов відновлявся навколо нього на стінах склепу. Але тут він увічно-

вався в мармурі, тут він ненастанно кричатиме про людську скорботу до далеких віків; тут саме каміння благало, охоплене трепетом світового жалю, що уділявся навіть їм. І кінець-кінцем молитви сходили все вище й вище, виривалися з осяяної базиліки, що гула понад головою П'єровою, сповнена ошалілого народу. П'єрові здавалося, що він відчуває крізь плити склепіння велетенський подих цієї маси людей, що зливається в гучний гімн надії. Кінець-кінцем він був захоплений, немов опинивсь сам серед тріпотіння цієї велетенської хвилі молитов, що йшла, здавалося, від пороку землі, проходила крізь всі поверхи церков, одна над однією побудованих, широко розливалася з скінії до скінії, зворушувала жалем сами стіни так, що й вони ридали, і одчайдушний лемент скорботи пронизував небо білим шпилем, з високим, визолоченим хрестом на його кінці. О, всемогутній боже, о, божество, добродійна сило, зглянься над безталанними людьми, припини тортури людські!

Враз раптове сяйво засліпило П'єра. Він пішов лівим коридором і вийшов на сонце з гори узвозів. Тут зараз дві міцні руки охопили його, обняли. Це був лікар Шасень, що за нього забув абат, — він чекав його на місці призначеного побачення, щоб показати йому кімнату Бернадеттину та церкву парафіяльного священика Пейрамаля.

— О, дитино моя, які ви, мабуть, щасливі... Зараз пізнав я велику новину, свята діва милість надзвичайну зчинила над вашою подругою... Пам'ятайте, що я вам казав позавчора! Тепер я спокійний, а ви сами вратовані.

Священик, дуже блідий, відчув останній приплив гіркоти. Але він ще зміг посміхнутися й лагідно мовив:

— Так, ми вратовані; я дуже щасливий.

Починалася брехня, ілюзія, що він, з милосердя, бажав дати її іншим.

І П'єр побачив велике видовисько. Головні двері базиліки широко були прочинені, червона скатертину сонця стелилася банею з одного кінця до другого.

Усе палало пожежею: золоті ґрати на хорах, срібно-золоті дарунки, лямподи, засипані дорогоцінним камінням, корогви з блискучими вишиванками, кадильниці, що гойдаються, як летючі цяцьки. А там, в глибині цієї полум'яної пишноти, поміж сніжнобілих стихарів та золотих риз, П'єр пізнав Марі у хвилях золотого волосся, що зодягало її золотим плащем. А церковні органи урочисто співали; народ у нестямі славив бога, і абат Жюдєн, узявши з престола св. дари, востаннє підносив їх, високо тримаючи велику дароносицю, що сяяла в потоках золота базилики, під симфонією дзвонів, що велично гули, славлячи чудесний тріумф.

V.

Коли вони сходили з узвозів, лікар Шасєнь поквапивсь сказати П'єрові:

— Ви допіру бачили тріумф, тепер я вам покажу дві страшні кривди.

Він повів абата в улицю Петі-Фосє, глянути на кімнату Бєрнадеттину, низьку й темну, звідки вона вийшла того дня, коли їй з'явилася божа мати. Вулиця Петі-Фосє починається від колишньої вулиці Буа, що зветься тепер Гротова, та перетинає вулицю Трібуналь. Вона дуже вихиляста, йде трохи вгору й страшенно невесела. Перехожих там мало; самі довгі стіни йдуть вздовж неї та невисокі будиночки з сумними фасадами, де не відчиняється жадне вікно. Яканебудь деревинка на подвір'ї єдина звеселяє краєвид.

— Ось ми й прийшли, — мовив лікар.

Вулиця на цьому місці ще вужчала, і будинок стояв проти високої сірої стіни, від якоїсь стодоли. Піднісши голови, побачили вони обое немов вимерлий будинок з вузенькими віконцями, незграбно потинкований на лилове і від того якийсь бридко вбогий. Внизу йшли цілком темні сутички, закриті тонкими, старими ґратами; туди вела одна приступка, але під час грози її заливало водою з рівчака.

Лікар провадив далі:

— Заходьте, друже, заходьте. Треба тільки штовхнути штахети.

Суточки довгі були. П'єр намацував рукою вогкі стіни, обавляючись уступитися. Здавалося йому, що сходить до льоху, в непроглядну темряву, сунеться слизькою, повсякчас мокрою землею. Потім, за вказівками лікаря, звернув він праворуч.

— Нахиліться, щоб не стукнутися головою: двері надто низькі. — Ось, ми вже й тут.

Як і зовнішній вхід з вулиці, двері до кімнати не були замкнені; навпаки, широко відчинені вони були посеред цієї занедбаної пустки. І П'єр зупинивсь нерішуче посеред хати, не знав куди ступити, не бачив нічого, потрапивши в сутінки після яскравого соняшного світла. Крижана вогкість, наче від дотику вогкої білизни, охопила його плечі.

Але поволі очі його звикли до темряви. Два вікна, неоднакові завбільшки, виходили на тісне внутрішнє подвір'я, куди як до глибокої криниці ледве продиралося зеленаве світло, як у глибину криниці; читати в такому приміщенні навіть опівдні довелось б з свічкою. Кімната мала приблизно чотири метри завдовжки та три й пів завширшки, а підлогу вистелено було великим шаршавим камінням, тоді, як матиця й бічні балки почорніли від диму. Проти дверей містивсь убогий гіпсовий камін із старою напівзгнилою дошкою замість полиці. Поміж каміном та одним вікном прироблена була ринва. Стіни з облупленою фарбою, вкриті вогкістю, закоптіли як і стеля. Меблів не було жадних; оселя очевидячки занедбана була, висувалися якісь невиразні зариси, якісь чудні речі, що їх не можна було розглянути в порожній темряві закутків.

Помовчавши який час, лікар знов почав:

— Так, оце та кімната; звідси все повиносили... Нічого не змінилося, тільки меблів нема. Я в уяві відновляв колишню обстанову; ліжка, мабуть, стояли біля стіни проти вікон; ліжок, принаймні, троє було, бо родина Субіру складалася з сімох чоловіка: батька, матері, двох синів, трьох дочок... Ви тільки подумайте!

Три ліжка тут накопичені й семеро чоловіка в такій тісноті на кількох квадратних метрах! Така купа, похована живцем, без повітря, без світла, майже без хліба! Які злидні, яке пониження бідолашних нищих істот!

Але його мову перервано. Якась тінь, що П'єр її взяв за стару жінку, з'явилася на порозі. [Одначе, то був священник, парафіяльний вікарій, що жив тепер у цьому домі. Він знайомий був із лікарем Шасенем.

— Я почув ваш голос, пане Шасеню, і зійшов униз. Вам знов заманулося сюди зазирнути?

— Так, пане абате, я дозволив собі... Але я вас не потурбував?

— О, ні, а ні трохи! Приходьте скільки вам завгодно, приводьте одвідувачів:

Він засміявся люб'язно й вклонився до П'єра, що запитав, здивований його спокійною безжурністю:

— Одначе одвідувачі часом надокучають?

Вікарій і собі здивувався.

— Але де там! Сюди ніхто не заглядає... Розумієте, тут зовсім не знають про цей будинок. Усі, як понаїздять, залишаються там, біля гроту... Я залишаю двері на вулицю відчинені, щоб мене не турбували, але минають дні, і я нічого не чую, окрім шелесту мишей.

Очі П'єрові все більше звикали до темряви, і він розгледів, нарешті, в закутках старі діжки, поламані клітки на кури, поламане знаряддя, усіляке шмаття, що його вимітають і викидають до льохів. А далі відвідувач помітив угорі поначіплюване до балок їстівне: яйця в кошику, вінки великої рожевої цибулі.

— Вважаючи на те, що тут бачу, — провадив він, злегка хвилюючися, — ви користуєтеся з цієї кімнати для господарських справ?

— Справді так... Щож ви хочете! Будинок малий, тісно в мене! А крім того, ви уявити собі не можете, як вогко в цій комірчині, в ній цілком не можливо жити... Ось тут поволі й поназбиралося всячини...

— Отже ви собі тут комору влаштували, — зробив висновок П'єр.

— Ні, не те, щоб комору!.. Так собі, порожня кімнати́на, а втім, коли хочете, щось подібне до комірчини.

Збентеження його росло; йому, очевидячки, дуже ніяково ставало. Лікар Шасень мовчав, не заходячи в розмову; але він посміхавсь, він тішивсь з вибуху свого супутника проти невдячності людської.

Той не міг утриматися й провадив далі:

— Вибачте, пане вікарію, мою настирливість, згадайте, одначе, що ви все завдячуєте Бернадетті, що без неї Люрд був би й досі одне з невідомих містечок Франції... На мене, справді, слід було б з вдячності обернути цю вбогу кімнату в капелю..

— О, капелю!— перервав вікарій, — але Бернадетта тільки проста смертна, церква не може віддавати їй божеської пошани.

— Ну, гаразд! Скажімо не капелю тут, а щось інше. Можна б затеплити свічки, прикрасити кімнату квітками, снопами троянд, що повсякчас поновлялися б ревністю місцевої людности та прочан. Узагалі мені хотілося б трошечки любови, розчуленого спомину, портрета Бернадеттиного, чогось такого, що делікатно свідчило б про місце, яке вона посідає в серцях усіх... Але це забуття, це занедбання, брудота, що до неї призвели кімнату, це мене обурює.

Враз вікарій, убога, обмежена й боязька людина, погодивсь з думкою П'єровою.

— Власне, ви тисячу разів маєте рацію. Але в мене немає жадної влади, я нічого не можу зробити!.. Якщо в мене захочуть забрати цю кімнату, щоб тут усе як слід улаштувати, я в кожному разі охоче віддам її, винесу свої бочки, хоч і справді нема мені де з ними подітися... А тільки знов кажу: це не од мене залежить, я нічого, нічогісінько не можу зробити!

І покликаючись, що йому треба йти, він хутенько одкланявся й побіг, ще раз повторивши лікареві Шасеневі:

— Залишайтеся тут, залишайтеся, скільки вам заманеться. Ви мені ні трохи не перебаранчаєте.

Залишившись сам з П'єром, лікар від широкого серця потиснув йому руку.

— Ах, люба дитино, яку ви мені справили втіху! Як чудесно висловили ви цьому вікарієві все, що так давно накіпало в мене на серці!.. Мені й самому спало на думку приносити сюди щоранку свіжі троянди. Я хотів просто звеліти підмести кімнату та задовольнявся б з того, що приносив би сюди на камін два великі снопи троянд, бо я свято шаную образ Бернадеттин; мені здається, що ці троянди були б тут істинним розцвітом, блиском та ароматом її пам'яті... Але тільки, тільки...

Він безнадійно махнув рукою.

— Мені весь час бракувало мужности... Так, мужности, я кажу, бо досі ніхто не наваживсь одверто повстати проти манахів з Гроту... Усі хитаються, пасують перед релігійним шкандалем. Подумайте, якого прикрого шелесту накоїв би він! Подумайте, усі, хто обурюється, як я, змушені мовчати та й воліють мовчати.

І він додав, як свій висновок:

— Надто сумно, люба дитино, бачити людську невдячність і пожадливість. Щоразу, як вступаю я сюди, на серце мені спадає такий смуток, що я не можу втриматися від сліз.

Він замовкнув; обидва вони не мовили більше й слова підо впливом пекучої туги, що на них навівала ця кімната. Сутінки густішали в ній, вогкість пронизувала їх серед пустки закоптілих стін та старого хобоття. Їм спало на думку, що без убогої Бернадетти не існувало б нічого з тих чудес, котрі піднесли Люрд понад усіма містами в світі. Звук її голосу викликав із скелі чудовне джерело, розкрив Грот, що сяє тепер сотнями свічок. Почали ставити величезні побудови, церкви нові виростали з-під землі, велетенські узвози вели до бога, ціле нове місто виринуло наче дивом яким, з його садами, бульварами, надбережжями, мостами, крамницями й готелями. І з найвіддаленіших земель народи почали линути юрбами, і дощ мільйонів падав так гойно, так рясно, що молоде місто, здавалося, мало рости все далі, сповнити цілу долину, з одного до другого краю гір. Не

було б Бернадетти, й нічого цього не існувало б, надзвичайна подія не гриміла б на цілий світ; старий, нікому не відомий Люрд, спав би до цього часу своїм одвічним сном біля підніжжя замку. Бернадетта єдина спричинилася до великої справи, єдина була будівнича, і ось ця кімната, що з неї вона вийшла того дня, коли побачила божу матір, ця сама колиска чуда, неймовірного збагачення в майбутньому, залишалася занехаяна, віддана на поживу червам; вона, виходить, придатна стала тільки, щоб в ній цибулю переховувати та порожні діжки.

П'єр надто був обурений, і йому живо уявився тріумф, що він допіру його бачив; блискуча пишнота Гроту й базилики, урочиста процесія й Марі з своїм візком, що йде за св. дарами серед радісно захопленого народу. Але особливо сяяв та блищав Грот, що увесь палав огнями! Це вже була не колишня западина, що перед нею вбога дитина колить ставала на коліна, на пустельному березі потоку, а капеля, влаштована з нечуваною розкішшю, повна скарбів; тут переходили безконечними юрбами всі нації. Весь го-мін, увесь блиск, усе покликання зосереджувалося там, в яскравому світлі ненастанної перемоги. А тут, у колісці, у цій холодній, темній ямі, — жадної живої душі, жадної свічки, жадного гімна, жадної квітки. Ніхто не заглядав сюди, не схиляв коліна, не ронив і слова молитви. Тільки деякі чутливі одвідувачі, бажаючи занести з собою щось на пам'ять про Бернадетту, одламували шматочки напівгнилої кам'яної дошки, що кришилася під їхніми пальцями. Духівництво не хотіло знати цього вбогого притулку злиднів, куди б треба було приходити процесіями, як до місця явлення божественної слави. Саме тут бідній дитині зародилася її мрія, коли квола дівчинка, страждаючи від нападів своєї недуги, лежала холодними ночами на мізерній постелі поміж двома сестрами, а ціла родина міцно спала важким сном. Звідси пішла Бернадетта, несучи з собою несвідомий променястий сон, що мав він відродитися в ній посеред білого дня, щоб так пишно розцвісти в легендарне видіння. І ніхто не

втоптав сюди стежки, ясла забуто, залишено в темряві, хоч саме тут проріс нищий, непомітний засів, що приніс тепер рясні розкішні жнива; жнива ці збирали робітники, які прийшли останні, і збирали посеред царської пишноти релігійних церемоній.

Г'ер, розчулений до сліз з цієї сумної історії, висловив кінець-кінцем свої думки одним словом:

— Це Віфлеєм.

— Так,—палко підхопив Шасень,—ця вбога оселя, випадковий притулок, де народжуються нові релігії страждання й жалощів... Іноді я запитую себе: чи не краще, що все вийшло саме так, що ця кімната Бернадеттина залишилася у своїм убозтві та занедбанні? Мені здається, що ница дівчина нічого не втрачає від цього, бо я люблю її ще дужче, коли приходжу сюди посидіти годинку.

Він знов замовкнув, але потім зробив обурений рух.

— Але ні, ні! Я не можу вибачити невдячність, мене обурює... Я переконаний, як казав вам уже раніш, що Бернадетта самохіть обрала собі життя затворниці в Невері. Але хоч ніхто не усував її, проте легко всі зідхнули, як вона одійшла,— всі ті, кого вона почала зв'язувати з собою. Бо ж це ті самі люди, що хочуть бути за єдиних господарів у Люрді і тепер силкуються усіма засобами залишити в сутінках спомин про обраницю... Ах, якби вам усе розповісти!

Поволі Шасень розмовився, бажаючи полегшити своє серце. Ченці з Гроту, що так жадібно визискують діло рук Бернадеттиних, побоюються її мертвої ще більше, ніж живої боялися. За життя дівчини вони потерпали, щоб вона не повернулася до Люрду вимагати своєї пайки з їхньої здобичі; заспокоювало їх тільки її смирення, бо в ній зовсім не було найменшого бажання панувати і вона воліла згаснути в сутінках самозречення. Але тепер ченці ще дужче тремтіли на думку, що стороння воля може повернути сюди останки померлої. Другого дня по її смерті цю думку підносила міська рада; місто хотіло поставити їй пам'ятника, мали збирати гроші на це. Але неверські сестри рішуче відмовилися віддати тіло, що за їхніми

словами їм належало. Усі вгадували за цією відмовою потайні інтриги ченців, які вміло ховалися за сестер, стурбовані такими заходами і потай не давали повернути до Люрду останків Бернадеттиних, вбачаючи в цьому конкуренцію навіть самому Гротові. Монументальний мавзолей на кладовищі! Та ж це грозить — притягти процесії прочан; хворі почали б ревно цілувати цей мармур і там творилися б чудеса! Це була б конкуренція, певна й погрозна, переміщення святині й чуда.

Перед ними неблаганним привидом стояв жах — ділитися своїми прибутками, небезпека бачити, як гроші прочанські потечуть в інший бік, коли місто, що тепер мало добру науку, зуміє здобути користь з могили обраниці.

Ченцям накидали навіть план, сповнений глибоких хитрощів. Вони наче б то потай мали намір залишити в себе тіло Бернадеттине, що його неверські сестри згодилися просто стерегти для них у затишку своєї капелі. Шановні отці тільки вичікували, бажаючи перевезти тіло бідолашної затворниці аж того дня, коли стане менше прочан. Нащо було робити цей урочистий поворот, коли юрби прочан і без того росли? Але ось їхня надзвичайна ретельність, скоряючись загальному законові мінливості, може охолонути, і тоді який вплив справила б знов на вірних урочиста, пишна церемонія перенесення праха обраниці до священної землі, звідки вона викликала стільки чудес! Зцілення недужих відновилися б на мармурі її гробниці, біля Гроту і в базиліці.

— Ви можете шукати досхочу, — провадив далі лікар Шасень, — і не знайдете в Люрді офіційно жадного портрета Бернадеттиного. Тут, правда, продають її портрети, але жадного не виставлено ніде біля святині... Це систематичне забуття теж свідчить про захований неспокій; тому так тихо й порожньо в цій невеселій кімнаті, де ми з вами стоїмо. Як потерпають вони, щоб бува не виник новий культ на могилі Бернадеттиній, так обавляються, щоб юрби не ринули сюди схилити коліна, якщо тут, бува, засвітити

зо дві свічки над двома букетами троянд, що прикрасять цей камін. Якби хоч одна параліжована звелася тут на ноги, гукаючи „я зцілена“,— який шкандаль, яке збентеження запанувало б в душах добрих комерсантів Гроту, що їхня монополія була б вельми підтята!.. Вони господарі Люрду і хочуть тут хазяйнувати, не бажаючи випускати з рук найменшого прибутку з чудесної фарми, що вони її здобули та що приносить їм стільки зиску. А втім вони тремтять так, тремтять перед пам'яттю перших робітників, що поклали підвалину всьому, перед цією маленькою дівчинкою, високою небіжкою, що величезний спадок її роз'ятрює їхню жадобу. Вона лякає їх до такої міри, що, заславши Бернадетту жити до Неверу, ченці не наважуються повернути її мертву й вона залишається, ув'язнена під могильною плитою в жіночому монастирі.

Ах, ця гірка доля безталанної істоти, одірваної від живих! Самий труп її теж зазнав вигнання. Яка шкода було П'єрові цієї вбогої істоти, що її, здавалося, приречено було на страждання за життя й по смерті! Хай нічия поодинокі тверда воля не примусила її зникнути з Люрду та не стерегла тоді бідолашну навіть у могилі; хай так дивно склалися обставини, наче хтось, заздрий до могутньої влади, що її могла набути Бернадетта, постійно й вперто намагався тримати її віддалік! У очах П'єрових вона все була обраниця, мучениця і, хоч він і перестав вірувати, хоч історії цієї бідолахи досить було, щоб остаточно вбити в ньому всіляку віру, проте вона глибоко схвилювала в його серці почуття любови до людей, розкриваючи перед ним нову релігію, єдину, що сповняла його серце, релігію життя й людської скорботи.

Перше ніж піти, лікар Шасень вигукнув:

— Саме тут треба вірувати, моя люба дитино! Ви бачите цей темний льох. Згадайте про блискучого Грота, про пишну базиліку, про ціле це побудоване місто, про новий утворений світ, про зібрані юрби народу! Але хоч би мала Бернадетта була просто візіонерка, що мала галюцинації, була собі божевільна,

то хіба ця пригода не здавалася б ще дивніша та незрозуміліша? Як, невже однієї мрії шаленої дівчинки досить було, щоб зсунути, розворушити цілі нації? Ні, ні, божественний подих пролинув тут і тільки від нього могло настати довершене чудо.

П'єр хотів жваво відповідати. Так, це правда! Тут пролинув подих, скорботне ридання, непоборний потяг до безмежної надії. Якщо мрії хворої дитини було досить, щоб притягнути сюди народи, викликати дощ мільйонів і змусити вирости з землі місто, — від того це, що ця мрія завдовольнила трохи духовний голод безталанних людей, їхній невгамовний потяг до розрадниці. Убога дівчинка знов розчинила перед ними безмежне, мабуть під сприятливу соціальну та історичну хвилину, і юрби жадібно кинулися туди. О, знайти собі затишок під тінню таємниці, коли дійсність така брутальна, удатися до чуда, коли жорстока природа така несправедлива? Але хоч як організуй невідоме, хоч як укладай його в догми, хоч які утвориш з нього нові релігії, в основі буде вічно тільки цей поклик страждання, лемент життя, що вимагає здоров'я, радощів братерського щастя, припускаючи це все хоч у потойбічному світі, коли такі блага недосяжні на землі. Пощо вірити в догми? Чи не досить плакати й любити?

Одначе абат не сперечавсь. Він затримав відповідь, що рвалася йому з уст, переконаний, що вічна потреба надприродного підтримує віру в душі його приятеля, переможеного долею. Чудо, що його не можна аналізувати, це був насušний хліб для людства, яке втратило надію. І потім, хіба він не заприсягавсь не бентежити нікого своїми сумнівами в ім'я милосердя?

— Яке чудо! Правда ж? — стояв на своєму лікар.

— Може, — згодивсь він кінець-кінцем, — ціла людська драма відбулася в цій убогій кімнаті, такій вогкій і темній, усі невідомі сили ділали тут.

Мовчки вони залишалися тут ще кілька хвилин. Востаннє обійшли оселю, зняли очі до закоптілої стелі, останній погляд кинули з вікна на тісне зеленкувате подвір'я. Справді, боляче було бачити цю мізерію

під шаром павутиння, ці брудкі, старі діжки, кинуте знаряддя, різний непотрібний мотлох, що загниває по кутках. І не мовивши й слова, поволі пішли вони нарешті, а в горлі їм стискалося від жалю.

Уже на вулиці лікар Шасень наче отямився. Він здригнувся й прискорив кроки, говорячи:

— Це ще не все, моя люба дитино; ходімо далі... Тепер я вам покажу ще одну велику кривду.

Він натякав на абата Пейрамалю і його церкву. Вони перерізали площу Порш і завернули до вулиці Сен-П'єр; залишалося їм усього кілька хвилин іти. Розмова знов перейшла на ченців Гроту та на жорстоку неблаганну війну, що її провадив абат Сампе з колишнім парафіяльним священиком Люрду. Той, переможений силою суперника, з туги помер; а забивши його, вороги покінчили й з церквою Пейрамалю, що він її залишив недокінчену, без даху, захищену від вітру та дощів. А втім якими променястими мріями сповняв цей монументальний храм останні роки його життя! З того часу, як абатові Пейрамалеві одібрали Грота, вигнавши його з цієї святині люрдської божої матері, нова церква стала за реванш, за протест, за його власну пайку слави; це був би дім божий, де він пишався б у священничих ризах і водив би звідси безконечні процесії, як наказала йому св. діва. Людина влади й панування, що жила в ньому, пастир народніх мас, будівничий храмів, він нетерпляче підганяв робітників, в радісному захопленні палкої вдачі забуваючи про обережність. Грошові справи, все більші борги не турбували його; він дозволяв рядчикам себе обкрадати, аби на будівлі завжди була сила робітників. І він бачив, як його церква виростала, у думках він уявляв її вже добудовану одного прекрасного літнього ранку, коли вона, новенька, пишається, проти ранішнього сонця.

Це видіння, що повсякчас маячило перед ним, надавало Пейрамалеві мужности в боротьбі серед захочених лиховісних намірів, що він їх почував навколо себе. Його церква, пануючи над величезною площею, височіла кінець-кінцем у своїй кольосальній величі.

Він бажав, щоб вона була романського стилю, дуже простора й надзвичайно проста, з нефом завдовжки дев'яносто метрів та шпилем сто сорок метрів заввишки. Вона сяяла в блиску сонця, тільки вчора звільнена від рештовання, свіжа й нова з своїми широкими кам'яними уступами, що рівними лавами здіймалися. Пейрамаль в уяві проходжувався навколо неї, захоплюючися незайманою чистотою своєї побудови, без зайвих різьбарських розляпуватих прикрас. Дахи нефа, поперечного ходу й передньої ніші хорів на одному рівні були, понад ліпним карнизом суворої форми. Так само вікна бокових сторін і нефу не мали інших прикрас крім ліпної лиштви, що була за продовження косякам. Абат в уяві зупинявся перед великими вікнами, розмальованими в поперечному ході; їхні розетки сяяли на сонці. Потім він обходив знадвору круглу нішу хорів, що до неї притулялася ризниця з двома ярусами маленьких віконечок, та повертався назад, невтомно милуючися з цієї розкішної, величної побудови, з цієї велетенської споруди, що мала віки існувати. Але коли Пейрамаль заплющував очі, йому ввижались особливо фасад і дзвіниця, що сповняли його гордою потіхою: внизу портик з трьома переходами; кам'яні дахи правого й лівого з них утворили терасу, тим часом як дзвіниця, починаючися з центрального переходу, здіймалася посередині, наче до неба її тягло дужим поривом. Там так само колони поміж косяками підтримували лиштви простої форми. Під коником даху поставлено було статую люрдської божої матері під балдахіном, поміж обома високими вікнами нефу. Над ними видно було інші вікна з свіжо помальованими щитками. Контрфорси починалися від землі з чотирьох кутків, тонші догори, міцні й легкі; вони йшли до самого шпиля сміливої форми, зложеного з каміння, з чотирма вежами з боків, теж з гострими кониками дахів; цей шпиль був надто легкий, прозорий і наче танув у небі. Пейрамаль гадав, що це його власна думка священика, який палко вірує, так виросла й поривалася до неба, щоб свідчити про свою віру цілі віки в недосяжній височині, зовсім близько до бога.

Часами чудесне видіння вже готового храму чарувало абата ще більше. Здавалося йому, бачить він середину своєї церкви й править у ній першу, урочисту обідню. Барвні вікна горять огнями, наче дорогоцінне каміння; двадцять бічних капелъ сяють від сили-силенної свічок. Сам Пейрамаль стоїть біля головного злотомармурового віттаря, а чотирнадцять колон нефа з цілих брил пірінейського мармуру — чудесний дар усього християнського світу, височіють, підтримуючи склепіння, що під ним гудуть величні, радісні звуки органів. Юрби побожних тут тиснуться, схиляються на коліна на кам'яних плитах проти хорів, обрамлених ґратами, легкими як мереживо з чудесною дерев'яною різьбою. Катедра на казання, царський дарунок однієї вельможної панії, на предиво мистецький твір, — зроблена з суцільного дубу. Хрестильні купелі витесано з твердого каміння рукою високоталановитого митця. Картини славнозвісних майстрів прикрашають стіни; дорогоцінні хрести, чаші, кадильниці, священні одежі, що сяють, як сонце, переховуються купами в шахвах ризниці. І яка чудесна мрія бути за голову в такому храмі, збудованім власними палкими зусиллями, панувати в ньому, благословляти юрби, зібрані з усіх кінців землі, під веселі дзвони, які нагадуватимуть Гротові й базиліці, що тут, у старому Люрді, є в них суперниця, переможна сестра і в ній теж тріюмфує господь.

Пройшовши трохи вулицею Сен-П'єр, лікар Шасень із своїм супутником завернули в маленьку вулицю Лянжель.

— Зараз ми прийдемо, — мовив лікар.

Та П'єр дивився й не бачив церкви. Були тут самі мізерні будиночки, цілий квартал убогого передмістя, загородженого облупленими будівлями. Кінець-кінцем абат розгледів край глухого завулка частину напівгнилого тину, що оточував велику ділянку землі поміж вулицями Сен-П'єр, Боньєр, Лянжель і де-Журден.

— Треба повернути ліворуч, — провадив лікар, увійшовши до вузьких суточок поміж уламками. — Ось ми й прийшли!

І руїна враз з'явилася перед очима абата посеред убозтва та потворности, що її закривали. Увесь веле-тенський кістяк нефу й бічних сторін, поперечного ходу й хорів стояв незайманий. Стіни височіли скрізь до початку склепіння. Сюди можна було увійти як до справжньої церкви і переходжуватися там на волі, можна було й розгледіти окремі частини будівель. Тільки понад головою небо було видно; даху не було, дощі й вітри вільно тут гуляли на просторі.

Вже п'ятнадцять літ, як роботи припинилися, і все залишилося таке, як кинув його останній каменярь. Що насамперед вражало, це десять колон нефу й чотири колони хор, кожна з масивного шматка чудесного пірінейського мармуру; щоб не псувалися, вони були зашиті в дошки. Їхні підніжжя й капітелі чекали ще руки різьбаря. І ці обшиті деревом, занедбані колони виглядали вельми сумно. Меланхолією віяло й від блискучих стін, від трави, що розрослася на розритому грудкуватому ґрунті в бічних частинах і в центрі церкви; ця буйна рослинність нагадувала кладовище, а жінки, що жили поблизу, утоптали на ній стежки. Там бо вони звичайно сушили свою білизну. Так і тепер на траві розстелені були грубі простира́ла, діряві сорочки, пелюшки дитячі; вони досушувалися під останнім промінням сонця, що линуло в недобудовану церкву крізь широкі вікна без рам та без скла.

Поволі, мовчки обійшли лікар Шасень з П'єром серединою побудови. Дванадцять бічних капелъ — це якісь суточки були, наповнені сміттям та уламками. Долівку на хорах вистелено цементом мабуть, щоб не просочувалась вогкість до нижнього склепу, але склепіння, очевидячки, осідали; утворилася западина і після величезної зливи минулої ночі тут стояло ціле озеро. А втім ці частини поперечного ходу й ніш постраждали якнайменше. Жадного каміння не зсунуто з місця; великі круглі центральні вікна над галерією навколо хор немов чекали, що в них ось-ось вставлять скло, а матиці, забуті вгорі стін ніші, заповідали, що їх завтра накриють дахами. Але коли одвідувачі повернулися назад і вийшли, щоб поди-

витися зокола на фасад, перед ними повстало жалюгідне видовисько цих свіжих руїн.

З переднього фасаду роботи далеко менше посунулися; один портик, з трьома просвітами, добудований був, але досить було п'ятнадцять літ занедбання, щоб зимові холоди й негода встигли поточити різьбу, колонки, лиштви, надзвичайно завзято провадячи свою руїницьку роботу, наче камінь, з'їдений до самих надрив та розкрошений, розтанув у сльозах. Серце стискалося, як дивитися на цю руїну ще незакінченої будівлі. Ще й не існувавши, руйнуватися так під голим небом! Зупинитися враз в своєму рості велетенського колоса, щоб засіяти траву уламками!

Вони повернулися до нефу, і знов охопила їх страшна туга від убивства монументальної споруди. Навколо пустки розкидано було рештовання, що його довелось зламати, бо воно гнило й могло, падаючи, задавити людей.

В одному місці стирчав кістяк коловороту, нагадуючи шибеницю. Під скатертинами кропиви висувалися де-не-де рейки невеличкої залізниці, зробленої перевозити вантажі, а одна з вагонеток лежала перекинута в кутку. Але особливу тугу серед цієї смерти бездушневних речей навівав вигляд льокоmobіля, кинутого під повіткою. П'ятнадцять років пролежав він тут захололий, мертвий. Повітка кінець-кінцем завалилася на нього; вона продиралася крізь широкі щілини за кожного великого дощу. Кінець ременя, що від нього рухався коловорот, звисився вниз, і наче обплутував льокоmobіль, як нитками велетенського павутиння. Його крицеві й мідяні частини теж псувалися, їх іла іржа й вкривалися вони наче лишаями; ці жовті плями надавали машині старого вигляду; здавалося, пообро-стала вона травою, поточеною від зимової негоди. І в цілій цій мертвій, холодній машині з її згаслою пічкою, з німим казаном, втілювалася немов одлетіла душа роботи; вона так довго марно чекала на людину з шляхетним, милосердим серцем, що продерлася б крізь шипшину й терня збудити занедбану церкву від її важкого сну руїни.

Лікар Шасень нарешті заговорив:

— Ах, — вихопилося йому, — і подумати тільки, що досить було п'ятнадцять тисяч франків, щоб запобігти лихові! З цими грішми так легко було підвести будівлю під дах; споруду покищо було б уратувати, а там ще почекати трохи... Але вороги хотіли забити саме підприємство, як забили вони людину.

Він показав рукою в далечину, уникаючи називати ченців Гроту.

Посеред високої трави видно було дошки, стовпи, жмутки старого мотуззя, держална лопат, уламки тачок, поміж забутих будівельних матеріалів, поміж купи зеленкуватої цегли, поплямленої мохом.

— А втім, вони щороку отримують доходу щось із дев'ястсот тисяч франків! Але ці люди воліють засилати дарунки до Риму, щоб підтримувати приятель з сильними цього світу.

Мимохіть Шасень захопивсь і знов почав нападати на супротивників абата Пейрамаля. Вся історія його справедливо обурювала, не давала йому супокою. Перед лицем жалюгідної руїни він перебирав факти, відтворюючи особу священника-ентузіяста, що з запалом кинувся будувати церкву, заплутався в боргах, дозволяв себе обкрадати, тоді як отець Сампе підстерігав кожен його хибний крок, доносив про них єпископові, всіляко силкувався знищити Пейрамаля в очах преосвященного, і кінець-кінцем доскочив свого: урвалися пожертви і роботи на будівлі припинилися. Потім, по смерті переможенного, пішли ненастанні процеси, тривали вони аж цілі п'ятнадцять літ, а тимчасом зимова негода встигла добре посунути руйнацію. Тепер споруду доведено до такого сумного стану, а борг виріс в таку шалену цифру, що ледве ціле підприємство могло воскреснути знов. Повільна смерть, смерть каміння, довершувалася. Під цією заваленою повіткою льокомобіль має зотліти від хлюскоту зливи, або ж мох його поточить.

— Я знаю, — не вгавав Шасень, — ченці справляють перемогу; вони міцно запровадили свою владу. Їм бажалося, щоб єдині господарі були вони, бажалося

утримати в своїх руках усю владу, ні з ким не ділитися грішми, і свого вони досягли... Я вже вам розповідав, що вони страшенно боялися конкуренції й постаралися вижити з Люрду всі чернечі ордени, що сюди заходили. Єзуїти, домініканці, капуцини, бенедиктинці, кармеліти мали теж дозвіл вищої влади; одначе, ченці з Гроту зуміли їх позбутися.

Вони терплять тільки жіночі монастирі, їм потрібна слухняна отара. І ось місто належить їм, вони тримають там крамничку, вони продають бога гуртом і вроздріб.

Поволі лікар Шасень знов повернувся на середину нефу поміж уламків. Широким рухом показав він на руїну навкруги.

— Гляньте на цю сумну картину, на цей жахливий занепад та убогство. А там церква Розер і базиліка вскочили їм у три мільйони.

Ось П'єрові, як і в похмурій, холодній кімнаті Бернадеттиній, уявилася базиліка, що сяяла тріюмфуючи. Не тут здійснилася мрія парафіяльного священника Пейрамалю про те, як він правитиме урочисті обідні, улаштовуватиме пишні церемонії, благословляючи схилені на коліна юрби під радісні звуки гучних органів. П'єрові уявилася базиліка там, в новому Люрді, з її голосними дзвонами, з захопленими гімнами на честь довершеного чуда, з яскравим полум'ям свічок, з корогами, лямпадами, силою срібно-золотих сердець, з духівництвом у золотих одягах і дароносицею, що блищала, як сліпуче сонце. Вона горіла в золоті заходу, вона торкалася неба своїм шпилем, від неї здіймалися тисячі молитов, вихоплюючись з-під склепіннів храму. А тут ось мертва церква, що ще не встигла народитися, церква єпископською заборною оберталася в порох, незахищена від негоди. Кожна буря заносила частинки цього каміння, величезні мухи дзижчали в кущах високої кропиви, що посіла площу нефа, а єдині одвідувачі були тут жінки з сусідніх халупчин, що приходили перевертати своє вбоге шмаття, розіслане на траві.

Серед похмурої тиші чути було наче глухі ридання;

може то лунали невизначні скарги мармурових колон, що оплакували свою непотрібну розкіш, заховану попід дошками. Коли-не-коли пташина з тихим криком перелетить під склепінням порожньої ніші. Табуни величезних пацюків, що ховалися попід уламками, кусалися, верещали, вискакували з своїх нірок, перелякано метушилися на всі боки. Безмежно сумний був малюнок цієї умисної руїни, лицем до лица з її переможною суперницею базилікою, що блищала в золоті.

Лікар Шасень знов уривчасто мовив:

— Ходімо!

Вони з П'єром вийшли з церкви і крізь лівий бічний прохід наблизилися до дверей, збитих з кількох дощок. Вони вели до склепу, куди одвідувачі зійшли розхитаними дерев'яними сходами.

Це була зала з низьким склепінням, що своєю побудовою точно нагадувала хори нагорі. Присадкуваті колони залишалися недороблені й чекали ще на різьбаря. Будівельні матеріали валилися безладно, дерево догнивало на втрамбованій землі; усе величезне приміщення було замашене вапном, як це буває на незакінченій побудові. У глибині три вікна з вибитими шибками пропускали сюди холодне світло, що падало на голі стіни.

І тут, посеред залі, спочивало тіло абата Пейрамаля. Близьким друзям та прихильникам виникла зворушлива думка поховати безталанного в його недобудованій церкві. На широкому підніжжі височів мармуровий надгробок. Золотими літерами написи висловлювали співчуття осіб, що брали участь в його споруді. На передній стороні було написано: „Побожні, смиренні пожертви, що зійшлися з усього світу, побудували цей монумент блаженної пам'яті великого служителя люрдської божої матері“. Праворуч було скопійовано слова папської грамоти Пія IX-го:

„Ви віддали себе цілого на те, щоб спорудити храм матері господа“.

Ліворуч було вирубане євангельське речення: „блаженні гнані задля правди“. Чи не була це справедлива скарга, слухна надія переможеного, що так

довго боровся, бажаючи тільки сповнити точне веління святої діви, що їх йому переказала Бернадетта? Тут була теж і постава божої матері над самим надгробним написом біля широкої голої стіни, прикрашеної кількома бісерними вінками, почепленими на цвяхах. Перед могилою стояло п'ять чи шість лавок, як і перед Гротом, якби хто захтів тут помолитися.

Але лікар Шасень новим рухом зворушливого жалю, мовчки вказав П'єрові на величезну вогку пляму, що зеленіла на передній стіні. П'єр згадав маленьке озерце, що бачив його нагорі на тріснутому цементі хор. Очевидячки, вогкість проточилася, цілий струмок протікав вниз, заливаючи склеп під велику зливу. Обом друзям стиснулося серце, вони побачили, як вода продиралася тонкими цівками й поволі капала буйними краплинами на могилу.

Лікарєві мимохіть вихопився стогін.

— Дощ іде, тепер дощ на нього падає.

П'єр зупинився непорушно, охоплений священним тремтінням. Під цими потоками води й поривами вітру, що вдирався сюди взимку крізь розбиті шибки, забутий небіжчик ставав перед ним у сумному, трагічному світлі. Серед суворої величі покоївся він цілком самітний під своїм розкішним мармуровим надгробком, посеред сміття, в глибині руїн своєї церкви. Він був її єдиний сторож, цей мрець; він стеріг її сумну пустку, відкриту нічним птахам. Він втілював тут німий, завзятий вічний протест і чекання. Спочиваючи на своєму смертному ложі, маючи перед собою цілу вічність, абат Пейрамаль терпеливо чекав у цьому склепі робітників, що повернуться, може, одного прекрасного квітневого ранку. Якщо придуть вони за десять літ, він буде тут; як за століття придуть, він усе ще лежатиме на місці. Він підчікував, щоб зогнили рештовання там, понад ним, що валялося на траві церковного нефу, воскресло яким чудом, як мрець, і витягнулося, вишикувалося знов вздовж стін побудови. Він чекав, щоб порослий мохом льокомобіль враз запалився й запихкав, піднімаючи за допомогою коловорота крокви на дах.

Його улюблений утвір, його велетенська побудова падала йому на голову, а Пейрамаль, склавши руки, заплющивши очі, стеріг його уламки й чекав.

Лікар Шасень півголосом докінчував жорстоку історію про те, як після переслідувань абата Пейрамалю та його споруди, вороги його переслідували тепер і могилу священникову. Спочатку тут стояло його погруддя й побожні люди засвічували перед ним блаженську лампадку. Але одного разу якась жінка пала тут ниць, запевняючи, що вона бачила душу померлого, і ченці з Гроту враз схвилювалися. Невже тут стануть творитися чудеса? Недужі вже почали перебувати перед могилою цілі дні, умостившись на лавах. Інші ставали на коліна, цілували мармур, ви-молювали собі зцілення. Преподобні отці вжахнулися: а що як ці люди зціляться і з'явиться конкурент Гротові в особі цього мученика, що лежав самотньо, посеред залишеного зняряддя! Єпископ тарбський, коли його повідомили про випадок, видав за намовою ченців, наказа, що забороняв всілякі поклонення в непосвяченому храмі, всілякі богомілля й процесії на могилу колишнього парафіяльного священника в Люрді. Пейрамаль поділяв долю Бернадеттину; його засуджено на забуття й портрета його ніде офіційно не виставлено. Як преподобні отці люто переслідували живу людину, так тепер переслідували вони пам'ять великого небіжчика. Вони не давали йому спокою навіть у могилі. Самі вони й тепер ще на заваді ставали до поновлення робіт на побудові, утворюючи постійні перешкоди, відмовляючись поділити з іншими свої величезні прибутки, що їх приносили прочани. І вони вичікували, щоб зимові дощі докінчили справу руйнації, щоб склепіння, стіни, ціла велетенська споруда завалилася на мармурову могилу, на прах переможеного, що його слід поховати попід руїнами та ще й понівечити гаразд!

— Ах, — пробурмотів лікар, — я знав цього прекрасного чоловіка, палкого та завсіди готового відгукнутися на все добре, усе високе. А тепер, бачите, його мочить дощем!

Він на превелику силу схиливсь на коліна та заспокоював себе молитвою.

П'єр молитися не міг, він залишився на ногах. Серце його сповнилося чулістю та жалем. Важкі краплини води падали з склепіння на могилу поволі, ритмічно, немов відраховуючи хвилини вічності серед глибокої тиші, що тут панувала. І абат подумав про ненастанні злигодні цього світу, про безмежне страждання, що на нього приречені кращі з людей. Обидва великі працівники люрдської божої матері, Бернадетта та абат Пейрамаль, оживали перед ним, як жалюгідні жертви, що їх переслідували за життя та залишили на вигнанні по смерті. Це остаточно вбивало його віру; бо в Бернадетті, обслідуючи всі обставини, знайшов П'єр собі і саму сестру по серцю та страдницьку істоту, що заслуговала на глибоке співчуття. І він побожно схиливсь перед нею, відчуваючи братерську любов; і дві буйні сльози поволі скотилися йому по лицях.

ДЕНЬ П'ЯТИЙ.

I.

Цієї ночі у готелі З'явищ П'єр знов не міг заплющити очей. Одвідавши у лікарні Марі, що повернувшись з процесії спала, як дитина, міцним здоровим сном, він пішов до себе та ліг заклопотаний — Герсена іще не було. Він чекав його найпізніше на обід. Мабуть з ним щось трапилось в Гаварні; і П'єр думав про те, як збентежить молоді дівчина, коли батько не прийде поцілувати її завтра вранці. Від цієї милої людини з її розгубленістю та пташиним мозком можна було усього чекати.

Спочатку мабуть неспокій не давав заснути П'єрові, не вважаючи на велику втому, а потім нічна метушня у готелі, що набула справді надзвичайних розмірів. Завтра, у вівторок, мали всі виїздити, це був останній день національної прощі у Люрді; і прочани, очевидячки, використовували останні години: вони знов ходили до Гроту, силкуючись примусити небо вволити їхнє бажання, намагаючись зворушити його своїм захопленням і цілком не потребуючи спочинку. Двері ляскали, помости тремтіли, увесь будинок трусився від тупотіння ніг та поквапної біганини. Ніколи ще в стінах не лунало такого невгамовного кашлю, таких грубих, гомінких голосів. І П'єр, страждаючи від безсоння, перевертався у постелі, схоплювався щоразу, гадаючи, що це повертається додому Герсен. Кілька хвилин він гарячково прислухавсь, але не чув нічого, крім дивовижного гомону коридорів, де нічого вираз-

ного не можна було розібрати. Чи ці дивні звуки добувалися ліворуч, де жив священик, мати з трьома дочками та старе подружжя, що часом баталії зчиняло стільцями? Або радше це йде з правого боку, з тих кімнат, де численна родина, самотний добродій та самотна молода панія? То з ними, мабуть, трапляються якісь дивні речі?.. Одного разу П'єр навіть скочив з ліжка, щоб оглянути порожню кімнату свого відсутнього компаньйона, певний, що там щось негаразд діється. Але хоч як він прислухавсь, нічого не міг за тонкою перегороджею вчути, крім ніжного шепоту двох голосів, безмежно ласкавих. Він знов пригадав про панію Вольмар, і ліг тремтячи, як у пропасниці.

Кінець-кінцем П'єрові пощастило заснути вже на світанку, але тут голосно застукотіли до дверей; він одразу скочив.

— Пане абате! пане абате! Прокиньтесь, будь ласка!

Це мабуть принесли де-Герсена, мертвого. І наляканий, він кинувсь у самій сорочці відчиняти двері, аж тут опинився перед ним його сусіда, Віньєрон.

— О, будь ласка, пане абате, одягайтеся швидше, нам конче треба священика.

І він розповів цілу справу; бажаючи глянути на годинника, він встав, підійшов до каміна, як враз почув важке дихання з сусідньої кімнати, де спала пані Шез. Двері були розчинені.

Звичайно він кинувся туди, підняв штору, відчинив вікно.

— І що ж я побачив, пане абате! Наша бідна тьотя лежала на ліжку синя, з розтуленим ротом і не могла віддихнути... Її покорчені руки хапалися за ковдру... Ви розумієте, це недуга серця... Ходімо, ходімо швидше, пане абате, щоб напутити її, я вас благаю!

Приголомшений П'єр ледве познаходив свою розкидану одержу.

— Безперечно, я з вами піду. Але я не можу її обслужити, бо не маю потрібних для обряду речей.

Віньєрон допомагав йому вдягтися, нишпорив по підлозі, відшукуючи йому черевики.

— Ну, нічого, сама поява священика полегшить її останні хвилини, якщо бог посилає нам цей іспит... Але, вдягніться ж, та ідіть за мною, зараз, зараз же!

І він помчав, як вітер, до своєї кімнати. Усі двері були широко розчинені. Молодий священик, ідучи за Віньєроном, побачив у першій кімнаті, посеред страшного безладу, самого напів-зодягненого Густава, що сидів на канапі, де він і спав; він був дуже блідий, занедбаний; він тремтів, споглядаючи цю драму наглої смерті. Розкриті валізки стояли на дорозі, на столі, валялися недоїдки від вечері; над ліжком батька й матері наче буря зчинилася, укривала були розкидані, валялися долі. І враз, у другій кімнаті, побачив він матір, нашвидку зодягнену в старий жовтий пеньюар. Обличчя їй було перелякане.

— Ну й що ж, друже мій? Що, друже мій?—повторяв Віньєрон, ледве ворущачи язиком.

Вона мовчки вказала рукою на ліжко. Пані Шез непорушна була; голова її одкинулася на подушку, руки витягнулися. Обличчя їй було сине, рот розтулений, наче намагалася вона востаннє зідхнути.

П'єр нахилився. І півголосом додав:

— Вона померла.

Померла! Це слово залунало по кімнаті, де більший лад був; там панувала важка тиша.

Подружжя переглянулося, приголомшене, розгублене. Отже це кінець? Тітка померла перше від Густава і хлопець одержить у спадок п'ятсот тисяч франків! Скільки разів вони мріяли про те, але тепер, як мрія здійснилася, були вельми вражені. Скільки разів вони зневірялися, потерпаючи, щоб син їхній не помер раніш, як пані Шез. Померла, боже мій! Хіба ж це з їхньої провини? Хіба вони благали про це святу діву? Вона була така ласкава до них, що, здавалося, кожна їхня молитва доходила до її престолу. Ще того дня, як нагло помер начальник відділу, щоб звільнити своє місце для Віньєрона, подружжя побачило у цій

події могутню руку люрдської божої матері. Невже вона знов виявила їм свою ласку, відгадавши навіть їхні потайні думки, несвідомі мрії? Одначе, вони нікому не бажали смерті, вони були порядні люди, нездатні на лихий вчинок, вони любили свою родину, сповідалися, причащалися, як всі побожні католики, усе чисто. Якщо вони й мали в голові ці п'ятсот тисяч франків, якщо думали за свого сина, що міг померти раніш за тітку, думали про перехід спадку до інших рук, до менш гідного племінника,—все це залишалося у них на дні душі, та й до того ті думки безневинні, цілком природні. Могло трапитися, що такі міркування випадково з'являлися біля Гроту, але ж бо свята діва — найвища втілена мудрість і знає краще, аніж ми грішні, що треба вчинити для добробуту живих та мертвих.

І пані Віньєрон вибухла щирими риданнями, оплакуючи сестру, що її вона обожнювала.

— Ах, пане абате, я бачила, як вона конала на моїх очах. Яке лихо, що ви не прийшли раніш, щоб прийняти її душу!.. Вона померла без священика; а ваща присутність потішила б її вельми!

Розчулений Віньєрон, із слізьми на очах, умовляв дружину:

— Сестра твоя була свята, вона причащалася ще вчора вранці, і ти будь спокійна, душа її пішла просто на небо... Безперечно, як би пан абат вчасно наспів, це розраду принесло б їй... Але що ж? смерть настала раптово. Я побіг зараз же по священика і закинути собі нічого не можу.

І повертаючись до священика, Віньєрон провадив далі:

— Пане абате, її надмірна побожність прискорила кінець. Учора біля Гроту вона мала вже напад задухи, що мало хорошого віщував. Одначе, не вважаючи на втому, вона неодмінно захтіла взяти участь у процесії. Я сам подумав, що вона довго не протягне. Але це така делікатна справа, не можна було нічого їй сказати, щоб не налякати її.

Пер тихо схилив коліна і прочитав звичайні мо-

литви дуже ретельно, з тією гуманністю, що заміняла йому віру перед лицем вічного життя, вічної смерти, таких жальких, кожна на свій лад. Потім він ще залишавсь схилений, чуючи голоси, що шепотіли біля нього.

Малий Густав, забутий на своєму ліжку, серед безладу сусідньої кімнати, вже більше не витримав. Він почав плакати, він кричав.

— Мамо! мамо! мамо!

Аж ось пані Віньєрон пішла заспокоїти його. І спало їй на думку взяти хлоп'я на руки та понести востаннє поцілувати бідну тьотю. Спершу Густав одбивався, не хотів, ще дужче плакав. Кінець-кінцем сам Віньєрон увійшов і присоромив його. Як, адже Густав нічого не боїться! Він так бадьоро переносить недугу, наче доросла людина, а бідна тьотя таку добрість виявляла до нього і, напевне, остання її думка була за нього.

— Дай його мені, — мовив він до пані Віньєрон, — він буде розсудливий.

Густав пішов таки на руки до батька. Його принесли в самій сорочці, і він тремтів; його голе тіло, поточене золотухою, жальке було та мізерне. Але замість користи чудодійна вода наче ще більше роз'ятрила рану йому на спині, а хвора нога безсило телилася, немов суха палиця.

— Ну, та поцілуй бо тьотю, — мовив батько.

Хлоп'я нахилилося й поцілувало тітку у чоло. Не смерть бентежила його, не вона його обурювала. Густав розглядав тепер померлу із спокійною цікавістю. Він не любив її, йому довелося надто багато терпіти з-за неї. Він відчував та розумів усе, як дорослий, і цей тягар душив його, в міру того, як дужче розвивалися чуття та погострювався розум упарі з його недугою. Він відчував, що надто ще малий і що дітям не слід розуміти багато дечого, що відбувається в глибині душі дорослих.

Віньєрон присів оддалік із сином на руках, поки його дружина зачиняла вікно та світила свічки на каміні.

— Ах, бідне моє маленятко, — прошепотів батько,

відчуваючи потребу заговорити, — це жорстока втрата для всіх нас. Ось як прикро закінчилася наша приємна подорож, бо сьогодні ж ми од'їздимо... А свята діва ще така милосерда була до нас...

Одначе зустрівши здивований погляд синів, безмежну в ньому тугу та докір, Віньєрон схаменувся й поквапивсь додати:

— Ну, так, звичайно, я знаю, що вона не зцілила тебе ще зовсім, але гріх зневірятися в її милостях... Вона надто любить нас, надто гойно засипає нас своїми милостями і, звичайно, зцілить тебе згодом, бо тепер їй залишилося подарувати нам тільки це велике щастя.

Пані Віньєрон підійшла до них, ці слова почувши:

— Ах, як чудесно було б утрюх повернутися до Парижу і щоб усі здорові! А втім на світі не буває цілковитого добробуту!

— Одначе, — знов схаменувся Віньєрон, — мені не можна їхати з вами сьогодні через різні формальності... Але чи буде мати силу на завтра мій зворотний квиток?

Подружжя вже приходило до пам'яті після страшного збурення, не вважаючи на свою прив'язаність до пані Шез. І чоловік, і жінка забули вже про неї і тільки квапилися виїхати з Люрду, наче головну мету їхнього приїзду осягнуто. Обое схвильовані були широкою радістю, що вони її, одначе, не виявляли з делікатности.

— А там ще у Парижі скільки біганини, — провадив чоловік, — в той час як я тільки й мрію про спочинок!.. Ну, але не велика біда, протягну ще три роки в міністерстві до демісії, особливо тепер, коли передо мною вища посада... Але за те потім, вибачайте! Мені теж хочеться трохи радощів зазнати. На щастя, тепер ми отримали гроші, ось я й куплю в себе на батьківщині маєток Вільйот, — чудесний маєточок, що про нього я завсіди мріяв. Ото любо буде мені на дозвіллі: заведу собі коні, собаки, квіти!

Малий Густав усе ще сидів на колінах батькових, тремтячи усім своїм мізерним тілом висхлої комахи,

у задертій сорочці, що з-під неї вилазив худорлявий тулуб засудженої на смерть дитини.

Зауваживши, що батько поринув у мрії про приємне майбутнє, а за нього забув, Густав запитав із своєю загадковою посмішкою, сповненою смутку та погостреного лукавства:

— Ну, а я, тату?

Схаменувшись, Віньєрон спочатку не зрозумів.

— Ти, мій любенький? Яке питання! Ти, звичайно, будеш з нами!

Але Густав усе дививсь на нього уважно, не перестаючи посміхатися своїми тонкими губами з захованою гіркотою.

— Ти так гадаєш? — мовив він.

— Ну, звичайно!.. Ти будеш з нами, у нас буде так гарно!..

Віньєрон цілком збентежився, не знаходячи потрібних слів, а далі й зовсім замовк, коли його син здвигнув плечима з виглядом філософської зневаги.

— О, ні!.. Мене тоді вже не буде на світі.

І батько, жахаючися, ураз прочитав в очах свого сина, що перед ним уже не дитина, а майже дід, що чудово розуміє все на світі: він знав жах життя, бо страждав од нього. А надто Віньєрона приголомшила раптова впевненість, що Густав давно читав у його душі всі таємні думки. Він почав пригадувати, що з самої колиски очі недужого маленятка уважно заглядали йому в очі; страждання потоншило погляд Густавів і мабуть надало йому проникливості, бо відгадував навіть півсвідомі думки близьких, ловлячи їх на льоту. У цю мить речі, що в них Віньєрон ніколи не признавався самому собі, відбилися в очах його сина, він бачив їх і мимохіть читав. Перед ним розгорталася довга повість його власної пожадливості і він пригадував свій гнів на те, що доля дала йому такого кволого сина, свій смертельний переляк на думку, що маєток панії Шез міг вислизнути їм з рук, бо шанси скористуватися з її багатства засновувалися на надто крихкому існуванні Густава. Чи дивно, що Віньєрон так жадібно бажав, щоб вона поквапилася

померти, поки дитина була ще жива й спадок міг залишитися за ним? Це була справа усього кілька днів, був герць, де все залежало від того, чия черга зійти із сцени життя настане раніше. Кінець-кінцем обох їх чекала невблаганна смерть, дитина мала й собі померти; тоді Віньєрон сам скористає з грошей і провадитиме веселі старощі, не турбуючись ні про що, не згадуючи про свій смертний час. І про всі ці жахливі речі так красномовно вичитував він у проникливих скорботних та усміхнених очах безталанного приреченого на передчасну загибель сотворіння, вони передавалися від батька до сина й назад з такою безсумнівною ясністю, що на одну хвилину обом здавалося, наче вони голосно кричать про це один одному.

Однак Віньєрон почав виправдовуватися. Одвернувшись на бік, він палко узявся заперечувати.

— Як, тобі вмирати? І що ти таке вигдав! Ото дурниці, ну й дурниці!

Пані Віньєрон заридала ще дужче:

— Погане хлопчисько, як тобі не соромно нам жалю завдавати, саме коли ми плачемо над жахливою втратою!

Густавові довелося обох їх поцілувати, обіцяючи їм жити, зробити це для них. Однак він не переставав посміхатися, чудесно розуміючи, що брехня неминуха, коли не хочеш надто смутити себе. А втім безталанне хлоп'я скорялося долі, потішаючи себе думкою, що покине він батька-матір принаймні щасливих, якщо сама свята діва не могла послати йому дрібнюсінької крихітки особистого щастя, що на нього має право кожна жива істота, народжена на світ.

Мати пішла знов укладати його до ліжка, і П'єр кінець-кінцем підвівсь з місця, поки Віньєрон докінчував порядкувати в кімнаті, бажаючи надати їй пристойного вигляду.

— Вибачайте, пане абате, за турбацію,— мовив він, провожаючи молодого священника до дверей. — На бога, зробіть ласку, не гнівайтесь, я загубив зовсім голову... Та й жахливі це були хвилини. А тепер клопоту багато, треба вправлятися.

У коридорі П'єр зупинився на хвилинку, прислухавшись до кроків на сходах. Він турбувався за Герсена, він так сподівався почути його голос. Але тут, як він непорушно стояв та слухав, скоїлася подія, що його безмежно збентежила. Двері з сусіднього номера, де жив самотній добродій, прочинилися з повільною обережністю, і пані в чорному вийшла звідтіля легко, як тінь, так, що позад неї ледве встиг помітити абат свого сусіду, самотного добродія, що стояв, приклавши палець до уст. Обернувшись, пані опинилася лицем до лица з П'єром. Це було так несподівано, що вони не могли ні розійтися, ні удати, що не знають одне одного.

Це була пані Вольмар. Перебувши три дні і три ночі безвихідно у свого коханого, вона поспішала тепер піти від нього, з цього притулку кохання раннім ранком, а серце їй рвалося з туги. Ще не вибило шостої, вона сподівалася непомітно перейти коридором та порожніми сходами, легка як тінь; вона мала намір на часинку з'явитися в шпиталі, перебути там цей останній ранок і виправдати свою присутність у Люрді. Коли пані Вольмар помітила П'єра, її кинуло в холод, і вона розгублено прошепотіла:

— О, пане абате, пане абате...

Потім, помітивши, що двері його кімнати широко розчинені, вона, немов здаючися на своє палке бажання, на потребу заговорити про свою пристрасть, з'ясувати, довести свою невинність, спинилася. Палаючи рум'янцем, вона перша пройшла, увійшла до його кімнати, куди він за нею мусів посунути надзвичайно збентежений з такої пригоди. А що двері він залишив, вона дала знак, прохаючи їх зачинити, бажаючи йому звіритися.

— О, пане абате, благаю вас, не думайте про мене надто зле!

Він зробив рух, щоб сказати, що не дозволяє собі її судити.

— О, я знаю добре, що вам відомо моє лихо... У Парижі ви мене бачили якось за церквою Трійці з однією особою. А вдруге впізнали тут на балконі.

Правда ж, ви здогадувалися, що сиджу поруч, причаївшись, у тій кімнаті? Але якби ви знали, якби ви знали!

Губи їй тремтіли, сльози наvertsалися на очі. Він дивувався на неї й дивувався на красу, що перетворила її обличчя. Ця жінка, завсіди в чорному, дуже просто вдягнена без жадної золотої прикраси, стала перед ним тепер у сяйві свого кохання, виступивши з сутінок, що в них вона звикла ховатися. Надто чорнява, надто тонка з запалими рисами, великим ротом та довгим носом вона не була вродлива на перший вигляд.

Але що більше вдивлявся в неї П'єр, він відчував в ній непереможну принаду, силу непоборних чарів. Особливо її очі, ці широкі чудесні очі, що їх огонь вона звичайно намагалася згасити під машкарою байдужості, горіли полум'ям в ті часи, коли вона ціла віддавалася своєму пристрасному захопленню. Він зрозумів, що її обожнювали, що її кохали до нестями.

— Якби ви тільки знали, пане абате, якби вам розповісти скільки я натерпілася!.. Ви, звичайно, могли підозрівати це, знаючи мою свекруху та чоловіка. Під час ваших коротких одвідин до нашого дому ви мали б зрозуміти, як мені живеться, хоч вигляд був у мені завсіди завдоволений і я мовчала в своєму маленькому куточку... Але перебути так десять літ, не зазнавши справжнього життя, нікого не кохати, не бути коханою... Ні, ні, це понад мої сили!

І вона розповіла свою скорботну повість, заміжжя своє з продавцем діамантів; хоч ця партія мала б бути блискуча для бідної дівчини, але не знайшла вона в шлюбі щастя. Свекруха її мала жорстоку душу ката й в'язничного доглядача, а чоловік — дивогляд, поствора та розпусник. Її тримали під ключем, як полонянку, не дозволяли навіть самій наблизитися до вікна. Її били, усе робилося навспак до її смаків, бажаннів та маленьких жіночих забаганок. Їй відомо було, що чоловік мав на боці утриманок, але, коли вона дозволяла собі посміхнутися до якогось родича, прищипити вряди-годи, за якогось веселішого дня до

корсажу квітку, він здирав квітку й накидавсь на неї в шалі заздрощів, ламав їй руки, засипаючи страшними погрозами. Цілими роками жила вона в цьому пеклі, не втрачаючи, однак, надії. Життя було в ній гарячою хвилею, в серці кипіла така потреба кохання, що молода жінка чекала свого щастя, твердо вірячи, що воно прийде.

— Присягаюся вам, пане абате, що я не могла інакше вчинити, — провадила пані Вольмар. — Я була надто нещаслива, ціла моя істота палала бажанням радощів кохання. Коли вперше мій друг сказав, що кохає мене, я схилилася головою йому на плече; і все було скінчене, я стала його власність на ціле життя. Треба розуміти, яке це життя, коли тебе кохають, коли маєш від коханого чоловіка саму ніжність, ласкаві слова, бачити, як повсякчас намагається він догодити, знати, що він думає за вас, що є десь серце, де ви живете... бути тільки вдвох, удвох творити одне, забувати в обіймах, де все зливається разом: тіло й душа!.. Ах, як це гріх, пане абате, я не можу в ньому каятися. Я навіть не кажу, що мене призвели до нього; ні, я зчинила його природно, як природно мені дихати, бо це потрібне для мого життя.

Вона піднесла руку до уст, наче поцілунок бажуючи дати всьому світові. І П'єра охопило хвилювання перед цією закоханою, що була сама пристрасть, саме вічне бажання. А тоді безмежна жалість виросла в ньому.

— Бідолашна жінка, — пробурмотів він.

— Я не священикові сповідаюся, — почала вона знов, — я говорю з чоловіком, що за щастя вважала б, як би він зрозумів мене... Ні, я не вірую, самої релігії мені не досить. Кажуть, що жінки завдовольняються з неї, знаходячи в ній міцний захист проти спокуси. Але мені завсіди було зимно в церквах, і я вмираю там від почуття нікчемности. І я розумію, що негаразд удавати богомільну, ховати сердешні справи під уданою побожністю. Але що робити? Мене до цього змушують. Якщо ви мене зустрічали в Парижі за церквою Трійці, то церква це єдине місце, куди

мене саму пускають; якщо ви мене тут бачите, в Люрді, то тільки тут я користуюся з трьох днів свободи й безмежного щастя раз за цілий рік.

Вона затремтіла; палкі сльози потекли їй по лицях.

— Ах, ці три дні, ці три дні! Ви не можете собі уявити, як пристрасно їх я очікую, як палко переживаю і як шалено бережу спомини про них.

І П'єр, що так довго заховував цноту, усе зрозумів. Йому уявилися ці три дні, що їх закохані очікували з такою палкою нетерплячкою, що ними так жадібно вони впивалися. Він уявив собі їх в глибині кімнати готелю, з міцно замкненими дверима, завішаними вікнами, при чім навіть служниця не здогадувалася про жінку тут. Обійми без кінця-краю, безперервний поцілунок, розкіш віддаватися цілою істотою, забути весь світ, зникнути в невгамовному коханні! Забути за час, забути за місце, тільки належати одне одному, без краю належати. І як рветься тоді серце від розлуки! Ця жорстокість дрижаками тепер обсіпала пані Вольмар, горе й біль після того, як залишила вона свій рай, зробили те, що вона, така мовчазна, забулася й кричати почала про свій біль. Востаннє сплестися руками, бажаючи злитися в одну істоту та залишитися так навіки, а потім одірватися одне від одного, наче відходить від вас половина вашого тіла й говорити собі, що мине багато довгих днів, довгих ночей, навіть без найкоротшого побачення!

Уявляючи собі ці тортури плоті, П'єр з щирим жалем твердив:

— Безталанна жінка!

— І подумайте, пане абате, про те, — провадила вона далі, — до якого пекла мені доводиться повернутися. На цілі тижні, цілі місяці, має небо закритися, і я почну переносити своє мучеництво без найменшої скарги... Ще раз щастю край і знов на цілий рік! Боже милий, три мізерні дні, три мізерні ночі на рік! Правда ж, можна збожеволіти від цієї моєї страшної жадоби натішитися з них та довгого чекання, коли вони повернуться? Я така нещаслива, пане абате, але ж ви думаєте, проте, що я чесна жінка?

П'єр був глибоко зворушений цим могутнім поривом, цією міццю пристрасти, цією щирістю скорботи. Він відчував у цьому подув всемогутнього бажання, величне полум'я, що все очищує. Жалощі його линули понад вінця й викликали в ньому пробачення.

— Пані, я вам спочуваю і безмежно поважаю вас.

Тоді вона й слова не мовлячи, тільки дивилася на нього крізь сльози своїми великими затуманеними очима. Потім вона схопила раптом обидві руки П'єрові й міцно потиснула їх своїми гарячими пальцями. Ще мить, і молода жінка пішла, зникла, як легка тінь в глибині коридору.

Але як її не було вже тут, П'єрові ще тяжче стало, ніж при ній. Він широко розчинив вікно, щоб розвіяти атмосферу кохання, що вона її по собі залишила. Ще в неділю, зауваживши, що в кімнаті поруч переховується жінка, він почув цютливе тремтіння, кажучи собі, що тут людська плоть бере своє серед містичної екзальтації незайманого Люрду. І тепер цей переляк повертався до нього; він зрозумів всемогутність, непоборну волю життя, що стремить існувати. Любов була дужча за віру, а може божественне було саме посідання. Любити, належати одне одному, не вважаючи ні на що, творити життя, продовжувати його, — чи не є це єдина мета природи, що її ніщо більше не обходить? На хвилину П'єр збагнув, край якої безодні він стоїть: цютливість була йому за єдиний ґрунт, за справдешню гідність його невдалого існування безвірника-священника. Абат зрозумів, що раз зробивши поступку своєму розумові, він загине, якщо поступиться ще й перед своєю плоттю. Уся його пиха цютливості, уся міць, що її вклав він до своєї професійної чесности, повернулися до нього; і П'єр знов запрягся не бути чоловіком, коли вже раз самохіть викреслив себе з-поміж представників своєї статі.

Чути — б'є сьому. П'єр не міг спати і з насолодою освіжився холодною водою, що остаточно заспокоїло його пропасницю. Коли він кінчив одягатися, неспокійна думка про Герсена знов майнула йому в голові, на

шелест кроків у коридорі. Кроки зупинилися біля його порогу; до дверей постукали; він пішов відчиняти з почуттям полегкості.

Але ахнув здивований безмірно.

— Як це ви! Як, ви вже встали, ходите вулицями і хочете гостювати!

Марі стояла на порозі, посміхаючися. За нею сестра Гіяцінта, що її супроводила, також посміхалася своїми красивими невинними очима.

— Ах, друже мій, — мовила молода дівчина, — я не могла довше влжати. Щойно побачила я сонце, як скочила з ліжка — таку потребу я маю ходити, бігати, стрибати як дитина... І я так учепилася до сестриці, так благала її, що сестричка була добра вийти зо мною... Я запевняла, що вилізу у вікно, якщо двері замкнені будуть.

П'єр запрохав їх увіходити, і якесь невимовне почуття стиснуло йому горло на її веселі жарти; рум'яна, оживлена, вона рухнулася вільно й граційно. Вона, боже мій, вона, що бачив її стільки літ з помертвілими ногами, з обличчям олів'яного відтінку! З учорашнього дня, як він її залишив у базиліці, вона розцвіла молодощами й красою. Однієї ночі досить було, щоб вона виросла, ця дорога, ніжно люблена істота, чудесна чарівна дитина, що її П'єр так шалено цілував колись за цвітущою горожею попід деревами, пронизаними соняшним промінням.

— Як ви вирости й покращали, Марі! — мимохить вихопилося П'єрові.

Сестра Гіяцінта й собі встряла до розмови.

— Правда ж, пане абате, свята діва дуже майстерно своє діло робить? Коли вона попорається, то зцілені виходять з її рук свіжі, як троянди й запашні.

— Ах, — гукнула молода дівчина, — я така щаслива; почувуюся сильна, здорова, чиста, наче допіру народилася!

Це було чудесно. П'єрові здавалося, що рештки подиху пані Вольмар розтанули й зникли. Марі сповнювала кімнату чистотою, пахощами й красою невинних молодощів. І одначе милуючися з цієї розквітлої

краси й життя, він почував глибоку тугу. Власне те, що пережив він у склепі, де він так обурювався, де зрозумів усю порожнечу й гіркоту свого невдалого існування, мало б залишити незцілену рану в його серці. Стільки чарів воскресло, укохана жінка, що відродилася в своєму розцвіті! А він ніколи не зазнає посідання, він поза цим світом, він у труні. Але він більше не ридав; почуття безмежної меланхолії, надмірної мізерности охопило його, коли П'єр говорив собі, що він мертвий, що ця жіноча зоря сходила над могилою, де поховано його пристрасть чоловічу. То було самовідречення, прийняте свідомо, доброхітно, в безрадісній величчї існування, незгідного з природою.

Як і та, інша жінка, що палала пристрастю, Марі взяла руки П'єрові. Але її маленькі ручки були такі ніжні, свіжі; дотик їхній приносив заспокоєння. Вона дивилася на нього трохи збентежена, не знаючи, як висловити одне своє сильне бажання. Кінець-кінцем дівчина наважилася.

— П'єре, хочете поцілувати мене? Це було б мені так приємно...

Він здригнувся; це були його серцю останні тортури.

Ах, колишні поцілунки, що їхні солодощі він назавсіди зберіг на своїх устах! Він ніколи не цілував її більше, а тепер це сестра кинулася йому на шию. Вона гучно поцілувала його в обидві щоки, підставляючи своє личко й вимагаючи від його поцілунків. Він і собі двічі її поцілував.

— Я теж присягаюся вам, Марі, я завдоволений, я дуже завдоволений.

І вкрай схвильований, знеможений духом, перейнятий одночасово й солодким і гірким почуттям, він вибухнув риданням і плакав, плакав, затуливши обличчя руками наче дитина, що хоче заховати сльози свої.

— Ну, не треба зайвої розчулености, — весело зауважила сестра Гіяцінта. — Пан абат надто запишатися може, уявивши, що ми прийшли сюди тільки до нього... Отже пан де-Герсен вдома?

Марі вихопився покрик глибокої ніжності.

— Ах, любий батьку! Ось хто зрадіє більше від усіх!

Тут П'єрові довелося розповісти, що архітект ще не повернувся з Гаварні. Почувався в його словах неспокій, хоч і силкувався він з'ясувати його відсутність різними непередбаченими перешкодами. А втім молода дівчина не турбувалася; вона знов почала сміятися, кажучи, що батько ніколи не визначався акуратністю. Одначе їй страшенно хтілося, щоб він борше побачив її на ногах, її воскреслу, розквітлу. Сестра Гіяцінта вийшла була на хвилинку на балкон і враз повернулася до кімнати.

— Пан де-Герсен приїхав!.. Він унизу, виходить з фіякру!

— Знаєте,—пустотливо, як школярка, гукнула Марі,— треба зробити йому несподіванку. Сховаймося, сестрице, а коли він увіходитиме, кинемося до нього.

І вона потягла сестру Гіяцінту до другої кімнати.

Майже зараз де-Герсен вихорем влетів у двері з коридору, що їх абат поквапився відчинити. І сти-скаючи священникові руку, він гукав:

— Ну, ось і я нарешті! А ви вже напевне не знали, що й думати, чекаєте бо мене з учорашнього вечора! Але ви й уявити не можете собі наших пригод: спочатку колесо зламалося в нашому ляндю, як прибули ми до Гаварні; а коли ми, не вважаючи на це, виїхали звідти вчора увечері, нас спіткала страшенна гроза і ми змушені були переночувати в Сен-Совері... Але я не міг заплющити очей.

І, перебиваючи самого себе, він запитав:

— А у вас тут усе гаразд?

— Я так само не спав,— мовив священник,— тут такий галас у цьому готелі.

Але Герсен уже своє провадив.

— А втім, це було щось чарівне. Ви собі уявити не можете, треба, щоб я вам розповів... У мене були трое чудесних сопутників, духовні особи. Абат де Гермуаз, безперечно, найприємніша людина... О, як ми реготалися, як реготалися!

І він знов схаменувсь.

— А моя дочка?

Тут він почув дзвінкий сміх позад себе. Він озирнувся і остовпів. Марі була тут, вона ходила, лице їй сяяло захопленням та здоров'ям.

Ніколи він не мав сумнівів щодо чуда і не був здивований; він повертався навіть з певністю, що все закінчиться гаразд і що він її знайде цілком здоровою. Але що перевернуло в ньому всю душу, це несподіване перетворення Марі: його дочка така прекрасна, така чарівна в своїй блаженській, чорній сукні! Його дочка, що не захопила навіть капелюха, з самою тільки мережаною хустиною на чудеснім золотім волоссі! Його дочка, жива, розквітла, весела, подібна до всіх дочок усіх інших батьків, що їм де-Герсен заздрів стільки років!

— О, моя дитино, о, моя дитино...

Вона кинулася йому в обійми, він пригорнув її, і вони впали обоє на коліна. І все було забуте, усе засяяло в палкому захваті віри й любови. Цей розгублений чоловічина з пташиним мозком, що засинав твердим сном, коли треба було супроводити хвору доньку до Гроту, що майнув до Гаварні того дня, як свята діва мала її зцілити, виявив ураз таку батьківську ніжність, таку віру християнина в пориві палкої подяки, що на хвилину його пізнати не можна було.

— О, Ісусе, о, Маріє, який я вам вдячний, що повернули мені моє дитя. О, дитино моя, нам з тобою ніколи не вистане сил подякувати Марії й Ісусові за велике щастя, що вони мені подарували... О, дитино моя, вони воскресили тебе, дитино моя, вони відродили тебе таку прекрасну... Візьми моє серце, щоб їм його запропонувати разом із твоїм... Я належу тобі, я їм належу вічно, о моя мила дитино, о моя найулюбленіша дитино...

Обоє на колінах перед відчиненим вікном, піднісши очі, палко дивилися на небо. Дівча притулило голову до батьківського плеча, в той час, як він тримав її за стан. Вони творили одне ціле; сльози по волі котилися по їх лицах, що сяяли від захоплення,

що посміхалися в неземному блаженстві, тим часом як їхні уста лепетали тепер самі уривчасті слова подяки.

— О, Ісусе, дякувати тобі! О, свята діво, дякувати тобі! Ми вас любимо, ми обожнюємо вас... Ви оновили кращу кров у наших жилах, вона вам належить, вона горить для вас... О, всемогутня мати, о, божественний улюблений сине, дочка й батько вас благословляють, тануть з радощів біля ваших ніг...

Ці обійми обох істот, ушасливлених після стількох чорних днів, цей невиразний лепет щастя, наче ще просякненого скорботою, і ціла ця сцена така була зворушлива, що П'єр знов заплакав, але тепер це були радісні сльози, що спокій лили на його серце.

Ах, сумне людство, як приємно було бачити його трохи потішене та захоплене! Яке лихо, що це велике блаженство кількох ментів походило з вічної ілюзії, омани! Уся людськість, людськість мізерна, спасена любов'ю, чи не стала вона враз велична в лиці цього бідолашного батька, що знайшов він дочку свою воскреслу?

Сестра Гіяцінта теж плакала віддалік, серце їй стискалося людським хвилюванням, що його вона ніколи не зазнавала, не маючи з близьких нікого, окрім бога й пресвятої богородиці. Глибока тиша панувала в цій кімнаті, що тремтіла братнім почуттям, зрошеним слізьми. Гіяцінта заговорила перша, коли батько з дочкою, ослаблі від зворушення, підвелися кінець-кінцем з колін.

— Тепер, панно, нам треба хутчій та хутчій поспішати до лікарні.

Але всі проти цього повстали. Де-Герсен хотів залишити дочку в себе, а очі Марі горіли бажанням жити, ходити, піти скрізь подивитися, усього чисто зазнати.

— О, ні, ні!.. — мовив батько. — Я її вам не поверну... Ось ми вип'ємо глечик молока, бо я вмираю з голоду, а тоді підемо собі гуляти так, так, ми вдвох із нею! Під ручку з нею, з маленькою жінкою.

Сестра Гіяцінта вже сміялася знов.

— Ну, гаразд, я її вам залишу, і скажу своїм

дамам, що ви її в мене вкрали... А щодо мене, то я тікаю. Не можете собі уявити, скільки клопоту в лікарні перед од'їздом! Стільки хворих, стільки речей! О, справжній шарварок.

— Виходить, — запитав де-Герсен, знов поринаючи в свою вічну розгубленість, — сьогодні вже вівторок, і ввечері ми їдемо?

— А як же, не забудьте, будь ласка... Білий поїзд од'їздить о третій сорок... З вашого боку розважніше буде, як приведете нам панну завчасу, щоб вона могла спочити хоч трошки.

Марі провела сестру до дверей.

— Не турбуйтеся, я буду розважна, а тоді ще раз піду до Гроту подякувати святій діві.

Залишившись всі троє самі в маленькій кімнаті, залитій сонцем, вони чудово почували себе. П'єр покликав служницю, казав їй принести молока, шоколяди, пиріжків, різних смачних речей. Марі хоч і поснідала вже, але взялася їсти з великим апетитом. Вони присунули столика до вікна й бенкетували, з насолодою дихаючи свіжим гірським повітрям під звуки люрдських дзвонів, що голосно величали цей розкішний, ясний день. Вони жартували, сміялися; молода дівчина розповідала батькові про чудо, сто разів повторяючи деталі, як вона залишила свого візка в базиліці, як проспала після того дванадцять годин враз, не поворухнувшись. Потім Герсен захотів розповісти про свою подорож; але він усе збочував, усе повертався до чудесного зцілення дочки. В цілому цей цирк Гаварні щось таке кольосальне, тоді як здаля все зовсім міньятюрне. Три велетенські уступи, покриті снігом, верхній хребет, що виступає на небі, наче профіль циклопічної фортеці із зруйнованою вежею, з розпланованими квітниками, величезний каскад, що його безконечний струмінь видавався такий повільний, тоді як справді він мабуть ринув з нестриманою силою та заглушливим гуркотом, увесь цей неозорний простір, з лісами праворуч та ліворуч, з потоками, гірськими проваллями, — усе це уявлялося таке крихітне, наче могло вміститися на

долоні, якщо дивитися на нього з вікна сільської корчми. Але що найдужче вразило де-Герсена і до чого він найбільше вертався, це дивовижні постаті, що їх сніг утворив, який залишився там, на гірських висотах, посеред скель, між іншим, величезне розп'яття, білий хрест на кілька тисяч метрів, наче б то перекинутий понад цирком, з одного краю до іншого.

— А до речі,—зупинивсь архітект,— що там діється у наших сусідів? Зараз увіходячи, я зустрів Віньєрона, що біг наче навіжений, і крізь розчинені двері я побачив пані Віньєрон, дуже червону... Може це знов яка криза з їхнім сином Густавом?

Г'єр уже й забув за пані Шез, небіжку, що спочивала там, за стіною, йому стало моторошно.

— Ні, ні,—з дитиною все гаразд.

І він не продовжував, він волів промовчати. Нащо псувати цю щасливу годину відродженої юности, при-точуючи сюди смерть? Але сам він з цієї хвилини не переставав думати про сумну близькість небуття; він думав також і про другу кімнату поруч, де самітний добродій заглушав свої ридання, вкриваючи поцілунками пару рукавичок, вкрадених в своєї подруги. Весь готель повертався назад із своїм кашлем, зідханнями, невиразними голосами; ненастанно ляскали двері, поміст, здавалося, ломився від сили-силенної люду, де в коридорах сновигали жіночі спідниці, і цілі родини метушилися, як очманілі, поспішаючися перед від'їздом.

— Слово чести, це тобі завадить,—скрикнув, сміючися, Герсен, коли його дочка взяла ще одного солодкого пиріжка.

Марі й собі засміялася, але враз сльози насунулися їй на очі:

— Ах, яка я рада і яка шкода, що зовсім не всі так само завдоволені з своєї долі!

II.

Була восьма; Марі не сиділося на місці; вона щохвилини підбігала до вікна, наче збираючися враз

випити цей простір, все це безкрає небо. Ах, перейтися вулицями, площами, походити скрізь, зазирнути усюди, де тільки заманеться!

А також показати, яка вона сильна тепер, попишатися перед усіма своєю невтомністю ходити, після того, як свята діва зцілила її. То був нестримний порив, потяг цілої істоти, невгамовної крові, непогамованого серця молоді дівчини.

Однак вона враз вирішила піти насамперед з батьком до Гроту, щоб подякувати люрдській божій матері. А потім у них ще залишиться цілі дві години, тоді можна пройтися. Отже Марі встигне ще повернутися до сніданку й скласти свої речі в лікарні.

— Ну що ж, ми кінець-кінцем підемо? — твердив де-Герсен.

П'єр узяв капелюха і усі троє почали зіходити, голосно розмовляючи й сміючися, наче школярі, пущені на вакації. Коли вони виходили на вулицю, пані Мажесте кинулася до них попід ворітьми. Мабуть, вона їх підчікувала.

— Ах, панночко, ах, шановні добродії, дозвольте вас поздоровити... Ми довідалися про надзвичайну милість, що ви її зазнали... Ми завжди щасливі, це наша честь велика, коли свята діва удостоює зцілити когось з наших гостей.

Її сухе, шорстке лице так і тануло, складаючися в запобігливу посмішку.

— Подивіться, мій друже,—гукнула господиня на чоловіка,—це та сама панна, та сама...

Голене жовте лице Мажесте, що запливло салом, просяяло з радощів та подяки.

— Справді, панно, я й висловити вам не можу, яка це честь нам... Ми ніколи не забудемо, що ваш татусь у нас стали. Уже й тепер усі нам заздять.

А в той час пані Мажесте зупиняла всіх гостей, що виходили, манила рукою родини, що умостилися вже снідати у їдальні, і ладна була привести сюди цілу вулицю, як би їй це дозволили, щоб показати в себе в домі те чудо, що на нього з учорашнього дня дивувався весь Люрд. Народу, справді, зібрався

лося чимало й господиня нашіптувала кожному на вухо:

— Подивіться, адже це вона, та молода особа, знаєте, та сама...

Враз власниця готелю гукнула:

— Чекайте но, я покличу Аполліну з крамниці: хай і вона побачить панну.

Одначе чоловік затримав її гідним та величним рухом.

— Ні, облиш, Аполліну, до неї прийшли три покупательки... Адже панна й шановні добродії, звичайно, не поїдуть з Люрду, не купивши дещицю маленьких сувенірів, що на них так приємно потім подивитися! А наші мешканці, звичайно, дуже люб'язні й не купують деінде, а йдуть тільки до нашої крамниці, що ми її прибудували до готелю.

— Я вже пропонувала свої послуги, — з притиском мовила пані Мажесте. — Повторюю, Аполліна щаслива буде показати панні все, що в нас є найкращого й до того за надзвичайно дешеvu ціну! О, ви знайдете чарівні дрібнички...

Марі нетерпеливилася, що їх затримують, і П'єрові неприємне було безцеремонне зацікавлення сторонніх... Щодо Герсена, то він тішився з цієї популярности, з цього тріумфу своєї дочки і обіцяв повернутися з нею.

— Звичайно, ми купимо кілька дрібничок. На пам'ятку для нас, на подарунки... Але згодом, як повернемося.

Кінець-кінцем вони видерлися на волю і пішли алеєю Гроту. Година знов настала чудесна по двох нічних грозах. Освіжене раніше повітря розливало чудесні пахощі; сонце весело сяяло на небі. Юрба вже поспішала пішоходами, заклопотана, оживлена. Для Марі все було нове, чудесне, цікаве. Вранці їй довелося прийняти пару черевиків від Раймонди, бо вона заради забобонного побоювання не захотіла взяти з собою з дому нічого, окрім черевичків, обавляючись, щоб це не викликало невдачі. Черевики були саме на неї, і вона, як дитина, захоплена прислухалася до

задиркуватого стукотіння закаблуків на кам'яних плитах. Марі здавалося, що вона ніколи не бачила таких білих будинків, таких зелених дерев, таких веселих перехожих. Усі її почуття наче свято святкували, надзвичайно витончені та погострені; вона чула музику, добувалися до неї далекі пахощі, вона жадібно ковтала повітря, як якийсь сочистий овоч. Але особливо її тішила, захоплювала змога переходжуватися з батьком під руку! Цього ще ніколи не було, вона мріяла про це довгими роками, як про велике недосяжне щастя, що про нього мріють посеред страждання, щоб на хвилинку забутися. Мрія здійснилася, і серце молодій дівчині тремтіло з радощів. Вона пригорталася до батька, силкувалася триматися рівно та мати красивий вигляд, щоб йому зробити честь. А він пишався з неї, так само щасливий, показуючи її, виставляючи перед усіма. Він захлинався з радощів на думку, що вона належить йому, що це його кров, його плоть, його дочка в розцвіті молодощів та здоров'я.

Коли вони всі троє переходили Мерляським плято, де сила-силенна жінок із свічками та букетами чіплялася до прочан, Герсен гукнув:

— Одначе, не з порожніми руками йти нам до Гроту!

П'єр, що йшов побіч Марі, перейнятий її веселим настроєм, зупинився. Зараз же їх оточив, напав на них рій продавчиць, що тицали їм свій крам у обличчя. „Прекрасна панно! добрі панове! купіть у мене, купіть у мене, у мене, у мене!“ І доводилося одбиватися, звільняти собі дорогу. Герсен купив кінець-кінцем найбільшого букета з білих маргариток, круглого та твердого, як качан з капусти, в красивої, гладкої білявої дівчини років понад двадцять, що у неї спід розхристаної білизни вирисовувалися величезні пружні груди. Букет коштував усього двадцять су, але шкода було витратитися на його безгрішші та й бентежили його манери цієї дівчини; вона, мабуть, потихеньку від святої діви провадить іншу комерцію. П'єр і собі заплатив за три свічки, що їх Марі взяла у однієї ста-

рої жінки, два франки, — дуже дешево, як запевняла стара. Ця стара, з незграбним обличчям, хижим носом, жадібними очима, розливалася потоками солодкої подяки. „Хай вас благословить люрдська божа мати, прекрасна панно! Хай зцілить вона від недуг вас і вашу рідню!“ Це їх знов звеселило, усі троє пішли, посміхаючися, як діти, на думку, що ці побажання доброї жінки сповнилися раніш.

Опинившись Марі біля Гроту, зараз же захотіла увійти покласти самій букета й свічки, а тоді вже на коліна стати. Там мало ще було народу; вони сіли посеред інших прочан і за три—чотири хвилини їх пустили. Якими захопленими очима оглядала вона всю обставу, вівтар з чеканного срібла, орган-гармонієм, дарунки, заляпані воском, підставки для свічок, що палали серед білого дня! Цей Грот вона бачила тільки здалеку, з свого мізерного візка, а тепер вона туди увійшла, вона вдихала його повітря, мов у справжньому раю, поринаючи в хвилі його теплих чарівних пахоців. Вони трошки душили її, але й це їй здавалося чудесне. Поклавши квітки на дно великого кошика і, навшпиньки знявшись почепити букета до загостреного прута штахетів, вона довго цілувала скелю попід статуєю божої матері в тому місці, де мільйони уст вже встигли одшліхтувати камінь. У цьому поцілункові любови вилився увесь запал її подяки, розтануло все її серце.

Вийшовши Марі з Гроту, пала ниць, поринувши в безмежну подячну молитву. Батько її теж схилився на коліна поруч неї, прилучаючи й свою палку подяку. Але він не міг довго зосереджуватися на одному, він почав виявляти неспокій і кінець-кінцем схилився до доччиного вуха, шепочучи їй, що треба йому негайно піти в одній справі. Звичайно, найкраще їй тут залишитися й молитися, чекаючи його. Вона кінчатиме свої молитви, а він не забариться і буде до її послуг; а тоді вони підуть на прохід, на дозвіллі, куди їм заманеться. Вона його не розуміла, не чула навіть його слів. Вона тільки головою хитнула, обіцяючи залишатися тут, охоплена таким поривом

розчуленої віри, що на її очі, встромлені в білу по-ставу діви, насунулися сльози.

Підійшовши де-Герсен до П'єра, що залишавсь на боці, почав йому з'ясовувати:

— Друже мій, це така okazія: я пообіцяв візникові, що возив нас до Гаварні; побачитися з його господарем й з'ясувати йому причини нашого запізнення. Ви знаєте, що голяр з площі Маркадаля.. Та й слід там мені підголитися!

П'єр занепокоений спочатку заперечував, але уступив перед запевненням, що повернуться вони за чверть години. Одначе абат настояв узяти екіпажа, що стояв внизу Мерляського плято. Це було щось подібне до кабріолету зеленого кольору; товстий візник, хлопчина років тридцять, у береті, смалив цигарку. Сидячи боком на козлах, він правував із спокійною безжурністю ситої людини, що почуває себе, як господар, на вулиці.

— Зачекайте нас, — мовив П'єр зіходячи, коли вони прибули на площу Маркадаль.

— Гаразд, пане абате, почекаємо.

І залишивши свою миршаву шкапину на сонці, він пішов теревені правити з гладкою служницею, розпатланою, розхристаною, що купала собаку в сусідньому водозборі.

Казабан саме стояв на порозі крамниці, що своїми великими дзеркальними вікнами та зеленими стінами звеселяла похмуру площу, зовсім порожню в будні. Коли не був дуже обтяжений роботою, любив попитатися на пішоході поміж своїх вітрин, де блищали на сонці помадні банки й флякони з пахощами. Він зараз же пізнав одвідувачів.

— Дуже приємно мені, велика честь... Будьте ласкаві, увійдіть. — На перші ж слова де-Герсенові, що до фірманового запізнення, господар виявив велику поблажливість. Звичайно, фірман не винний, що спочатку зламалося колесо, а тоді їх захопила гроза. Якщо панове подорожні завдоволені, то нема про що й розводитися.

— О, — гукнув Герсен, — це чудесна країна, її не можна забути!

— Отже, добродію, якщо вам так сподобалося у нас, ви знов приїдьте до нас, нам же краще!

А що архітект сів на крісло і прохав його поголити, він ураз заметушивсь. Його підмайстра знов не було вдома, побіг з дорученнями прочан; тут ціла родина в нього спинилася, — везли вони з собою скриню з чотками, з гіпсовими статуетками святої діви й гравюрама під склом. Чути було згори сквапне стукотіння ногами, гучні голоси, метушню людей, що голову загубили в клопотах перед од'їздом, посеред сили покупок, що їх усі треба було десь упакувати. У сусідній їдальні, куди двері розчинені були, двоє дітей допивали шоколяду серед страшеного безладдя на столі. У цьому домі, що винаймлено в ньому всі кутки, настали останні часи навали чужинців, яка примусила голяра з дружиною піти до льоху, де подружжя спало на розкладному ліжкові.

Поки Казабан намілював йому щоки мильною піною, Герсен його розпитував:

— Ну і щож? Завдоволені ви з цього сезону?

— Безперечно, добродію, я не маю підстав скаржитися. Ви чуєте, мої мешканці од'їзять сьогодні; але завтра вранці я чекаю на інших, ледве встигну порядки поробити... І так буде до самого жовтня.

Тоді, бачучи, що П'єр залишається на ногах, переходжуючися взад та вперед по крамниці, оглядаючи нетерпляче стіни, він ввічливо озирнувся.

— Прошу сідати, пане абате, візьміть газетку... Я вас довго не затримаю.

Жестом священник подякував, але сісти відмовився; а голяр провадив далі, піддаючися своїй звичайній балакучості

— О, мої справи завсіди гаразд ідуть, дім мій відомий: охайні постелі та добра кухня... Але місто незавдоволене, о, ні, ні! Можу навіть сказати, що ніколи не бачив такого незавдоволення.

Він хвилину помовчав і поголив ліву щоку; тоді, перериваючи свою роботу, враз мовив у нападі щирости.

— Пане, печерні ченці грають з огнем; це все, що я можу сказати.

Тут Казабан розперізався, він говорив, говорив і ще говорив. Його великі очі вирячилися, вертілися на його довгим обличчі з випнутими вилицями, з засмаглою шкурою, засіяною, наче червоними бризками, дрібними цяточками, і ціле його маленьке нервове тіло тремтіло від ненастанного руху й поривчастої мови. Він повернувся до свого акту оскарження, він перераховував усі численні образи старого міста від ченців. Власники готелів скаржилися, крамарі священними речами не здобували половини зиску; кінець-кінцем, нове місто загарбало і прочан, і гроші. Мати собі користь могли тільки умебльовані кімнати, готелі, крамниці поблизу Гроту. Це була боротьба на життя та на смерть, убійча ворожість росла з дня на день, старе місто з кожним сезоном втрачало дешицю свого життя, засуджене, без сумніву, зникнути, — його мало задушити, мало вбити молоде місто. Ах, цей їхній бридкий Грот! Краще дати собі одрізати обидві ноги, аніж туди ступити. Ну, чи не гидота та крамничка, що її поруч притулили? Чистий сором, і одному єпископові це видалося негідне, аж він, кажуть, до папи написав про це! Щождо Казабана, то завсіди він був вільних думок; він давній республіканець, ще за імперії голосував за кандидатів опозиції; отже він сміливо може признатися, що не вірить в їхню гидку печеру, знати навіть про неї нічого не хоче!

— Дозвольте, добродію, я вам розповім про одну подію. Брат мій на посаді в міській раді, і цю штуку я почув від нього... Треба вас попередити, що міська рада тепер у нас республіканського напрямку і страшенно обурена з деморалізації міста. Увечері тут носу не можна висунути, щоб не натрапити на розпусних жінок, знаєте, отих що свічками гандлюють. Вони заходять собі з візниками, що наїздять сюди під час сезону — непевний, непутящий народ, зійди, хто знає звідки... Тепер ще треба вам з'ясувати ставлення ченців до міста. Коли купили вони землю навколо Гроту, то зобов'язалися формально не провадити тут жадної торгівлі, а проте, навспак своїм зобов'язанням, відкрили крамничку. Чи це не протизаконна

конкуренція, негідна чесних людей?.. Міська рада нового складу ухвалила послати до них уповноважених з вимогою виконати договір та погрожуючи, в разі не послухають, замкнути їм крамницю. І знаєте, добродію, що вони відповідали?.. О, те саме, що вони говорили двадцять разів і що вони відповідають щоразу й тепер на кожну законну вимогу. „Гаразд, ми згодні виконати свої зобов'язання, але ми господарі на своїй землі й Грота ми закриємо“.

Казабан вирівнявся, махнув бритвою й одрубав поволі, вирячивши очі з обурення.

— Грота ми закриємо!

П'єр, що весь час поволі переходжувався по залі, враз зупинивсь проти господаря й одрубав:

— Гаразд! Міській раді слід було тільки відповісти: „ну й закривайте собі!“

Казабан почервонів і мало не задихнувся.

— Закрити Грота!.. закрити Грота!—вкрай збентежений повторяв він.

— Але безперечно! Він бо вас іритує, він вам гидкий цей Грот. — Адже цей Грот, за вашими словами, це вічна притичина до війни, кривда, зіпсуття звичаїв! Тоді край був би всьому, більше про це й не чули б... Справді, це був би чудесний вихід з заплутаного становища, і як би хто мав силу примусити ченців здійснити їхню погрозу, він вам вчинив би велику послугу.

В міру того, як П'єр говорив, розгніваний Казабан заспокоювався. Він дуже спокійний став, — трошечки блідий, а в його опухлих очах священник побачив турботу, й турбота ця все росла. Чи не замахнувся він надто далеко в своєму озлобленні проти преподобних отців? Чимало з-поміж духовних осіб їх не люблять; чого доброго і цей молодий абат перебуває в Люрді з таємною метою, щоб провадити кампанію проти них. Хто знає? Може потім справді замкнуть Грота. А тут усі годувалися тільки з нього. Якщо старе місто лементувало розлючене, що йому на долю самі кришки залишаються, проте щасливе воно було й з того.

Навіть вільнодумці, що заживали копійчину на прочанах, мовчали, як і всі; їм зле ставало, як тільки нова людина надто ретельно переймалася їхніми думками щодо непохвальних сторін нового Люрду. Тут треба було розважному бути.

Казабан повернувся до Герсена. Він почав голити другу щоку, розгублено бурмочучи:

— О, якщо я кажу про їхнього Грота, це ще не визначає, що він мені на дорозі стоїть, кінець-кінцем! Та й крім того, усім треба жити.

У ідальні діти розбили чашку й зчинився страшений галас. Зазирнувши туди, П'єр знов помітив на стінах гравюри священного змісту й гіпсову статуйку божої матері, що ними Казабан прикрасив кімнату, щоб догодити мешканцям. Чийсь голос крикнув згори, що валізку запаковано, замкнута, і слуга, коли повернеться, може зв'язати її мотузками.

Але Казабан перед цими двома одвідувачами, що їх власне не знав, залишався недовірливий та збентежений; йому було ніяково й різні неспокійні припущення роїлися йому в голові. Його гризла думка, що вони зараз підуть собі, а він так і не дізнається нічого про них після свого необережного вибрику. Як би ще можна було взяти назад свої гострі слова про печерних манахів. Отже, коли Герсен підвівся, щоб вимити собі підборіддя, голяр не міг побороти бажання поновити розмову.

— А чули ви про вчорашнє чудо? — запитав він. — Усе місто вражене з цієї події, багато осіб казали мені про неї... Так, на цей раз вони досягли справжнього чуда. Одна молода панночка, розбита параліжем, враз підвелася й повезла свого візка аж до хор базиліки.

Герсен, що сідав на своє місце, добродушно за-реготав.

— Та ж панна ця — це моя дочка.

Казабан, вражений з цієї приємної несподіванки, весь просіяв заспокоєний; він майстерно викінчив зачіску архітекторові, поривчасто махаючи руками, знов захоплений та балакучий.

— Ах, шановний добродію, здоровлю вас, мені дуже приємно, що ви побували в моїх руках... Якщо ваша дочка зцілилася, цього, мабуть, цілком досить для вашого батьківського серця?

І він додав на адресу П'єра кілька привітних слів. Потім, наважившись кінець-кінцем одпустити одвідувачів, Казабан подививсь на абата з проникливим виглядом і сказав, як людина здорового розуму, що бажає висловити свою остаточну думку про чудеса:

— Бувають, пане абате, щасливі випадки для всіх. Час від часу це нам потрібне.

Як вийшли на вулицю, Герсенові довелося розшукувати візника, що все ще базикав з служницею. Поруч неї викупаний собака обтрушувався на сонці. А п'ять хвилин згодом кабриолет примчав їх до підніжжя Мерляського плято. Подорож забрала їм півгодини. П'єр хотів залишити екіпаж, маючи на думці проїхатися з Марі й показати їй місто, щоб вона не стомилася надто. Поки батько ходив до Гроту по дочку, він підчікував їх на цьому місці, попід тінню дерев.

Візник зараз зайшов з ним у розмову. Цей хлопчина запалив другу цигарку й залюбки почав розповідати. Він був походженням з одного села в околицях Тулузи; заробітки в Люрді добрі були, візник не міг поскаржитися, іноді прилипала до рук груба копійчина. Тут добре їдять, живуть весело; можна сказати блаженна сторона. Він це все казав з невимушеністю людини, що не зв'язує себе релігійними приписами, проте зберігаючи належну пошану до духовної особи.

Кінець-кінцем, напівлежачи на своєму сідалі, так що одна нога звисала, він крізь зуби мовив:

— Так, пане абате, Люрд пішов угору, але хто зна, чи надовго це.

П'єр, дуже вражений цими словами, мимохить глибоко замисливсь, аж поява Герсена з Марі порушила нитку його думок. Батько знайшов дочку на колінах на тому самому місці, в тому самому захопленні подяки й віри, біля ніг святої діви; і, здавалося, вона занесла в своїх очах все блискуче світло з Гроту, так сяяли вони божественною втіхою оду-

жання. Вона нізащо не погодиться увійти в карету. Ні, ні! Вона воліє йти пішки. Їй зовсім не цікаво оглядати місто, далеко краще перейтися ще годинку під руку з батьком садами, вулицями, площами, де заманеться! І коли П'єр розплатився з візником, Марі перша повернула в одну з алей на есплянаді, тішачися з цієї прогульки вздовж зелених газонів з розкішними квітками, попід тінню високих дерев. Тут було так любо, так свіжо посеред цих трав, посеред листя самотніх тінистих алей, куди добувався негмамовний плюскіт Гава! Потім вона забажала повернутися до міських улиць, до натовпу, щоб знов знайти там оживлення, гомін, галас, кипуче життя, що його потреба була ключем в ній самій.

На вулиці Сен-Жозеф показували панораму, старовинну печеру з схиленою на коліна Бернадеттою того дня, як доконалося чудо. П'єр запропонував туди зайти подивитися. Марі зраділа, як дитина, і Герсен виявив наївне захоплення, особливо, коли помітив, що в гурті прочан, які входили разом з ними до темного коридору, пізнали в його дочці ту молоду дівчину, що зазнала чудесного зцілення й встигла прославитися, так що ім'я її переходило з уст в уста. Угорі, на естраді, коли публіка вийшла на світло, зм'якшене полотняною завісою, Марі стала за центр для овації: присутні обступили її з ніжним співчуттям, з розчуленими поглядами, захоплені від зустрічі з нею лицем до лица, від безпосередньої близькості до чудесно зціленої. Тепер це була слава, Марі скрізь любитимуть, скрізь, де вона з'явиться. І вийшло так, що на хвильку забули й за службовця, який мав давати пояснення і стояв уже на чолі маленького гурту одвідувачів. Кінець-кінцем він повів публіку навколо, розповідаючи епізод, показаний на велетенському полотні сто двадцять шість метрів завдовжки. Тут було зображене сімнадцяте з'явлення святої діви Бернадетті того дня, коли ця дівчина, стоячи на колінах біля Гроту, невмисне залишила свою руку понад полум'ям свічки під час видіння і не обпеклася. Увесь старовинний краєвид навколо первісного Гроту відно-

влено було детально, усю сцену витворено з історичними особами: лікарем, коли він стверджує чудо з годинником у руках, мером, поліційним комісаром, імперським прокурором, — їх імення службовець називав на здивовання публіки, що за ним ходила.

Тут, за підсвідомим зв'язком ідей, П'єрові пригадалася увага балакучого візника: „Люрд пішов угору, але чи це надовго?“ Справді, в цьому й полягало ціле питання. Скільки вшанованих святинь виростало й раніш на землі на одне слово невинних дівчаток, обраниць неба, що до них з'являлася свята діва! Завсіди починалася та сама історія: чудесне з'явлення, гнана пастушка, що їй закидали брехню, далі навала людських злигоднів, що шукали ілюзії, і кінець-кінцем пропаганда, тріумф святині, що засяяла перед людьми, як ратувальний маяк, а згодом занепад, забуття, коли інше святилище, в іншому місці утворювала захоплена мрія іншої візіонерки. Могутність ілюзії наче слабнула сама собою, отже треба було протягом віків переміщати її, утворювати іншу обстанову, творити інші пригоди, щоб відновити її міць. Так Ля-Салет затьмарила всі колишні святині, а Люрд її заступив, щоб померхнути самому з часом перед новими чудесними з'явищами в майбутньому. Тільки як Люрд забагатів так хутко, так чудесно, він звичайно завдячував це маленькій щирій душі чарівної Бернадетти. Тут не було вже жадної омани, жадної брехні, а самий розцвіт страждання, кволу, хвора дівчинка, що принесла стражденному людству свою мрію щодо справедливості й рівності в'чуді. Вона була сама вічна надія, сама вічна потіха. Крім того усі історичні й соціальні умовини наче об'єднались, щоб довести до найбільшого напруження цю потребу містичного пориву до кінця жахливого віку, віку, коли панувало позитивне дослідження. Ось чому Люрд, без сумніву, існуватиме ще довго в своєму тріумфі, перше ніж обернеться в легенду, в одну з мертвих релігій з міцними, але вже розбитими пахощами.

— Ах, цей старовинний Люрд, сумирне, вірне місто,

єдина можлива колиска, де могла народитися легенда! П'єр так легко відновляв його в своїй уяві, обходячи навколо великого полотна панорами! Ця картина сама за все говорила, давала найкращу наочну лекцію. Монотонних пояснень можна було не слухати, пейзаж говорив сам за себе. Поперше, печера, западина в скелі, на березі Гава, дика місцина, що навівала мрії, — зарослі чагарником схилки, кам'янисті кручі й жадної втоптані стежки. Тут поки жадного натяку на всі теперішні прикраси: ні монументального надбережжя, ні алей англійського саду, що вигинаються поміж чепурних підстрижених кущів, ні опорядженого Грогу, знівеченого та заграбованого, ні особливо крамнички, цього гнізда симонії, що за спокусу була для побожних душ. Діва не могла вибрати серед пустелі чарівнішого куточка, щоб явитися перед обраницею свого серця, перед бідною дівчинкою, що блукала тут, збираючи хмиз та носячи в душі сновидіння своїх болючих ночей. Далі йшла картина старовинного Люрду, що довірливо спаз по той бік Гава, позаду замкової скелі. Тут воскресала інша доба, містечко з його вузькими вулицями, вистеленими кругляками, з його темними будинками, мармуром обрамленими, з давньою напівеспанською церквою, повною старовинного різьбарства, населеною золотими видіннями та розписними поставами. Двічі на день тільки диліжанси з Баньєру й Котре скакали через Ляпаку, щоб піднятися крутою сошею нижньої вулиці. Дух віку не повіяв на ці сумирні дахівки, де попід ними тулилася одстала людинність, що залишалася в стані дитинства, подавлена тісними путами твердої релігійної дисципліни. Жадної гульні, поважна, віками усталена торгівля давала достатні засоби до щоденного існування, мізерного животіння, що його суворість охороняла чистоту звичаїв. І ніколи не було ще так П'єрові зрозуміло, як це Бернадетта, роджена на цій землі віри й чесности, розвилася на них, як натуральна троянда, що розквітла на придорожній шипшині.

— Це в кожному разі дуже інтерна річ, — заува-

жив Герсен, коли вони всі трое вийшли на вулицю.— Я не шкодую, що заходив подивитися.

Марі й собі завдоволена сміялася.

— А правда, тату, як це все живо? — запитала вона.— Хвилинами так і уявляється, що всі ці люди ось зараз почнуть рухатися... А яка чудесна сама Бернадетта на колінах, в молитовному захопленні, коли полум'я свічки лиже їй пальці, не обпікаючи їх!

— Чекайте лишень, — почав архітект, — адже ми маємо всього одну годину; — чи не зайти нам до крамниці, щоб встигнути щось купити?.. Хоче обійти всі крамниці? Ми обіцяли Мажесте зробити йому перевагу; але ми можемо піти скрізь на оглядини... Га, що ви на це скажете, П'єре?

— Безперечно, якщо вам цього хочеться, — відповів священник. — Тим паче, що для нас це буде приємна прогулянка.

І всі вони повернулися на Мерляське плято. П'єр, вийшовши з панорами, зазнав дивного відчуття людини, що потрапила до чужої країни. Він наче перенісся з одного міста до другого на відстані кількох століть. Абат залишив самоту і сонний супокій стародавнього Люрду в сутінках під полотняною завісою, щоб ураз опинитися посеред нового Люрду, осяяного сонцем, залятого гомінливою юрбою. Вибило вже десяту; вулиці чорніли від натовпу, подорожні квапилися до сніданку зробити потрібне закупно, щоб потім одне тільки діло знати, — пакуватися в дорогу. Тисячі прочан з національної прощі в останній метушні сновигали вулицями, робили облогу на крамниці. Крики, штовханина, біганина стрімголов, нагадували про кінець ярмарку під ненастанний гуркіт екіпажів. Ті набирали харчів на дорогу й спустошували ятки, де продавали хліб, ковбаси, сосиски, шинку. Ті купували овочі й вино: дорожні кошики наповнялися пляшками, пакунками в маснім папері, мало не лускали. У одного торговця, що возив сир на візку, — хапали його крам, наче вітром його розвіювано. Але охитніш за все юрба купувала священні речі, і ручні торговці, навантаживши візки свої статуетками, релігійними

малюнками, робили золоті діла. Покупці, що бажали увійти до крамниць, утворювали перед ними хвости на вулиці, очікуючи своєї черги; жінки ходили обмотані величезними чотками, несли під рукою статуї богородиці, а в руках бляшані глечики, куплені, щоб захопити з собою святої води біля чудодійного джерела. Ці глеки від одного до десяти літрів, одні без малюнка, інші з грубо намальованим зображенням люрдської божої матері, — дуже спричинялися до ярмаркового оживлення на вулицях своїм блиском нової бляхи та приємним брязкотінням, коли їх тягли в руках або на мотузці. І гарячкове захоплення покупками, приємність тринькати гроші, повертатися з кишенями, напакованими фотографіями й медалями, надавали святочного вигляду обличчям, перетворювали цю радісну юрбу в ярмаркових покупців, з гострими апетитами, що знаходили задоволення.

На Мерляському плято Герсенові захотілося зайти до однієї з найкрасивіших та найгустіше натовпом набитих крамниць під вівіскою: „Субіру, брат Бернадеттин.“

— А чи не зробити тут нам своє закупно? Принаймні, наші дрібні сувеніри матимуть більш інтереса й місцевого кольориту.

Одначе він пішов далі, твердячи, що спочатку все треба оглянути.

Пер із стиснутим серцем дививсь на крамницю брата Бернадеттиноного. Йому жалю завдавала думка, що брат торгує портретами богоматері, що її сестра його бачила на власні очі. Але ж треба з чогось жити, а він, здається, чув, що родина обраниці поруч з тріюмфальною базилікою не встигла забагатіти і не дуже гарні справи мала через страшенну конкуренцію; якщо прочани залишали в Люрді мільйони, то й крамарів священними речами було тут понад двісті, не рахуючи власників готелів та домовласників, що винаймали кімнати. І кожен з них хапав собі свою долю наживи, так що прибутки, що їх жадібно кожне рвало собі, виходили дуже пересічні. Вздовж цілого плято йшла суцільна низка крамниць, що тулилися одна до другої; вони містилися по ятках дерев'яного барака,

в якійсь галерії, що її побудувало місто та мало з цього до шістдесят тисяч прибутку. Це були справжні базари, виставки, що линули на пішоходи, зачеплювали публіку. На триста майже метрів не було інакшої торгівлі: цілий натовп чоток, медалів, статуїнок, що красувалися у вітринах. На вивісках видно було шановані імення: св. Роха, Йосипа, Єрусалиму, незайманої діви, священного серця, Марії, все, що небесний рай має в собі найкращого; і це робилося щоб розчулити й привабити покупців.

— Слово чести, — оголосив Герсен, — я гадаю, що тут по всіх крамницях усе те саме. Ходімо до першої ліпшої.

Йому надокучило ходити, ноги нили від марного сновигання повз крамниці.

— Якщо ти обіцяв купити що треба в Мажесте, — заперечила Марі, яка не знала втоми, — то найкраще повернутися до них.

— Ну, гаразд, вернімося до Мажесте.

Шереги крамниць знов починалися в алеї Гроту. Вони знов тиснулися тут обабіч; але траплялися ювелірні, галянтерія, парасольки, там торгували теж і священними речами. Один кондитор продавав навіть цукерки на люрдській воді, в пуделечках з люрдською божою матір'ю на покришці. На вітринах фотографа переважали краєвиди Гроту, базиліки, портрети єпископів, ченців поруч з славетними пейзажами з сусідніх гір. Книжкова торгівля виставила новіші видання духовної літератури, книги з побожними заголовками поміж численними розвідками про Люрд, що вийшли за останнє двадцятиліття, при чому деякі з них мали величезний успіх. На цій широкій, велелюдній дорозі юрба розливалася вільною хвилею; бляшані глеки бряжчали, усе раділо, життя скрізь клекотіло могутнім струменем проти яскравого сонця, що пронизувало алею з одного кінця до іншого. І статуїкам, медалям, чоткам не видно було кінця-краю. Одна виставка продовжувала іншу; цілі кілометри стелилися так уздовж улиць цілого міста, захопленого тим самим базаром, де продавалися однакові речі.

Проти готеля „З'явищ“ де-Герсен знов почав вагатися.

— Отже, виходить, ухвалено, ми робимо свої покупки тут?

— Ну, звичайно, — відповіла Марі. — Подивися, яка гарна крамниця.

І вона перша увійшла до крамниці, справді найбільшої на цій вулиці, що містилася в нижнім поверсі готелю, ліворуч. Герсен і П'єр пішли за нею.

Аполліна, племінниця подружжя Мажесте, що провадила продаж, стояла на лавочці, здіймаючи кропильниці з високої полиці шахви під склом, щоб показати їх молодому чоловікові, елегантному санітарові в чудесних жовтих черевиках. Вона сміялася, наче горлиця воркувала, прекрасна з своїм чорним волоссям та чудесними очима на трохи незграбному обличчі, з рівним чолом, широкими щоками й повними рум'яними устами. П'єр помітив, що елегантний покупець потай полоскотав їй біля краю спідниці, ногу, що здавалася одкрита була назустріч бажанням. А втім молода дівчина, наче нічого не трапилось, у ту саму мить зручно стрибнула на підлогу, запитуючи:

— То ви вважаєте, що ця модель кропильниці не сподобається вашій тітоньці?

— Ні, ні, — відповів санітар, одходячи. — Пошукайте іншої моделі. Я їду тільки взавтра, я ще раз зайду.

Пізнавши в особі Марі молоду дівчину, зцілену напередодні, ту, що про неї говорила пані Мажесте, Аполліна виявила багато запобігливості. Вона весело, але трохи здивовано та неймовірно дивилася на Марі, наче заховуючи посмішку вродливої дівчини, що пишається своїм розкішним тілом перед цією незайманістю, такою дитинною та запізненою. Але як спритна продавчиня, вона була люб'язна й сипала компліментами.

— Ах, панно, я дуже щаслива була б, як ви щонебудь у мене купили. Чудо, що над вами довершилося, таке прекрасне!.. Ціла крамниця до ваших послуг, — у нас найбільший вибір.

Марі ніяково стало.

— Дякую, нам потрібні самі дрібнички.

— Коли дозволите, — мовив Герсен, — ми собі виберемо.

— Будьте ласкаві, добродію, вибирайте. А там побачимо.

А що увійшли інші покупці, Аполліна забула за них, повернувшись до свого ремества гарненької продавчині з ласкавими словами, чарівними жестами, особливо коли доводилося говорити з чоловіками, що їх вона відпускала з напханими кишнями.

Герсенові залишалося всього два франки з люїдора, що йому подарувала Блянш на кишенькові видатки. Тому він не міг розмахнутися. Одначе, П'ер оголосив, що вважатиме за найбільшу образу, якщо друзі його не приймуть у подарунок кількох дрібничок з Люрду. Тоді ухвалено було насамперед обрати дарунок для Блянш, а тоді для самої Марі та батька згідно з їхнім смаком.

— Не будемо поспішати, — твердив повеселівши Герсен. — А ну, Марі, вибери щось кращого... Як ти гадаєш, що найприємніше було б для Блянш?

Усі троє почали розглядати, вибирати, ритися в дрібничках. Але нерішучість їхня збільшувалася в міру того, як переходили вони від однієї речі до іншої. Величезна крамниця з своїми вітринами, шухлядами, що йшли згори донизу, нагадувала море з численними хвилями: цілі купи найрізноманітніших священних речей лежали і тут, і там, і скрізь. Тут були чотки, зв'язки чоток, розвішані по стінах, купи чоток по висувних шухлядах, починаючи від найпростіших по двадцять су за дюжину, до чоток з запашного дерева, агату, ляпіс-лазурі, оправлених у золото та срібло; деякі довжелезні чотки — ланцюги, призначені, щоб оповити двічі шию й стан, склалися з різних намистин, як лісовий горіх завбільшки, розділених мертвими головами. Тут були медалі, цілий дощ медалів, пуделка, догори наповнені ними, медалі різних розмірів, з найрізноманітнішого матеріялу, і найдешевші й найдорожчі, з різними написами, з зобра-

женнями Гроту, базиліки, церкви незайманого зачаття, штиховані, рельєфні, емальовані досконалого виробу й аляпуватої фабрикації, відповідно до ціни. Були статуйки божої матері, маленькі й більші, з олова, з дерева, з слонячої кістки, але найбільше з гіпсу, то білі, то яскраво розмальовані, що без кінця-краю відтворювали Бернадеттин опис святої діви. Богородицю зображували з благосним усміхненим обличчям, в дуже довгому покривалі, в блакитній опоясці, з золотими трояндами на ногах, але були невеличкі одміни на кожній моделі, щоб гарантувати власність фабриканта. За статуїками йшла інша хвиля священних речей: сотні варіантів нарамників, тисячі клішів малюнків духовного змісту, витворних гравюр, простих хромолітографій, що поринали в масі маленьких малюночків, розфарбованих, позолочених, полякованих, з букетами квітів, в мережаній рамці. Були, між іншим, і ювелірні речі: кільця, брошки, браслети із зірками, хрестами, з постатями святих. Але паризька галянтерія над усім переважала, затоплюючи решту: ручки на олівці, портмоне, портсигари, преспап'є, ножі папір різати, табатирки, силасиленна речей, що на них ненастанно повторювалися базиліка, Грот, люрдська божа мати, відтворені на всі лади, усіма відомими засобами. У шухляді, де лежали речі до п'ятдесят сантиметрів за штуку, купою навалені були кільця до серветок, чарки на рідкі яйця й дерев'яні люльки на цигарки, прикрашені рельєфним малюнком божої матері в сяйві.

Що далі, то Герсенові гидко ставало й сумно; його охоплювали роздратовання людини, з артистичним смаком.

— Але це все жахливе, жахливе!—повторював він на кожну нову річ, що трапляла йому до рук.

Він зірвав серце, пригадавши П'єрові свою спробу поновити виробництво малюнків духовного змісту, що його зруйновано.

Останні крихти його капіталу пішли на це, і архітект був ще суворіший до лихеньких виробів, що ними переповнена була крамниця. Чи то бачили де

вироби такі дурні, претенсійні, химерні та потворні? Вульгарність задуму, безглуздість виразу конкурували в них з банальною вмілістю виконання. Це було ні трохи не краще за модні картинки розмальованих бомбоньерок, за воскові ляльки, що крутяться у вікнах голярні: мистецтво фалшивої краси, незграбної наївності, позбавлене всього реального, усього людського, характерного, позбавлене широти. І архітект, раз сівши на свого коника, не вгавав; він не міг не висловити своєї відрази до побудов нового Люрду, до жалюгідної потворності гроту, до кольосальної дивоглядності узвозів на горбі, до жахливої непропорційності церкви Розер і базиліки, при чому одна, надто важка, нагадувала базар із зерном, а друга з анемічною худорлявістю об'єднувала відсутність стилю.

— Ах, справді, — кінець-кінцем зробив він висновок, — треба надто любити господа бога, щоб мати мужність поклонитися йому посеред усієї цієї потворності! Вони все перепсували, все загадили, наче умисне; ніхто не мав хоч іскри справжньої творчості, ні хвилини зворушення, ні справжньої наїзности, ні щирої віри, що творять взірці мистецтва. Усі вони тільки кривили душею, копіювали інших, ніхто не віддавався своєму завданню душею й тілом! А чим же можна надхнути їх, коли вже вони не виростили нічого великого на цій землі чудес!

Ґер не відповідав. Але його дуже вразили ці роздуми, він сам собі з'ясував кінець-кінцем причину важкого почуття, що зазнав його як тільки приїхав до Люрду. Цей важкий настрій походив від рбзходження між сучасним оточенням і віруваннями минулих віків, що їх робили спроби відродити. Абат уявляв собі стародавні собори, де тріпотіла віра народів, і старовинні речі поклоніння, образи, ювелірні вироби, статуї святих з каміння, з дерева, дивної сили й краси виразу. Уся справа в тім, що за тих далеких часів робітники вірували, віддавалися роботі тілом і душею, у цілій наївності свого зворушення, як говорив Герсен. А тепер архітекти будують

церкви з легким серцем та з спокійним розумінням справи, що вони його застосовують до побудови п'ятиповерхових будинків. Та сама історія із священними речами, з чотками, медалями, статуїками; їх виробляють гуртом у велелюдних кварталах Парижа робітники-гультяї, що навіть до церкви не ходять. Звідси це цяцькове виробництво, лихенький крам, копійчані бляшані вироби, мізерні у своїй лубочній красі, в своїй безглуздій сантиментальності, що від неї млосно стає! І Люрд затоплений усім цим, спустошений, понівечений, отже людям з найменш витонченим смаком моторошно ходити тутешніми вулицями. Усе це йде всупереч до спроби відродити колишню святість старовини, йде всупереч легендам, церемоніям, процесіям померлих віків. І П'єрові враз спало на думку, що історичний і соціальний вирок Люрдові полягає власне в тім, що віра назавсіди вмерла серед французького народу, коли він не вкладає її вже а ні в побудову храмів, що його руки їх будують, а ні в виробництво своїх чоток.

Марі все ще рилася посеред різних речей з нетерплячкою дитини, не знаходячи нічого гідного тієї захопленої мрії, що вона її з собою завозила, щоб берегти її ціле життя в глибині душі.

— Батьку, час іде. Ти мусиш проводити мене до лікарні... І що робити, хай уже я подарую Блянш ось цю медаль, із срібним ланцюжком. Вона носитиме її, як маленьку прикрасу. А для себе я візьму цю статуїку люрдської богоматері, маленьку модель, досить гарно розмальовану. Я поставлю її до своєї кімнати й прикрашатиму живими квітами... Правда ж, це буде гарно?

Герсен ухвалив те, що дочка вибрала. А сам ніяк не міг нічого собі знайти.

— Боже мій, боже мій! так важко на чомусь спитися!

Він розглядав ручки на пера з слонячої кістки з кулькою на кінці, завбільшки з горохвину, де всередині були мікроскопічні фотографії. Приклавши до ока одну з них, він захоплено йойкнув:

— Але чекайте! Та це ж цирк Гаварні! Ах, оце диво! Тут усе як у природі. І як це такий колос уміщається в горохвині? Слово чести, візьму я цю ручку, вона забавна, вона нагадуватиме мені мою поїздку.

П'єр вибрав собі тільки велику фотографію Бернадеттину, де вона була на колінах, у чорній сукні, з фулярвою хустиною на голові. Кажуть, що це єдиний знімок з природи. Абат поспішаючися розплативсь і всі троє збиралися одходити, як враз до крамниці влетіла пані Мажесте; вона почала їх затримувати, кажучи, що бажає піднести невеличкий подарунок Марі, це бо принесе щастя її домові.

— Будьте ласкаві, панно, виберіть собі нарамника, от з цих. Свята діва, що вас обрала, заплатить мені за нього.

Вона підносила голос, метушилася, так що притягала увагу покупців, усі зацікавилися й впилися жадібними очима в молоду дівчину. Це знов росла популярність навколо неї, вона перекинулася, кінецькінцем, на вулицю, коли господиня готелю стала на порозі крамниці, роблячи знаки крамарям навпроти й починаючи каламутити увесь квартал.

— Ходімо, чи що, — питала Марі, почувавши себе ніяково.

Однак батько затримав її ще, побачивши священика, що увіходив.

— Ах, пан абат де-Гермуаз!

Це справді був красивий абат, у тонкій сутані, наперфумований, з свіжим обличчям, просякнутий ніжними веселощами. Він не помітив свого вчорашнього супутника та жваво наблизивсь до Аполліни, одводячи її на бік.

І П'єр почув, як він морив її стиха:

— Чому ви не принесли мені сьогодні вранці три тузина чоток, як я вас прохав?

Аполліна знов почала сміятися своїм воркітливим сміхом горлиці й лукаво поглядала на нього, не відповідаючи.

— Адже ці чотки призначені для моїх духовних дочок у Тулузі: я збирався покласти їх на дно ва-

лізки, а ви ще обіцяли допомогти мені вкласти білизну.

Вона все сміялася й піддрочувала його своїми красивими очима, злегка скосивши їх на бік.

— Тепер я не поїду раніше як завтра. Принесіть мені чотки сьогодні ввечері, як будете вільні... Згода? Я мешкаю на розі, у Дюшен, умебльована кімната внизу... Будьте ласкаві, приходьте самі.

Кінець-кінцем продавчиня з жартівливим виглядом вимовила ледве чутно своїми рум'яними губами, але таким тоном, що покупець міг не мати певности щодо її обіцянки.

— Звичайно, пане абате, я прийду.

Тут їхню розмову порушили. Герсен виступив наперед, бажаючи привітатися з молодим священиком. Обидва враз розбалакалися про Гаварні: чудесна прогулянка, чудові години, що про них їм не забути ціле життя! Потім вони взяли на кпини двох своїх компаньйонів-священиків, добродушних співбесідників, що їхня наївність вельми їх потішила. Архітект кінець-кінцем нагадав своєму новому приятелеві обіцянку поклопотатися про нього у свого знайомого багатія в Тулузі, архі-мільйонера, може той взяв би участь в його вправах над керуванням повітряними кулями.

— На перший раз досить буде авансу сто тисяч франків, — закінчив він.

— Важте на мене, — мовив абат де-Гермуаз. — Ви не марно благали святу діву.

А в той час П'єр, що не випускав з рук портрета Бернадеттиного, вражений був її надзвичайною подібністю до Аполліни. Те саме трохи масивне обличчя, великий рот і ті самі чудові очі. Він згадав, що пані Мажесте говорила йому про цю дивну подібність, причому виявилось, що її Аполліна була вельми бідна в дитячі роки, живучи в Бартре, перше ніж тітка взяла її до себе в крамницю на допомогу. Бернадетта! Аполліна! Яке дивне наближення, яке перевтілення тридцять років згодом! І враз з цією спокусливо усміхненою Аполліною, що їй призначали любовні

побачення та про неї ширилися двозначні чутки, цілий новий Люрд став перед його очима: розпусні візники, продавчині свічок, власниці кімнат, що ловлять мешканців на станції, сотні умебльованих домів з маленькими ізольованими помешканнями, навала вільних священників, охоплених пристрастю паній-піклувальниць і звичайних собі подорожніх, що прибули сюди завдовольняти свої апетити. Потім цей запал гандлярства, викликаний дощем мільйонів, ціле місто, захоплене жадобою; крамниці, що перетворювали міські вулиці в базари, люто ворогують проміж себе; готелі, що жадібно живуть коштом прочан, навіть „блакитні сестри“, що тримають табльдот, і печерні ченці, що копійчину женуть в ім'я господа бога, визискуючи побожність вірних! Яка сумна, жахлива подія: видіння Бернадетти, такої чистої, незайманої викликало захоплення в народніх масах, примусило їх накинутися на ілюзію добробуту, притягло сюди річку золота, а разом з нею прийшла й розпуста, як тільки повіяло забобонами, як людство сунуло сюди юрбами, принесло з собою гроші й деморалізувало назавсіди цей чесний куточок землі. Де колись цнотливі лілеї цвіли, виросла тепер грішна троянда на угноєному ґрунті пожадлиivosti й насолоди життям. З Вітлеєму народився Содом, з того часу, як невинна дівчинка побачила тут діву.

— Ну, що я вам казала! — скрикнула пані Мажесте, помітивши, що П'єр порівнює її племінницю до портрету. — Аполліна це викапана Бернадетта.

Молода дівчина наблизилася до них із своєю люб'язною посмішкою, полещена таким порівнянням.

— А дайте но глянути! — гукнув абат Гермуаз, дуже зацікавлений.

Він узяв фотографію, порівняв її й собі до обличчя продавчині й виявив велике захоплення.

— Диво дивне! Ті самі риси... Перше якось не помічав, а тепер я зачарований.

— Одначе, — мовила кінець-кінцем, не витримавши, Аполліна, — мені здається, що ніс її грубший за мій.

— О, ви красивіша, далеко красивіша, — з запалом

підхопив абат, — нема в тім жадного сумніву!. Але все таки вас можна взяти за рідних сестер.

П'єр не міг втриматися від сміху на цю нісенітницю. Ах, бідолашна Бернадетта померла, а сестри в неї тут не було. Вона не могла більш відродитися, існувати їй неможливо було в цій країні метушні й спокуси, що її вона утворила.

Кінець-кінцем Марі вийшла з крамниці під руку з батьком; було вирішено, що чоловіки зайдуть по неї до лікарні, щоб разом рушити на вокзал. На вулиці купка народу, більше як п'ятдесят чоловіка, підчікували її в якимсь екстазі. Їй вклонялися, її слідами йшли; одна жінка примусила свою кволу, хвору дитину, що її несла назад від Гроту, доторкнутися сукні чудесно зціленої дівчини.

III.

З пів до третьої білий поїзд, що йому треба було від'їхати з Люрду о третій сорок, був уже на станції біля другої плятформи. Він очікував три дні на запасній колії у повному складі, як прибув з Парижу; і з того часу, як його поставили на місце, два білі прапори розвівалися на переднім та заднім вагоні як оповіщення прочанам, що їх посадити була справа нелегка й дуже забарна. Усі чотирнадцять поїздів національної прощі мали одбути з Люрду цього самого дня. О десятій ранку пішов зелений, далі рожевий, згодом жовтий; далі була черга білому, а за ним йшли інші, оранжовий, сірий, блакитний; на залізничний персонал знов упала сила клопотів, настав страшний день, метушня, шарварок, що збивав з ніг службовців.

Але одбуття білого поїзда завсіди викликали жваве зацікавлення; це була найбільша справа цього дня, бо він одвозив важко хворих, а поміж них бували, звичайно, улюбленці святої діви, що над ними вона створила чудо. Тому то попід наметом ринув натовп, залишаючи широку плятформу щось із сто метрів завдовжки. На всіх лавках уже посідали численні

прочани із своїми пакунками; вони заздалегідь посходилися. Край п'лятформи з-за буфетних столиків майже бійка зчинилася; чоловіки пили пиво, панії — лимонад; а з протилежного краю, де під'їздили екіпажі, санітари підтримували вільний прохід, щоб полегшити нести хворих, що їх чекали з хвилини на хвилину... А широкими пішоходами ненастанно сновигала юрба: розгублені в шарваркові бідаки, священики, що летіли чим дужч, бажаючи по змозі допомогти, чоловіки в сурдутах, цікаві та супокійні, коротко, найрізноманітніша публіка, що колинебудь стикалася на залізничному вокзалі.

О третій барон Сюїр з себе виходив і не знав, що робити; бракувало коней через величезну навалу туристів; вони розхопили силу екіпажів на свої екскурсії до Барезу, Котре, Гаварні. Кінець-кінцем занепокоєний сторож кинувся назустріч до Берто та Жерара; ті поверталися сюди, оббігали ціле місто. Але все йшло гаразд, казали вони; потрібні коні вони здобули й справа з перевезенням хворих провадилася в якнайкращих умовах. На подвір'ї санітари стояли напоготові з своїми ношами й ручними візками, очікуючи на шпитальні фургони, лінійки й екіпажі, набрані перевозити хворих з лікарні. Запас матраців та подушок лежав цілою горою під газовим рижком. Перші хворі вже прибули, і тут барон Сюїр знов загубив голову, тоді як Берто та Жерар поспішали на п'лятформу. Вони пильно стежили за всім і давали розпорядження посеред штурханщини, що все збільшувалася.

На п'лятформі перехожувався отець Фуркад, під руку з отцем Масіясом, вони зупинилися, побачивши лікаря Бонамі, що саме підходив.

— Ах, лікарю, я щасливий... Отець Масіяс, що оце від'їздить, тільки допіру розповідав мені про надзвичайну милість святої діви до цієї інтересної молоді дівчини, панни Марії де-Герсен. Ось уже цілими роками не траплялося такого надзвичайного чуда. Це справжнє щастя для всіх нас, це благословення на плоди наших зусиль... Цілий християнський

світ осяяний буде від нього, заспокоєний, потішений, збагачений.

Він саяв з радощів, і лікар приєднавсь і собі до нього; його голене з грубими рисами обличчя й вічно стомлені очі виражали глибоке завдоволення.

— Це дивно, дивно, преподобний отче! Я напишу брошуру; ніколи ще зцілення надприродне не відбувалося таким реальним способом... О, скільки шелесту справить воно!

Усі троє сунули далі; помітивши, що отець Фуркад дужче, як раніш, волоче хвору ногу, міцно спи-раючися на руку свого супутника, Бонамі запитав:

— Вам, мабуть, гірше, ваше преподобіє? Ви, здається, дуже страждаєте?

— Ох, і не кажіть: я не міг очей заплющити цілісіньку ніч. І яка прикрість, що напад подагри відновився саме в день мого приїзду сюди? Наче недуга не могла трохи почекати... Але менше з тим, годі про неї говорити. Я дуже завдоволений з наслідків цього року.

— Ах, так, так, — підхопив і собі отець Маціяс з тремтучим хвилюванням у голосі, — ми можемо пишатися, ми од'їздимо з серцем, сповненим подяки й ентузіазму. Крім випадку з цією молодою дівчиною, скільки ще чудесних зцілень! Їх і не перелічити: німі говорять, глухі чують, обличчя поточені болячками стають гладкі, як долоня; сухітні, що вже помирали, починають їсти з чудовим апетитом та пританцьовують; чисто тобі наче повоскресали з мертвих! Я везу з собою назад не поїзд страдників, а поїзд воскресення й слави.

Він перестав бачити навколо себе недужих і од'їздив з тріумфом безмежним в засліпленні своєї віри. І всі троє проходжувалися далі повз вагонів, що все наповнялися. Ченці й лікарі посміхалися на зверненні до них поклони прочан, час од часу зупинялися, щоб підбадьорити словом потіхи якусь нещасливу страдницю, що її проносили повз бліду, як смерть, що цокотіла зубами, тремтячи з пропасниці. Вони запевняли її, що вигляд в неї значно кращий і вона конче одужає.

Але тут надійшов начальник станції; дуже заклопотаний, він кричав своїм пронизливим голосом:

— Не застановляйте платформ! Не застановляйте платформ!

Коли Берто зауважив, що десь треба ставити ноші, перш ніж вносити до вагонів хворих, він розгнівався:

— Але ж подивіться, хіба це годиться? Он там кинули візка поперед. Адже з хвилини на хвилину я чекаю поїзда з Тулузи! Ви може хочете, щоб вам подушило ваших людей?

І начальник побіг далі, даючи наказа своїм підлеглим не допускати на колію розгублену отару провансальців, що пленталися хто куди. Траплялися старі селяни, що не вміли навіть впізнати кольору свого поїзда. Ось чому кожному з них одягали на шию квитка відповідного кольору, щоб легше було порозуміти весь цей народ куди слід, немов безсловесні тварини. Але якого клопоту завдавали ці чотирнадцять додаткових поїздів у один день, в той час як і звичайний рух на лінії відбувався без зміни.

П'єр, що з'явився на станцію, із своєю валізкою в руках, на превелику силу дістався на платформу. Зцілена Марі висловила палке бажання ще раз перед од'їздом помолитися біля Гроту, щоб душа її до останніх хвилин перебування в Люрді палала вдячністю до святої діви. І абат залишив Герсенові провадити туди свою дочку, поки сам він розраховувався в готелі. А втім він узяв з них слово, що потім вони приїдуть на вокзал в екіпажі. Мабуть, Марі з батьком прибудуть на станцію, не пізніше як чверть години згодом. Чекаючи їх, він насамперед почав розшукувати свій вагон, щоб швидше звільнитися від пакунка. Виявилось, однак, що це не легка була справа, і П'єр пізнав той переділ, де вони їхали, тільки з картонної картки, почепленої на ньому. Цей чотирикутник з картону, де виставлені були ймення пані де-Жонк'єр, сестри Гіяцінти й сестри Клер Дезанж, теліпався тут три доби під пекельним сонцем і під грозою. Так, це був той самий вагон. П'єрові уявилася середина

його, де повно напхано страдників, пасажирів; покладені подушки вже позначали місце, де тулився в кутку Сабатьє, а на дерев'яній лавці, де ставили були візка Марі і де хвора зазнала таких страждань, їдучи сюди, збереглася ще глибока подрапина від залізного шквореня. Залишивши у вагоні свою валізку, П'ер вийшов на п'латформу і почав спокійно підчікувати своїх супутників, розглядаючися на всі боки. Дивувало його, що нема лікаря Шасеня, який неодмінно обіцяв прийти провозжати їх.

Тепер, коли Марі була вже на ногах, абат не одягав більше помочів санітара, обмежуючися самим червоним хрестом прочанина на своїй чорній сутані. Вокзал, що він його бачив у день приїзду тільки побіжно, під холодним промінням світанку, посеред невеселої метушні та болючих хвилювань того жахливого ранку, сьогодні видалося йому, був дуже показний із своїми просторими пішоходами та широкими виходами. Скрізь чисто, світла багато, будинок веселий, ясний. Сусідніх гір не видно було, але противікон пасажирських височіли горби надзвичайної краси. Година була дуже м'яка; пухнаті, ніжні хмаринки затуляли сонце на небосхилкові молочної білизни, звідки падало тільки зм'якшене світло, подібне до білої куряви матових перлів. Прості люди називають цей час „панночкина година“.

Вибило третю, і П'ер подививсь на циферблат великого годинника, коли на вокзал прибули пані Дезаньйо, пані Вольмар і пані де-Жонк'єр з дочкою. Ці пані приїхали з лікарні вчотирьох і зараз почали шукати за прикладом абатовим свої вагони. Раймонда враз побачила переділ першої кляси, що в ньому вона приїхала.

— Мамо, мамо, сюди! — кликала вона, — побудь трохи з нами, поки привезуть твоїх хворих!

І П'ер опинивсь тоді лицем до лица з панією Вольмар. Їхні погляди зустрілися. Але він її не впізнав, а їй тільки злегка затремтіли повіки. Це була знов жінка в чорному, повільна, недбала, скромна, що рада була знітитися. Вогонь її широких очей погаснув, оживаючи на хвилину іскрою під її серпанком байдужости, але налітав серпанок тіні, що, здавалося, їх гасила.

— Ах, жахлива мігрень! — повторяла вона до панії Дезаньйо. — Ви бачите, і досі я не почуваю голови... Це так подорож впливає на мене. Так щороку зо мною, та сама справа.

Оживлена, як ніколи, рожева й збурена, та інша захоплено повторяла.

— Моя люба, тепер я до ваших послуг. Так і мене схопило було з самого ранку, гостра невральгія... але... але...

Вона нахилилася, далі продовжуючи пошепки:

— Але вірю, що це вже воно! Так, це бебе, що я його так бажаю, досі не хоче з'явитися... я благала святу діву й почувала вже себе як недужа, так недужа у-вісні! І ось всі ознаки... Ось побачите обличчя мого чоловіка, що чекає мене в Трувілі! Ото буде щасливий!

Дуже поважна, пані Вольмар слухала. А тоді мовила із своїм спокійним виглядом:

— А я ось, моя люба, знаю особу, що саме не хоче мати діти... Вона приїхала сюди, вона більше нічого не робила.

Але Жерар з Берто, розгледівши паній, уже поспішали до них. Уранці до лікарні божої матері скорботниці з'явилися обидва кузени, і пані Жонк'ер прийняла їх у маленькім бюрі, поруч з кімнатою на білизну. Тут надзвичайно гречно, прохаючи з добродушною посмішкою вибачення за певну нетерплячку, Берто попрохав руки Раймондиної для свого кузена Жерара. Після цих освідчин усі відчули полегшення; мати крізь сльози казала, що Люрд принесе щастя молодят. І справу з шлюбом покінчили кількома словами, на загальне задоволення. Вирішили навіть з'їхатися до купи п'ятнадцятого вересня в замок Бернвіль, поблизу Кану, у маєткові дядька нареченої, дипломата; Берто знайомий був з ним і обіцяв привезти до нього Жерара. Потім покликана Раймонда почервоніла з радощів, кладучи свої обидві руки в простягнуті руки нареченого.

Останній метушивсь тепер біля нареченої, пропонуючи свої послуги.

— Чи не хочете подушок на ніч? Не церемоньтесь; у мене їх багато знайдеться, для вас і ваших супутників.

Раймонда весело відмовлялася.

— Ні, ні, ми не такі вже розніжені. Залишіть подушки бідолашнім хворим.

Панії говорили всі одразу. Пані де-Жонк'єр скаржилася на страшенну втому, та проте сяjala від щастя, любовно поглядаючи на дочку, що стояла поруч з нареченим. Одначе Берто та його кузен не могли залишитися довше; їх прикликала служба, і вони почали прощатися, нагадуючи про умовлене побачення. — Отже п'ятнадцятого вересня, в Бернвілі?

Так, так, це вирішено. Веселий сміх не вгавав, потиснули собі руки, в той час, як очі, повні ласки та ніжності, доповнювали те, чого не можна було вголос висловити в цій юрбі.

— Як? — скрикнула маленька пані Дезаньйо, — п'ятнадцятого ви їдете до Бернвілю? Якщо ми залишимося в Трувілі, як бажає мій чоловік, то заїдемо побачитися з вами!

І вона вдалася до мовчазної пані Вольмар.

— Приїздіть і ви. Це буде так весело, якщо з'їдемося раптом усі разом.

Молода жінка повільно махнула рукою, відповідаючи з виглядом стомленої байдужості:

— О, щодо мене, то всім приємностям край. Я повертаюся додому.

Очі її знов зустрілися з очима П'єра, що залишався поруч пані. Йому видалося, що вона збентежилася на хвилину й вираз невимовного болю пройшов по її безстрастному обличчі.

Прибули й сестри ордену успіння. Панії-підкувальниці приєдналися до них біля буфетного фургону. Ферран, що приїхав з сестрами в кареті, увійшов до вагону перший та допоміг сестрі Сен-Франсуа злізти на високу підніжку. І він залишивсь стояти на порозі цього приміщення, перетвореного на кухню, де містилися дорожні харчі: хліб, бульйон, молоко, шоколяда, і сестра Гіяцінта і сестра Клер-Дезанж, залишившись

на платформі, передавали йому похідну аптечку та інші речі дрібного багажу.

— Ну, здається все? — запитала в нього сестра Гіяцінта. — Гарзд! Тепер вам залишається прилягти в своєму куточкові й спати; ви ж нарікаєте, що ми не користуємося з ваших послуг.

Ферран почав потихеньку сміятися.

— Сестрице, я буду допомагати сестрі Сен-Франсуа... Я запалю газову плитку, помию чашку, рознеситиму порції під час зупинок, занотованих на тій таблиці... А проте, коли вам потрібний буде лікар, ви приходьте по мене.

Сестра Гіяцінта й собі почала сміятися.

— Але нам зовсім більше не потрібний лікар, бо всі наші хворі зцілилися.

І глянувши йому просто ввічі, вона вимовила із своїм спокійним виглядом братерської приязни:

— Прощайте, пане Ферране!

Він посміхавсь ще тоді, як від безмежного хвилювання очі йому вогкі ставали. В звуках тремтливого голосу чути було, що він довго пам'ятатиме про подорож, про радість несподіваної зустрічі з нею, що він збереже вічний спомин про минуле й божественну ніжність до неї.

— Прощайте, сестрице.

Пані де-Жонк'єр збиралася вже сідати до вагону з сестрою Клер-Дезанж та сестрою Гіяцінтою. Але остання запевняла, що поки ще нема чого поспішати, бо хворих щойно почали привозити. Вона залишила її, забравши другу сестру, і навіть настояла, щоб піклувальниця віддала їй ручний сак, запевняючи, що вона знайде його потім на своєму місці. Отже пані й далі собі переходжувалися та весело базікали на широкій платформі.

У той час П'єр, поглядаючи на великого станційного годинника, стежив як хвилини все тікали наперед і уже почав дивуватися, що немає Марі з батьком. Як би тільки Герсен не загубивсь десь по дорозі! І він почав виглядати їх, як ураз кинувся йому ввічі Віньєрон, що, зовсім загубивши голову, несамовито

штовхав поперед себе дружину свою й малого Густава.

— О, пане абате, будьте ласкаві, скажіть мені, де це наш вагон, допоможіть мені впакувати туди наші речі й цього хлопчачка... Я зовсім загубив голову, вони мене зовсім вивели з себе...

А тоді перед купе другої класи він вибухнув збуренням, хапаючи за руки священика, коли той саме збирався внести до вагону недужого хлопчачка.

— Ви уявіть собі тільки! Вони бажають, щоб я їхав, вони мені відповідають, що коли я чекатиму до завтра, зворотний квиток мій не буде мати сили. Я ж їм чудесно з'ясував пригоду. Адже мені й так не солодко залишитися з мертвою, її обряжати, сидіти над нею, класти її до труни та одвозити взавтра, як мине визначений термін. І що ж? вони зволють відповідати, що це їх не обходить, що вони роблять і так уже велику знижку на квитках прочанських і не можуть вважати на всілякі пригоди з людьми, які вмирають.

Пані Віньєрон, тремтячи, слухала його, в той час, як забутий Густав, похитуючися від втоми на своїй милиці, підносив своє жальке личко зацікавленого мручого.

— Я вже їм кричав на всі способи, що бувають випадки надзвичайної ваги. Що вони велять мені зробити з мертвим тілом? Не можу ж я кінець-кінцем узяти його під руку й притягти його їм сьогодні, як якийсь вантаж. Я змушений залишитися... Ні, як подумаєш, скільки на світі лихих та дурних людей!

— А ви говорили з начальником станції? — запитав П'єр.

— Так, начальник станції... Де ти його знайдеш у цій шарпанині? А втім треба це зробити, конче треба.

А що жінка його, захолола з переляку, непорушно стояла, він накинувся на неї:

— Чого ж це ти не посуваєєшся? Іди ж, щоб можна було передати тобі речі й дитину.

Це було жахливе видовисько: він її штовхав, кидав

її пакунки, в той час як П'єр брав на руки Густава. Бідолашне створіння, легеньке як пташеня, здавалося, ще більш схудло, поїдене ранами, такими болючими, що хлопчак навіть злегка скрикнув:

— О, крихітко, хіба я тобі боляче зробив?

— Ні, ні, пане абате, мене надто затуркали сьогодні, і я страшенно стомився.

І він посміхнувся із своїм проникливим та сумним виглядом. А потім засунувся до свого куточка, заплющив очі, остаточно знесилений від цієї убійчої подорожі.

— Ви розумієте, — провадив Віньєрон, — мені зовсім не солодко маринуватися тут, в той час, як дружина і син повертаються до Парижу самі, без мене. Але це конче потрібне, в готелі їм залишатися незручно; крім того довелось б удруге платити тоді вже за три місця, якщо вони не захочуть вважати на моє становище. Та й дружина моя, до того, безтямна. Їй не вправитися самій нізащо!

Тут він, засапавшись, взявся востаннє давати пані Віньєрон дрібні та детальні зауваження, щодо самої подорожі залізницею та як дістатися з вокзалу додому, як доглядати Густава, коли йому стане зле. Покірлива, злегка розгублена, вона відповідала на кожне речення:

— Так, так, мій друже... Без сумніву, мій друже...

Але ось він враз вибухнув:

— Проте чи матиме силу мій зворотний квиток? Я хочу це вже напевне знати... Треба, щоб мені його знайшли, цього начальника станції!

Він кинувсь знов між юрбу, як враз побачив на платформі залишену милицю Густавову. Це ціле нещастя було, що змусило його здійняти руки до неба, покликати бога за свідка, що ніколи він так не може вийти з своїх затруднень. І він кинувсь до своєї дружини, а тоді побіг, як очманілий, вигукуючи:

— Дивися, ось ти все забудеш!

Тепер почали прибувати хворі; як і в день приїзду, це був безконечний потік вздовж пішоходів на колії. Усі бридкі недуги, усі болячки, усі убозтва,

переходили тут іще раз, при чому наче не зменшилося й число хворих, ні полегшень не помітно на хворобах. Їх уже одвозили, а вони такі самі були, як їх привезли сюди, в такому саме стані, як привезли. Ручні візки з параліжованими старухами та їхніми тлумаками в ногах, підскакували, гуркотячи, на рейках... Ноші, де лежали обмотані, непорушні постаті, з мертвим обличчям та блискучим від пропасниці зором, похитувалися від штовханини серед страшеного натовпу. Це була шалена метушня, без жадної рації, жахлива розгубленість, запити, крики, біганина, кружляння на одному місці безсловесної отари, що ніяк не може знайти двері до свого хліва. Санітари кінець-кінцем загубили голову, не знаючи куди повернутися під вигуки сторожів, що раз-у-раз лякали людей, збиваючи їх з пантелику.

— Дивіться, дивіться там! Поспішіть! Ні, чекайте, не можна переходити! Поїзд з Тулузи; поїзд з Тулузи!

П'єр, повернувшись, знов побачив пані де-Жонк'єр та інших, що весело провадили розмову. Поруч них стояв Берто; його спинив отець Фуркад, бажаючи привітати його з добрим порядком під час прощі. Колишній судовик уклонивсь, полещений від хвальби.

— Правда ж, шановний отче, це добра лекція республіці? У Парижі ніколи не обходиться без людських жертв, коли такі юрби збираються одсвяткувати якийнебудь кривавий день їхньої бридкої історії! Ось хай у нас повчаться!

Думка дошкулити урядові, що змусив його податися до демісії, захоплювала Берто. Він завсіди був вельми урадуваний, коли у Люрді посеред неозорних мас народу, проходило до страшеного стиску, до грізної небезпеки. Одначе наслідки політичної пропаганди, що він її тут провадив, його не завдовольняли, очевидячки. Берто брала нетерплячка, справа посувалася мляво.

Коли ж кінець-кінцем люрдська божа мати відновить монархію?

— Бачите, шановний отче, єдиний засіб, справжній тріумф був би, як би пощастило притягти сюди масу

міської робочої людности. Тепер я не хочу ні про що думати, нічим більше клопотатися, крім цього одного. Ах, якби можна було утворити католицьку демократію!

Отець Фуркад споважнів. Його прекрасні, розумні очі встромлені були в далену. Скільки разів хотів він спрямувати всі свої зусилля до утворення цього нового народу! Але чи не треба було, щоб з'явився для цього новий Месія?

— Так, так, — бурмотів він, — католицька демократія... Ах, тоді історія людства почалася б наново!

Отець Масіяс палко перервав його, кажучи, що кінець-кінцем сюди прийдуть всі нації землі; в той час лікар Бонамі, що вже відчув легке охолодження щодо пильности прочан, похитував головою, висловлюючи думку, що прихильникам Гроту треба подвоїти свою ревність. Але лікар удавав, що завдоволений; він весело сміявся, показуючи на хаотичний натовп хворих.

— Бачите! Хіба вони од'їздять в кращім стані? Здається чимало ще страждають, а проте вони везуть з собою зародки одужіння, будьте певні!. Ах, чесні люди, вони більше за нас усіх діють на славу люрдської божої матері!

Але йому довелося замовкнути. Повз проносили пані Деляфей, в її скрині, оббитій шовком. Її поставили біля дверей вагону першої кляси, де покоївка вже розклала панські речі. Серця стискалися від невимовних жалощів; ця безталанна жінка не вийшла з свого отупіння, під час трьох днів перебування в Люрді. Таку саму яквитягли її з її розкішного купе, оточену розкошами в день приїзду, таку саму санітари вносили її туди знов, у мереживах, вкриту дорогоцінностями, з мертвим безтямним лицем мумії. Вона наче ще зменшилася, дійшовши до дитячого зросту в своїй жахливій недузї, що, знищивши кістки, змушувала тепер танути в'ялі м'язні. Безпорадні чоловік та сестра, з заплаканими очима, втративши останню надію, йшли за нею з абатом Жюденом, наче провозжали тіло на кладовище.

— Ні, ні, ще не зараз! — мовив священик, спляючи санітарів, коли вони хотіли внести недужу до вагону. — Ще встигнете вкотити її до середини. Хай вона подихає чистим повітрям, хай побуде під цим чудесним небом до останньої хвилини!

Побачивши П'єра, він одвів його на бік і сказав розбитим голосом:

— Ах, я такий засмучений!.. Ще вранці сьогодні я сподівався; звелів принести її до Гроту, відправив обідню, моливсь аж до одинадцятої. Але свята діва не вчула мене... А втім я сам, нікчемний, непотрібний старий удостоївся її великої милости, а тепер вона не захотіла послати зцілення цій жінці, такий прекрасній, юній, що її життя могло б бути ненастанне свято. Звичайно, божа мати краще від нас знає, що треба робити, і я скоряюся, благословляючи ім'я її, проте душа моя сповнена скорботи.

Він не висловивсь до кінця, він не викрив думки, що його хвилювала тепер в його простосерді щирої, доброї людини з дитячою душею, що не зазнала ні пристрастів, ні сумнівів. Власне, ці бідолашні люди, що розпачували, мали надто багато мільйонів; вони привезли надто пишні дарунки й надто багато грошей дали вони до базиліки. Чудо не купують; багатства цього світу швидше шкодять перед господом. Напевне свята діва була глуха до їх молитов тому тільки, щоб гаразд прислухатися до кволого голосу ніщих, що прийшли до неї з порожніми руками й багаті були на самую любов; вона їх засипала милостями з палкою ніжністю божої матері. А ці бідолашні багатії, що не вблагали святу діву, ця сестра, цей чоловік, такі засмучені біля злиденного тіла, що одвозили його назад, почували себе, як парії посеред юрби вбогих, потішених або зцілених. Здавалося, вони наче соромилися своїх розкошів, одступали назад, почувуючи себе ніяково; вони не наважувалися дивитися, як люрдська божа мати полегшувала жебраків, не удостоївши кинути погляд на красиву, могутню панію, що вмирала посеред своїх мережив.

П'єрові враз спало на думку, що він міг не помі-

тити, як Герсен і Марі прибули і що може вони вже у вагоні. Він повернувся туди, але побачив тільки свою валізку на лаві. Сестра Гіяцінта й сестра Клер-Дезанж почали влаштовуватися в своєму переділі, підчікуючи хворих... В той час Жерар привіз Сабатьє в маленькім візку, і П'єр допоміг йому втягти його, чимала праця, що від неї обоє обливалися потом. Колишній вчитель, з убитим виглядом, але спокійний та покірливий, знов уместився в своєму кутку.

— Дякую вам, панове... Нарешті, я на місці... І то добре! Тепер залишається тільки мене вивантажити у Парижі.

Пані Сабатьє, прикривши чоловікові ноги укриттям, вийшла на платформу, і зупинившись біля розчинених дверей вагону, розмовилася з П'єром. Враз вона урвала на пів-слові.

— Дивіться, ось пані Маз поспішає на місце... Вона вчора щиро розмовляла зо мною. Бідолашна молода жінка!

Люб'язна вона озвалася до неї, кликала, пропонуючи подивитися за її речами. Але новоприбула, одмовляючися од усяких послуг, сміялася, метушилася, як навіжена.

— Ні, ні, я не їду!

— Як, ви не їдете?

— Ні, ні, не їду... То б то я їду, але не з вами, не з вами!

Пані Маз не чула себе з радощів і так сяяла, що їй впізнати її не можна. Вона наче помолодшала на десять літ, враз вихоплена з свого безнадійного смутку.

Поклик радощів вихопився з її переповненого вщерт'я серця.

— Так, так, ми рушаємо до Люшону вкупі вдвох... Дивіться, ось він, мій чоловік, той вродливий чоловічина, що сміється, розмовляючи з продавчиною... Сьогодні вранці він звалився до мене, як сніг на голову, і забирає мене; ми їдемо тулузьким поїздом, десять хвилин згодом... Ах, люба пані Сабатьє, учора я розповідала вам про своє горе, і ви розумієте, яка я щаслива тепер, правда ж?

Але вона не могла промовчати, вона заговорила про жахливого листа, що одержала його в неділю. Чоло-

вік їй писав, що якщо їй заманеться скористуватися з свого перебування в Люрді, щоб заїхати до нього до Люшону, то він не пустить її до себе. Це чоловік, що за нього вона вийшла з любови! Чоловік, що десять літ зневажав її і використовував свої вічні поїзденки мандрівного торговця, щоб гуляти по всій Франції з нікчемними бестіями! Але на цей раз усе скінчено; вона благала небо смерть їй послати, чудесно розуміючи, що дурисвіт того самого часу перебуває в Люшоні з двома сестрами, своїми коханками. Але що таке трапалося, боже мій? Якийсь мабуть раптовий здвиг! Тут дві панії мабуть отримали вказівку з неба, їх враз осяяло відчуття гріха, можливо, вони побачили себе у вісні серед пекельних мук. Без усяких пояснінь, одного вечора вони втекли з готелю й кинули пана Маз; проте він не міг жити один і так болюче відчув небесну кару, що зненацька надумав поїхати по дружину і взяти її до себе на цілий тиждень. Хсч він і не говорив про те, але мабуть на нього зійшла благодать і розкаяний грішник був такий ласкавий до пані Маз, що вона не могла сумніватися; він повертається на праведну путь.

— Ах, яка я вдячна святій діві! — провадила бідолашна жінка. — Вона одна поратувала мене! Я так виразно збагнула це вчора ввечері! Вона наче зробила мені ледве помітний знак, саме під ту хвилину, як мій чоловік вирішив поїхати по мене. Я докладно розпитала в його годину, — час збігається цілком... Зрозумійте, це найбільше чудо, всі інші чудеса тільки посміщку в мене викликають... Усі ці вирівнені ноги, загоєні рани. Ах, хай буде благословенна люрдська божа мати. Вона зцілила мое серце!

Кремезний чорнявий хлопчина озирнувся й жінка кинулася до нього; навіть не попрощавшись з своїми супутниками. Це несподіване любовне щастя, цей пізній поворот медового місяця, цей майбутній тиждень у Люшоні з чоловіком, що його вона оплакувала, справді зводило її з глузду. А він, як великодушний володар, згадавши про дружину в хвилину нудьги та самоти, кінець-кінцем розчуливсь. Пригода йому

здавалася весела, а власна жінка не така бридка, як колись.

У цю хвилину, коли хворих усе підносили та підносили, прибув нарешті поїзд з Тулузи. Метушня ще збільшилася, зчинився справжній заколот. Дзвоники деренчали, вагони маневрували. Начальник станції примчав, репетуючи на всю силу своїх легенів: „Гей ви там, хутчій посувайтесь. Звільніть колію!“ Одному урядовцеві довелося кинутися самому та зсунути з рейок забутого ручного візка з хворою бабусею. Розгублена купка прочан перебігла полотно тридцять метрів від льокомотива, що поволі підходив, гуркочучи й паруючи димом. Інші подорожні, заметушившись, перелякані, ладні були кинутися просто під колеса машини, як би сторожі не втримали їх силою. Кінець-кінцем поїзд зупинивсь, нікого нероздавивши, посеред розкиданих матраців та подушок, посеред приголомшених купок народу, що все крутився. Дверця вагонів розчинилися; хвиля пасажирів ринула звідтіля, тим часом як інша хвиля поспішила на поїзд, — подвійна течія покотилася в протилежні сторони і так завзято, що загальна шарпанина досягла найвищого ступеня. Біля закритих дверцят з'явилися голови, спочатку зацікавлені, далі здивовані надзвичайним з'явленням.

Двоє молодих дівчат чудесно-вродливих притулилися голівками до вікон, а в великих, невинних очах їм світилося скорботне співчуття.

Пані Маз пурхнула до вагону у супроводі чоловіка, щаслива та легка, як у двадцять літ, коли вона рушила після вінця в шлюбну подорож. Льокомотив подав голосний сюрчок, хитнувсь і поволі рушив, а публіка, як поїзд одійшов, знов линула на полотно, наче потік, що прорвав гатку.

— Загородіть п'латформу! — кричав начальник станції своїм людям. — Та особливо пильнуйте, коли підвезуть льокомотива!

Серед цієї метушні прибули запізнілі хворі та прочани. Із своїми гарячковими очима нервовою ходою, немов пританцьовуючи прийшла Гривот; за нею

Еліза Руке й Софі Кутто, обидві веселі й засапані від швидкого руху. Усі трое поспішилися увійти до вагону, де сестра Гіяцінта насварилася на них. Вони ризикували забаритися біля Гроту, де прочани іноді забувалися в молитві, не маючи сили відірватися від святині, благаючи та дякуючи святій діві і таким способом пропускаючи поїзд.

Стурбований П'єр не знав що й подумати, як ураз побачив Герсена й Марі, що спокійнісінько собі зупинилися під наметом; батько й дочка розмовляли з абатом Жюденом. Він кинувся до них, висловлюючи свою турботу.

— Що ж це ви робили? Я вже починав втрачати надію.

— Як, що ми робили? — спокійно заперечив здивований Герсен. — Адже ви самі знаєте, що ми були біля Гроту... Там один священник говорив надзвичайну промову. Ми й тепер не пішли б, та я вже згадав, що треба їхати... І ми взяли навіть екіпажа, як вам пообіцяли...

Він спинивсь, щоб глянути на великого годинника.

— Нема чого поспішати, невелика біда! Поїзд одходить тільки за чверть години. — Це була правда, і Марі посміхнулася, сяючи божественною радістю.

— О, П'єре, як би ви знали, яке щастя несучи я з цих останніх одвідин до святої діві! Я бачила, як вона мені посміхалася й відчула, що вона дає мені силу жити... Справді, це чудесне прощання, і тому не треба нас ляяти, П'єре!

Він сам посміхнувся, трохи збентежений із своєї нервовості. Невже йому хотілося бути далі від Лурду? Чи він боявся, що Марі не вистане сили розлучитися з Гротом і вона там залишиться? Тепер, поблизу неї, абат був спокійний і дивувався, чого йому було так турбуватися.

Поки він радив батькові з дочкою завчасу влаштуватися у вагоні, серед натовпу промайнув лікар Шасень, що поспішав до них.

— Ах, любий докторе, я вас чекав. Мені було б дуже боляче поїхати, не попрощавшись з вами!

Але старий лікар, тремтячи з хвилювання, перервав його:

— Так, так, я забаривсь... Уявіть собі, десять хвилин назад, приїхавши на вокзал, я розмовляв з командором, знаєте, цим старим диваком. Він посміхавсь собі, спостерігаючи, як ваші хворі уможуються на поїзд, щоб за його висловом їхати додому вмирати, коли з цього власне треба було почати. І ось старий падає передо мною, наче підтятий блискавицею...

То був третій удар, що він його чекав.

— О, боже мій, — прошепотів абат Жюден, стоячи поруч, — він зневажав бога й небо покарало його.

Герсен і Марі прислухалися до розмови, зацікавлені й зворушені.

— Я звелів його занести туди, до сараю, покласти там в куточку, — провадив лікар. — Усяка допомога тут зайва. Мабуть він за чверть години помре. Потім я згадав, що йому треба священника й побіг на плятформу.

І, повертаючися до Жюдена, він додав:

— Ви знаєте його, пане абате, ходімо зо мною. Не можна ж залишити без напуття мручого християнина. Може він розчулиться, визнає свої помилки й помириться з богом.

Абат хутко пішов за Шасенем. Герсен, Марі і П'єр рушили за ними, схвильовані цією драмою. Усі п'ятеро підійшли до сараю, що був двадцять кроків від натовпу, який гомонів, не гадаючи, що поруч конає людина.

В затишному кутку сараю, поміж двома купами мішків з вівсом лежав командор на матраці, здобутім з запасів Піклування. Він був зодягнутий у свій вічний сурдут, з широкою, червоною стрічкою у петлиці; хтось пізнав палицю його з срібною голівкою і обережно поклав край матраца на землю.

Абат Жюден враз схилився над старим.

— Мій бідний друже, ви пізнаєте нас, ви чуєте наші слова, правда ж?

Командорові жили здається самі тільки очі, зате вони блищали ще вогнем непохитної енергії. Пара-

ліжем одняло йому праву половину тіла, а також язика. Одначе він белькотав якісь слова і дав зрозуміти, що хоче померти тут і щоб його не чіпали, щоб не докучати йому. Не маючи нікого з рідні в Люрді, де ніхто не знав його минулого, не знав родини його, він прожив три роки, виконуючи з щасливим виглядом свої маленькі обов'язки на станції; тепер кінець-кінцем дочекався він, що здійснилося його заповітне, єдине бажання, піти з цього світу, забутися вічним сном, знищитися. І в очах йому, справді, відбивалася глибока, щира радість.

— Чи маєте ви яке бажання? — запитав абат Жюден. — Чи не можемо ми вам бути корисні?

Ні, ні! Його очі відповідали, що йому добре, що він задоволений. Уже цілі три роки командор уставав щоранку не інакше, як плекаючи надію, що ввечері ляже на кладовище. Коли сонце яскраво світило, він звичайно проказував: „Ось чудесна днина рушати на той світ!“

І смерть зустрів він з радістю, як визволительку від бридкого існування.

Лікар Шасень гірко повторював старому священикові, що благав його спробувати якихось засобів:

— Я не можу нічого вчинити; наука безсила... Він умирає.

Але в цю мить прибилася до сараю вісімдесятилітня бабуся-прочанка, збившись з дороги. Вона плелася з палицею, кривонога й горбата, не більша на зріст, як дитина, пригноблена всіма недугами глибокої старости; несла вона прив'язану бляшану фляжку з люрдською водою, бажаючи ще продовжити ці старощі, хоч уже з неї була ходяча руїна. Хвилину жінка постояла, розгублена в своїй старечій тупості. Вдивлялася в цю людину, що простягнута перед нею конала. І враз в глибині очей блимнула їй добрість прабабуні, братерські жалощі вельми старої й вельми пригнобленої істоти. Тоді вона наблизилася і своїми тремтячими руками взяла фляжку й подала командорові.

Абатові Жюденові наче б то враз світло засяяло,

наче надхнення згори його осінило. Він, що так ревно молився за зцілення пані Деляфей і не вчуто його, він ураз запалився новим нападом віри, глибоко переконаний, що командор одужає, як вип'є цілющої води. Абат упав на коліна поруч матраца.

— О, брате мій, сам бог посилає вам цю жінку... Помиріться з господом, випийте й помоліться, поки ми будемо сами благати за вас божественне милосердя... Господь зласкавиться довести вам свою могутність, він сотворить велике чудо, звівши вас на ноги, щоб ви прожили на цім світі ще довгі роки, люблячи й славлячи небесного отця.

Ні, ні! Блискучі очі командорові красномовно твердили: ні! Невже йому уподобитися цим страхополохам, цій отарі прочан, що приїхали з таких далеких місць та не боялися страшної перевтоми в дорозі, що повзли на колінах та ридали, благаючи продовжити життя ще на місяць, на рік, на десять літ! А здавалося б, чого краще й простіше спокійно померти в себе на постелі! Одвернутися лицем до стіни й край!

— Випийте, брате мій, благаю вас... Ця чудодійна вода, що ви її покуштуєте, дасть вам життя, силу, здоров'я, а також насолоду буття... Випийте, щоб знов помолодшати, щоб почати богобоязливе існування! Випийте, щоб виспівувати хвалу божественній матері, що спасе ваше тіло й душу!.. Вона говорить зо мною, ви без сумніву воскреснете!

Ні, ні! Очі відмовлялися, відштовхували життя з завзятою упертістю; сюди домішувався тепер захований переляк перед чудом. Командор не вірив у чудо, три роки знизував він плечима, чуючи про вигадані зцілення. Але чого не буває на цьому смішному світі? Іноді трапляються такі надзвичайні речі! Ну, що як їхня вода, справді, має якісь надзвичайні прикмети і якщо вони силоміць напоять його?! Як жахливо буде знов ожити й почати знов цю каторгу, зазнати бридкої долі Лазаря, цього жалюгідного обранця найбільшого чуда, що йому довелося двічі зазнати смерті! Ні, ні, він не хотів пити, не хотів спробувати страшної змоги воскресіння.

— Випийте, випийте, брате мій, — настоював старий священик, обливаючися слізьми, — не загибайте в вашій відмові від небесної благодаті.

І тут сталася страшенна річ: цей напівмертвий чоловік підвівсь, струсив з себе пута апоплексії, його параліжований язик на одну мить поворушивсь, щоб хрипко пробурмотіти:

— Ні, ні, ні!

П'єрові довелося одвести геть приголомшену старуху-прочанку й направити її куди слід. Вона не могла зрозуміти як це можна відмовитися від чудодійної води, що її вона носила, як національний скарб, істинний подарунок вічності з рук самого господа бога, що його одержали вбогі, які не хотіли вмирати. Крива, зігнута, тягнучи за допомогою костура вагу своїх вісімдесяти літ, зникла вона серед натовпу, що палав пристрасною жадобою буття, жадобою свіжого повітря, сонця, гомону.

Марі та її батько здригнулися перед цією хіттю смерти, ненаситним прагненням знищитися, що їх виявляв командор. Ах, заснути, заснути непробудно, без снів, у чорнім мороці, що могло бути солодше за це! Він зовсім не вколисував себе надією на інше, краще життя, бажанням досягти кінець-кінцем щастя в раю рівності та справедливості. Командор мав одну потребу: глибокої темної ночі, непробудного сну, блаженства перестати жити назавсіди. Лікар Шасень і собі здригнувсь, бо він теж плекав одну мрію, прагнув хвилини, коли він покине цей світ. Але поза межами земного буття його чекали любі померлі, дочка й дружина, щоб побачитися у вічному житті. А який крижаний холод відчув би він, як би хоч на одну хвилину уявив собі, що їх там не зустрине.

Абат Жюдєн важко став на рівні ноги. Йому видалося, наче б командор утупив свої живі очі на Марі. Засмучений, що не мали успіху його намагання, він захотів явити перед старим приклад тієї благости божої, що її відштовхував безвірник.

— Адже ви пізнаєте цю молоду особу? — запитав він. — Так, це та сама хвора, що приїхала сюди в су-

боту, ледве жива, з параліжованими ногами. І ось тепер ви бачите її зцілену, дужу, прекрасну... Небо помилувало її й вона відродилася до юности, до довгого життя, що для нього вона на світ прийшла. Невже ви не зазнаєте найменшого співчуття, дивлячися на цю дитину? Невже ви бажали б смерти й цій дитині? Невже ви теж їй порадили б не пити цілющої води?

Командор не міг уже відповідати, але він не спускав очей з юного личка Марі, що на ньому виписано було величезне щастя воскресіння, безмежна надія на безліч днів попереду; і враз сльози блиснули, згустилися в буйні краплі попід повіками й покотилися на холодних уже лицах. Мручий мабуть плакав над нею, він думав про інше чудо, що він його для неї бажав, якщо вже вона зцілилася, — про щасливе життя для неї. То було зворушення старої людини, що знає гіркоту цього світу й спочуває всім скорботам, що чекають це молоде сотворіння. Ах, біднятко, скільки разів пошкодує вона, може, про те, що не померла в двадцять років.

Потім очі командорові потьмарилися, наче сльози останнього жалю розтопили їх. То був кінець, настало остовпіння, свідомість одходила разом з подихом. Він повернувся й помер.

Лікар Шасень ураз одсунув Марі.

— Поїзд одходить, поспішайте, поспішайте! — Справді, добувся гучний дзвінок, виразно долетів він до їхнього вуха посеред ще дужчої метушні в юрбі. Доручивши двом санітарам стерегти мертве тіло, що його вирішено було винести потім, як поїзд одійде, лікар пішов проводити своїх друзів до їхнього вагону.

Усі поспішали. Абат Жюден в розпуці прилучився до них по короткій молитві за упокій бурхливої душі командора. Але коли Марі в супроводі Герсена й П'єра бігла плятформою, її зупинив лікар Бонамі, що з виглядом переможця квапивсь рекомендувати молоду дівчину отцеві Фуркадові.

— Шановний отче, ось панна де-Герсен, молода особа, що так чудесно зцілилася вчора, у понеділок.

Чернець засяяв, запишавсь, як бойовий генерал, що йому нагадали одну з найгучніших та рішучих перемог його.

— Знаю, знаю, я був там... Моя дорога дочко, господь благословив вас поміж усіма; ідіть та поширюйте славу його імени поміж людей.

Потім він поздоровив теж і Герсена, що не тямив себе від батьківських радощів. Овація знов відновлялася, цілий концерт ніжних слів, захоплених поглядів, що ними провозжали молоду дівчину зранку на вулицях Люрду. Вони знов тепер оточили її, наче несла вона з собою славу прощі, тріумф релігії, що відгук її залунає по всіх краях землі.

І П'єр у цю хвилину був зворушений, помітивши поблизу сумну групу — пана Деляфей і панію Жусер. Вони втопили в Марі свої зори, дивуючися разом з іншими чудесному воскресінню цієї молодої дівчини, такої красуні, що нещодавно ще перед їх очима була непорушна, квола, виснажена, із землистим лицем. Чому таке щастя цій дитині? Чому не молодій жінці, дорогій жінці, що вони її одвозили напівмертву? Їхне збентеження, їхній сором наче ще побільшилися; і вони одходили назад в своїй розгубленості надто заможних паріїв. Полегшення настало, коли трое санітарів на превелику силу кінець-кінцем внесли до купе першої кляси пані Деляфей і вони могли й собі зникнути, в супроводі абата Жюдена.

А останні урядовці вже гукали:

— До вагонів, до вагонів!

Отець Масіяс, як духовний керівник поїзда, посів своє місце, залишивши на платформі отця Фуркада, що спирався на плече лікаря Бонамі. Жерар і Берто ще жваво уклонялися перед паніями, поки Раймонда уможувалася з панією Дезаньйо та панією Вольмар у своїм затишнім куточку; а пані де-Жонк'єр побігла до свого вагону, куди увійшла одночасно з Герсенами. Пасажири штовхалися, кричали, деякі кидали взад і вперед повз безконечний поїзд, що на чолі його причеплено льокомотива, машину, оббиту міддю, блискучу мов сонце.

П'єр саме пропускає перед себе Марі, а тут Віньєрон, засапаний, мчить гальопом, і несподівано гукає йому:

— Він має силу! Він має силу!

Увесь червоний, він вимахує квитком і біжить потішити дружину та сина цією приємною звісткою.

Коли Марі з батьком увійшли, П'єр ще залишивсь хвилинку на платформі з лікарем Шасенем, що побатьківському обійняв його. Він хотів здобути від лікаря обіцянку приїхати до Парижу й трохи отямитися від свого горя. Але той похитав головою.

— Ні, ні, люба моя дитино, я залишуся в Люрді... Вони обидві тут і не пускають мене.

Він говорив про своїх дорогих покійниць і додав стиха, глибоко зворушений:

— Прощайте!

— Не прощайте, любий лікарю, а до побачення.

— Ні, ні, командор, бачите, мав слухність. Нема нічого кращого, як померти, але щоб ожити!

Барон Сюїр звелів скинути білі прапори спереду й ззаду поїзда. Урядовці кричали ще суворішим тоном: „до вагонів, до вагонів“. Зчинилася остання шарпанина, запізнілі розгублено бігли, засапавшись, обливаючися потом. У вагоні пані де-Жонк'єр і Гіяцінта перераховували своїх. Гривот, Еліза Руке, Софі Куто були вже тут. Пані Сабатьє сіла на своє місце проти чоловіка, що напівзаплющивши очі, покірливо чекав од'їзду.

Чийсь голос запитав:

— А Вінцента хіба не їде з нами?

Сестра Гіяцінта, що висунулася з вікна, обмінюючися ще посмішкою з Ферраном, що стояв на підніжці фургону гукнула:

— Ось вона!

Вінцента бігла колією, залишившись позад усіх, засапана, розгублена. П'єр мимохить подививсь на її руки. Вони були порожні.

Тепер усі дверцята захопувалися, одна по одній. Вагони були повні, залишалось тільки подати сигнал.

Пихкаючи та паруючи димом, машина дала перший сюрчок, пронизливий та веселий; і в ту хвилину сонце вийшло з-за легких хмарок й освітлило поїзд з його золотим льокомотивом, що, здавалося, ось-ось одлетить до казкового раю. То був од'їзд, повний дитячої божественної радості, без найменшої гіркоти. Усі хворі наче одужали. Наче їх одвозили таких самих, як і привезли, але од'їздили вони полегшені, щасливі хоч на одну годину. Найменші заздрощі не каламутили їхнього братерського почуття; хто не зцілювався, був веселий теж і радів за іншого. На нього черга прийде, безперечно у свій час; вчорашнє чудо є запорука завтрашнього. До кінця цих трьох днів, переведених у палкій молитві, гарячка бажання все тривала. Віра забутих залишилася така сама палка; вони твердо переконані були, що свята діва просто одклала справу з ними й тільки відročила зцілення їх заради спасіння їхніх душ. Усі ці безталанні, що прагнули життя, палали негасимою любов'ю, непоборною надією. Тому з переповнених вагонів доносився останній вибух радісних покликань, приплив надзвичайного щастя, лунали сміх і вигуки: „До того року! Ми приїдемо, неодмінно приїдемо!“ Маленькі сестри ордену успіння, такі веселі, заплєскали в долоні, і гімн подяки здобувся з уст восьми сот прочан.

— Величить душа моя господа...

Тут начальник станції кінець-кінцем заспокоївся та вимахуючи дав знак од'їздити. Машина знов зашвирилася, тоді хитнулася й покотилася, виблискуючи на яскравому сонці, наче оточена сяйвом. Отець Фуркад залишився на платформі, спираючися на плече лікаря Бонамі; не вважаючи на страшні болі в нозі, він проте посміхавсь подорожнім своїм любим духовним дітям. Берто з Жераром і барон Сюїр утворили іншу групу, а поруч них лікар Шасень та Віньєрон махали хустками. З вікон вагонів, що вже маячили тільки, висувалися голови пасажирів з веселими обличчями; білі хустки розвівалися звідти на повній ході. Пані Віньєрон примушувала малого Густава показати своє бліде обличчя. Пухка ручка Раймондина

ще довго посилала привітання, а Марі дивилася довше за всіх, як Люрд ставав усе менший та менший, поринаючи серед зелені.

І помчавши ясними ланами, тріумфальний поїзд зник, сяючи, гуркочучи, виспівуючи на весь голос:

— І возрадовася дух мій о бозі спасі моїм...

IV.

Знову котився білий поїзд назад до Парижу. У вагоні третьої класи, де співи верескливих голосів заглушував гуркіт коліс, була наче та сама заля, рухлива, спільна заля лікарні, що її можна було охопити поглядом зверх низьких перегородок та що в ній знов запанувало колишне безладдя імпровізованого похідного шпиталю. Напівзаховані під лавами, висувалися мідниці, чашки, щітки, валялися губки. Тут і там, скрізь потроху накопичено було ручного вантажу, мізерні купи старих, потертих речей, що тепіпалися понад головами пасажирів в сітках клунки, коші, саквояжі, почеплені на гаках з блискучої міді. Ті самі сестри успіння, ті самі пані-підкувальниці сиділи тут із своїми недужими поміж здорових пасажирів, що їм тісно було, і всі страждали від задушливої спеки, від непереносно-важкого духу. У глибині вагона у одному переділі так само сиділи виключно жінки, десятеро прочанок, що тулилися одна до одної, старі й молоді; усі однаково непоказні, вбогі й негарні, вони гучно співали жалібними та фалшивими голосами.

— О котрій годині будемо ми в Парижі? — запитав у П'єра Герсен.

— Завтра щось о другій годині, коли я не помиляюся, — відповідав той.

Щойно од'їхали, Марі не переставала дивитися на абата з якимсь неспокоєм, наче її мучила несподівана прикрість, що її вона затаювала. Одначе на її лиці з'явилася посмішка, що говорила за відновлене розкітле здоров'я.

— Двадцять дві години їхати! Ну, це буде не так

довго й важко, як перша половина нашої подорожі, — зауважила дівчина.

— А крім того, — провадив далі батько, — у нас менше стало народу, і тепер нам не тісно.

Справді, бо пані Маз не було, залишався вільний куток край лавки, яку Марі не завантажувала вже своїм візком. Маленьку Софі Куто перевели до сусіднього переділу, де не було вже ні брата Ізидора, ні сестри його Марти, що, як казали, залишилася у Люрді й стала на місце до однієї побожної панії. З другого кінця пані де-Жонк'єр і сестра Гіяцінта користувалися теж із вільного місця, що його посідала раніш пані Ветю. Вони надумалися звільнитися і від Елізе Руке, посадовивши її разом із Софі, так що тут залишилося саме подружжя Сабатьє та ще Гривот. Через такий розподіл місця, задуха не така була страшна, і можна було навіть трохи заснути.

Проспівано останнього вірша з гімну „Величить душа моя господа“; панії встигли зручніше влаштуватися, пораючись біля свого господарства. Особливо відчувалася потреба позасовувати олів'яні глечики, що заваджали ногам. З лівого боку на усіх вікнах засунули штори, бо сонце било збоку, пронизуючи вагони гарячим промінням. Але останні грози прибили куряву, і ніч мала бути свіжа. Кінець-кінцем сума стражданнів поміж подорожніми стала менша; смерть вихопила найважче хворих, залишалися недуги, на хвилину прислані, ослаблені втомою, подібні до легкої сплячки. Незабаром мала настати реакція, що завсіди йде впарі з могутніми моральними зрушеннями. Душі зробили над собою зусилля, чудеса довершилися і нерви почали заспокоюватися з почуттям радісного полегшення та якоїсь отупілості.

До Тарбу усі отже мали собі щось до роботи; кожен улаштувався якомога затишніше, у своєму кутку. А коли рушили, сестра Гіяцінта підвелася та ляснула в долоні.

— Діти мої, не треба забувати святої діви, що була така милостива... Починаймо молитися з чотками!

Увесь вагон проказав за нею першу частину молитов, де згадувано п'ять світлих тайнств: благовіщення, одвідування св. Лизавети, різдво Христове, входини предвічного немовляти до храму і перебування Ісуса в Єрусалимі. Потім проспівали гімна „Почнімо споглядати божественного архангола“... Так голосно співали, що селяни на ланах підводили голови, проважаючи очима співочий поїзд.

Марі милувалася з вікна на безмежний простір околиць, на безкрає небо, що поволі цілком звільнилося від променів і набрало яскраво-синього кольору. То був чудесний кінець прекрасної днини. А очі її раз-у-раз оберталися до П'єра, зупинялися на ньому з мовчазним сумом. Враз проте в неї здобулися люті ридання. Співи закінчилися, і Вінцента плакала надриваючись, незв'язно повторюючи:

— О, моя бідна крихітко... Скарбе мій, моє життя!

Досі вона сиділа засунувшись у куток, наче бажаючи піти від усіх. Замкнувшись у своїй суворій мовчанці, безталанна мати не промовила й слова, стиснувши уста та затуливши повіки, наче силкувалася ще дужче поринути в самоту, охоплена своєю надмірною скорботою. Але звівши очі, вона побачила шкуряного ременя біля вікна; ця річ, що до неї дотикалася дитина, що з нею дитина гралася, викликала в неї раптовий вибух одчаю.

— Ах, моя бідолашна маленька Роза... Її крихітні ручки доторкалися до цього ременя, пересували його, гралася з ним, це була її остання забавка... Ах, ми сиділи тут удвох, вона була ще жива, я тримала ще її в себе на колінах, у моїх обіймах, це було так хороше, так хороше!.. А тепер у мене немає її більше і ніколи вже не буде моєї маленької Рози, бідолашної моєї!

Розгублена Вінцента, ридючи, дивилася на свої порожні коліна, що з ними вона не знала тепер що робити. Вона так довго гойдала на них, тримала на них свою дочку, що тепер почувала себе як та оперована людина, що їй відтяли якийнебудь член. У неї наче на одну функцію менше стало; бідолашній

матері бракувало чогось у її власному організмі, вона наче лишалася вільна і не могла прийти до пам'яті, болюче відчуваючи власну безпорадність. І руки, і коліна заваджали їй, були наче зайві.

П'єр і Марі, зворушені цим матірнім горем, почали вговорювати та потішати бідну жінку. Поволі, уривчастими реченнями, обливаючись сльозами, Вінцента розповіла, що з нею було. Вранці напередодні, понісши на руках мертву дівчинку від Гроту саме як бушувала гроза, вона мабуть довго так блукала, нічого не бачучи і не чуючи, під страшенною зливою. Ошаліла мати не пам'ятала якими площами, якими вулицями носили її ноги у цьому зненависному Люрді, що його вона кляла тепер.

— Ах, я не знаю, вірте, не знаю... Якісь люди зглянулися на мене і прийняли мене, люди цілком незнайомі, що живуть десь там... не пам'ятаю де... на горі вже, далеко, на другому кінці міста, але мабуть вони дуже бідні, бо я пригадую мізерну кімнатку, де опинилася з моєю цілком похололою крихіткою, що її господарі поклали на свою постіль.

Тут знов ридання почали її душити.

— Ні, ні, я нізащо не хотіла розлучатися з її любим, маленьким тілом, не хотіла залишати його у цьому брудному місті... І ось не можу сказати напевне, але, здається, ті самі бідні люди повели мене знов. Ми все ходили та й ходили, бачили всіх начальників над прощеною і залізничних начальників... Я їм казала: „Що то вас обходить? Дозвольте мені повезти її до Парижу у себе на руках. Я привезла її сюди живу і можу її мертву одвезти. Ніхто нічого не помітить, подумають що вона спить...“ І всі ці люди, усі ці власті кричали, проганяли мене, наче я вимагала від них чогось гидкого. Тоді я почала їм верзти якісь дурниці: „Вже ж кажу, — якщо розпочинати такі історії та привозити стільки хворих в агонії, то треба подбати, щоб поодвозити покійників...“ А на станції знаєте, що мені відповіли? Загадали триста франків за перевіз. Така їхня такса, господи боже! Триста франків, коли я приїхала сюди з трид-

цятьма су в кишені, а тепер мені лишилося всього п'ять! Та мені не заробити такої суми шитвом і за півроку. Хай би краще вони загадали мені життя мое віддати. Я це охоче зробила б... Триста франків, триста франків за це бідненьке маленьке пташине тіло, що мені його так втішно було б везти на своїх колінах!

А тоді Вінцента бурмотіла самі невиразні скарги.

— Ах як би ви знали все, що говорили мені ці бідолашні люди, щоб тільки я наважилася виїхати!.. Робітниці у моєму становищі, коли чекає залишена робота, конче треба повернутися до Парижу; крім того, раз що я не маю засобів, не можна мені марно втрачати зворотного квитка, а треба встигнути на поїзд на третю сорок... Вони ще казали, що мимохіть почнеш з усім миритися, коли ти бідний. Адже самим тільки багатіям, правда ж, можна тримати в себе своїх покійників, робити з ними, що заманеться... Та тепер я вже навіть не пригадаю всього, що чула від них, цілком не пригадаю. Я не знала і коли поїзд одходить і ні за що сама не потрапила б на станцію. По похороні там, на місці, де ростуть дві деревини, ті самі бідні люди мусіли мене забрати геть; я була, як божевільна, вони довели мене до вокзалу і всунули до вагону саме у ту хвилю, коли поїзд мав рушати... Але як же мені було боляче, наче серце мое залишилося під землею! О, це жахлива річ, жахлива, боже мій.

— Бідолашна жінка, — прошепотіла Марі, — зберіть всі свої сили та прохайте у святої діви допомоги, що в ній вона не відмовляє покривдженням.

Тут Вінцента затрусилася і люто гукнула:

— Це не правда! Свята діва просто сміється з мене, свята діва шахрайка! Нащо вона обдурила мене? Нізащо не поїхала б я до Люрду, як би не почувла того голосу у церкві. Моя крихітка може жила б і досі, лікарі, може, спасли б її... Отже раніш я ніколи не бігала до попів, нога моя не була в них, і як я добре робила. Пусте це все! Нема а ні святої діви, нема ні милосердного господа бога!

І ця жінка усе говорила й говорила, не відаючи покірливості долі, втративши усяку ілюзію і надію, вона зневажала бога брутально та люто, як прості люди, виливаючи в страшному лементі біль свого тіла; і сестрі Гіяцінті довелося заспокоювати її.

— Замовчіть, нещасна; господь бог карає вас, роз'ятрюючи вашу рану.

Ця сцена довго тривала, і коли поїзд на всіх парах проносився повз Ріскль, сестра знов заплескала в долоні, подаючи знак до гімну на честь пресвятої діви: „Хваліть, хваліть Марію!“

— Ну, хутчій, діти мої! Підхоплюйте гуртом і від щирого серця:

На небі й на землі
хай усі голоси
вистівують тебе,
о, свята наша матір!
Вихваляйте, вихваляйте, вихваляйте Марію.

Коли голос Вінценти заглушений був цією піснею любови, вона тільки ридала, затуливши лице руками, не маючи сили обурюватися, щось ледве чутно бурмочучи, отупівши з горя та знемоги.

А втім після гімну всі у вагоні відчували втому... Одна сестра Гіяцінта, невтомно жвава, та сестра Клер Дезанж, лагідна, поважна й маленька, як по дорозі до Люрду, так і в самім Люрді й тепер зберігали звиклу до всього професійну ясність духу, що тріюмфувала понад оточенням, та весело маячили своїми білими апостольниками й високими білими чепцями. Пані де-Жонк'ер не спала вже п'яту добу; їй злипалися очі, хоч дуже завдоволена вона була з подорожі, звідки поверталася, засватавши дочку та везучи з собою в Париж найпрекрасніше новоявлене чудо — зцілену молоду дівчину, що про неї йшла така голосна слава. Вона важила дуже добре виспатися цю ніч, хоч би там як трясло та підкидало, але її непокоїла Гривот, гарячково збурена, з каламутними очима та червоними плямами на лицях. Пані де-Жонк'ер марне умовляла її лежати спокійно, склавши руки та заплющивши очі. На щастя, інші хворі не давали під-

став непокоїтися: одним стало легше; інші дрімали, знесилені. Еліза Руке купила собі кишенькове дзеркало, досить велике кругле дзеркало і не перестаючи дивилася в нього, милуючись, яка вона гарна стала, як успішно йде одужання та кокетливо приміряла усмішки тепер, коли її жахливе обличчя знов схоже на людське ставало. Щодо Софі Куто, то бавилася вона дуже мало; сама собі із своєї охоти роззулася, бачучи, що ніхто не має наміру оглядати її ногу, і твердила, що їй до панчохи засунувся камінчик. А що їй далі ніхто не звертав уваги на цю маленьку ніжку, яка зазнала благодаті від святої діви, вона її тримала обома руками, гладила її і, здавалося, завдоволена була, що може торкатися її та гратися з нею.

Герсен стояв, спершись на перегорожу, й дививсь на Сабатьє.

— О, тату, тату, — мовила враз Марі, — подивися на цю глибоку подрапину на дереві, ось тут на лавці. Це ж сліди від заліза мого візка!

Це їй справило велику приємність: вона на хвилинку забула про своє заховане горе, що його не хотіла виявляти. А в той час Вінцента почала ридати, побачивши шкур'яну петлю, ту, що нею бавилася її померла крихітка, Марі відчула раптове захоплення від цих слідів, що нагадували їй довге мучеництво на цьому місці, ввесь цей жах, що вже минув, зник, як кошмар.

— І сказати, що це було усього чотири дні тому! Я лежала тут, я не могла поворухнутися, а тепер, я ходжу, я бігаю, мені так гарно, боже мій!

П'єр та Герсен їй посміхалися. А тоді Сабатьє, що чув слова Марі, поволі вимовив:

— Це правда, ми залишаємо частинку самих себе на бездушних речах, залишаємо там частинку наших страждань, наших надій, а коли знов бачимо ці речі, вони промовляють до нас своєю мовою, розповідають про те, що нас смутить або тішить.

Він сидів мовчки, покірливо в своєму кутку з тієї хвилини, як од'їхали з Люрду. Коли його дружина запитала, прикриваючи йому ноги, чи не гірше стало

йому, він тільки головою похитав. Він не страждає, але гнітить його страшений сум.

— Ось хоч би й я, — провадив він, — ідучи сюди, розважавсь, перелічуючи поперечники на стелі вагону. Їх усього тринадцять від лампи до дверцят. Зараз я перелічив їх знов, звичайно, їх знов тринадцять... Це так, як із мідяною затрискою коло мене: ви не можете уявити, які мрії снували мені в голові, поки я милувався з її блиску вночі, коли пан абат читав нам історію Бернадеттини. Так, я уявляв, що вже одужав, думкою відбував подорож до Риму, що про неї говорено двадцять років, я ходив, мандрував світами, отже усе мрії божевільні й чудесні... І ось ми знов повертаємося до Парижу, на стелі вагону ті самі тринадцять поперечин, затриска блищить, і все це переконує мене, що я знов сиджу на цій лаві із своїми помертвілими ногами... Що ж, мабуть, так уже й треба, щоб я залишався навік, як нещаслива стара тварина, що вже все для неї скінчено.

Дві буйні сльози з'явилися йому на очах, він переживав, очевидячки, надзвичайно гіркі хвилини. Але він підніс свою чотирикутню голову, що її спідні щелепи відбивали завзяту упертість.

— Це ж уже сьомий рік подорожував я до Люрду, але божа мати не дослухалася молитов моїх. Однаково, це не перешкодить мені повернутися туди майбутнім літом. Може тоді вона зглянеться наді мною.

Він не нарікав. І розмовляючи з ним, П'єр вражений був з цієї упертої невмирущої віри, що відновлялася наперекір усьому в цьому мозкові освіченої людини. Як палко бажав він зцілитися, коли одкидав реальне і так жадібно прагнув до засліплення! Він завзято хотів одужати, наперекір усім природним можливостям, хоч спроба з чудом не давала наслідків уже скільки разів. Тепер він з'ясовував свої невдачі, казав, що неуважливий був біля Гроту, замало ретельний, не виконав дечого, а це розгнівало, мабуть, святу діву. І він вже збирався на той рік насамперед одговоритися денебудь, перше ніж їхати до Люрду.

— До речі, — гукнув він, — знаєте яке щастя випало

на долю моєму сухітному? Пригадуєте, той сухітний, що я за нього заплатив п'ятдесят франків, щоб їхати самому коштами товариства? Так ось він цілком зцілювся.

— Справді? Сухітний? — гукнув Герсен.

— Цілком зцілювся, добродію, як рукою зняло!.. Я його бачив, тоді він був зігнутий, жовтий, марний, а прийшов він мене одвідати до лікарні цілком здоровий. Я йому дав сто су.

П'єр ледве втримався, щоб не усміхнутися, бо він знав цю історію від лікаря Шасеня. Зцілений, що про нього йшла мова, був симулянт, і це зразу виявилось у бюрі стверджень. Ніби хворий, він уже третій рік, принаймні, з'являвся сюди, уперше вдаючи з себе паралізованого, а крім того запевняючи, що в нього затверділо все всередині, і обидва рази він цілком зцілювся. А що він так по-мистецькому прикидався, його безплатно возили до Люрду, де мав він притулок, годівлю та здобував багату милостину. Колись давно цей хлопчина ходив за хворими в лікарні й навчивсь за допомогою гриму хворого вигляду собі надавати. Він накладав на своє обличчя відтінок якої завгодно недуги так уміло, що лікар Бонамі випадково тільки розкрив його шахрайство. А втім ченці вимагали, щоб цю історію не оголошувати. Нащо давати привід насмішкам по часописах, викриваючи шахрайство в справі з чудесами? Святі отці, звичайно, обмежувалися на тому, що винуватців викидали. Крім того таких шахраїв було обмаль, хоч дуже поширювали такі чутки про Люрд вольтерьянці. На жаль, і поза вірою досить було глупоти та неучтва.

Сабатьє дуже прикро було, що небо зцілило цього сухітного, привезеного його коштом, в той час, як сам він повертався додому безногий в такому самому сумному стані. Він зідхнув і не міг сказати кінець-кінцем заздро, не уважаючи на свою покірливість долі.

— Ну що ж, що ви хочте? Свята діва добре знає, що робить. Адже ні ви, ні я, ми не можемо вимагати від неї пояснення її вчинків, правда ж? коли їй угодно

буде кинути в мій бік свій погляд, вона завсіди знайде мене біля своїх ніг.

В Мон-де-Марсан після „ангелюсу“ сестра Гіяцінта загадала хворим читати другу серію молитов за чотками, де згадувано п'ять скорботних таїнств: моління о чаші в саду Гефсіманському, бичування спасителя, одягнення на Ісуса тернового вінця, несення хреста і хресна смерть сина божого. Помолившись, подорожні пообідали в вагоні, бо не було зупинки аж до Бордо, а туди поїзд мав прибути тільки об одинадцятій. По всіх кошиках прочанських повно було харчів, не рахуючи молока, бульйону, шоколяди, овочів, що їх сестра Франсуаза прислала з буфету. Крім того вони по-братерському ділилися, розклавши їжу на колінах, взаємно частували одне одного; утворилося щось подібне до пікніка, де кожен вносив свою пайку. Аж ось вони вже були кінчили, наїлися та поховали решту хліба, масні папери, коли поїзд проїхав Марсан.

— Діти мої,— мовила сестра Гіяцінта підводячись,— тепер до вечірньої молитви.

Тоді здобулося невиразне бурмотіння, читали „отченаш“, „богородицю“, каюлися в гріхах, іспитували своє сумління, доручали себе богові, святій діві та святим угодникам; а далі йшла подяка за щасливий день, все закінчилося молитвою за живих і мертвих вірних.

— О десятій, коли будемо в Лямоті,— провадила черниця,— я запроваджу тишу, попереджаю вас. Сподіваюся, що ви будете розумні і не примусите заколисувати себе.

На це відповіли сміхом. Було пів на дев'яту, ніч оповила уже околиці, тільки на горбах залишалися ще сутінки, в той час, як у низині послалася непрониклива темрява. Поїзд на всіх парах виїхав на величезну рівнину і тепер навколо нього було саме море темряви під небом, засіяним зорями.

Г'єр хвилину здивовано придивлявся до Г'ривот, що кидалася в гарячці. Усі інші хворі уже засинали, уможившись поміж вантажу, що теліпався від нена-

станних поштовхів; а Гривот уся випросталася, хапаючись за перегорожу, враз охоплена неспокоєм. Обличчя їй у блідожовтому світлі лямпи, наче знов осулося, помертвіло, викривлене від болю.

— Пані, стережіться, вона впаде! — гукнув абат до пані де-Жонк'ер, що мимохіть почала засинати заплющивши очі.

Та схопилася, але сестра Гіяцінта підскочила перша і підхопила Гривот, що вже падала від нападу страшного кашлю. Хвилин п'ять бідолашна задихалася, а кашель був такий жорстокий, що вона мало не луснула з напруження; потім з рота їй потекли струмені крові, що ринула враз потоком.

— Боже мій, боже мій, це знов починається! — повторяла пані де-Жонк'ер в розпуці. — Знов те саме. Цього треба було чекати. Недурно я турбувалася дивлячись на неї, яка вона чудна... Чекайте, я сяду поруч неї.

Але черниця не дала цього.

— Ні, ні, добродійко, засніть трохи, а я посиджу з нею сама.

І сестра Гіяцінта умостилася, поклавши собі на плече голову Гривот, обтираючи їй покривавлені губи. Напад минув, але настала така страшна знемога, що бідолашна ледве могла прошепотіти:

— О, це пусте! Я зцілилася, цілком зцілилася!

П'єр був страшенно схвильований. Цей раптовий, як блискавка, зворот недуги холодом скував цілий вагон. Усі підводилися і дивилися перелякані. А тоді знов засунулися кожен до свого кутка, ніхто не говорив, не рухався. П'єр думав про дивний випадок з цією дівчиною; сили їй відновилися, апетит набрав жажливих розмірів, вона ходила невтомно цілими годинами й сяяла з радощів, — і враз ця кров, цей кашель, олів'яний колір обличчя, як у людини в агонії — жорстокий поворот недуги, що перемогла над усім. Невже це ті особливі сухоти, ускладнені неврозом, чи зовсім нова якась недуга, яка спокійно робила своє діло посеред різнобіжних діагноз? Знов море невідоме, море помилок, блукань, темрява, що посеред

неї б'ється людська наука! І йому уявився лікар Шасень, що стискав погордливо плечима, тим часом як спокійний лікар Бонамі звичайно продовжував свою справу підтверджень, цілком певний, що ніхто не доведе йому неможливості чудес, як і сам він не міг би довести, що вони можливі.

— О, я не боюся, — продовжувала бурмотіти Гривот, — вони усі сказали мені там, що я зцілилася, цілком зцілилася!

А вагон все котився, котився посеред чорної ночі. Кожен з пасажирів улаштувався, зручніше вкладався, щоб гарненько заснути. Вінценту силоміць клали на лавку, давши їй подушку, що до неї могла вона притулити свою бідну голову. І зробившись слухняна, як дитина, безталанна жінка, цілком отупіла, поринула в тяжкий сон, але й у-вісні буйні сльози котилися їй з очей. Еліза Руке, що теж мала у своєму розпорядженні цілу лавку, збиралася лягти; але усе дивлячися в дзеркало, вона перше почала робити свою складну нічну туалету; пов'язала голову чорною хусткою, що її уживала раніш ховати болячку на лиці та уважно приглядалася, оскільки кращає вона від засихання опуху на верхній губі. А Пер знов дивувався: болячка все підсихала, хоч і не зовсім ще загоїлася, і на це дивовижне обличчя можна було дивитися без жаху. Море невідомого знов починалося. Чи справді це вовчий лишай? А чи не якась швидше болячка гістеричного походження? Чи може треба було припустити, що деякі форми лишаю, зле досліджені, могли вигоїтися під впливом великого морального зворушення? Це було чудо, коли тільки за три тижні, за три місяці або три роки недуга не з'явиться знов, як симптом сухіт у Гривот.

Десята була, увесь вагон засинав, коли поїзд рушив з Лямоту. Сестра Гіяцінта, що тримала в себе на колінах голову заснулої Гривот, не могла відвестися з місця. Але, щоб додержати приписів, вона неголосно проказала, і не чути було за гуркотом коліс слів її.

— Тихо будьте, діти мої, тихо!

Але в глибині сусіднього переділу все ще раз-у-раз щось стукотіло; якийсь дивний брязкіт добувався звідтіля й це дратувало черницю; кінець-кінцем вона здогадалася.

— Софі, на що ви стукочете ногами по лавці? Спати треба, дитино моя!

— Я не стукочу, я лежу тихо, сестрице. Це під моїм черевиком перекочується якийсь ключ.

— Як, ключ? А дайте но мені його сюди.

Черниця почала розглядати: злидений старенький ключ, чорнуватий, потертий та блискучий від довгого вжитку, з рубцем на спаянім кільці. Усі помацали коло себе; ніхто не губив ключа.

— Я його знайшла в кутку, — провадила Софі. — Це мабуть того чоловіка.

— Якого чоловіка? — запитувала сестра.

— А того, що помер тут дорогою!

Про нього вже забули. Сестра Гіяцінта тепер пригадувала: так, так, це мабуть його! Обтираючи чоло мручому вона чула, як щось дзенькнуло, вдарившись об лавку. Черниця з хвилину крутила в руках і розглядала цього злиденного ключа, нікому непотрібного з цього часу, він ніколи більше не відчинить невідомого замка в якомунебудь місці широкого світу.

Спочатку вона хотіла покласти його до кишені, з жалощів до цього непоказного маленького шматочка заліза, до таємничої, єдиної речі, що залишалася від небіжчика. А тоді її зупинила побожна думка, що не слід прив'язуватися ні до чого земного, і вона кинула з вікна нідочого непридатного ключа, що впав у непроглядну темряву.

— Софі, не треба більше гратися, час спати, — мовила сестра. — Ну, діти мої, тихо, тихо!

Тільки по короткій зупинці в Бордо, щось о пів до дванадцятої сон подолав усіх, що сиділи у вагоні. Пані де-Жонк'єр не могла більше боротися з ним і задрімала, притулившись головою до дерев'яної перегороджі, з щасливим виглядом, не зважаючи на втому. Поснуле подружжя Сабатьє цілком не ворушилося; затихло все і в сусіднім переділі, де спали одна про-

ти одної Софі Куто й Еліза Руке, простягнувшись на лавках. Час від часу глухий стогін, здавлений крик горя або переляку злітав з уст Вінценті, що їй у вісні ввижалися жахливі речі. Одна сестра Гіяцінта не затуляла очей, дуже схвильована стогнанням Гривот; сухітна тепер наче завмерла і не ворушилася, вибухаючи важким хрипінням. З одного кінця цієї жахливої спальні, що трусилася й підстрибувала до другого, у поїзді, який ішов на всіх парах, прочани й хворі забулися, звисивши руки й ноги, мотаючи головою в блідім тьмянім світлі лямп. Далі у переділі десятеро прочанок, вбогі, негарні з обличчя, старі й молоді порозкривали роти, наче захоплені сном під час гімну. Ці все жалькі люди викликали глибоке співчуття, потомлені, розбиті за ці п'ять діб божевільних надій, безмежних екстазів, тим часом як на завтра мали вони прокинутися для суворої дійсности.

Тут П'єр почув себе наче на самоті із Марі. Вона не захотіла лягти на лавці, кажучи, що лежати їй надокучило, сім бо років лежала, — і абат сів поруч неї, щоб більше місця залишити Герсенові, який заснув міцним сном дитини з самого Бордо. П'єр заснув занавіску ліхтаря й вони залишалися в прозорих сутінках, надзвичайно для них приемних. У цю мить поїзд мабуть котився рівниною, линучи в темряву, під рівномірний гомінкий помах своїх крил. У відчинене вікно добувалася чудесна свіжість від темних безмежних ланів, де навіть огника не було з якогонебудь закинутого села. На хвильку абат повернувся до дівчини і побачив, що вона сидить, заплющивши очі. Але він угадував, що вона не спить, п'ючи насолоду з глибокої тиші природи, під гуркіт коліс. П'єр теж заплющив очі й поринув у мрії.

Йому знов пригадалося минуле, маленький будинок у Нельї, поцілунок, що вони ним обмінялися біля цвітущої горожі під наметом з дерев, пронизаних соняшним промінням. Потім пригадав він усю гіркоту того дня, коли висвятився на священника. Марі не могла бути жінка, хай і він не буде чоловік, і це буде їхнє безкрає нещастя, бо насмішку-

вата природа повернула Марі змогу бути жінкою й матір'ю. Якби ще він віру зберіг, то мав би в цьому вічну потіху. Але всі його спроби марні були: подорож до Люрду, намагання молитися перед Гротом, хвилинна надія, що він увірує, якщо Марі зцілиться чудом: за цим настав крах усьому, цілковитий та непоправний, коли зцілення відбулося згідно з науковим пророкуванням. Їхня незаймана й скорботна ідилія, довга історія кохання їхнього також розгорталася перед ним. Молода дівчина, збагнувши його сумну таємницю, сама приїхала до Люрду тільки йому випрохати зцілення, випрохати чуда, що навернуло б його до віри. Під час походу з свічками, коли вони вдвох залишалися попід деревами, посеред пахоців невидимих троянд, молоді люди молилися одне за одного, поринувши в собі взаємно, з палким бажанням обопільного щастя. Ще перед Гротом Марі благала святу діву забути за неї й поратувати П'єра, якщо вона могла випрохати в свого сина одну тільки милість. Потім, зцілена, несамовита від щастя, збурена любов'ю й подякою, наче на крилах несена з своїм візком узвозами до базиліки, Марі уявила, що її молитви вчуто й виливала перед П'єром свої радощі, що вратовано їх обох укупі! Ах, ця брехня, ця брехня з прив'язаности й милосердя, омана, з тієї хвилини яким тягаром душили вони йому серце. Це була важка кам'яна плита, що замурувала його тепер у глибині добровільної могили. Він згадував важкий перелім, що мало не забив його в темряві склепу, свої ридання, свій збурений ропот, свою потребу зберегти Марі для одного себе, володіти нею, — всю буйну цю пристрасть збуджених життєвих сил, що він її потім поволі присипляв, затопивши в сльозах. І щоб не ламати божественної ілюзії своєї невинної подруги, поступивсь перед братньою жалістю, даючи собі геройську присягу брехати перед нею, хоч такий рішенець викликав тепер в нього смертельну тугу.

П'єр, поринутий у мрії, здригнувся й отямився. Чи вистарчить йому сил додержати своєї присяги? На вокзалі, чекаючи на Марі, він відчував заздрє

бажання швидше залишити цей Люрд, що надто вона його любила, маючи невиразну надію, що може вона більше належатиме йому далі від нього. І якби він не священикував, то оженився б з нею. Яка втіха, яка блаженність цілком віддатися коханій жінці та взяти її цілу, відродитися в любій дитині, що вона її подарувала б! Напевне нема нічого вище за повноту життя, що відтворює інші істоти. І мрія його розгорталася далі: уявив, що він уже жонатий і відчув таку радість, що аж запекло його питання, чому цей блаженний сон нездійснений. Марі була наївна, як десятилітня дівчинка. Він дав би їй знання, дав би їй нову душу. Тоді вона зрозуміла б, що завдячує своє одужіння, яке вона цілком поклала на святу діву, тільки єдиній матері, безстрашній, байдужій природі. Але в міру того, як П'єр це все так у думках улаштовував, в ньому ріс якийсь священний жах, що походив від його релігійного виховання. Великий боже, а як це людське щастя, що він так гоїно хотів засипати ним Марі, не винагородить у втрату святого незнання дитячої наївності, що становлять атмосферу її життя? Потім, яка драма сумління — скинути свою сутану, оженитися з цією, щойно чудесно зціленою дівчиною, настільки розбити в ній віру, щоб погодилася вона на таку богозневагу. А проте тут була відвага, тут був розсудок, життя, справжній чоловік, справжня жінка, потрібний і великий союз. Чому ж він не смів, боже мій! Жорстокий смуток сплутав його думки і П'єр прислухавсь тільки до стражданнів свого бідного серця.

Поїзд котився під страшне лопотіння своїх крил; сама сестра Гіяцінта не спала в вагоні, що поринув у важкий сон. У цю хвилину Марі, нахилившись до П'єра, сказала йому:

— Це дивно, мій друже: мене тягне до сну, а я не можу спати.

І додала вона, злегка сміючися: „Мені в голові Париж“.

— Як Париж?

— Так, так, я думаю про те, що він чекає мене,

що я повертаюся туди. Ах, цей Париж, що я його не знаю; адже мені доведеться там жити!

П'єрові надто боляче стало. Він дуже добре передбачав, що вона не може більше належати йому, бо буде іншим належати. Париж забере йому Марі, якщо Люрд оддав її назад.

І він уявив собі, як ця невинна істота почне переходити через усі фатальні стадії виховання жінки. Дитяча, чиста душа незаймана в двадцять три роки, душа хворої, що була досі цілком далека від життя, далека навіть від романів, хутко сягне тепер у своєму вільному льоті. Він бачив перед собою молоденьку реготуху, здорову, що скрізь і всюди бігає; вона дивитиметься, пізнаватиме й знайде одного чудового дня чоловіка, що він її остаточно просвітить.

— Отже, ви збираєтеся повеселитися в Парижі!

— Я, друже мій? Та що ви кажете? Хіба ми такі багаті, щоб дозволяти собі розваги?.. Ні я думала про мою бідолашну сестру Блянш; про те чи не можу я їй трохи полегшити; вона така добра, вона не жаліє себе, а я не хочу, щоб вона, як раніш, утримувала весь дім.

Марі помовчала трохи, як мовчав і зворушений П'єр.

— Колись, — знов почала молода дівчина, — ще на початку моєї недуги я непогано рисувала мініятюри. Пам'ятайте, як гарно вийшов портрет тата, що всі його так хвалили. Ви ж допоможете мені пошукати замовлень, правда!

І вона почала говорити про це нове життя, що розкривалося перед нею. Вона хотіла влаштувати собі кімнату, оббити її кретоном з блакитними квітками на перші зароблені гроші. І як весело буде виходити вкупі з Блянш! Адже вона нічого не знає, нічого не бачила, прикута з дитинства до постелі. П'єр, на хвилину заспокоєний, знов почув сердешний біль, удаючи Марі й цю палку жадобу життя. То була збуджена жінка, що нею вона колись мала стати, жінка, що він її обожнював у дитині, — чарівна істота, весела й пристрасна, із своїми пурпуровими

устами, очима блискучими, мов зорі, з молочно-білим лицем, ціла осяяна радістю буття.

— О, я візьмуся до роботи, я працюватиму, а потім також хочу розважатися. Адже в цьому нема нічого лихого, П'єре?

— А, звичайно, люба Марі.

— У неділю ми їздитимемо за місто, геть далі, у ліс з чудесними деревами. Ходитимемо до театрів, якщо тато нас туди поведе. Мені казали, що є цілком пристойні п'єси... Але менше з тим; тільки б я могла виходити з дому, ходити вулицями, бачити те й це. Так гарно жити, П'єре, правда ж?

— Авжеж, авжеж, Марі, дуже гарно.

Холод смерти пробіг йому по жилах, він умирав з жалю, що не може бути чоловіком. Чому, якщо вона так дровича й спокушала своєю невинністю, чому не висловити їй того, що так краяло йому серце? Він узяв би Марі й переміг. Він ладен був уже вимовити рішучі слова, але Марі провадила знов своїм дитячим тоном.

— Ах, подивіться на бідолашного тата! Який він завдоволений, що може спати.

Справді, на лавці проти них, де-Герсен спочивав блаженним сном, наче в постелі, хоч його трусило й штовхало ненастанно. А втім це монотонне похитування й гойдання, здавалося, ще більше вколисувало поснулик; вони не пам'ятали нічого посеред безладдя накопиченого вантажу, що наче б то теж спав при світлі чадних ламп. А ритмічний гуркіт коліс не припинявся в безвісті сутінок, де все котився та й котився поїзд. Лиш іноді супроти станції, під мостом, вихор його прудкої ходи гудів з ревом раптової бурі. Тоді знов починалося гудіння, воно вколисувало, одноманітне й безконечне.

Марі потихеньку взяла руку П'єрову; вона цілком на самоті була посеред цього поснулого люду, серед тиші гуркотливого поїзда, що мчав у непрозорій темряві. Глибокий смуток, що його молода дівчина досі ховала, знов з'явився, затуманюючи її великі блакитні очі.

— Мій добрий П'ере, ви часто будете з нами гуляти, правда ж?

Абат здригнувся, відчуваючи потиск її маленької ручки. Признання мало зірватися йому з язика, але він знову стримався й пробурмотів:

— Марі, я не завсіди вільний, та й священникові не можна скрізь бувати.

— Священик, — повторила вона, — так, так, священник! Я розумію...

Тут молода дівчина сама заговорила, розкрила убійчу таємницю, що давила їй серце з самого оді'зду. Вона нахилилася до абата ближче й стиха провадила:

— Послухайте, мій добрий П'ере, мені надзвичайно важко. Здається, наче я завдоволена, а в душі у мене смерть... Ви мені вчора збрехали.

Він збентеживсь і зразу не зрозумів.

— Я вам збрехав, як же саме?

Вона стримувалася, їй наче соромно було. Вагалася, не наважуючися поринути в таємницю чужого сумління, але потім сказала тоном сестри й друга:!

— Так, ви дали мені зрозуміти, що вратовані разом зо мною, а це неправда, П'ере! ви не знайшли втраченої віри.

Великий боже, вона знала! Для нього це було таке горе, така катастрофа, що він забув свої болі. Спочатку абат хотів стояти на своєму і брехати в ім'я братерського милосердя.

— Але запевняю вас, Марі. Звідки могла прийти до вас така погана думка?

— О, друже мій, мовчіть, пожалійте мене. Мені надто боляче було б, як би ви ще далі брехали. Ось, бачите, це трапилося там, на станції, коли помер той бідолаха. Добрий абат Жюден став на коліна й помолвився за спокій його бунтівничої душі, а ви цього не зробили, і тут я все зрозуміла, усе відчула своїм серцем.

— Але ж, Марі, запевняю вас...

— Ні, ні, ви не помолилися за померлого, ви не віруєте. Та й не тільки це розкрило мені очі, а й усе

те, що я вгадую, що помічаю у вас: одчай, що ви його не маєте сили заховати, сум у ваших знеможених очах, коли вони зустрічаються з моїми... Свята діва не вчула мене; вона не повернула вам віри, і тому я дуже, дуже нещаслива!

Вона плакала, гаряча сльоза впала йому на руку. П'єр не витримав і собі заплакав.

— О, Марі, я теж дуже, дуже нещасливий!

Хвилину вони мовчали в своєму глибокому горі, відчуваючи, що між ними запала безодня.

Вони ніколи не зійдуться між себе ще тісніш; особливо до одчаю їх доводило власне безсилля стати ближче одне до одного, безсилля з цього часу вже остаточне, бо само небо відмовилося відновити їхній союз. І поруч сидючи, вони плакали над своїм роз'єднанням.

— А я стільки молилася про ваше навернення, я була така щаслива, — гірко провадила Марі, — здавалося мені, що ваша душа зливалася з моєю і я раділа, що ми вратовані обоє.

Він мовчав, а сльози все котилися йому з очей.

— Як жахливо усвідомити, — провадила дівчина, — що я зцілилася одна. Серце мені рветься, коли я бачу, який ви самотній, сумний, в той час, як я сама засипана гойними милостями.

П'єрові це була остання нагода; він мав заговорити, просвітити, кінець-кінцем, цю невинну розмову, з'ясувати їй чудо раціонально, щоб життя, відновивши їй здоров'я, довершило свій тріумф, кинувши їх в обійми одне до одного. Він також був зцілений, і з цього часу мав здоровий розум; плакав він не про втрачену віру, а про те, що втратив Марі. Проте непереможний жаль брав гору над його глибоким сумом. Ні, ні, він не скаламутить цієї душі, не відніме їй солодкої віри, що згодом може для неї становитиме єдину підтримку серед життєвих злигоднів. Від жінок та дітей не можна вимагати гіркого геройства й розважливості. І П'єр не мав на це сили, він думав навіть, що не мав права це вчинити. Це було б насильство, ганебне убивство. Він замовкнув, а сльози його ще більше пекли, коли

він віддавав на сторону свою любов, жертвував в розпуці особистим щастям, щоб тільки Марі залишалася невинна й щаслива в своєму незнанні.

— О, Марі, який я нещасливий! Нема жадного жебрака на битій дорозі, жадного злочинця на каторзі, що їм гірше було б! О, Марі, коли б ви знали, як мені безмірно гірко!

Вона збентежилася і оповіла його тремтливими руками, бажаючи потішити братерськими обіймами. У цю хвилину жінка, що в ній прокидалася, вгадала все й ридала на думку про людські та божі закони, що ставали поміж них. Досі вона не думала про такі речі, і враз перед нею промайнуло справжнє життя, з його пристрастями, боротьбою та муками. Вона силкувалася йому щось сказати, заспокоїти його покраєне серце, але не знаходячи ніжних слів, повторяла тільки, засмучена з цього:

— Я знаю, я знаю...

Потім вона знайшла. І наче б то те, що їй хотілося висловити, могли чути самі янголи, Марі неспокоїно озирнулася. Але сон, що панував навколо, наче ще важчий став. Батько Марі все так само спав невинним сном дитини. Ніхто з прочан і хворих не поворухнувся, вколисани ненастанним гойданням. Навіть сестра Гіяцінта, скоряючися страшенній втомі, заплющила повіки, засунувши перше й собі занавіски на ліхтарі свого переділу. Тепер тут запанували невиразні півсутінки, а в них видно було невиразні зариси людських постатей поміж наваленими до краю речами, якісь невловимі тіні, захоплені подихом бурі, скаженою біганиною серед чорного мороку. Марі також якось лякали темні околиці, що загадково мріяли обабіч поїзда, де не можна було помітити ні лісу, ні річки, ні горбів, що повз них проїздили подорожні. Ось зараз блиснули яскраві іскри може з далекої кузні, ось блаженські вогники біля працівників або хворих; і знов усе потонуло в темряві, у безмежнім, невідомім чорнім морі, що ним поїзд мчав усе далі, усе кудись в інше місце і наче б то нікуди.

Тоді Марі, червоніючи з цнотливого збентеження

посеред своїх сліз, припала устами до вуха П'єрового.

— Вислухайте мене, друже мій... Поміж мною та святою дівою є важлива таємниця. Я заприсяглася перед нею нікому про це не сказати. Але ви надто нещасливі, надто ви страждаєте, вона простить мені, коли я вам усе розкрию.

І дівчина провадила пошепки, легким подувом торкаючись його вуха.

— У тут ніч любови, ви знаєте, в ніч палкої екстази там біля Гроту, я дала обіцянку, я пообіцяла божій матері принести в дар моє дівство, якщо вона мене зцілить... Вона зцілила мене, і ніколи, чуєте, П'єре, ніколи я не вийду ні за кого заміж.

Ах, яка несподівана потіха! Йому здавалося, що добродійна роса впала на його пошарпане серце. То були божественні чари; чудесна полегкість. Якщо Марі ніколи не належатиме нікому іншому, то вона залишиться назавсіді трохи наче його власність. Як зрозуміла вона його недугу та згадала, що слід було сказати йому, щоб він міг ще якимось існувати!

П'єр хотів і собі знайти якісь щасливі слова, подякувати, пообіцяти, що й він незмінно буде відданий їй одній, любитиме її вічно, як любив у дитинстві, як дорогоцінну істоту, що її єдиний поцілунок колись напоїв ароматом ціле його життя. Але Марі примусила його мовчати, уже занепокоєна, побоюючися порушити цю чисту хвилину.

— Ні, ні, друже мій, не будемо говорити більше ні про що. Це може бути дуже зле. Я дуже стомилася й тепер спокійно засну.

Вона поклала голову йому на плече і зараз поринула в сон, як довірлива сестра. Він хвилину сидів, охоплений скорботним щастям відречення, що вони його пізнали вдвох. Цього разу все скінчено, жертву принесено. Йому доведеться жити на самоті, не зазнати йому життя, життя інших чоловіків.

Ніколи не пізнає він жінки, ніколи жива істота не народиться від нього. Йому надалі залишаться втішні гордощі цього свідомого доброхітного самогубства

в невтїшній величі існування поза природою. Одначе, втома подолала П'ера, повіки його стулилися, він і собі заснув. Потім його голова скотилася нижче і щокою він торкнувсь щоки подругиної, що тихо спала, притулившись чолом до його плеча. Їм волосся перемішалось. Золоті кучері дівчини розпустилися наполовину й обдали запашною хвилею йому обличчя. Мабуть ті самі блаженні сні вколисували їх, обидва бо вони ніжно посміхалися у вісні. Це була довірливість, цнотлива й пристрасна, незайманість цього випадкового сну, що призвів їх в обійми одне одного, з'єднав їхні члени, наблизив теплі уста, змішав їхній подих, як у двох немовлят, що сплять голі в одній колисці. Така була шлюбна ніч П'ера та Марі, початок духовного подружжя, що вони в ньому мали перебувати, чудесне забуття втоми, одна невловима мрія містичного посідання, посеред скорботи та лиха в цьому поїзді, що все котився й котився вперед у нічній темряві. Минали довгі, довгі години, колеса гуркотіли, вантаж гойдався на гаках, тим часом як від навалених на купу тіл, стиснутих, змучених віяло однією страшенною втомою, фізичним виснаженням, що до нього вони дійшли в країні чудес, перевтомившись душевно.

Кінець-кінцем о п'ятій, на сході сонця відбулося раптове збудження, галасливе прибуття на велику станцію, вигуки кондукторів, ляскання дверцят, штовхання. Поїзд прийшов до Пуатьє, і цілий вагон скочив на ноги під гомінкий говір, вигуки та веселий сміх.

Маленька Софі Куто мала тут зійти і з усіма прощалася. Вона перецілувалася з паніями і перелізла навіть через перегорожу попрощатися із сестрою Клер-Дезанж, що її ніхто не бачив з учорашнього дня; вона засунулася в куток і сиділа там маленька й мовчазна із своїми таємничими очима. А тоді дівчина повернулася, взяла свій ручний багаж і особливо сердешно попрощалася із сестрою Гіяцінтою та панією де-Жонк'ер.

— До побачення, сестрице, до побачення, добродійко... Дякую вам за все.

— Приїздіть і на той рік, дитино моя, дивіться.
— Авжеж, сестрице, неодмінно. Це моя повинність.
— Та майтеся гаразд, кріхотко, не хворійте, щоб свята діва могла пишатися з вас.

— Звичайно, добродійко. Вона така милостива була до мене й мені дуже приємно приїздити до неї в гості!

Коли Софі вийшла на п'ятак, усі прочани з її вагона повисувалися з вікон із щасливим обличчям і проводили дівчинку, вклоняючись та вигукуючи:

— До того року! До того року!

— Так, так, дякую вам, до того року!

Ранішню молитву належало прочитати тільки в Шатеньро. По зупинці в Пуатьє, коли поїзд покотився далі, Герсен, злегка щулячись від ранішньої свіжости, заявив із своєю веселою міною, що він чудесно виспавсь, хоч і спав на твердій лаві. Пані де-Жонк'єр теж відпочила, але їй було ніяково, що вона допустила сестру Гіяцінту доглядати цілу ніч Гривот, яка й тепер тремтіла в страшній пропасниці та жахливо кашляла. Інші прочанки впорядковувалися з своєю туалетною, десятеро селянок у дальшому переділі зодягали свої хустинки, перев'язували стрічки на чепчиках, відчуваючи соромливу турботу за свою мізерність та убожество. Пильно втупившись очима в дзеркальце, Еліза Руке, ненастанно розглядала свого носа, рота, щоки, захоплена собою, упиваючися своїм виглядом, спостерігаючи, що вона стає знов дуже не погана.

Тут П'єрові та Марі знов заболіло серце, як глянули вони на Вінценту; її ніщо не могло збудити від важкого сну; ні метушлива зупинка в Пуатьє, ні розмова пасажирів після одбуття звідти. Лежачи на лавці, вона не розплющувала очей і все спала, охоплена жахливими снами.

Буйні сльози все котилися їй з-під опущених повік; бідна жінка оповила руками подушку, силоміць їй накинута напередодні, й міцно тиснула її до грудей в якомусь кошмарі свого скорботного материнства. Її нещасні руки, що так довго носили мручу дочку, її обійми на завсіди спорожнілі, відшукали

у-вісні цю подушку й охопили її, як привид, у сліпому зусиллі.

Сабатьє прокинувсь веселий. Поки дружина поралася з ковдрою, дбайливо закутуючи йому помертвілі ноги, він почав розмовляти, з блискучими очима, потішений знов милосердою ілюзією. Паралітик розповідав, приснився йому Люрд і божа мати, що схилилася над його головою з усмішкою ласкавої обіцянки. І поруч Вінценти, цієї матері, що їй вона попустила вмерти дочку, поруч Гривот, мізерної істоти зціленої, щоб знов зазнати страшених нападів своєї смертельної недуги, старий радів, упевнено повторюючи Герсенові:

— О, добродію, я повернуся додому заспокоєний... На той рік станеться зо мною чудо зцілення... Так, так, як оце кричала ця люба крихітка: до того року! До того року!

Це була нескоренима ілюзія, що тріумфувала навіть над незаперечним, вічна надія, що не хотіла вмирати і знов давала паростки, ще живучіші за останній, після кожної поразки, на руїнах усього.

У Шательєре сестра Гіяцінта звеліла прочитати ранішні молитви: „отченаш“, „богородицю“, заклик до господа, щоб попрохати в нього доброго й щасливого дня: „О, боже, даруй мені досить сили, щоб уникнути всілякого лиха, творити добро й терпеливо переносити всі злигодні!“

V.

Подорож тривала далі; поїзд усе котився вперед. У Сен-Марі відчитали молитви, що увіходили в склад обідні, а в Сен-П'єрі де-Кор проспівали „Вірую“. Однак, молитовні вправи мляво виконувалися, ревність трохи притишилася, втома все росла — тепер поверталися вже додому після такої довгої екзальтації душ. І сестра Гіяцінта здогадалася, що читання приємно освіжило б усіх цих бідолашних зморених людей. Вона обіцяла, що дозволить абатові дочитати життєпис Бернадеттин, — він уже двічі починав розповідати такі дивні епізоди. Але для цього треба почекати

прибуття до Обре, від Обре до Етампу дві години їхати — досить, щоб докінчити історію без перешкод.

Станції знов замаячили, монотонно повторювалося все те, що вже бачили пасажири, їдучи до Люрду, ті самі рівнини стелилися їм перед очима. Молитися з чотками розпочали в Амбуазі, відчитали першу їх частину, п'ятеро радісних таїнств, потім проспівали в Блюа гімн „Благослови, о, ніжна матір!“ у Божансі відчитали другу частину молитов з чотками, п'ять скорботних таїнств. Сонце зраня оповите було тонким пухом хмаринок, околиці маячили в м'яксаму, трохи смутному кольориті, постійно розгортаючись, як вахляр. Обабіч дороги в сіруватому світлі похмурого дня дерева, будинки тонули мов у тумані, мов у вісні, тоді як горби в далені, оповиті димкою, повільно зникали, хилитаючись, як притихла морська поверхня. Поміж Божансі та Обре поїзд наче б то зменшив свою ходу, безупинно котячися вперед, а колеса ритмічно завзято стукотіли. Очамрілі прочани уже й не чули колес.

Кінець-кінцем, виїхавши з Обре, пасажири починали снідати у вагоні. Було три чверті на дванадцяту. І коли відчитали Angelus, три янгольських вітання, повторені тричі, П'єр витяг з валізки Марі маленьку книжечку з наївним зображенням люрдської божої матері на синій окладинці. Сестра Гіяцінта заляскала в долоні, щоб привернути тишу. Абат міг тоді почати читання своїм прекрасним голосом, що проймав душу посеред загальної уваги та цікавості цих дорослих дітей, що захоплювалися чудесною казкою. Тепер ішло перебування в Невері та смерть Бернадеттина. Але як і першого разу він незабаром перестав дотримуватися тексту книжечки, домішуючи до нього чудесні оповідання, те, що він знав, і те, що вгадував. А перед ним знов ставала справжня історія, правдива, жалісна, — її ніхто не розповів, і вона краяла йому серце.

Бернадетта залишила Люрд 8 липня 1861 року. Вона направлялася до того монастиря в Невері, до

обителі св. Жільдари, звідки вийшли сестри, що служили в захоронці, де сама Бернадетта навчилася читати й де вона прожила вісім літ. Тоді їй було вже двадцять два роки і з часу появи божої матері минуло вісім літ. Обливаючися сльозами, прощалася дівчина з Гротом, базилікою й цілим містом, що любила його дуже. Але вона не могла там довше жити, повсякчас переслідувана цікавістю публіки, одвідами, пошаною, поклонінням.

Її кволе здоров'я жорстоко постраждало від такого неспокою.

Щире смиренство, несмілива любов до сумирного життя й тиші збудили вони й палке бажання зникнути, заховати в сутінках свою голосну славу обраниці, що їй світ не захотів дати спокою. Бернадетта тільки мріяла про ницість духовну, про безтурботне спільне життя, присвячене молитві й дрібним щоденним справам. Отже цей од'їзд був полегшенням для неї й для Гроту, що для нього вона ставала тягаром через свою зайву невинність та надто важкі недуги.

У Невері обитель св. Жільдари, мабуть, здавалася їй раєм. Вона знайшла там свіже повітря, сонце, просторі кімнати, великий сад з красивими деревами. Однак, і тут Бернадетта не могла зазнати спокою, цілковитого забуття світу, його суєти у далекій пустелі. Приїхавши, за якихось три тижні, вона прийняла першу посвяту в черниці під іменням сестри Марії-Бернар, не беручи ще повного постригу. Це не перешкодило, однак, світові піти за нею, юрба знов почала надокучати їй. Обраниця не знайшла бажаної самоти навіть у стінах монастиря, — таку могутню мали люди потребу добувати для себе благодать з її священної особи. Ах, бачити Бернадетту, доторкнутися до неї, принести собі щастя, споглядаючи її, потерши потай від дівчини якусь медалю об її сукню! Це була легковажна пристрасть до фетиша, і вірні кидалися до неї, ганялися за цим жальким німічним сотворінням, що вони обернули його на своє божество, при чому кожен бажав понести від неї свою долю надії й божественної ілюзії. Дівчина плакала, до такої

міри надокучали їй незносні причіпки, обурювалася, втрачала терпець, повторюючи: „З якої речі вони мене так мучать? Що в мені особливого, чого нема в інших?“ А згодом їй, дійсно, не під силу стало бути далі якоюсь „дивовижною твариною“, як Бернадетта прозвала себе, кінець-кінцем, супроводячи це прізвище сумною страдницькою посмішкою. І вона одбивалася від одвідин, не приймаючи нікого, та й самі черниці захищали Бернадетту з свого боку іноді дуже ретельно, допускаючи до неї відвідувачів тільки з рекомендації єпископа. Манастирська брама замкнена була; виняток був тільки для духовних осіб, але й цього було забагато для дівчини, що жадала самоти: вона мимохіть раз-у-раз повставала проти цих одвідин, одсилала геть священників, заздальгидь розбита втому на одну думку, що їй доведеться розповідати ту саму пригоду, відповідати вічно на ті самі питання. Це вкрай її виснажувало, ображало навіть за божу мати. Але іноді вона мала поступатися. Монсеньйор особисто приводив значних панів, вельмож, прелятів; тоді Бернадетта з'являлася із своєю поважною міною, одповідала гречно, але коротко, і ставало їй спокійно тільки, коли її відпускали в смиренну келію. Ніколи ще божественність не тяжила так дуже над людською істотою. Одного разу, коли їй дали питання, невже вона не пишається з постійних одвідин свого єпископа, вона одповідала лагідно: Монсеньйор приїздить не мене бачити, а показувати мене“. Князі церкви, видатні ревнителі католицтва бажали побачити її, зворушувалися, ридали перед нею; але це висування себе напоказ, ця настирливість, непереносна для її простої вдачі, примушували Бернадетту одходити від них; нічого не розуміла вона, до краю втомлена й сумна.

Проте, вона влаштувалася по-своєму в Сен-Жільдарі, згідно з своїми звичками, що зробилися їй тепер дорогі, і провадила там монотонне існування. З природи квола, вона раз-у-раз хворіла; її умістили до шпиталю. Опріч нечисленних обов'язків там вона працювала й зробилася з неї досить вправна руко-

дільниця; артистично вишивала вона священничі ризи й одіж на вітвар. Але іноді сили її зраджували, і вона не могла виконувати й цих легких робіт. Якщо бідолашна не лежала в ліжку, то проводила цілий день у кріслі, розважаючи себе молитвою з чотками; вона кохалася в книгах, вчитувала чудові оповідання про навернення грішників, прекрасні легенди про святих, а також інтересні та бурхливі драми, де товкли й проганяли до пекла диявола. Але, головне, ніжність її й захоплення притягала до себе біблія й новий заповіт, що його вічні чудеса їй не надокучали ніколи. Бернадетта пригадувала свою біблію — в Бартре, старовинну, пожовклу книгу, що сто років переховувалася в їхній родині, їй уявилося, як названий батько щовечора встромляв навмання шпильку поміж аркушами, а тоді починав читати зверху правої сторінки. Того часу Бернадетта вже знала так добре ці чудесні оповідання, що могла б продовжити текст на пам'ять після якогось речення. Тепер, перечитуючи їх сама, вона вічно дивувалася на них і не переставала знов і знов милуватися. Оповідання про страждання Христові особливо хвилювало її. Вона ридала з жалощів, і цілими годинами по читанню її кволе стражденне тіло болісно здригалось. Може, сльози її несвідомо викликані були її власними болями, скорботним походом на Голготу, що на неї вона сходила з самого свого дитинства.

Коли Бернадетта не хворіла й могла працювати в шпиталі, вона виявляла велику жвавість та дитячі веселощі. До самої смерті ця дівчина залишалася невинна, мов дитина, любила сміятися, стрибати gratis. Вона була дуже низька на зріст, найнижча з усього монастиря, так що сестри обителі ставилися до неї мало не як до дівчинки. Личко їй витягалось, марніло, втрачало блиск молодощів; але очі зберігали свою чисту й божественну ясність, прекрасні очі візіонерки, де, як на прозорій лазурі неба, проносилися роєм мрії. Старіючись, хворіючи, вона робилася трохи гостра, запальна: її вдача псувалася, ставала неспокійна, іноді жорстока, але по кожному вибуху

Бернадетта гірко каялася, зазнаючи убійчої гризоти сумління. Вона скорялася, вважала, що засуджена за гріхи, прохала у всіх вибачити, але найчастіше, — чудесне сотворіння — жива й рухлива вона з своєрідною грацією, що до неї привертала серця, знаходили влучну відповідь, що звеселяла співбесідників. Не вважаючи на глибоку побожність і на те, що проводила цілі дні в молитві, Бернадетта не виявляла релігійної екзальтації, не була сувора до інших, а навпаки поблажлива й жаліслива. Взагалі жадна свята дівчина не була більш жінкою, з своєрідними рисами вдачі, з ясно виявленою особистістю, чудесна навіть у своїй дійсності.

І ця здатність залишатися дитиною, ця простодушна невинність притягали до неї всі дитячі серця. Діти вважали її за рівню собі: вони чим дужч кидалися до неї, злазили до Бернадетти на коліна, оповивали ручками її шию; у садку здіймалася тоді гомінка метушня, біганина, крики. Бернадетта не відставала ні в чому від своїх любих крихіток, щаслива з того, що може знов обернутися в бідну дівчинку, нікому невідому, просту, як в давно минулі дні в Бартре. Потім розповідали, що одного разу мати привезла до монастиря свою паралізовану дитину, щоб свята докторкнулася до неї та зцілила. Вона так страшенно ридала, що настоятелька погодилася кінець-кінцем спробувати щастя. А що Бернадетта обурювалася й гнівалася, коли од неї вимагали чудес, то їй нічого не сказали, а тільки покликали, щоб однести до шпиталю хвору дитину. Вона її понесла, а коли поставила на землю, дитина пішла. Вона зцілилася.

Ах, скільки разів у Бартре та вільне дитинство біля отари ягнят і роки прожиті серед горбів, високих трав, пухнастих гаїв, мали воскресати в пам'яті Бернадеттиній у годину мрій, коли вона стомлена була від молитви за грішників! Ніхто не заглядав тоді в її душу, ніхто не може сказати про те, чи не шарпалося мимохить її скорботне серце з жалю.

Одного разу їй вихопилися слова, що їх наводять біографи Бернадеттині з метою зробити ще зворуш-

ливішим її терпіння. Замкнута в монастирських стінах, в далені від своїх гір, прикута до ложа недуги, вона гукала: „Мені здається, я створена, щоб жити, діяти, повсякчас рухатися, а господеві вгодно, щоб я лежала непорушно“. Яке одкровення, яке жахливе свідоцтво, пересякнуте безмежним сумом! Чому господеві вгодно було тримати в узах недуги це нице сотворіння, зіткане з веселощів та грації? Хіба Бернадетта не прославляла б його так само, проводячи вільне, здорове життя, що для нього була народжена? і замість того, щоб молитися за грішників — її повсякчасна й марна справа — хіба вона не могла б сприяти побільшенню щастя інших людей та й свого власного, як би віддала свою долю любови чоловікові, що її чекав, дітям, що народилися б від її плоті? Іноді вечорами, як говорять, Бернадетті, такий веселій і діяльній, траплялося поринати в глибокий сум. Вона ставала похмура, замикалася в собі, наче пригноблена надмірною скорботою. Без сумніву, чаша ставала дуже гірка, і вона смертельно тужила на думку про вічне одречення, що випало їй на долю.

Чи часто згадувався Бернадетті Люрд за її перебування в Сен-Жільдарі? Чи знала вона про тріумф Гроту, про дивні удосконалення, що перетворювали цю землю чудес? Останнє питання ніколи не було докладно з'ясоване. Її подругам заборонили розмовляти з нею про такі речі; її оточувала цілковита ненастанна мовчанка. Сама вона не любила говорити, мовчала про своє таємниче минуле і наче зовсім не цікавилася сучасним, не вважаючи на всі його тріумфи. А проте чи не летіло серце Бернадеттине у цю зачаровану країну її дитинства, де жили її близькі, де зв'язувалися для неї всі узи життя і де вона залишила надзвичайну мрію, що колинебудь охоплювала людську істоту! Мабуть вона часто поринала в солодкі спомини і могла знати в загальних рисах усі великі події в Люрді. Але що її лякало, це думка самій туди їхати, і вона завсіди відмовлялася від цього, добре знаючи, що не може залишитися непомічена і лякаючися сили-силенної народу, що його

поклоніння чекало її там. Якої слави добилася вона, як би була шаноблива, владна й стреміла до панування! Тоді Бернадетта повернулася б до святого місця своїх видінь і творила б тут чудеса, як жрекиня, як всевладний папа, у своїй гідності обраниці й приятельки святої діви. Преподобні отці ніколи не побоювалися цього навсправжки, хоча був формальний наказ усунути Бернадетту від свята заради спасіння її душі. Ченці були спокійні: вони знали її, таку лагідну, смирну, що боялася бути божественна та й не знала нічого про кольосальну машину, що вона її пустила та побачивши експлуатацію відсахнулася б та відступила, як би вона зрозуміла все. Ні, ні! Вона нічого більше не мала спільного з цією країною надмірного збіговища народу, країною насильства й наживи! Вона надто там страждала б, почувала б себе як чужа, приголомшена була б, засоромлена. Коли ж прочани, що туди їхали, запитували її, посміхаючися: „чи не хочете поїхати з нами?“, вона злегка затремтить, а потім квапиться відповісти: „ні, ні, але як я бажала б цього, як би була пташиною!“

Єдина її мрія бути перелітною пташкою, з бистрими тихими крилами, що повсякчас відбуває свою прощу до Гроту. Бернадетта, що не побувала в Люрді ні як ховали батька, ні як матір ховали, мабуть думкою повсякчас жила там. А втім, вона любила рідню, клопоталася забезпечити працею свою родину, що залишалася в злиднях, вона захотіла прийняти свого брата, якого не пустили до монастиря, коли він прийшов до Неверу із скаргою. Але він знайшов сестру втомлену та покірливу долі; вона навіть не розпитувала його про новий Люрд, немов це місто, що все росло та росло, її лякало. Того року, як увінчали богородицю, один священник, що йому Бернадетта доручила помолитися за неї перед Гротом, описав їй, повернувшись, незабутні чудеса, церемонії, збіговисько прочан — їх було сто тисяч — тридцять п'ять єпископів, зодягнутих в золото посеред осяяної базиліки. Вона здригалася, тремтіла від бажання й тривоги. І коли священник вигукнув: „Ах, як би ви

бачили цю пишноту!“ — вона відповідала: „Я! Та мені куди краще тут, в шпиталі, у своєму куточку“. Їй украли її славу; справа Бернадеттиних рук сяяла в ненастанних радощах, а вона могла зазнавати втіхи тільки в смиренному забутті, у цих сутінках монастирських, де за неї забули багаті фермери з Гроту. Гучна урочистість не спричинялася до її таємничої подорожі; маленька пташечка її душа летіла туди сама тільки в дні самоти, у спокійні години, коли ніхто не міг перешкодити її побожним поривам. Вона поверталася до дикого первісного Гроту, щоб схилити коліна посеред кущів шипшини за тих часів, коли Гав не був ще обнесений монументальним надбережжям. Потім, у присмерках, вона одвідувала старе місто, овіяне запашною свіжістю гір, старовинну церкву розписаю й позолочену у напівеспанському стилі, де Бернадетта прийняла перше причастя, старовинну захоронку, притулок лагідного страждання, де обраниця звикла за вісім літ до самоти, цілий цей старий Люрд, бідний та невинний, де з кожним камінцем на вулиці в неї були зв'язані ніжні спомини.

Одбуваючи в думках свою прощу, чи доходила коли Бернадетта до Бартре? Треба думати, що часом, сидячи в своїм кріслі та випустивши з своїх стомлених рук духовну книгу, недужа заплющувала очі, і перед нею воскресав Бартре. Старовинна маленька церква романського стилі із своїм нефом небесного кольору, з своїми яскравими картинами, стояла там поміж могил тісного кладовища. Потім дівчина бачила себе знов у домі подружжя Лягю, у великій кімнаті ліворуч, де було вогнище, де у замку розповідали такі чудесні історії під величні звуки великого годинника. І перед очима Бернадеттиними розгорталися знайомі картини: безмежні луки, купи велетенської ліщини, що під ними можна було загубитися, пустельні узгір'я, звідки відкривалися далекі гори, пік дю-Міді, пік де-Віскос, прозорі й рожеві, немов мрії, що прохалися просто до легендарного раю. А тоді, тоді їй марилося вільна юність, що носилася, де їй заманеться під відкритим небом, її тринадцять років,

прожиті на самоті у мріях, життєрадісні посеред безмежної природи. І в цей час чи не бачила вона себе, може, на березі джерела під гарячим червневим сонцем? Чи не уявляла вона себе там уже дорослу, на самоті, з закоханим однолітком, що вона його покохала б простим та ніжним своїм серцем? Ах, зробитися знов молодою, щасливою, бути ще вільною, незнаною, і знов кохати, але вже по-інакшому! Перед нею проносилося невиразне видіння: чоловік, що її обожнював, діти, що росли навколо них; життя, як у всіх людей, радощі й печалі, що їх зазнали її батьки та мали й собі зазнати їх діти. Але це все поволі затушковувалося перед очима Бернадеттиними, і вона знов бачила себе в шпиталевім кріслі замкнуту в чотирьох, холодних стінах, з одним палким бажанням швидше вмерти, бо для неї не знайшлося частинки мізерного людського щастя тут, на землі.

Недуга Бернадеттина збільшувалася з кожним роком. Починалися передсмертні муки тієї, що з'явилася на світ полегшити вбогих, оповістити людям релігію божественної справедливости, рівність перед чудесами, наперекір законам безстрасної природи. Бідолашна дівчина вставала на кілька днів, щоб блукати, тримаючися за стільці, а потім знов лягала до ліжка. Її страждання ставали жахливі. Спадкова нервозність, задуха, що побільшилася в монастирському ув'язненні, мабуть перейшла в сухоти. Жорстокі напади кашлю шарпали їй груди, що вогнем палали, і після того вона лежала півмертва. До всього того у Бернадетти об'явився костоїд правого коліна, і цей страшний біль примушував її кричати. Нещасне тіло страдницьі під ненастанними перев'язками являло одну величезну рану, що увесь час роз'ятрювалася від теплоти в ліжку, а від дотику простирал у неї утворилися пролежні. Усі спочували їй. Вона пробувала удатися до люрдської води, але ця вода не дала їй найменшого полегшення. Господи, всемогутній царю! Чому зціляються інші, а не вона? Щоб спасти її душу? Але тоді, виходить, не зціляються душі інших? Як з'ясувати цю перевагу? Чому треба конче зазнавати тор-

тур цій нещасливій істоті у вічній еволюції світів! Вона ридала й повторювала, бажаючи себе підбадьорити: „По всіх стражданнях мене кінець-кінцем чекає небо, але який далекий цей кінець?“ Вона повсякчас трималася тієї думки, що страждання є горнило, що треба страждати на землі, щоб тріюмфувати в іншому світі, що це щаслива й благословенна доля. Але чи не богозневага, о, господи! Хіба не сотворив ти ні молодощів, ні радощів? Хіба ти хочеш, щоб твої сотворіння не тішилися з твого сонця, з твоєї природи в святкових шатах, з тих ніжних почувань, що ними розцвітає їхня плоть? Бернадетта боялася своїх нарікань, що їй час-від-часу виривалися; вона хотіла також загартувати себе проти недуги, що шматувала її тіло, і в думках розпинала себе, згадуючи страсті Христові; вона розкидала руки хрестом, щоб з'єднатися з Ісусом, притуляючись своїми членами до його членів, устами до уст, сходила кров'ю, й собі, напоена гіркотою, як він. Ісус помер за три години, агонія Бернадеттина була ще довша, на ній повторювалася спокута через страждання, вона також умирала, щоб принести життя іншим. Коли посеред її страшного болю кістки їй тріщали, вона раз-у-раз жалісно стогнала, але зараз докоряла собі: „О, як я страждаю, о, як я страждаю! Але я радію з мого страждання!“ Не можна підшукати жахливіших слів, більш пересякнутих чорним песимізмом. Вона раділа з свого страждання, о, господи! А на що, задля якої невідомої безглуздої мети? До чого ця зайва жорстокість, ця обурлива хвала стражданню, коли вся людськість дихає одним бажанням здоров'я й щастя?

Посеред своїх жорстоких тортур сестра Марі-Бернар прийняла повний постриг 22 листопада 1878 року. Минуло двадцять літ з того часу, як свята діва одвідала дівчинку, так як архангол одвідав її саму, обравши її, як вона сама, свята діва, була обрана поміж найсмирненнішими й найцнотливішими, щоб у ній заховати таємницю царя Ісуса. Це було містичне пояснення; її обрано для скорботи, це був сенс життя цієї істоти, так жорстоко одірваної від інших, пригні-

ченої недугами, істоти, що стала жалькою нивою всіх людських злигоднів. Вона була обраний сад, що так подобається зорам дружини; він її обрав, а потім поховав живцем. Тому, коли Бернадетта знемагала під тягаром свого хреста, товаришки говорили їй: „Хіба ти забула, що свята діва обіцяла тобі щастя не в цьому світі, а в іншому?“ І Бернадетта відповідала, жваво хапаючися за голову: „Забути? Ні, ні, це в мене весь час у голові“. Вона набиралася сили тільки в ілюзії раю слави, куди вона увійде в супроводі серафимів, щоб зазнати вічного блаженства. Три особисті таємниці, від святої діви їй довірені, щоб озброїти її супроти злого, були, мабуть, обіцянки краси, блаженства й безсмертя на небі. Яке дивовижне ошуканство, коли поза могилою нема нічого, крім темряви й вогкої землі, коли божа мати, утворена мрією Бернадеттиною, не зустріне її там, посеред чудесних нагород, що вона їх обіцяла. Та Бернадетта а ні трохи не сумнівалася; вона залюбки обіцяла виконати всі маленькі наївні доручення товаришок, що їй казали: „Сестро Марі-Бернар, передайте господеві те й те, коли він візьме вас до себе... Сестро Марі-Бернар; обніміть мого брата, коли зустрінете його в раю... — Сестро Марі-Бернар, залишіть мені поруч себе містечко, коли я помру“... І вона ласкаво кожній відповідала:

„Не бійтеся, доручення ваше буде виконано“. Ах, всемогутня ілюзія, чудесне заспокоєння, вічно молода й потішлива сила!

Кінець кінцем настала агонія, наближалася смерть. У п'ятницю 28 березня 1879 року усі думали, що Бернадетта не доживе до ранку. Вона несамовито рвалася в могилу, щоб не страждати й воскреснути в небесах; тому уперто відмовлялася від соборування, кажучи, що воно двічі зціляло її. Бідолашна мучениця хотіла, щоб господь послав їй кінець-кінцем смерть, не вимагаючи від неї ще більшої муки. Однак її умовили соборуватися, а це затягло агонію ще на три тижні. Священик, що був при ній, часто твердив: „Дочко моя, треба принести в жертву своє життя“. Одного разу терпець їй урвався, і вона

жваво відповіла йому: „Але, отче мій, це зовсім не жертва“. Знов жахливе слово, відраза до буття, запекла відраза до існування, раптовий кінець людству, як би воно мало змогу знищити себе одним рухом. Що правда, бідолашній дівчині нічого було жаліти. Їй одібрали все, що скрашає життя: здоров'я, радощі, кохання, щоб вона покинула бренте існування, як ми кидаємо тряхлу, брудну білизну.

І Бернадетта мала рацію; вона виносила присуд над своїм непотрібним жорстоким життям, коли казала: „Мої тортури припиняться тільки з моєю смертю й будуть тривати для мене до мого вступу у вічність“. І ця думка про страждання переслідувала її, дужче прив'язувала до хреста, разом з божественним учителем. Вона випрохала собі велике розп'яття і розпачливо тулила його до своїх жальких дівочих грудей, болісно вигукуючи, що хотіла б втиснути його собі в тіло, щоб воно там залишилося. Наприкінці сили покинули її, вона не могла більше утримати святині своїми тремтливими руками. „Хай до мене прив'яжуть хреста міцніше, щоб я почувала його до останнього дихання!“

Це був єдиний чоловік, що його мала пізнати її дівочість, єдиний кривавий поцілунок її марному материнству, що ухилилося з природного шляху. Черниці взяли мотуза, просунули його понад поранену спину Бернадеттину, обкрутили ним її жалькі неплідні чресла й прив'язали розп'яття до грудей їй так міцно, що воно вдавилось в неї.

Кінець-кінцем, смерть змилосердилася над безталанною. У понеділок, саме на великдень, її напала страшна остуда. Її шарпали галюцинації, вона клала зубами з переляку і ввижався їй демон, що ходив навколо з пекельною усмішкою. „Одійди геть, одійди, сатано, не зачіпай мене, не бери мене!“ Вона розповідала потім в марінні, що диявіл хотів на неї кинутися, а з рота йому на неї віяло цілим полум'ям пекельним. Диявіл у цій незайманій істоті, у цій безгрішній душі, на що ж, о, господи! І на що це страждання без прощання, розпач без кінця-краю, на що

ця смерть, що її затьмарювали страшні кошмарні видіння, після такого прекрасного життя невинності, чистоти й цнотливості? Хіба Бернадетта не могла заснути ясна, у спокою своєї непорочної душі? Без сумніву, така вона ще дитина, в ній треба було підтримувати ненависть і страх до життя, що є диявіл. Це життя загрожувало їй; це життя вона проганяла, заперечувала його, зберігаючи для небесної дружини свою змучену дівочість, пригводжену до хреста. Ця догма незайманого зачаття, potwierджена її мрією кволої, немічної дівчинки, нищила жінку, дружину й мати. Проповідувати, що жінка гідна поклоніння тільки коли зберігає дівочість, вигадати таку, що залишається дівою, хоч і стає матір'ю та й сама народжена незаймано, чи це не значить принижувати природу, виносити вирок над життям, заперечувати жінку, кинуту на калічення тоді, як її справдешня велич у плідності, яка увічне життя. „Геть, геть сатано! Залиши мене вмирати неплідну!“ І Бернадетта виганяла сонце з землі, виганяла свіже повітря, що струменем лилося крізь вікно, повітря, напоєне пахощами квітів, обважніле від рухливих зародків, що розносять любов по цілому, безмежному всесвіту.

У середу на великдень настала остання агонія. Розповідають, що того ранку товаришка Бернадеттина, вражена смертельною недугою, лежала в шпиталі на сусідній койці, і враз зцілилася, випивши шклянку люрдської води. Але сама Бернадетта, обра на перед усіма, пила цю воду без жадної користі. Господь, у своїй великій милості, ладен був виконати її заповітне бажання, дати їй заснути вічним сном. Вона прохала у всіх пробачення. Її смертельна мука довершилася; як у спасителя, в неї були цвяхи на руках і терновий вінець на голові, понівечені члени, проколотий бік; як він, вона звела очі до неба, розкинула руки на хрест і голосно вигукнула: „боже мій!“ Щось біля третьої пополудні мруча попрохала пити, помочила губи, схилила голову й сконала.

Так померла славнозвісна й праведна ясновидюща з Люрду, Бернадетта Субіру, сестра Марі-Бернар в ма-

настирі неверських сестер милосердих. Тіло її виставлено було три дні для прощання, і величезні юрби народу проходили перед її труною, безконечні юрби побожних людей, жадібних надії, що терли об її плаття медалі, чотки, образки, молитовники, бажаючи сподобитися благодаті. Навіть і по смерті не могла здійснитися її мрія про самоту: зграя отвержених цього світу рвалася до неї, упоювалася ілюзією навколо її труни. Тут було помічено, що ліве око небіжки уперто застається розкрите, те саме око, що під час з'явлень було з боку богородиці. Останнє чудо захопило монастир. Тіло її а ні трохи не змінилося, його поховали на третій день гнучке, тепле, з аліми губами, з надзвичайно білою шкірою, наче помолоділе й запашне. А тепер Бернадетта Субіру, велична вигнаниця Люрду, спить невідома нікому, своїм останнім сном у Сен-Жільдарі, під плитою маленької капелі, у сутінках, оповита тишею старих дерев саду, тим часом як люрдський Грот сяє у своїм тріумфі.

П'єр замовк; чудесне оповідання його було закінчено. Але цілий вагон ще слухав абата, схвилюваний трагічним та зворушливим кінцем. Ніжні сльози текли з очей Марі, а інші, Еліза Руке, навіть Гривот, що трохи заспокоїлася, склавши руки, благали ту, що була в бога, клопотатися про їх останнє одужіння. Сабатьє широко перехристився, тоді з'їв пиріжка, що його жінка купила в Пуатьє. Як ще розповідали, Герсен, що не любив нічого сумного, заснув. Тільки сама Вінцента, зарившись лицем в подушку, не ворухнулася, наче глуха й сліпа, не бажаючи нічого більше бачити, нічого чути.

А поїзд усе котився наперед. Пані де-Жонк'єр, висунувши голову з вікна, казала, що видно Етамп, а коли поїзд вийшов з цієї станції, сестра Гіяцінта дала знак; почали третє читання молитов за чотками п'ять славних тайнств: воскресіння Христове, вознесіння, зшестя святого духа, успіння святої богородиці. А тоді проспівали гімна: „Усе уповання на тебе покладаємо, мати діво“...

А П'єр поринув у глибоку задуму; його зори обер-

нулися на околиці, тепер осяяні сонцем, що їх постійне маячіння наче вколисувало його думки. Гуркіт коліс приголомшував абата; кінець-кінцем він уже не міг ясно розрізнити знайомих краєвидів цього величезного передмістя, що знав його колись давно. Ще Бретіньї, ще Жевюзі, а потім нарешті Париж, через якихось півтори години. Виходить далека подорож закінчилася! Виходить, довершився і цей дослід, що видавався йому такий бажаний, і ця спроба, що він до неї пристрасно узявсь. Він хотів досягти певности, вивчити на місці випадок з Бернадеттою, подивитися, чи не осяє його вмить благодать, повернувши йому віру. І ось тепер він твердо стоїть на одному: Бернадетта мріяла в ненастанному стражданні своєї плоті, а сам він ніколи не буде більше вірити. Це йому було ясно видно, брутално говорив за себе довершений факт: наївна віра дитини, що падає на коліна й молиться, первісна віра юних народів під гнітом священного жаху, родженого їхньою темнотою, тепер вмерли. Хоч би тисячі прочан приїздили щороку до Люрду, народи не були б більше з ними; спроби воскресити цілинну віру, віру вмерлих віків, покірливу та безоглядну мали силою речей впасти. Історія не повертається назад, людство не може повернутися до дитинства, часи надто змінилися, надто багато нових подувів посіяли нові жнива, щоб люди сучасности могли стати такими самими, як люди минулого. Безперечно Люрд був тільки випадок; навіть гостра реакція цього випадку була доказом його останньої агонії, що в ній билосся вірування під старовинною формою католицизму. Ніколи більше нація, уся геть чисто нація не буде лежати ниць, як колишня вірна нація на соборах дванадцятого століття, наче покірлива істота в руках пастиря. Сліпо стояти на цьому значило б стукатися в неможливе і, може, пориватися назустріч страшним моральним катастрофам.

З своєї подорожі до Люрду П'єр виносив тільки надмірні жалощі. Ах, його бідне серце було сповнене ними! Він згадував слова дорогого абата Жюдена;

він бачив, як тисячі нещасних молилися, ридали, благали-господа зглянутися над їхніми тортурами.

І П'єр ридав разом з ними, і в ньому залишилося, як свіжа рана, братерське співчуття до всіх їхніх недуг та лиха.

Думаючи про цих бідолашних людей, він палав бажанням полегшити їхню долю. Але як замало було віри цих простих душ, то чи слід було закрити Грота й проповідувати людям щось інше! Ні, його співчуття обурювалося на це. Ні, ні, це був би злочин — одібрати мрію про небо цим безталанним, що страждають душевно й тілесно, та що для них єдина втіха схилити коліна там, в яскравому блиску свічок, під вколисливе, настирливе повторення тих самих слів молитви.

П'єр сам не захотів бентежити чистої віри Марі, він добровільно приніс себе в жертву, щоб залишити їй втіху її химери, божественну опору в тій думці, що її зцілила божа мати. Де ж знайдеться людина така жорстока, щоб перешкодити смиренним тішитися з надприродного, щоб одібрати їй надію на бога, який дбає за них та готує їм краще життя у своїм раю? Усе людство плакало, ошаліле у смертельній тузі, наче зневірений хворий, засуджений наукою, що його поратувати може саме тільки чудо. І П'єр живо відчував усю безодню нещастя людського роду, бачив перед собою його пониження, темноту, злидні з їхнім дрантям, хворобу з її ранами та смородом: перед його очима проходив увесь цей дрібний народ, страдники по шпиталях, по монастирях, по злиденних шинках і черва, і бруд, гидота, і дурний вираз обличчя, весь цей величезний протест проти здоров'я, проти життя, в ім'я переможної справедливості, рівності і доброти. Ні, ні, не треба доводити до одчаю нікого, треба терпіти Люрд, як терплять брехню, що допомагає жити. І, як П'єр сказав у кімнаті Бернадетиній, вона залишалася мучениця і розкрила йому єдину релігію, що сповнювала ще його серце,—релігію людського страждання. Ах, бути доброму, зм'якшувати всі недуги, присипляти біль мрією, робити все, щоб люди перестали страждати!

Подорожні на всіх парах проминули село й перед П'єром промайнула церква, обсаджена високими яблунями. Усі прочани в вагоні перехристилися. Але П'єра в цю хвилину неспокій охопив, сумніви надали три-можного характеру його думкам. Ця релігія людського страждання, ця спокута через страждання, чи не є це нова принада, ненастанне зусилля скорботи й лиха? Чи не полохливість це є та небезпечна легкодухість оберігати забобони від кожного замаху? Терпіти їх, миритися з ними значить вічно починати наново минулі віки, де було так багато лихого. Забобони розслаблюють, притуплюють; хиби побожності, передавані в спадок, виводять на світ принижені та несміливі покоління, звироднілі та покірливі народи на легку здобич сильним цього світу. Нації експлуатують, оббирають, з'їдають, коли всі їхні зусилля на те спрямовані, щоб звоювати єдине тільки потойбічне життя. А тому чи не краще, набравшись духу, невідкладно зробити операцію людству, без жалю позакривати всі чудодійні печери, куди воно ходить ридати? Чи не краще повернути людству отже мужність жити реальним життям, хоч би в сльозах? І молитва, ця хвиля ненастанних молитов, що линули з Люрду, зворушуючи П'єра, чи не було це власне дитинне вколисування, виродження усілякої енергії? Воля тут засинала, людська істота розпускала, починали відчувати відразу до життя й до чину. Пощо, справді, бажати, пощо чинити, якщо людина цілком покладається на примху невідомої всемогутности? З іншого боку, яка дивна річ, ця божевільна жадоба чудес, ця потреба примушувати бога порушати закони природи, що він сам їх настановив, він безмежно премудрий! Очевидячки, тут була небезпека й нерозважність! Людині, а надто дитині, слід би прищепити тільки звичку до особистого зусилля та моральну мужність, що не боїться правди, ризикуючи втратити ілюзію, божественну розрадлику.

Тут перед П'єром виринуло яскраве світло й засліпило його. То був розум, що протестував проти прославлення безглузлого та проти занепаду здоро-

вого розуму. Ах, цей розум! П'єр страждав з-за нього і разом з тим щасливий був тільки через нього. Як абат говорив про себе лікареві Шасеневі, він палав єдиною жадобою повсякчас завдовольнити його все більше та більше, цілого власного щастя. Тепер він добре розумів, що саме розум, який ввесь час обурювався біля Гроту, біля базиліки, взагалі в Люрді, перешкодив йому увірувати; П'єр не міг забити його й знищитися, як зробив його шановний приятель, величний дідуган, підтятий горем у своїй скорботній старості, що став, як дитина, через нещастя свого серця. Розум П'єр уважав за царственного володаря, він не давав йому власти навспак темним сторонам та невдалим висновкам науки. Коли він не міг з'ясувати собі якесь з'явище, розум нашіптував йому: „Тут, звичайно, існує природне пояснення, але воно покищо не дається мені“. Абат повторював, що не може досягнути здорового ідеалу, не пориваючись до невідомого, щоб його пізнати; що ідеалу досягти можна тільки за допомогою повільної перемоги його при всіх тілесних та розумових злигоднях. Він, священник, ладен був життя своє спустошити, щоб додержати своєї присяги в боротьбі з своєю повільною спадковістю, батька-мислителя й матері, щиро захопленої вірою. Йому вистало сили побороти свою плоть, відмовившись від жінки, але він прекрасно відчував, що батько рішуче переважає в ньому, бо пожертвувати розумом він не може: він не відмовиться від розуму, не почне придушувати в собі мислення. Ні, ні, саме людське страждання, священне страждання злидарів не має стати за конечність для невинних та божевільних. Насамперед розум! тільки в ньому самому поратунок! Якщо облитий сльозами, розм'якшений від сили лиха й усіляких злигоднів, він сказав у Люрді, що досить плекати й любити, це була небезпечна омана; жалість тут тільки добрий привід. Треба жити, треба діяти, треба, щоб розум переміг страждання, якщо тільки ми не хочемо увічнити останнє.

Але ось знов посеред сільських краєвидів, що хутко маячили, з'явилася церква, цього разу вже край

обрію, на горбі, якась капеля, побудована за обітницею й увінчана високою статуєю божої матері. Усі прочани знов перехристилися. І думка П'єрова попливла іншим напрямом, інша хвиля роздумів збудила в ньому колишню тугу.

Що власне таке ця насущна потреба загробного світу, що на неї так хворіє страждення людство? Звідки вона береться? Чому люди хочуть рівності, справедливості, коли ці речі, очевидячки, чужі безстрасній природі? Людина вмістила їх у таємниче невідоме, у надприродне релігійних едемів і там завдовольняє свою палку спрагу. Ця нескоренима жадоба щастя палала в ньому й палатиме без кінця-краю. Якщо справи печерних ченців ішли так блискуче, це тому, що гандлювали вони божественним. Ця жадоба божественного, що її ніщо не могло скоренити протягом цілих віків, наче відроджувалася з новим запалом перед кінцем нашого віку, віку науки. Люрд це був разючий, незаперечний приклад, як людина, мабуть, ніколи не зуміє обійтися без мрії про бога, про вищу істоту, що відновлює рівність, перемінює долю за допомогою раптових чудес. Коли людина до краю напилася від гіркоти життя, вона повертається до божественної ілюзії; тут початок усіх релігій, людина квола й гола не має сили переживати земні злигодні без вічної омани про рай. Тепер спробу зроблено, самої науки, очевидячки, не досить, доводиться хоч не хоч залишити двері розчинені до таємниці.

Враз одне слово забриніло в голові П'єрові, що глибоко поринув у задуму. Нова релігія! Це двері, що їх слід було залишити відчинені до таємниці, це кінець-кінцем була нова релігія. Вихопити наше людство з його мрій, відібрати йому те чудесне, що його потребує людство так само, як потребує хліба жити, це може вбити його. Чи матиме воно досить філософської мужности брати життя, яке воно є, переживати його для нього самого, без думок про майбутні кари та нагороди. Адже, здається, чимало віків промине перше, ніж з'явиться суспільство досить чесне,

що зможе жити без моралі якогось культу, не потішаючи себе думкою про надприродну рівність та надлюдську справедливість. Так! Нова релігія, це слово лунало й відгукувалося в ньому, як лемент самих народів, як жадібне й безнадійне бажання новітньої душі. Потіха, надія, що їх принесло католицтво світові, здавалося, виснажилися по вісімнадцятьох віках історії сліз, крові та марних варварських заколотів. Ця ілюзія вже одходила, і слід було, принаймні, замінити її на іншу.

Якщо колись кинулися люди до християнського раю, то це тому, що він заповідав тоді юну надію нової релігії, нової надії, нового раю. Так, світ жадав їх, сохнучи з туги! І отець Фуркад чудово відчував це. Він не хотів сказати нічого іншого, коли непокоївся й благав, щоб до Люрду звозили людність з великих міст, широкі маси дрібного люду, що становить націю. Сто тисяч, двісті тисяч прочан, які щороку сунули до Люрду, це була крапля в морі, сюди треба було спроваджувати весь народ, усю націю. Але народ назавсіди облишив церкви і не вкладає більше своєї душі у вироблювані статуї божої матері; ніщо тепер не може повернути йому утраченої віри. Католицька демократія... Ах, тоді історія почалася б знову. А тільки чи можливо створити новий християнський народ? І чи не треба б тоді й нового спасителя, чудодійного подуву нового Месії?

Ці слова ненастанно лунали в думках П'єрових, підсилюючися як гудіння дзвонів. Нова релігія! Нова релігія! Без сумніву, вона мала б стати ближче до життя, дати землі більше місця, пристосовуючися до здобутих істин. А надто релігія, що в ній не втілювалася б жадоба смерті. Бернадетта, що жила тільки на те, щоб умерти, лікар Шасень, що мріє про могилу, як про єдине щастя, це містичне одречення було вічне заперечування волі до життя. Кінець-кінцем, з'являлася зненависть до життя, відразу до нього й до акції. Кожна релігія, що правда, це тільки обіцянка безсмертя, прикрашування загробного життя, чарівний сад за межами життя. Чи нова релігія могла б коли-

небудь перенести на землю цей сад вічного щастя? Де ж була формула, де була догма, що за допомогою їх сповняється надія теперішнього людства? Як посіяти віру, щоб отримати жнива сили та спокою? Як запліднити всесвітній сумнів, щоб він розрішився новою вірою, і яка саме ілюзія, яка божественна брехня могла б дати паростки на теперішній землі, спустошеній з усіх боків, виснаженій віком науки?

У цю хвилину, без видимого зв'язку, в уяві П'єровій вирисовувалася постать його брата Гільйома. Проте він не був здивований, таємниче споріднення мало його привести. Як вони колись любили одне одного, і який добрий цей старший брат, рішучий та ніжний! З якогось часу розрив був цілковитий. П'єр більше не бачивсь із братом, що поринув у свої хемічні спроби, живучи відлюдно в маленькому будинку на околиці, з коханкою й двома великими псами. Далі йому згадався процес, де називано ім'я Гільйомове; його підозрювали в зносінах з найвидатнішими, з найзапеклішими революціонерами. Розповідали, що по довгих пошуканнях він винайшов формулу страшної вибухової речовини, що її один фунт міг жбурнути в повітря собор. І П'єр тепер думав за тих анархістів, що хотіли відновити і уратувати світ, зруйнувавши його. Це були тільки мрійники, і мрійники жорстокі; але такі самі мрійники, як невинні прочани, що захопленою отарою схиляли коліна перед Гротом. Якщо анархісти, крайні соціялісти рішуче вимагали силою рівно розподілити багатства і втіхи цього світу, то прочани плачучи вимагали здоров'я для всіх, благами рівного розподілу гараздів моральних та фізичних. Останні важили на чудо; перші удавалися до насильства. А кінець-кінцем, це була та сама одчайдушна мрія про братерство і справедливість, вічна потреба щастя: нема більше злидарів, нема й хворих, усі щасливі. Хіба за давньої давнини перші християни не були революціонерами, небезпечними для поганського світу? Вони йому грозили та й справді його зруйнували. Їх переслідували, їх знищити намагалися, а тепер це зовсім не шкідливі люди, одійшли бо вони в далеке минуле.

Жахливе майбутнє — завсіди людина мріє про майбутнє суспільство, людина віддана до нестями ідеї оновлення суспільства, людина, що наміряється все очистити у полум'ї пожежі. Це дивоглядна річ. Але проте, хто знає, може там захований завтрішній оновлений світ.

І розгублений, захоплений сумнівами П'єр, що мав відразу до брутального насильства, тримав руку за старим суспільством; воно боронилося, не знаючи відки вийде солодкий Месія, що йому на руки хотілося б покласти бідне кволе людство. Нова релігія, так! Нова релігія... Але не легко було її придумати; невідомо, як бути поміж старою вірою, що завмерла, і молодого, ще ненародженою. Дійшовши до краю, він міг бути певний тільки того, що додержить своєї присяги: священник без віри, він цнотливий й чесно виконуватиме своє ремесло, оберігаючи вірування інших, маючи сумну гордість не зрікатися свого розуму, як він уже зрікся своєї плоті. І він вичікував.

А поїзд котився поміж величезних парків, льокомотив засвистів довго, переможно й весело; П'єр отямився од своєї задуми. Навколо нього у вагоні життя хвилювалося, шумувало, щойно проїхали Жювізі; це вже до Парижу кінець-кінцем наближалися; щось із півгодини залишалось. І кожне поралося біля своїх речей. Сабатьє збирали свої невеличкі пакуночки, Еліза Руке кидала останній погляд на своє дзеркальце Пані де-Жонк'єр, занепокоєна сумним станом Гривот, вирішила одпровадити її просто до шпиталю. А Марі силкувалася збудити Вінценту, що немов задубіла, не бажаючи повертатися до життя. Довелося розбудити Герсена, що чудово собі виспався. І сестра Гіяцінта ляснула в долоні, а весь вагон сповнився звуків *Te Deum*, кантатою подяки: *te Deum laudamus, te Dominum confitemur...* Голоси здіймалися в пориві останнього запалу; усі ці душі, що палали вірою, дякували богові за чарівну подорож, за чудесні милості, що ними він сипав над ними та ще сипатиме у майбутньому.

Ось уже й вежі. У безмежнім чистім гарячім небі

сонце з другої години почало поволі посуватися. Над безмежним Парижем далекий, рудий димар здіймається легенькими хмаринками, наче розкидане летюче дихання колеса під час праці. Це був Париж у своїй кузні, Париж із своїми пристрастями, своєю боротьбою, своїм вічним гуркотом, із своїм гарячковим життям, що вічно породжує нове життя. І білий поїзд, жалький поїзд, ущерть навантажений лихом та скорботами, в'їздить туди на всіх парах, і голосно лунає фанфара пронизливих свистків. П'ятсот прочан та триста хворих незабаром загубляться в цьому місці та по чарівних снах повернуться до суворої дійсності, аж поки настане той день, коли потреба знайти розраду в новій втішній мрії знов змусить їх поновити вічну прощу до країни чудес і забуття.

Ах, нещасливі люди, бідолашне хворе людство! Воно конало вже в смертельній нудоті наприкінці цього віку, розгублене і змучене від того, що надто жадібно накидалося на знання; тепер, як здається йому, що лікарі душі і тіла покинули його, побоюючись смерти від невігдойної недуги, воно йде назад, вимагає чудесного зцілення від цих містичних Люрдів минулого, що вмерло назавсіді! А там Бернадетта, новий Месія страждання, така зворушлива в своїй реальній людяності, стає страшною наукою; ця визволення жертва, одірвана від світу, засуджена на забуття, самоту та смерть, позбавлена була змоги стати жінкою, дружиною та матір'ю, бо їй колись з'явилася, на її власні очі, свята діва.

